

*Регіональна і національна
ідентичності українців:*

*досвід функціональності
та подолання скривдженості*

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKY INSTITUTE OF UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

**REGIONAL AND NATIONAL IDENTITY
OF UKRAINIANS:**

**EXPERIENCE OF FUNCTIONALITY
AND
WAYS OF OVERCOMING RESENTMENT**

Kyiv
2021

Regional and national identity of Ukrainians: experience of functionality and ways of overcoming resentment: collective monograph / Valentyna Piskun, Mykhailo Kovalchuk, Yuliia Horbach, Inna Starovoitenko, Iryna Prelovska, Tetyana Sebta, Yuriy Cherchenko, Volodymyr Kovalchuk, Lyudmyla Kuzmenko / for the general ed. V. Piskun. The National Academy of Sciences of Ukraine; M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian; Archeography and Source Studies. Kyiv: Lyudmila Publishing House, 2021. 528 p.

The monograph studies the dynamics of the formation of regional and national identity of Ukrainians in the first half of the twentieth century; analyzes the influence of modernization changes on the formation of their ideas about the territory as a living space; shows how the events of the Ukrainian Revolution (1917–1923) influenced the acceleration of the formation of national identity and its competitiveness with the regional and imperial one; generalizes the attitude of national minorities to the Ukrainian issue; reveals the role of Orthodox churches in the formation of national identity; analyzes the constructs of geopolitical competitors on the future of Ukrainian territory and Ukrainians; suggests possible ways to overcome the consequences of the resentment of Ukrainians due to the loss of statehood and the policy of denationalization by the governments of the states in which they lived.

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

**РЕГІОНАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ:
ДОСВІД ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ
ТА
ПОДОЛАННЯ СКРИВДЖЕНОСТІ**

Київ
2021

УДК 32.332.142(477)«20»

P11

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
Протокол № 9 від 09 грудня 2021 р.*

Рецензенти:

Верстюк В.Ф. доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу історії Української революції (1917–1921 рр.), Інститут історії України НАН України;
Атаманенко А.Є. докторка історичних наук, професорка, директорка Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та національної безпеки, Національний університет “Острозька академія”

P11 Регіональна і національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості: колективна монографія / Валентина Піскун, Михайло Ковальчук, Юлія Горбач, Інна Старовойтенко, Ірина Преловська, Тетяна Себта, Юрій Черченко, Володимир Ковальчук, Людмила Кузьменко / за заг. ред. В. Піскун. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 528 с.

У монографії простежено динаміку формування регіональної і національної ідентичності українців у першій половині ХХ ст.; проаналізовано вплив модернізаційних змін на становлення уявлень українців про територію як життєвий простір; показано як події Української революції (1917–1923 рр.) вплинули на прискорення процесів формування національної ідентичності та її змагальність із регіональною та імперською; узагальнено ставлення національних меншостей до українського питання; розкрито роль православних церков у становленні національної ідентичності; проаналізовано конструкти геополітичних конкурентів щодо майбутнього української території та українців; запропоновано ймовірні шляхи подолання наслідків скривдженості українців внаслідок втрати державності та проведення політики денационалізації урядами держав, в яких вони проживали.

Робота виконана в рамках проєкту: “Структурна різномірність території як складова формування національної ідентичності українців у першій половині ХХ століття”.

Відповідно до цільової програми наукових досліджень НАН України “Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики”.

ISBN 978-617-8071-93-6

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2021

© В. Піскун, М. Ковальчук, І. Старовойтенко, Т. Себта,
Ю. Горбач, І. Преловська, Ю. Черченко, В. Ковальчук, Л. Кузьменко, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
I. ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЗМІН ПОЧАТКУ ХХ СТО- ЛІТТЯ НА УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ТЕРИТОРІЮ ЯК ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР.....	21
I.1. Через модернізацію – до зміни ідентичності (Валентина Піскун).....	21
I.2. Від загально-теоретичного до конкретного: історія Коло- дистського і Дзенгелівського позичково-ощадних товариств (за листами О. Брайковського та Х. Барановського до В. Доманицько- го) (Людмила Кузьменко).....	105
I.3. Територіальні й національні аспекти українського пита- ння у світогляді української інтелігенції Наддніпрянщини початку ХХ ст. (Інна Старовойтенко).....	124
I.4. Газета “Рада” про загальнонаціональні і регіональні скла- дові української національної ідентичності (Юлія Горбач).....	157
II. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1923 рр.) ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ ФАКТОРИ ЗМІНИ КОРДО- НІВ І СУПУТНІ ПРИСКОРЮВАЧІ ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ.....	175
II.1. Кордон як спосіб розмежування і фактор національного самоствердження українців (Михайло Ковальчук).....	175
II.2. Регіональне і загальноукраїнське: політичний вимір сус- пільних протистоянь (Валентина Піскун).....	216
III. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НА РОЗДОРІЖЖІ ІМПЕРСЬКОГО ВТРАЧЕНОГО І МОЖЛИВОГО ЗДОБУТОГО (Валентина Піскун).....	301
IV. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1920-х – 1930-х рр. ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (Ірина Преловська).....	344

V. НА ПЕРЕХРЕСТІ СВОЇХ І ЧУЖИХ ІДЕАЛІВ: МІСЦЕ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ КОНСТРУКТАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНКУРЕНТІВ	373
V.1. Провідні діячі ОУН про українські етнічні території (1920-і – 1930-і рр.) (<i>Юрій Черченко</i>).....	373
V.2. Україна у фокусі гітлерівського “нового порядку” Європи: адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна на межі ідей та реальності (<i>Тетяна Себта</i>).....	395
V.3. Загострення геополітичної конкуренції на українсько-польському порубіжжі в 1944–1946 роках та її наслідки (<i>Володимир Ковальчук</i>).....	472
VI. ЧЕРЕЗ РІЗНОРІДНІСТЬ ДО СПІЛЬНОСТІ. ЙМОВІРНІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СКРИВДЖЕНОСТІ (<i>Валентина Піскун</i>)	489
Іменний покажчик.....	511

CONTENT

INTRODUCTION	9
I. THE INFLUENCE OF MODERNIZATION CHANGES OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY ON THE PERCEPTION OF UKRAINIANS ABOUT TERRITORY AS A LIVING SPACE.....	21
I.1. Through modernization – to a change of identity (<i>Valentyna Piskun</i>).....	21
I.2. From general-theoretical to specific: the history of the Kolodystsky and Dzengelivsky loan and savings societies (by letters of O. Braikovsky and H. Baranovsky with V. Domanytsky) (<i>Ludmyla Kuzmenko</i>).....	105
I.3. Territorial and national aspects of the Ukrainian question in the worldview of the Ukrainian intelligentsia of the Dnieper region in the early twentieth century (<i>Inna Starovoytenko</i>).....	124
I.4. Newspaper “Rada” about national and regional components of Ukrainian national identity (<i>Yuliia Horbach</i>).....	157
II. THE FIRST WORLD WAR AND THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1923) AS DETERMINING FACTORS OF CHANGE OF BORDERS AND ACCOMPANYING ACCELERATORS OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDENTIFICATION PROCESS	175
I.1. Border as a way of delimitation and a factor of national self-affirmation of Ukrainians (<i>Mykhailo Kovalchuk</i>).....	175
I.2. Regional and all-Ukrainian: the political dimension of societal confrontations (<i>Valentyna Piskun</i>)	216
III. NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE AT THE CROSSROADS OF THE IMPERIAL LOST AND POSSIBLE RECEIVED (<i>Valentyna Piskun</i>).....	301
IV. INSTITUTIONALIZATION OF ORTHODOX CHURCHES IN UKRAINE IN THE 1920s – 1930s. AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY (<i>Iryna Prelovska</i>).....	344

V. AT THE CROSSROADS OF OWN AND FOREIGN IDEALS: THE PLACE OF UKRAINE IN THE POLITICAL CONSTRUCTS OF GEOPOLITICAL COMPETITORS.....	373
V.1. Leading OUN figures about Ukrainian ethnic territories (1920s – 1930s) (<i>Yurii Cherchenko</i>)	373
V.2. Ukraine in the focus of Hitler’s “new order” of Europe: the administrative-territorial structure of the Reich Commissariat Ukraine on the border of ideas and reality (<i>Tetyana Sebta</i>).....	395
V.3. Exacerbation of geopolitical competition on the Ukrainian-Polish border in 1944–1946 and its consequences (<i>Volodymyr Kovalchuk</i>).....	472
VI. THROUGH HETEROGENEITY TO THE COMMONALITY. POSSIBLE WAYS TO OVERCOME THE CONSEQUENCES OF RESENTMENT (<i>Valentyna Piskun</i>).....	489
INDEX	511

ВСТУП

Віддавна істориків і соціологів цікавило питання організації простору як такого, в який спосіб діють закономірності його існування. Ще в кінці 1970-х рр. французький історик Фернан Бродель висунув ідею про два способи організації простору: соціально-економічний (економічний простір) і культурно-цивілізаційний (культурний простір), причому вважав, що вони не завжди співвідносяться територіально. Працю “Ідентичність Франції” автор задумував із чотирьох частин, проте встиг написати лише дві: I. “Простір та Історія” (під знаком географії); II. “Люди, речі” (демографія та політична економія)”¹. Його сентенцію щодо Франції, можна застосовувати й до нашої теми. “*Географія для нас – це також спосіб перечитати, знов обміркувати, переінтерпретувати минуле*” України, “*певно, у сенсі того, що нас хвилює*”². Україна віддавна складається із хуторів, сіл, міст, гір, долин, швидкоплинних річок, неймовірно прекрасних краєвидів і вся ця екосистема природи, людей із різними звичками, зодяганням, харчуванням, світосприйняттям побудована у себе вдома, у своєму просторі. Як відомо, історія діє на психіку людини чи не найсильніше шляхом прикладів, шляхом впливів історичних постатей як зразків для тих, хто нині живе і творить. На основі цього творяться ідеали, випрацьовуються суспільні цінності. Проте в силу того, що від другої половини XVII ст., в час зародження групової свідомості українського козацтва, і практично до розвалу СРСР (короткий виняток складає період Української революції (1917 – 1923 рр.), територія України розподілялася між різними державами, а населення підпадало під різнорідні впливи імперських суспільних вигод, правил життєдіяльності, де українським героям, пам’яткам, традиціям не лише не було місця, а вони намірено закарбовувалися у свідомість людей у спотвореному сенсі. Герої – “зрадниками”, зрадники й конформісти – героями, а пам’ятки культури, традиції доволі часто ставали трансферами іншим націям. Окрім того, селекційні діяння “йдуть одним шляхом: винищують сміливих і завзятих, оставляють при житті податливих, слухняних і по-

¹ Бродель Фернан . Ідентичність Франції, Простір та історія. Кн. I. Переклад з французької Світлани Глухової. К.: Видавництво Жупанського, 2013. С.15.

² Там само. С. 21.

кірливих”³. Через степову відкритість, природну незахищеність український простір повсякчас був загрожений посяганням інших і це вимагало відповідного ресурсу для його захисту, своєю чергою на порубіжжі населення підпадало під іншокультурні впливи, які згодом ставали невід’ємною складовою їхніх поведінкових практик і традиційності. Досить важливу роль у формуванні українського економічного і культурного простору відігравали “переселенські практики” правлячих урядів: українців інкорпоровали у імперське середовище (культурне, наукове, чиновне і навіть етнічне), а в український простір заселяли представників інших народів: євреїв, німців, шведів, росіян та ін. А деякі народи, як, наприклад, кримські татари, караїми, гагаузи та ін. опинилися в складі спільної імперії внаслідок колонізаційної політики. Так поступово формувалися культурні відмінності, регіональні особливості та притягальні центри впливу й відповідних орієнтацій. У свій час відомий дослідник Марк фон Гаген окреслював “плинність кордонів” України як привабливу сферу з точки зору сучасного історичного дослідження. Вважав, що саме культурна проникливість і багатоетнічність можуть викликати зацікавленість. Як показала практика захоплення росіянами Криму й окупація частин Донецької і Луганської областей стала можливою, попри інші проблеми, в тому числі й через російську “культурну проникливість”, що стала одним із елементів упереджувальної експансії та наступної окупації.

Порівнюючи пару протилежностей “тяжкість-легкість”, які постійно присутні в нашому житті, чеський письменник Мілан Кундера у романі “Нестерпна легкість буття” наголосив, що зі всіх протилежностей вона “є найтаємничіша й найзначиміша”. А, роздумуючи про ідею вічного повернення, констатував: *“Ідея вічного повернення per negationem твердить, що життя, яке назавжди зникає, подібне до невагомої тіни, воно мертве, і, хоч хай би яке було страшне, прекрасне чи натхненне, – нічого не означає. Ідея вічного повернення означає певну перспективу, де речі виявляються не такими, як ми їх знаємо; вони втрачають пом’якшуючу обставину минулості. Ця обставина не дає нам підстав для жодного осуду. Як можна таврувати те, що минає? У світі вічного повернення на кожному вчинку лежить невблаганний тягар відповідаль-*

³ Кульчицький Олександр. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна система. Український Вільний Університет. Серія : Монографії. Ч.42. Мюнхен-Париж, 1985. С.28.

ности”⁴. Саме “тягар відповідальності” і має бути тим упереджувальним фактором для всіх, хто творить і діє нині. Роздумуючи над цим твердженням, ми в черговий раз звертаємося до “важких” і водночас “легких” проблем взаємозалежностей регіональних і національної ідентичностей українців, які з особливою гостротою постали після втрати Україною частини Луганської та Донецької областей; анексії Криму Російською Федерацією. Навесні 2014 року нам, історикам, здавалося, що країна вступає в стан “повернення” до грудня 1917 – березня 1918 року, а проголошення так званих “республік ДНР і ЛНР” це – не що інше як прима-ра “Донецько-Криворізької республіки”, Одеської народної республіки, проголошених свого часу російськими більшовиками на противагу Українській Народній Республіці. Чому таке могло статися через 30 років незалежності, і які впливи стали домінантними і уможливили такі деструктивні процеси, що розвинулися як всередині країни, так і були накинута зовні? Відповіді на складні питання історики намагаються “шукати” не тільки в сьогоденні, а й в минулому.

Для розуміння причинно-наслідкових явищ у процесі формування регіональної і національної ідентичностей ми обрали один із найскладніших періодів існування української нації кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Цю епоху умовно можна окреслити так: час від Сергія Подолинського⁵ (1850–1891) до Левка Лук’яненка (1928–2018). Вибір таких хронологічних меж обумовлений декількома чинниками: 1) Сергій Подолінський у своїх працях накреслив два головних концепти: а) чому люди є бідними і як подолати бідність; б) основою структурно зорганізованого суспільства мають бути громади як низові ланки управління в державі; 2) у цей період етнонім українці став домінуючим у межах території їхнього заселення; 3) науково обґрунтовано поняття етнічної території, автохтонності населення та сконструйовано оригінальну концепцію території України-Руси (М.Грушевський); 4) сформовано філософсько-етичний концепт ціннісних орієнтацій спільноти (нації); 5) У ході Української революції (1917-1923 рр.) ідейно-політичним й організаційно-

⁴ Кундера Мілан. Нестерпна легкість буття. Переклад Воліна Пасічна. С.1-2. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3453>.

⁵ Сергій Подолінський (1850-1891), український вчений економіст, лікар за освітою, громадський діяч. Йому належать розвідки з історії українського і світового соціалізму, автор перших книжок з економіки, гігієни. *Подолінський С.* Вибрані твори/ упорядн. Матеріалів та бібліогр. Р. Сербина. Монреаль: Укр. іст. т-во, 1990. 228 с.

інституційним фактом стало створення Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, визначено їхні кордони, а 22 січня 1919 р. проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР. 6) Філософсько-осмислене й буттєве поняття “Україна-батьківщина” усталилося у свідомості мешканців не лише у межах окресленої території посідання, а й серед тих, які опинилися в еміграції й продовжували відстоювати (ідейно й організаційно-політично) Українську Народну Республіку (Державний Центр УНР в екзилі був дієвим до 1992 року). 7) В історії часом бувають дуже дивні співпадіння, які складно витлумачити. День 24 серпня нічим іншим не вирізнявся від подібних літніх днів. Тоді в Україні в 1928 році народилося багато селянських дітей і серед них Левко Лук’яненко. Уродженець Чернігівщини, вихованець Московського державного університету, юрист, що практикував на Західній Україні, ініціатор створення підпільної партії Української Робітничо-Селянської Спілки, людина, яка 27 років відсиділа у радянській в’язниці за свої погляди, автор Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Середина ХХ століття – час громадянського становлення його як особистості. Серед багатьох інших варіантів своєї долі – він обрав, як і не значна частина його ровесників, боротьбу за відновлення Української держави, Невідомо, чи довелося йому на той час прочитати працю Д.Донцова “Дух нашої давнини”, але ті риси людини стійкої, витривалої і відданої ідеї він проявив на практиці. Ідейні устремління одиниць перетворилися на синергію мас. Дискусія, яку в свій час організували українські політичні емігранти про те, в якій спосіб і коли відродиться незалежна українська держава, завершилася із акцентом на тому твердженні, що саме в межах території України народяться й дозріють ті, хто здатен буде зруйнувати СРСР.

При підготовці колективної праці ми враховували зарубіжний досвід теоретичних напрацювань дослідження взаємозалежностей регіональної та національної ідентичності, власні напрацювання та своїх колег – українських істориків. Модерний час породив дискусії про нації, націоналізм і його місце у дискурсивному політологічному клубі поряд з консерватизмом і лібералізмом. Не вдаючись у детальний аналіз дискусій зосередимо увагу на тих працях, які були своєрідною відправною точкою для наших міркувань. Одним із найвідоміших дослідників цієї проблеми був Ентоні Сміт (1939 – 2016), британський вчений, спеціаліст з історії та теорії націй. У праці “Національна ідентичність”, що побачила

світ у 1991 році й декілька разів перевидавалася в тому числі й в США⁶ (український переклад 1994 р.) автор акцентував увагу на тому, що “З усіх колективних ідентичностей, що їх тепер поділяють люди, національна ідентичність, мабуть, найважливіша й найповніша... Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею, але вкрай рідко спмагаються підточити її силу, хоча можуть спрямувати її в той або той бік”⁷. Е.Сміт також наголошував на всепроникності та глобальності національної ідентичності. “З погляду політики національна ідентичність сьогодні не тільки окреслює склад підданих того або того уряду, а й легітимує і часто навіть визначає політичні цілі і адміністративні приписи, що регулюють повсякденне життя кожного громадянина. Зрештою, нація і національна ідентичність, – вимагаючи, щоб політично громадяни належали саме їм, – стають єдиним визначним джерелом “міжнаціональної” легітимності, правильності системи держав, сформованої в кожному регіоні й на кожному континенті, а кінець кінцем і у світі загалом. Передумовою порядку, що його ми бачимо в спільноті держав, є нація як єдина нормальна одиниця політичної вірності й діяльності”⁸.

У другій половині 1990-х років популярності серед українських істориків набули праці американського соціолога та історика І. Валлерстайна. 3 червня 2005 р. він навіть виступив у м. Харкові на колоквіумі з доповіддю “Еволюція структур знання в світосистемній перспективі”. Основний його теоретичний підхід базується на баченні історичного розвитку через “світ-системний аналіз”. Просторові зв’язки між суспільствами окреслені межами, що і є межами світ-системи. В середині цих меж знаходяться центр (ядро), периферія та напівпериферія, вони і становлять собою частини світ-системи. Поза межами – зовнішній простір. Він також наголошував на тому, що “не доводиться піддавати сумніву те, що існування націй – міф, в тому розумінні, що всі нації є соціальними утвореннями і головна роль при їх творенні належить державам. Щоб створити націю, необхідно відновити її історію і довгу хронологію (багато що при цьому доводиться придумувати), а також визначитися

⁶ Anthony D. Smith. National identity/ University of Nevada Press. Reno-Las Vegas – London, 1993. 238 p.

⁷ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994 <http://litopys.org.ua/smith/smi08.htm>.

⁸ Там само.

з набором характеристик, навіть якщо далеко не всім в групі ці характеристики підходять”⁹. Хоча загалом І. Валлерстайн скептично ставився до концепції національної держави, проте окреслив деяку важливу її специфіку. “Деякі держави запевняють, що вони “багатонаціональні” і єдина нація їм не потрібна, проте навіть вони намагаються створити у себе деяку ідентичність, яка б об’єднувала всю державу.... Націоналізм, можливо є основною статусною ідентичністю, що підтримує сучасну світосистему, яка своєю чергою спирається на структуру суверенних держав, пов’язаних міждержавною системою. Націоналізм нехай навіть зовсім трохи, але цементує державні структури”¹⁰. Останні два роки на практиці підтвердили думку І. Валлерстайна. Якщо у світосистемі трапляються якісь надзвичайні виклики, наприклад, хвороба, яка швидко охоплює країни і континенти, то найбільш адекватну відповідь дають національні держави, захищаючи свій життєвий простір і життя своїх громадян.

Для розуміння сутності дії/співдії соціальних структур, які творилися українцями упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст., важливо знати “час і простір”, тобто, наскільки довго їхня діяльність тривала по часу і який простір охоплювала. Англійський соціолог Ентоні Гіденс (*Anthony Giddens*) підкреслював, що уся сукупність соціального життя може бути подана як послідовність епізодів, а соціальна взаємодія, що відбувається в ситуації соприсутності, безсумнівно набуває епізодичної форми. Проте і така епізодичність впливає на світогляд людини. “А якщо те, що суб’єкти знають про свою діяльність обмежується лише їхніми власними висловлюваннями, якими б логічними і розсудливими вони не були, ми втрачаємо значну галузь знань і досвіду. Вивчення практичної свідомості повинно стати невід’ємною частиною дослідницької роботи”¹¹. Тобто, самі по собі праці історика чи літератора не завжди можуть насвітлити увесь процес їх появи, а відтак і значимість. Ці думки Е. Гіденса певною мірою перехреснюються із думками ще одного англійського історика Квентіна Скінера. Як представник Кембриджської школи понять, він, дослідник інтелектуальної історії, у своїх працях наголошує, що жодне, навіть найуважливіше прочитання тексту не гарантує правильну інте-

⁹ Валлерстайн Іммануїл. Миросистемный анализ: Введение / пер. Н. Тюкиной. М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. С. 139.

¹⁰ Там само. С.140

¹¹ Гидденс Энтони. Устройство общества. Очерк теории структуризации. М.: Академический проект, 2005. С.28.

рпретацію його сенсу. Вивчення контексту допомагає “пояснити” текст, але не “зрозуміти” його. Важливо дослідити і “закуліси” появи твору і мотивацію написання тощо. Необхідне також вивчення “точок перетворення” в структурних взаємовідносинах, а також способів через які інституціональні практики поєднують соціальну і системну інтеграцію. А, роздумуючи над цінностями минулого для сучасності констатував: *“Інтелектуальний історик здатен допомогти нам оцінити якою мірою цінності, втілені в сучасному способі життя і способі думання про ці цінності, відображають серію виборів, зроблених між різними можливими світами в ті чи інші історичні епохи. Це розуміння допомагає нам звільнитися від гіпнозу того чи іншого розуміння цих цінностей і того як їх варто інтерпретувати й розуміти”*¹².

Розглядаючи концепції часу, Б.Андерсон спробував охарактеризувати зміни, які відбувалися в способах усвідомлення світу, а – відтак і місця людини в ньому. *“Занепад сакральних спільнот, родоводів і мов відбувався на тлі фундаментальної зміни в способах усвідомлення світу, яка перш за все й зробила можливим “вигадання нації”*¹³. Проте, як видається, “вигадання” не є вигаданим, а скоріше констативним. У західній Європі домодерні суспільні конструкти були глобальними і сакральними (прикладом може бути “латина”, династична держава, Священна римська імперія германської нації). Так звані “великі географічні відкриття” і зміна світоуявлень стали нічим іншим як своєрідним “вірусом”, який прискорив руйнування сакральності і традиційну усталеність суспільного життя. Кардинально змінилося сутнісне поняття “свободи”. Якщо раніше поняття “свобода” корелювалося з “особистою залежністю”, то з руйнуванням сакральності “свобода” починає співвідноситися “з наявними можливостями”. У європейському світі розвинулися два протилежні явища: з одного боку – бурхливий розвиток науки, а з іншого – з появою книгодрукування, з’являється можливість доступу до знання не лише обмеженому колу “посвячених”, а звідси й “скидання з п’єдесталу”, здавалось би непорушних авторитетів, “церкви” і “династичної держави”. Європа територіалізується, збагачується й потребує нових імпульсів, ринків і не тільки на Заході, а й в інших частинах світу, в тому числі й на Сході.

¹² Скиннер Квентин. Свобода до либерализма /пер. с англ. А. В. Магуна; научн. Ред. О.В. Хархордин. СПб, Изд-во Европ.ун-та в С.Петербурге, 2006. С.87.

¹³ Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге, перероблене видання. К.: Критика, 2001. С.40.

Кінець XX ст. ознаменувався появою праці американського історика японського походження Ф.Фукуяма "The End of History and the Last Man" (Кінець історії і остання Людина), в якій він роздумував про те, що сучасна наука уможливила появу "зброї небаченої руйнівної дії", а "сучасна політика створила державу безпрецедентної влади"; підсумовував, що слід ще й придумати "світовий тоталітаризм"¹⁴. Для нашого розуміння підходів і стратегій бачення розвитку дослідницького поля істориків важливе значення має одна з останніх праць дослідника "Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості". Аналізуючи поняття ідентичності, Ф. Фукуяма слідом за Гегелем повторює сентенцію про те, що "рушійна сила історії – це боротьба за визнання"... *"На початку XIX століття вже були наявні основні складові, з яких сформувалося сучасне поняття ідентичності: розмежування внутрішнього і зовнішнього "я", наділення вищою цінністю особистості, а не чинних соціальних структур, розуміння того, що гідність внутрішнього "я" спирається на його моральну свободу, ідея про те, що ця моральна свобода властива всім людям, і потреба в зовнішньому визнанні внутрішнього "я" та його свободи"*¹⁵. Тобто вбачає в основі всіх протистоянь *"боротьбу за гідність"*. Він також порівнює культуру й ідентичність, ідентичність і демократію, переконання і позитивні громадянські чесноти. При цьому наголошує: *"Хоч сьогодні й неправильно прив'язувати ідентичність до раси, етнічної належності чи релігії, правильно буде сказати, що для національної ідентичності в ефективній демократії потрібно щось більше, ніж пасивне прийняття конкретних переконань. Потрібна громадянськість і вияв певних чеснот. Світоглядна ідентичність – конче потрібна, але недостатня умова для успіху"*¹⁶.

Сучасна історична епістемологія є багатоплановою. Шляхи і методи пізнання залежать від способів добування й передавання знання, усталеної філософської традиції, мови науки, які водночас виступають у своєрідній дихотомії: як "помічники" у досягненні мети, так і "перепони" на її шляху. А, оскільки, історична епістемологія у своїх дослідницьких практиках перетинається із соціальною, тобто пізнання з точки зору цінностей, традицій, форм комунікацій, то поняття "концепту знан-

¹⁴ Fukujama Francis. The End of History and the Last Man. Free Press, New York – London – Toronto – Sydney, 1992. P. 5.

¹⁵ Фукуяма Френсіс. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Тетяна Сахно. К.: Наш формат, 2020. С. 48–49.

¹⁶ Там само. С. 152.

ня” про те чи інше явище залежить не лише від самих досліджених артефактів, а й врахування важливості часу появи, місця (простору), точок перетину з іншими подібностями і різностями. Тобто, наші способи репрезентації реальності минулого залежать в тому числі й від “мережевості” проявлених явищ, задіяності (прямої чи опосередкованої, а іноді й не оприявленої) тієї чи іншої історичної особистості; прочитання тексту документа не як прямого інформатора про саме явище (подію), а й контекст (умови виникнення, ініціатори, ретранслятори тощо). Бо часом за простотою істини можуть приховуватися не прості обставини. “Очевидно, що пам’ять не є простим відтворенням минулого”¹⁷, а вона є також переданим одиничним (груповим чи колективним) досвідом, який зрештою стає історичним нарративом. А, отже, зміст його залежить від того чий способи пам’ятання перетворюються на наратив.

Не претендуючи на всеохопність розгляду всіх сутнісних змістів пошукувань української історичної науки, розглянемо деякі з них, які так чи інакше розглядали питання національної і регіональної ідентичності. Одним із потужних напрямків, який сформувався на стикові наук – “регіоналістика”, яка на першопочатках, у другій половині 1990-х років, виглядала як “відпочкована гілка” історичного краєзнавства, згодом оформилася в окремий напрямок дослідження. Серед науковців одним із лідерів цього напрямку є дослідниця Ярослава Верменич (Інститут історії України НАН України). Однією з перших її публікацій була “Проблеми історичного районознавства у науковій спадщині М. Грушевського”¹⁸, потім “В. Антонович як основоположник “земельного” напряму в українській історіографії”¹⁹, низка статей і зрештою у 2003 р. публікація узагальнювальної монографії²⁰. Окрім того, у 2007 р. започатковано серійне видання “Регіональна історія України” (головний редактор В.Смолій, відповідальний редактор Я. Верменич; (збірник наукових

¹⁷ Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография (перевод Кукаревой М., Кашаева В., Тимонина В.М.: Канон, РООИ “Реабилитация”, 2007. С.111.

¹⁸ Верменич Ярослава. Проблеми історичного районознавства у науковій спадщині М.Грушевського // Третій міжнародний конгрес українців. Історія. Ч.1. Харків, 1996. С. 155-161.

¹⁹ Верменич Ярослава. В. Антонович як основоположник “земельного” напряму в українській історіографії // Четверта Академія пам’яті професора В. Антоновича. К., 1999. С. 88-92.

²⁰ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003

праць), щорічник; загалом видано 12 випусків. Рубрики в збірнику не є сталими і вочевидь залежать від того матеріалу, який надходить до друку. Окрім суто історичної регіоналістики після 2014 року на сторінках збірника публікуються й статті, присвячені проблемам порубіжної ідентичності Криму і Донбасу, теоретичні і практичні питання кордонознавства, урбаністики і руралістики. Значним доробком Я.Верменич є видання підручника, окреслення проблем Криму і Донбасу як українського пограниччя²¹ та монографії. Питаннями регіоналістики з початком 2000-х років активно займаються і представники інших наукових центрів: Т.Н. Попова (Одеса)²²; О.С. Осельська (Дніпро) – досліджує поняття “метарегіон”²³; І.В. Студенніков (Одеса) – євро регіони, методологію та понятійний апарат регіоналістики²⁴. А. Колодій пов’язує український

²¹ *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика: навчальний посібник / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. 412 с. *Її ж.* Феном пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України НАНУ 2018. 369 с.

²² У статті “*Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии*” вона констатує: “постановка вопроса о значимости регионального подхода к исследованию различных социокультурных объектов имеет принципиальное значение для национальных историографий Украины и России. В частности, в связи с процессом формирования новых политологических и культурологических моделей современного развития в координатах оппозиции “центр-регион” (или “центр-провинция”) и критики традиционной модели региона, которая закладывалась в Центре (имперском, советском, постсоветском) с ее восприятием регионов-провинций как производственной инфраструктуры” *Попова Т. Н.* Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии. // Записки історичного факультету. Вип. 11. Одеса, 2001. С. 22. Тобто, авторка переносить російську дослідницьку модель і її інституалізацію на українську. На нашу думку, координати “*центр-регіон*” мають розглядатися не як “*опозиція*”, а як партнери у досягненні спільної мети – розбудови інфраструктури й успішної реалізації поставленої мети. Адже, регіон є невід’ємною складовою території держави, а не анклавом зв’язку з уявним чи дійсним “*Центром*”. Тим більше, в Україні не існувало поняття “*імперського центру*”. Дослідниця вводить і таке доволі дискусивне поняття як “*местное самосознание*”.

²³ *Осельська О.С.* До питання про сутність та передумови метарегіоналізму // Вісник ДНУ, серія Філософія. Соціологія. Політологія, – Дніпропетровськ, 2006, вип. 14, С.310-313; *її ж.* Регіоналізм та метарегіоналізм: методологічні аспекти дослідження // Нова парадигма. – К., 2006. №60. С.161-168.

²⁴ *Студенніков І. В.* Теоретичні проблеми дослідження євро регіонів в Україні (на матеріалах Євро регіону “*Нижній Дунай*”). //Записки історичного факультету.

регіоналізм зі станом “культурно-політичної поляризованості”.²⁵ Слід підкреслити, що дослідження проблем регіоналістики українською історіографією розглядалося синхронно із пошукуваннями колег у Росії²⁶ й деякі практики не завжди правомірно переносяться в український простір.

Одним із популярних дослідницьких напрямків є концепт “перехресної історії”. Дослідниця І.Колесник є акцептованою прихильницею даної методології. Вона стверджує, що концепт “перехресна історія” має міждисциплінарний характер. На відміну від транснаціональної історії предмет перехресної історії визначають мережі, переміщення великих груп населення, міграції, процеси взаємодії і взаємозв'язки між народами, країнами, групами, структурними моделями. Нині вона слугує альтернативою національній історії. Методи перехресної історії ґрунтуються на принципах міжсистемної та внутрішньо системної взаємодії²⁷. Нами зазначені методи використовувані не як альтернативні національній історії, а як один із способів для досягнення поставленої мети. Тобто, як і в яких місцях перехреснюються національна й регіональна ідентичності й чи є лакуни для співпадіння інтересів, інтенцій.

За своєю сутнісною складовою регіональна ідентичність є первинно формуальною у становленні особистості як такої, а водночас національна ідентичність є визначальною у формально спільнотному й інституціонально політичному (державному) вияві організовано структурованих суспільних одиниць, які змагають (конкурують) в тому чи іншому

Вип. 12. Одеса, 2002. С. 505-515; його ж: *Студенніков І.* Феномен єврорегіонів в контексті методології історико-регіональних досліджень // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* (Збірник статей). Вип. 22-23. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 187-201; його ж: *Студенніков Ігор.* Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату // *Регіональна історія України. Збірник наукових статей.* Випуск 1. 2007 С. 67-78.

²⁵ *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно політичної поляризованості // *Агора.* Вип.3. 2006. С.69-91.

²⁶ *Булкин В. А., Гердт А. С., Лебедев Г. С., Седых В. Н.* Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. / Под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1999 ; *Регионоведение: Учебное пособие.* / Отв. Ред. Волков Ю. Г. Ростов н/Д., 2002; *Игнатов В. П., Бутов В. И.* Регионоведение: Учебное пособие. Москва-Ростов н/Д., 2004; *Дергачев В.А., Вардомский Л.Б.* Регионоведение. 2-е изд. М.: Юнити-Дана, 2010.

²⁷ *Колесник Ірина.* Глобальна історія. Історія понять. Київ: НАН України; Інститут історії України, 2019. 348 с.

просторі. Упродовж останніх 30-ти років українське суспільство веде пошук ймовірностей самоствердження на окресленому (не завжди ними) просторі дій. І якщо процеси, що відбувалися в історичній науці в 1990-ті на початку 2000-х років до певної міри можна назвати періодом “становлення й утвердження національного нарративу в історії України”, то наступна доба може бути охарактеризована як “період верифікацій, пошуку альтернативних візій історії України”; розгляд національної ідентичності як своєрідного “соціального конструкту”²⁸, не оминули процеси змін і такої функціональної сфери держави як “політика ідентичності”.

У даному дослідженні ми ставимо за мету не просто картографувати “регіональне” і “національне” у їхній взаємозалежності й історичній динаміці, а показати через просторові метафори поля соціальних взаємодій, які впливали на формування ідентичностей: регіональної і національної; охарактеризувати можливі (допустимі в рамках існуючих інодержавних структур) ніші можливостей для самореалізації та об’єднувачих процесів і своєрідних мережевих дій; окреслити траєкторію дій інших національних спільнот у взаємодії з українцями та в опозиції до них; структурації їхніх дій в період Української революції (1917-1923 рр.) в межах окресленого простору. На перехресті “своїх і чужих ідеалів” показати як українська територія розглядалася у конструктах різних влад і побачити причинно-наслідкові зв’язки між складним питанням “національного самовизначення” й “регіоналізацією через примус”.

Робота виконана в рамках дослідницького проекту “Структурна різноманітність території як складова формування національної ідентичності українців у першій половині ХХ століття”.

Цільова програма наукових досліджень НАН України “Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики”.

²⁸ *Верменич Я.* Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ століття. К.: Інститут історії України НАН України, її ж: Національна ідентичність як соціокультурний конструкт: погляд із початку ХХІ століття на проблеми ХХ століття. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 356. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013111>.

I. ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЗМІН ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ТЕРИТОРІЮ ЯК ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР

I.1. Через модернізацію – до зміни ідентичності *Валентина Піскун*

Поняття модернізації є дуже ємким, багатоаспектним процесом і розглядається різними науками. Уявлення про модернізацію змінювалися відповідно до дослідницького інструментарію та філософського осмилення²⁹. Модернізацію розглядаємо як соціокультурний мікропроцес у поєднанні інноваційними трансформаціями в галузі економіки й як макропроцес – з огляду на беззаперечні зовнішні впливи на будь-які внутрішні процеси в тій чи іншій країні. С. Гантінгтон окреслив основні аспекти модернізації: урбанізація, індустріалізація, секуляризація, демократизація, освітній процес, роль засобів масової інформації проявляється не випадково і не без зв'язку один із одним. На психологічному рівні модернізація – фундаментальний здвиг у цінностях, установках і очікуваннях. На інтелектуальному рівні – розширення знань про оточуючий світ. Політична модернізація «пов'язана з раціоналізацією авторитету, заміною значної кількості традиційних, релігійних, родових, етнічних, політичних авторитетів єдиним світським національним політичним ав-

²⁹ *Модернізація* як перехід від традиційного до індустріального суспільства розглядається багатьма дослідниками і все ще залишається дискусивним питанням. «У традиційному суспільному устрої мови полвання, жнив, обрядів, магістрату, кухні чи гарему є автономними системами. Спроба зіставити висловлювання з цих різних сфер, виявлення розбіжностей між ними, намагання поєднати їх – усе це було б порушенням суспільних норм або ще гірше – можливо, блюзнірством чи святотатством, і в будь-якому вигляді незрозумілим... Індустріальне суспільство – це єдине суспільство, саме існування якого засноване на тривкому і безперервному зростанні, на безупинному і очікуваному вдосконаленні. Не дивно, що це було перше суспільство, яке винайшло ідею та ідеал прогресу, постійного руху вперед. Найприйнятніший спосіб суспільного контролю в такому суспільстві – суцільний підкуп, гарантія матеріального добробуту за відмову від соціальної агресії; найбільша його слабкість – нездатність пережити будь-яке тимчасове зменшення фонду соціального підкупу і втрату законності, яка настає, коли ріг достатку тимчасово порожніє і потік припиняється». Див.: *Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. К.: Таксон, 2003. URL: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>*.

торитетом»³⁰. Окрім того, він наголошував й на тому, що політичні інститути мають «управляти стресом модернізації», бо результатом може стати насильство. Історія має такі приклади. Колективізація й індустріалізація в СРСР супроводжувалися насильством зі сторони держави щодо значної кількості своїх громадян. Воно проявлялося: в штучному протиставленні різних соціальних груп, виселенні за межі України найбільш хазяйновитого й успішного селянина (так зване «розкуркулення»), примусові переселенські практики як в середині України, так і за її межі; фізичне знищення непокірних та незгодних із політикою правлячої партії. Отож «управляти стресом» було можливо лише при наявності відповідної кількості каральних органів.

Беручи до уваги погляди Г.Спенсера на еволюцію суспільства як поступальний процес, розглядаємо модернізацію в першу чергу з точки зору функціональності. Разом з тим усвідомлюємо очевидний факт, що модернізаційні процеси в Україні в другій половині XIX – середині XX ст. відбувалися під «зовнішньою опікою». Тобто, «суб'єктність» (як право й можливість впливати на процеси) українського суспільства була обмежена інституційними рамками тих держав, у складі яких перебували українці. Е.Гідденс наголошував на трьох факторах, які є спонукальними у процесі модернізації. Перший полягає в диференційованості влади. Присвоєння знання здійснюється не однотипно, частіше за все воно різною мірою доступне для тих структур, які поставили його на службу груповим інтересам. Другий фактор стосується цінностей. Зміни в цій сфері залежать від нововведень і пізнавальної орієнтації, які створюються змінюваними поглядами на соціальний світ. Зміни світогляду, які відбуваються через привнесене знання, динамічно пов'язані зі зміною ціннісних орієнтацій. І третій фактор – «ненавмисні наслідки». Новий обсяг накопиченого знання про суспільне життя не може охопити всіх обставин його застосування, навіть якби таке знання було досить відмінне від середовища, якого воно стосується. Саме пізнання світу робить свій внесок у змінний і нестабільний характер соціального світу. А щодо «історичності», то Е. Гідденс підкреслив, що історичність орієнтує нас перш за все на майбутнє, як уяву про майбутні можливості³¹. Тобто, процеси

³⁰ Гантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. С.54-55. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/>.

³¹ Див. : Гидденс Э. Последствия модернити / Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под редакцией и с предисловием В. Л. Иноземцева. М.: Akademia, 1999. С. 101 – 122.

ідентифікації залежать в тому числі й від того, які можливості отримує (або уявляє про них) конкретна людина у суспільстві.

Суспільствознавці доволі часто розглядають у триєдиній сув'язі модернізацію, становлення нації і творення держави³² (шлях від політичних амбітних планів – до одержавлення). Згідно з класифікацією чеського історика Мірослава Гроха творення нації має три етапи: науковий, культурний і політичний. Проте, він не враховував ще одного власне, певною мірою, й визначального – економічного, тобто, доступу до ресурсів, які є в наявності спільноти й дозволяють модернізуватися і в такий спосіб творити відповідний простір для дій. Український громадський діяч Микита Шаповал ще в 1926 р. у праці «Визволення і відродження України» наголошував, що «українська нація власне творилася протягом ХІХ ст., визначалася на Україні і об'єктивувалася в світі»³³. Підкреслює, що відродження почалося із несвідомого почуття (включає період 1827 – 1830-ті рр.), далі в 1830-ті роки – зацікавлення минувшиною. Другий період – вступ до другої фази – пробудження соціально-політичної свідомості; третій – від 1860-х рр. організація інтелектуального життя. Четвертий – з 1880-х рр. коли спроби політичної ідеології перейшли в спроби політичної організації: від ідеології – до організації, від думки – до чину. П'ятий період – захопленням поля економіки³⁴. І хоча відтоді науково-методологічний інструментарій значно розширився, твердження М.Шаповала ілюструє стан розвитку наукових пошукувань тогочасної доби й засвідчує потенціал його як соціолога й публіциста. Українські громадські діячі другої половини ХІХ ст. надавали великої ваги саме економічному чиннику в формуванні нації, на що більшість сучасних дослідників мало звертають уваги. На мою думку, наприклад, Роман Шпорлюк дещо спрощено підходив до питання створення української нації й націоналізму, коли констатував: «якщо розглядати «будителів нації» в такому аспекті, саме як творців структур такої влади та цінностей, котрі освячують цю владу, стає цілком зрозумілим, що їхня діяльність мала принаймні потенційний політичний зміст; її наслідком була дестабілізація домінуючої ідеології, в якій найбільше значення для сус-

³² *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія, Розпад. Львів, 2005. 360 с.; *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип.4. 2001. С 10-43.

³³ ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. I. Спр.5. Арк.2.

³⁴ Там само. Арк.12-14.

пільної влади мали символи й цінності, а не ідентичність»³⁵. Так, для суспільної влади «символи і цінності» були важливими, проте ідентичність була не менш важливою оскільки вона продукувала таке почуття як «гідність», що своєю чергою мало потенційний політичний і певною мірою й економічний зміст. Саме національна ідентичність відіграла провідну роль, власне була спонукальним чинником для заняття «минувшиною», «громадівською роботою» і навіть у тому, що Е.Гідденс назвав «ненавмисними наслідками». Тобто, через соціальні практики формувалося уявлення людей (селян, міщан, торговців, робітників etc.) про себе, оточуючий світ і спільність прагнень. А сам процес формування українського суспільного простору наштовхувався не лише на спротив імперської влади та російської чи австрійської імперської ідентичності, а й на конкурентність та нерозуміння таких же процесів з боку національних меншостей, які мешкали в Україні. Етнічно-культурна замкнутість, яка була характерною для XIX і навіть частково для початку XX ст., не дозволяла виходити за межі спільного поля єдності й лише перша світова війна змінила цю ситуацію. Соціальна й суспільна емансипація стосувалася передовсім міжетнічних шлюбів і практик віровизнання.

Деякі сучасні українські історики³⁶ для дослідження процесів, які відбувалися в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. послуговуються концептуальними висновками британського дослідника

³⁵ Шпорлюк Роман. Україна від імперської країни до незалежної держави / Шпорлюк Роман. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / перекл. Г.Касьянов, М.Климчук, М.Рябчук. Київ: Дух і Літера, 2000. С.244.

³⁶ Див.: Скецький С. Український національний рух XIX – початку XX сторіччя: загальноєвропейська модель та українська специфіка. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, 2010; Дворкін Ігор. Музейні установи в українському національному русі Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). Київ, 2017. № 1 (3). С.83-90 URL: https://www.academia.edu/35110322/2017_1_3_164; А Г.Касьянов наголошує, що специфічно українська ідентичність – як прототип «націоналізму» – аж до 20-х років XX століття не проглядалася як цілісне явище. Існували політичні сепаратистські сантименти серед частини знатних родин, було усвідомлення культурної окремішності «малоросів» від «великоросів». Проте це були лише фрагменти, усі ці спогади, амбіції, сантименти не були систематизованим, упорядкованим уявленням. Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. С. 291-292.

Е. Гобсбаума³⁷ про так зване «винайдення традицій». *«Винайдення традиції означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятними правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок із минулим. Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним минулим»*³⁸. Про штучне препарування цих висновків до українського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. засвідчує очевидне. Чи потрібно було українським діячам «винаходити» традицію зодягання з метою «проектування» української нації? Традиція зодягання (на будень, свято і навіть на смерть) існувала задовго до другої половини ХІХ ст. і була іманентно притаманна українській повсякденній буттєвості³⁹. У традиційному українському суспільстві також існували практики «соціального єднання» в процесі виконання певних робіт, наприклад, «толока» і «чумакування». Із давніших часів застановився й розвинувся «український архітектурний стиль». 18 квітня 1912 року 23-річний Микола Шумицький⁴⁰ прочитав у київському Українському клубі лекцію на тему «Український архітектурний стиль у минулому і сучасному». Зокрема зазначав про східні (Індія і Китай) впливи на українську архітектуру, підкреслював її самотність і історичну тяглість. *«Найстарші пам'ятки деревляних церков, які збереглись до наших часів, мають найпримітивіший вигляд. Той, хто звик до розкішної оздобленої архітектури з кольонами, срібними та золоченими прикрасами, не зверне мабуть великої уваги на наше будівництво. Воно не пестить ока пишнотою своїх форм та розкішю оздоби, а про те зачаровує своєю інтимністю, глибоким почутєм побожності, щирою поезією, та дитячою вірою і наївністю своїх творців»*. Окрім того, наголосив, що *«Українське деревляне будівництво починаєть ся з дуже давних часів.*

³⁷ **Ерік Гобсбаум** (1917-2012), британський історик-марксист. Автор понад 20 книг, деякі з них перекладені українською мовою.

³⁸ Див.: Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. Винайдення традиції (За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера). Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 13

³⁹ Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: Монографія / В.М. Піскун, А.В. Ціпка, Т. Л. Шептицька та ін. К.: Видавничий центр «Київський університет», 2008. 272 с.

⁴⁰ До речі. В Енциклопедії історії України (а потім і в інших довідкових виданнях не вірно зазначено місце і дату смерті . С.688) URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf>. **Микола Шумицький** (18(30) квітня 1889, Петербург – 5 січня 1981, Париж, Франція), український державний діяч, дипломат.

Давно колись існували поганські дерев'яні храми. Вони не збереглися до наших часів; але й доси можна де в чому знайти їх вплив. Свою думку я заснову на тому, що навіть в сучасній сільській українській архітектурі ми знаходимо сліди поганства. Що правда, народ повторює ці старі зразки уже несвідомо, а про те він їх все вживає»⁴¹.

На мал. 5 я наводжу коник даху хати з Полтавщини. Різьба, яка зроблена на конику, уявляє з себе не що инше, як стилізацію чоловіка, а саме домового божка «тотема», або як кажуть у нас «дідька». (За виданням: Шумицький М. Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. Ілюстрована Україна, 1913 р., №№ 3, 4, 6, 8. URL: <https://medium.com/@slastionschools/>)

Основними складовими стилю називає: простоту, поривання вгору до неба, симетричність форм. Пануючим типом в українській церковній архітектурі є трьох банна церква. Пізніше такий тип був запозичений московськими архітекторами.

⁴¹ Шумицький М. Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. Ілюстрована Україна, 1913 р., №№ 3, 4, 6, 8. URL: <https://medium.com/@slastionschools/>.

Церква свв. Юра в Дрогобичі

(За виданням: Шумицький М. Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. *Ілюстрована Україна*, 1913 р., №№ 3, 4, 6, 8. URL: <https://medium.com/@slastionschools/>)

Микола Шумицький також проаналізував особливості будівельної конструкції української хати та використання української архітектурної орнаментики.

Під ту пору, тобто на початку ХХ ст. розгорнув свою дослідницьку працю, як в царині вивчення київської архітектури, так і образотворчого мистецтва, портретного живопису Федір Ернст⁴². Він так само, як і М.Шумицький показав тяглість мистецьких практик, і їх органічне вплетення в українське культурне життя новітніх часів.

Із давніх часів в Україні широкого розвитку набуло гончарство. Вироблення речей домашнього вжитку із глини забезпечувало повсякденні потреби мешканців різних регіонів, і поступово сформувалися своєрідні мистецькі впізнавані центри особливо виготовленої керамічної продукції. Такими стали: Яворів, Потелич, Пустинь, Коломия, Мукачеве, Косів, Опішня та інші. Із другої половини ХІХ ст. гончарні вироби стають запитувані не лише на місцевому ринку, а й стають предметом зацікавлення колекціонерів та експонуються на виставках. 1882 року опішнянські гончарі вперше експонували свої вироби на Всеросійській художньо промисловій виставці в Москві. До цієї події Полтавське земство приурочило видання альбому «Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий»⁴³, який мав велику популярність і наступного року його перевидали. На Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові 1887 року творчість опішнянського гончара-мисочника Федора Чирненка відзначено бронзовою медаллю. А на міжнародну виставку в Парижі 1900 р. було надіслано 30 предметів посуду опішнянських майстрів.⁴⁴

Упродовж значного часу в Опішні сформувалися родинні династії гончарів. Так, приміром, у родині відомого майстра гончарства лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка (1999 р.) Михайла Китриша (р.н. 1936) і батько Єгор й дід Василь були майстрами з виготовлення посуду. Досліджуючи походження концепцій поколінь від родової темпоральності до соціальних практик модерного часу, В.Смолій і О.Ясь наголошували на тому, що проєкції родового часу побутували на різних рівнях «соціального, господарського, культурного світу. Існували купецькі, ремісничі, наукові, мистецькі «династії», котрі маркувалися у світ й

⁴² Див. детальніше: *Білокінь Сергій*, В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с.

⁴³ Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий. Полтава: издание Полтавского Губернского Земства, 1882. 2 с., ХХІ табл.

⁴⁴ Див.: *Пошивайло О.* Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Олесь Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. 632 с.

зв'язку поколінь»⁴⁵. Династія Китришів, що майже два століття спеціалізувалася на виготовленні глиняного посуду й задовольняла потреби місцевого ринку, уславилася своєю майстерністю й художньо довершеними виробами. А твори Михайла – різнопланового майстра, експонувалися на багатьох міжнародних виставках.

Майстер: М. Китриш. Баранець.

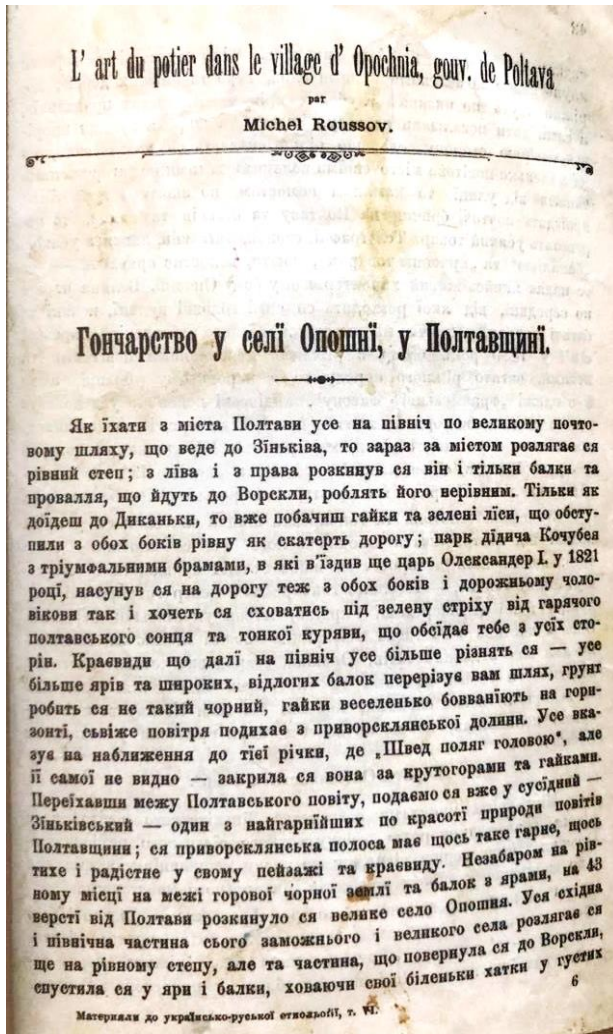
⁴⁵ Див.: Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія; упор. бібліограф., імен. і предм. покажчиків С.Блащук. Київ: НАН України Інститут історії України, 2019. С. 12.

Майстер: М.Китриш. Настінна декоративна тарілка.

Із родинної колекції Валентини Піскун.

Гончарство поєднувало декілька практик: забезпечення побутових потреб значної кількості населення; це була і своєрідна підприємницька справа; водночас воно оприявнювало мистецький хист творців і формувало уподобання красивих речей для утилітарних потреб (гличики, миски, горщики, макітри тощо), так і облаштування естетики повсякдення та свята (свічники, баранці, свистунці для дітей і т.ін).

Отож, тонка лінія між індивідуальним і суспільним не окреслювала виключно застарілі практики традиційного суспільства, а перехід цих практик у модерне суспільство стає лише відлунням минулого у сучасному. Е. Гобсбаум також наголошує на тому, що «ліберальна ідеологія соціальних змін ХІХ ст. систематично ігнорувала соціальні та владні зв'язки, які визнавалися в ранніх суспільствах, і створювала лакуни, які мали бути заповнені винайденими практиками»⁴⁶. Соціальна структура колишньої Гетьманщини упродовж ХІХ ст. зазнала суттєвих трансфор-

⁴⁶ Гобсбаум Е. Знач. праця. С.21.

мацій під впливом реформ, які впроваджувалися в Росії. Дійсно, спілкування в домодерну добу мало інші практики й інші можливості для їхнього здійснення. Із розвитком міст, їхньої інфраструктури не лише зростала кількість міщан, а й виникала потреба брати участь не лише в релігійних відправах і родинних святах та зустрічах, а й практиках ширшого культурно-громадського змісту. Традиційне для українців календарно-обрядове коло свят поступово доповнюється іншими громадсько-значущими акціями, зібраннями, творчими майстернями, науковими зібраннями тощо.

У першій половині XIX ст. у різних колах суспільства зріс інтерес до місцевої минувшини в тому числі й історії Києва. З-поміж інших, найбільший внесок належить київським історикам М.Ф. Берлинському (1776 – 1848), митрополиту Євгенію Болховітінову (1867 – 1837), М.О. Максимовичу (1804 – 1873). Вони фактично стали творцями наукового середовища у місті. Після заснування Київського університету він стає своєрідним центром навколо якого гуртуються науковці й створюються можливості для виникнення нових об'єднань. У 1836 р. при шкільній окрузі створюється «Комитетъ для изысканія древностей вѣвъ Кіевѣ», який не виявив працездатності, й недовго проіснував. У 1843 р. постала «Временная коммисія для разбора древнихъ актовъ», а в 1851 р. «Центральный архивъ древнихъ актовъ». З 1851 до 1864 р. при київському університеті існувала «Комісія для опису губерній київської учбової округи» У 1837 р. також при університеті Св.Володимира засновано «Музей Древностей». Важливою віхою в археологічних та історичних дослідженнях стало заснування при київському університеті у 1872 році Історичного товариства Нестора-Літописця (офіційне відкриття в січні 1873), яке гуртувало навколо себе науковців, жертводавців (почесних членів). З 1879 р. видавало «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»⁴⁷. Детально проаналізував діяльність товариства С. Наріжний⁴⁸. «Всіх дійсних членів на перше 25-ліття було обрано 177. Між ними багато дуже відомих і заслужених діячів української науки. З дійсних членів ІТНЛ назву таких, як Ф.Міщенко, П. Житецький, П. Єфіменко,

⁴⁷ Див.: *Бутич І. Л.* Публікація документів у «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца» // Український археографічний щорічник К., 1999. Вип.3-4. С.15-30.

⁴⁸ Детальніше див.: *Наріжний Симон.* Історичне товариство Нестора Літописця в Києві. *Український історик*. 1975. Ч.1–2 (45–46). С. 29–44; Ч.3–4 (47–48). 43–60; 1976 Ч.1–4 (49–52). 57–70.

А.А. Андрієвський, Дм. Багалій, І.Лінниченко, А. і Н. Стороженки, Вас. і Вол. Ляскоронські, К.Михальчук, Ф.Николайчик, І.Теличенко, Н.Молчановський, В.Мякотін, М.Грушевський, М. Біляшівський, М.Василенко, Л.Падалка, В.Ейнгорн, Ол.Маркевич, Г.Павлуцький, В.Доманицький, М.Довнар-Запольський, Я.Шульгин, В.Перетц, Ів.Стешенко, акад. Ол. Шахматов, Ів.Павловський, В.Модзалевський, В.Данилевич, А.Лобода, В.Вовк-Карачевський, Н.Полонська, В.Науменко, Ол.Грушевський І.Каманін, В.Щербина... та ін. Якщо в 1873-77 рр. товариство мало всього 45 членів, то в 1911 – 161. Окрім того, були й іноземні члени товариства⁴⁹. У такий спосіб налагоджувалися зв'язки, особисті знайомства і велися як суто наукові пошукування, так і просвітницька діяльність.

Дієвим було і Київське літературно-артистичне товариство. «Осердям товариства були дійсні члени. До їх лав приймали на загальних зборах осіб, що займалися літературно-артистичною діяльністю. Вони сплачували членські внески і користувалися правом голосу на всіх зборах. Також певну частину становили “члени-змагателі” – ті, хто підтримував Товариство і був корисний йому своєю діяльністю. Вони брали участь у заходах КЛАТ без права голосу. Всі охочі могли отримати статус “члена-відвідувача”. І насамкінець, існувала категорія почесних членів, в лави яких потрапляли за особливі заслуги перед Товариством або перед культурою. З 10-ти років існування Товариства 9 років головою правління був академік архітектури В. М. Ніколаєв»⁵⁰. 1904 р. Товариство налічувало 757 членів. Проте, деструктивні дії деяких соціал-демократів: А.Луначарського та Е.Квірінга, їхнє намагання радикалізувати діяльність товариства, перевести зі сфери культури в політичну, призвели до його закриття. Діяльність подібних товариств з одного боку згуртовувала діячів культури, розширювала спілкувальне коло, а з іншого – сприяла приверненню уваги суспільства до мистецтва і духовного збагачення людини.

Важливу роль у суспільному житті другої половини ХІХ ст. відігравали ті суспільно-громадські практики, які були спрямовані нагуртування людей навколо певних організаційно-структурних одиниць, в основі яких були об'єднавчі ідеї творення нового: громади, просвіти, ви-

⁴⁹ Там само. С.35-36.

⁵⁰ *Большотенко Ирина*. До історії Київського літературно-артистичного товариства (1895-1905). Науковий вісник Національного музею історії України. Випуск 2 (2017) / Scientific Bulletin of National Museum of Ukrainian History. Issue 2 (2017). С.148-152. URL:<https://www.academia.edu/34027839>

дання часописів тощо. Причому їхньою важливою мотивацією була єдність загальнонаціональна, об'єднання через кордони. До того ж кордон розглядався не лише як суто територіально-розмежувальний, а й соціальний. Серед тих нових творців були представники різних соціальних груп: і новопосталі інтелігенти, дворяни, вихідці зі священницьких родин, міщани й селяни, але єднала їх приналежність до українства. До прикладу, уже в першому номері «Громади» (1878 р.) Михайло Драгоманов наголосив: *«Громада» видається для громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що зуть себе українцями, русинами, руснаками, а іноді просто людьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т.д. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі». І далі осмислював причини соціального дистанціювання. «Бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством і вивчені по чужих школах, усе служать чужим царствам і панствам між котрими поділена наша Україна»⁵¹. М. Драгоманов наголошував, що регіоналізація також відбувається із захопленням українських земель іншими державами. *«Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії – Малоросія – тобто Чернігівщина і Полтавщина, – Слобідська Україна, – тобто Харківщина і далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люди з польської сторони в XVI – XVII ст. Новоросія – колишні Вольности війська Запорожського, котрі країни начальство ділило на губернії, як знало само, прилічувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих. Зганяло наші і т.д. В Польщі те саме робилось по воєводствам, – при чому більша частина наших країн залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські»⁵². У 1881 р. в тій же «Громаді» було опубліковано програму яка включала такі домагання: *«рівного права для всіх, волі слова, печаті і науки, безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади у її справах; повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад по всій Україні»⁵³. Це вже не була ідея всеслов'янської федерації, яку висували кири-***

⁵¹ Драгоманов М. Переднє слово до громади. *Громада*. Українська збірка впорядкована Михайлом Драгомановим. Geneve. H.Georg Libraice – editeur. 1978. С.3, 6.

⁵² Там само. С.13.

⁵³ Громада. Українська часопись. Впорядковано М.Драгомановим, М.Павликом, С.Подолінським. 1881. Ч.І. С.5.

ло-мефодіївці, в той же час і не федеративний устрій в Росії, а створення самоуправлінської місцевої організації.

Останніми роками українська історіографія характеризується критичним ставленням до «перенасичення «гранд-нарративів інформацією, фактографізму й телеологізму у підходах»⁵⁴. Окрім того, наголошують, що «комплекс ідей у зв'язці «національне і регіональне» упродовж десятиліть знаходиться у зоні офіційного замовчування та відвертих фальсифікацій». Дослідниця Я.Верменич наголошує, що «ідентичність – категорія, що формує цінності і смисли незалежно від конкретних часових параметрів. (Певне «осучаснення» тут цілком правомірне), оскільки початки формування окремої самоідентичності українців слід шукати саме на рубежі ХІХ – ХХ ст. Коли і як українська нація почала само осмислюватися як «уявлена спільнота»⁵⁵. Погоджуючись із тим, що формування саме національної ідентичності – це процес і тривалий у часі та суперечливий, а часом у ньому «спостерігаються паузи», зауважимо, що 1) інтелектуальна історія, тобто осмислення того чи іншого явища засвідчує рівень розвитку науки й її дослідницького інструментарію, а як «неосвічений народ» усвідомлював і передавав цінності, смисли, практику створення «тутейшого світу» на рівні родини, спільноти це так само історичне явище, яке потребує саме фактографізму. 2) Певну роль відіграє і фактор сприйнятності й описуваності іноземцями того чи іншого явища буттєвості й елементів само ідентифікації. Для покоління описуваних це не матиме ніякого значення, а от для наступних із оприявленням цієї інформації матиме не лише вплив на формування самосвідомості, а й самооцінки та формуватиме почуття гордості за своїх предків чи навпаки жалю, чи розчарування. Окрім того, важливою є й мова передавання інформації та її засвоєння.

С.Плохій, досліджуючи історію України, застановився на баченні її сутності, культуровиявності й обрисів як «брами Європи». Тобто, таке її становище визначили кордони між євразійським степом та східноєвропейським лісостепом (а водночас між осілим і кочовим населенням, між християнством та ісламом), між східним і західним християнством, а також між імперіями. Рух цих кордонів упродовж століть сприяв формуванню культурних рис та самосвідомості українського народу. «Культу-

⁵⁴ Див.: *Верменич Я.В.* Конструювання української ідентичності: національний і регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ... С. 16-17.

⁵⁵ Там само. С.17.

рний та соціальний простір, створений рухом кордонів, був неоднорідним. Щоразу, як державні та імперські кордони перетинали українську етнічну територію, вони утворювали окремі культурні простори, що стали основою для українських регіонів, – колишнє підугорське Закарпаття; півдавстрійська в минулому Галичина; Поділля та Волинь, що були під контролем Польщі; козацьке Лівобережжя Дніпра з пониззям цієї річки; Слобідська Україна і, нарешті, узбережжя Чорного моря та Донецький басейн, колонізовані за часів Російської імперії»⁵⁶. Іншим важливим висновком, що його автор виокремив полягає в наступному: *«Колишня Гетьманщина забезпечила ключовий історичний міф, культурну традицію та мову, що стали будівельними блоками для створення новітньої української нації. Причина такої популярності або навіть домінування еліт колишньої Гетьманщини на початкових стадіях розбудови української нації була доволі простою: територія козацької держави була єдиним регіоном України ХІХ століття, де землевласницькі еліти належали до тієї самої культури, що й місцеве населення»*⁵⁷.

Модернізоване суспільство має комплекс взаємопов'язаних ознак, які часто розглядають як окремі процеси економічної, політичної, соціальної та культурної модернізації. На нашу думку, важливою засадою є також, окрім зазначених, і світоглядна та свідомісна модернізація, тобто, наскільки впливовими є посилення «смислів», «змістів», продукуваних через освіту, засоби масової інформації, літературу; як відбувається завоювання знання.

Не претендуючи на всеохопність розгляду процесів модернізації, зосередимо увагу на такі її вияви: яку мету ставили перед собою ті, хто намагався впливати на модернізаційні процеси й передавати свої знання ширшому колу осіб, і в такий спосіб творити культурне та силове поле спільнотної взаємодії; чи мала соціальна мобілізація «ліфти можливостей» для ширення впливів; як була зорганізована структурно логічна система взаємодії не лише по концептуальній дії «свій – чужий», а й вибудовування соціальних «ланцюгів взаємопов'язання» (своєрідної структурної мережовості); функціонування будь-якої системи не можливе без наявного ресурсу для її дієвості, а в умовах «зовнішньої опіки» доволі складно конкурувати в жорстких рамках стримування й перепон.

⁵⁶ Плохій Сергій. Брама Європи. Історія України від скіфських часів до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.24-25.

⁵⁷ Там само. С.204 – 205.

Отож, розглянемо також кооперацію як засіб і спосіб соціальної мобілізації й суспільної структуризації, що давала можливість виходити за «межі можливого», і діяти всупереч тиску існуючих державно-політичних і економічних систем.

Українськість і російська імперськість: «садок вишневий» проти «гнилого» Петербурга

Протистояння українського нарративу й українськості, носіями яких були українці, з російським монархічним централізмом й суспільною бюрократизацією, хоча в певні періоди доволі слабко виражене й обмежене, пройшло складний шлях від спорадичності й соціальної замкнутості – до організаційно-дієвого спротиву оформленого політично й урізноманітнено (передовсім соціально); від збиральництва української старовини й слухання на домашніх вечірках та переписування віршів Тараса Шевченка – до спільнотної самоорганізації й самофінансування різноманітних видавничих, просвітницько-культурних проєктів. І якщо на початку руху українських сміливців були одиниці, то в революції 1917 року їх вже були мільйони.

5 квітня 1847 року під час повернення із Чернігівської губернії на в'їзді до Києва було заарештовано художника Тараса Григоровича Шевченка у справі Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія. 17 квітня його було доставлено в Петербург. У Записці III відділення під назвою «О бумагах художника Шевченко» перераховувалися усі твори, які були записані в «Тетради»: «Сон», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє послагіє», «Розрита могила», «Стоїть в селі Суботові», «Кавказ» та інші; листування. Під п.2 зазначено: *«Тетрадь стихотворений Шевченко незамечательного содержания, но в предисловии к одному из них он бранит русских и между прочим говорит: «Променяли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную (Россию)»*⁵⁸. До кінця травня Тарас Шевченко перебував у Петропавлівській фортеці, у казематі III Відділу, де також містилася канцелярія корпусу жандармів. Саме до циклу віршів «В казематі» й належить один із найпопулярніших і найвідоміших у різних середовищах його вірш «Садок вишневий коло хати». Певно що не було в Україні людини

⁵⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т./АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упоряд. М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; редкол.: П.С.Сохань (голов. ред) та ін. К.: Наукова думка, 1990. Т.2. С.309.

ні в ХІХ, ні в ХХ ст., яка б не вивчила (чи не чула) цього вірша. Проте мало хто знав, в яких умовах він був написаний. Це – своєрідний Шевченків проєкт щасливого життя українця: поєднання краси природи, праці, родинного затишку й естетики буття. Тобто, український «вишневий садок» як символ простору приватності на протигагу затхлості й захланності російської бюрократії й монархічної влади. Дослідивши справу причетності Т.Шевченка до діяльності товариства, ІІ Відділення зробило висновок: «...Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и в последствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастье возвратитъ эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства...Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще в 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украйно-Славянскому обществу и действовал отдельно, увлекаясь собственною испорченостью. Тем не менее по возмутительному духу и дерзости, выходящих из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников»⁵⁹. Як відомо, його направили рядовим в Окремий оренбурзький корпус «с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него не под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений»⁶⁰. І не лише російська імперська влада уярмлювала та критикувала Т.Шевченка, а й «неістовий» літературний критик В.Белінський. Він писав: «Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам. Это враги всякого успеха. Своими дерзкими глупостями они раздражают правительство, делают его подозрительным, готовым видеть бунт там, где нет ничего ровно, и вызывают меры крутые и гибельные для литературы и просвещения»⁶¹. Тобто, творчість Тараса Шевченка (як і він як особистість) стала своєрідним кордоном несприйняття всього українського як російською владою, так і російськими демократами. Проте, ніякі заборони імперсь-

⁵⁹ Там само. С.331 – 332.

⁶⁰ Там само. С. 332.

⁶¹ *Белинский В.Г.* Письма о Харькове, хохлах, Шевченко, Кулише, освобождении крестьян Белинский В.Г. Полное собрание сочинений в 13 томах. Том 12. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4399464>

кої влади не змогли приховати слово українця для українців. Його вірші переписувалися, вивчалися напам'ять й впливали на формування української національної ідентичності. Глибинність смислів, простота, проникливість і естетична насолода творчої спадщини Тараса Шевченка надихала сміливих до спротиву, а уявленням давала надію на волю. Він став своєрідним національним символом навколо якого гуртувалися й творчістю якого унаснажувалися українці у своїй боротьбі з Російською імперією.

Через 60 років один із респектабельних службовців Російської держави українець Петро Стебницький, який свою кар'єру зробить в Петербурзі, із великим сумом напише: «...дався взнаки той Петербург нашій Україні! Двісті літ порядкує він всею державою – і увесь час, починаючи від царя Петра, він холодом дихає на наш бідолоашний край. Потроху від того холоду обсіпалось листя української культури – і наш вільний, жвавий, до всього здатний народ опинився без волі, без сили, без освіти – хоч на тій самій, але вже не своїй землі»⁶². А молодий історик Олександр Шульгин, який окунувся у вир українського політичного життя навесні 1917 р., після бою під Крутами й захоплення Києва російськими більшовиками, дасть ще одну характеристику бюрократичному Петербургу: «Там, на гнилому болоті Неві, не бачили майже нічого, крім своєкорисного анархізму і розбишацтва, що цинічно прикривалися словами «інтернаціонал» і «соціалізм»... Росія – це сторона нечуваного централізму. Централізму не тільки в адміністративному, а й у всіх чисто відношеннях... «Петербургська тепличка» для інтелігенції.... Думка російського інтелігента звикла до ідеї великої, безмежної держави російської.... Російські інтелігенти завжди були великими патріотами хоч і не національного, а скоріше імперіалістично-державного типу»⁶³. Занурення у тогочасну дійсність практично не можливе, але мандрувати у минулому, використовуючи свідчення сучасників, їхнє бачення тодішнього, дозволяє виокремити певні тенденції: одні – втрачали своє національне «я», національну тожсамість, а інші – були внутрішньо прихованими українцями або поступово ставали не просто російськими підданими, а «російськими інтелігентами».

⁶² Стебницький П. На чужині / Стебницький П. (П.Смуток). Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907 – 1918. К.: Час, 1918. С.14.

⁶³ Шульгин Олександр. Політика (державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови. К.: Печатня Вид-ва «Друкарь», Хрещатик, 50, 1918. С. 17, 26, 28.

Українська козацька старшина у першому поколінні поступово, часом добровільно, а почасти примусово, хоча й інкорпоровалася в російський правлячий клас упродовж XVIII століття, все ж зберігала пієтет до території свого походження, мала там маєтності, і сумувала в далекому Петербурзі чи Москві за своєю «Малоросійською отчизною».

Про майже десятирічний спротив російській владі одного зі служителів церкви митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича (1697 – 1772) та її заміру відібрати українські монастирські землі й передати своїм фаворитам мало хто пам'ятав. Урядовці ж утаємничували інформацію про те, що «у лютому 1763 року Арсеній правив у Ростові «Чин відлучення від церкви» ворогів і сміливо оголосив анафему всім «насильникам і кривдникам святої Божої церкви і монастирів», тобто – самій цариці та її Синодові. А через кілька днів послав до Синоду два різкі гнівні протести, у яких, за визначенням сучасників, «по-козацькому вичитав і найсвятійший Синод, і саму Катерину за всі їхні наміри... 12 квітня 1763 року його позбавили сану і простим ченцем заслали в Архангельський Карельський монастир»⁶⁴. Проте він не припинив боротьбу й тоді 8 січня 1768 року його вкинули в Ревельський каземат, де він і загинув 28 лютого 1772 року. Утаємничувати діяне стало звичною практикою для російської імперської влади якої форми правління вона б не набула.

Не згадували й про смерть Василя Яковича Мировича (1740-15(26).09.1764), підпоручника Смоленського полку й «сина і онука бунтовщиків» (50 років з 1709 – вісім імператорів, вісім поколінь Сенату займалися справою Мировичів – «опальная фамилия записана в Книгу судеб в секретные списки Тайной канцелярии»). Дід Василя, переяславський полковник Федір Мирович приєднався до гетьмана Івана Мазепи, а після поразки жив у Польщі, Криму. Батька Якова заслали з родиною до Сибіру, конфіскували всі маєтності і заборонили проживати в Україні. Молодий Василь Мирович брав участь у перевороті 28 – 29 червня 1762 р., підтримав захоплення влади Катериною II. Проте на його прохання повернути маєтності вона відповіла відмовою, а згодом підступно використала його з метою усунення ув'язненого спадкоємця престолу Івана Антоновича. Як «зрадника» В.Мировича Сенат приговорив до четвертування, яке імператриця замінила привселюдним «обезголовлен-

⁶⁴ Матівос Юрій. Подвиги роду Мацієвичів. *Голос України*. 2003. 14 січня.

ням»⁶⁵. Петербурзька публіка була вражена діяним, проте доволі швидко забула про це. Оскільки імператриця невдовзі влаштувала «великолепные карусели» на Царициному лузі, а потім – прибуття до Петербургу турецького посла, й ці події швидко стерли з пам'яті жителів жахливе вбивство. А останній гетьман України Кирило Розумовський, що й надомив молодого Мировича на безрозсудний вчинок, критикував тих, хто не підкорився новотвореній імперії, і ще в 1757 р. писав М.Л.Воронцову про те, що Україна вже зовсім переродилася *«и совсем не то правление, не такие правители, не те почитай люди и, следовательно, не те уже и мысли в них пребывают»*⁶⁶. Російський дослідник В.Більбасов, змальовуючи трагедію Мировича, писав у 1908 році: *«Не только народ, даже общество русское не имело возможности ни выразить свои взгляды ни тем менее влиять на правительственные распоряжения. Мы и до сих пор еще не имеем русских слов для выражения понятий об «протесте» и «оппозиции»*⁶⁷.

Коли натиски царської влади на Україну в другій половині XVIII ст. посилюються (ліквідація гетьманства 1764, слобідських полків 1765, Запорізької Січі – 1775, запровадження кріпацтва 1783, 1782 – зміна територіального устрою, русифікація освіти, переселення на козацькі землі представників інших націй) в певних середовищах українського суспільства з'являється опір – спочатку культурницько пасивний, а згодом і політично активний. Так ще у 1761 р. з-під пера перекладача при Генеральній військовій канцелярії Семена Дівовича з'являється своєрідний полемічний твір «Разговор Великороссии с Малороссией», а за ним «Історія Русовъ, или Малой Россіи», «Енеїда» І.Котляревського, видання «Украинского альманаха (1831 р.) у Харкові, «Запорожские песни» (1833-1834 рр.) І.Срезневського тощо. Проте, поодинокі протестні явища вже не могли зупинити інкорпорації української козацької старшини в російське суспільство. Процес русифікації і бажання з одного боку вислужитися, а з іншого – побоювання втратити привілеї й доступ до благ поступово робили свою справу. Друге покоління все більше втрачало зв'язки зі своєю землею й переставало себе ідентифікувати з Україною.

⁶⁵ Ця подія доволі широко обговорювалася в російській історіографії і навіть описана в романі: Данилевський Г.П. Мирович. СПб, 1886.

⁶⁶ Більбасов В.А. Иоанн Антонович и Мирович. М. : Моск. Книгоизд. Тов.-во «Образование», 1908. С.24.

⁶⁷ Більбасов В.А. Иоанн Антонович и Мирович. М. : Моск. Книгоизд. Тов.-во «Образование», 1908. С.73.

Вони, як і діти того ж таки колишнього гетьмана К.Розумовського, служили новій державі й творили її провідну верству. Батьки ж раділи, коли діти добре облаштовувалися у Петербурзі. Так, наприклад, мати кирило-мефодіївця Миколи Гулака писала йому 8 березня 1847 р.: «*Мы радуемся, что ты теперь из немца сделаешься русским и верно уже теперь не будешь писать стальным пером потому, что оно только годится для немецкого языка или письма*»⁶⁸.

Російська імператриця Катерина II, на відміну від своїх попередників, розпочала активне утвердження російської мови в науці з метою надати їй хоча б видимості місцевого ґрунту. Так 30 вересня 1783 року вона затвердила проєкт тодішньої директорки Академії наук княжни К. Дашкової «*об учреждении в России такого ученого общества, которое пеклось бы об отечественном языке... Теперь наша Академия имеет цель другую, чем прежде, более возвышенную: следить за успехами наук, трудиться над усовершенствованием их и приспособлением к общественным пользам, и всемерно содействовать успехам Русского слова*»⁶⁹. До використання російської мови в науці додадуть згодом і освіту. Освітні реформи першої половини XIX ст. були зорієнтовані на централізацію освіти імперії й чітку чотирьохступеневу ієрархію. А з 1864 р. навіть навчання в початковій школі мало бути виключно російською мовою. Ті, хто на початках XIX ст. опікувався російською освітою не були власне росіянами. Князь Адам Єжи Чарторийський (1770 – 1861)⁷⁰, який був радником російського царя Олександра й керував Віленським навчальним округом – поляк; Северин Потоцький – очільник Харківського навчального округу – поляк, а перший міністр освіти Росії (1802 – 1810 рр.) – Петро Завадовський (1738 – 1812) походив із малоросійського роду Завадовських. Син козацького старшини гетьманського війська Василя Васильовича Завадовського і дочки підкоморія Пелагеї Степанівни Ширай⁷¹, фаворит Катерини II, граф Римської імперії (1793). Якщо

⁶⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. С. 139.

⁶⁹ Иванов П. Следственное дело о советнике Академии наук, Шумахере. *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете*. М. 1860, Кн. III. Июль-сентябрь. С. 66.

⁷⁰ Зюзин А. Адам Чарторыйский и формирование государственной политики по польскому вопросу (конец XVIII – начало XIX веков). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/adam-chartoryyskiy-i-formirovanie-gosudarstvennoy-politiki-po-polskomu-voprosu-konets-xviii-nachalo-xix-vekov/viewer>.

⁷¹ Див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908. Т. 5. С. 12.

значна частина поляків після приєднання польських земель до Росії підтримувала її політику, то під час і після польського повстання 1830 р. той же Адам Чарторийський брав безпосередню участь в антиросійському русі. Це відрізняло колишню козацьку старшину, яка інкорпоровалася в російський правлячий клас і розчинялася в ньому, від польської провідної верстви.

Іншою складовою формування російської національної ідентичності ставала православна церква. Вона оформилася як своєрідний ієрархізований інструмент держави над православними вірянами, а держава своєю чергою сприяла кількісному зростанню православних парафій за рахунок приєднання все нових територій. Так, наприклад, після включення Правобережної України до складу Росії 1793 р. значно зросла кількість православних віруючих і парафій, які потребували забезпечення їх духовництвом. Тільки в Київській єпархії станом на 1800 рік не вистачало 248 священиків, 892 дяків і паламарів⁷². Офіційно державна влада також толерувала перехід у православ'я уніатів. Згідно з розпорядженням від 12 вересня 1795 р. навіть дозволялося призначати на священно- і церковно-служительські місця уніатів, які обернулися на православ'я і присягнули на вірність царю⁷³.

Як зазначають дослідники, особливістю існування православної церкви на українських землях було те, що «віруючі кожної парафії позначали з-посеред себе кандидата на священика і уклали з ним домовленість. Обраними на священика могли бути як світські, так і духовні особи. Домовленість парафіян зі священиком складалася з двох частин: оголошення про обрання священиком та умов його утримання. Після процедури обрання на рівні громад, майбутнього священика затверджував єпископ, який екзаменував кандидата на знання катехізису і Закону Божого. По складанні іспиту, архієрей видавав ставлену грамоту. Згодом замість вибору священиків введено так звані “одобрения” парафіян. З 1800 р. затверджені Св. Синодом типові бланки “одобрений” друкувалися й розсилалися по всій імперії. Павло I своїм указом від 24 червня 1797 року участь парафіян у виборах священика зробив більш формальною, а механізм призначення – бюрократичним. Затвердження освітнього цензу, згідно з положеннями 1808 та 1814 рр., фактично унеможливило вра-

⁷² ПСЗ. СПб. 1830. Т. 22. № 15978. С.95

⁷³ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи царствования императрицы Катерины II. СПб, 1915. Т.3. № 1606. С. 479 – 480.

ховування вибору священника парафіянами. Єпископи робили призначення на вакантні духовні посади, орієнтуючись на списки випускників навчальних духовних закладів і відомості про їхні успіхи у навчанні»⁷⁴. Остаточний вибір кліру був ліквідований на Правобережжі у 1842 р. із введенням штатів. Окрім того, для відзнак заслуг духовенства були запроваджені різні нагороди з метою заохочення вірнопідданства. У 1798 р. будинки священно- і церковно служителів були звільнені від сплати поліцейських податків. Наказ 1804 р. заборонив збирати подушну подать з духовенства. Значно розширив привілеї духовенства наказ від 17 квітня 1821 р., що звільнив церковних служителів від постоїв, поземельних зборів й інших повинностей. Дія цього наказу поширювалась на осіб, звільнених від служби за віком чи за станом здоров'я та на удовиць і сиріт духовного стану⁷⁵. Водночас за поведінкою духовних осіб встановлювався своєрідний нагляд благочинними. А відповідно до наказів 1830, 1834 рр. благочинні й священники всі випадки церквах доводили до відома окрім духовного начальства, місцевої поліції. Законодавчо були також оформлені різноманітні покарання, встановлювався освітній цenz та створювалася своєрідна ієрархія священницьких родин. Із другої половини ХІХ ст. регламентувалася освіта духовенства. Фактично священники творили своєрідний осередок життя в місцях служіння. Вони посилали своїх дітей в університети, давали належну освіту. Це поступово сприяло становленню нового покоління, яке пізнавало життя не лише з традицій, а й з книжок. Доволі часто саме ці молоді люди відходили від батьківських утрадиційних занять. Як, наприклад, Кость Мацієвич, який виріс у родині сільського священника. Сам же став агрономом, а в пізнішу добу українським державним діячем, дипломатом⁷⁶. У біографіч-

⁷⁴ Святненко Ганна. Політика Російської імперії щодо православного духовенства на Правобережжі у першій половині ХІХ ст. Аналіз нормативно-правових актів // Болховітіновський щорічник 2009 / Відповід. ред. К.Крайній; наук. ред. В.Ластовський. К.: НКПІКЗ, 2009. С. 66.

⁷⁵ Там само. С. 68.

⁷⁶ Про взаємини в родині і з місцевим селянством він описав у спогадах. *«Батьки завжди пишалися своїми родинами. Родинна історія була добре знана. Записувалося все про родину у старому молитовнику, який батько дістав від свого батька, а той в свою чергу від «самого старого Степана». Занотовувалися найважливіші події родинного життя. Молитовник залишився у матері, яка померла уже за більшовиків на своєму хуторі і невідомо де він дівся. Знання про історичне минуле своєї родини формували такі риси як гордість і почуття власної гідності. ... Не було ніколи запобігання перед місцевим панством, або багатими сусідами. Таке саме ставлення до селян не*

ному довіднику В. Верстюк, Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» зазначено імена 126 осіб, членів Української Центральної Ради, 24 з них походили зі священницьких родин, проте їхня сфера зайнятості вже не була пов'язана з церковним життям.

Разом із тим формування кадрів православного духовенства у пореформений період відбувалося під пильною увагою уряду, Св. Синоду й мережі духовних закладів. На початок ХХ ст. «9 українських єпархій мали у своєму розпорядженні вже близько 500 благочинних округів і більше ніж 8200 різних за величиною парафій. При різкому збільшенні парафіяльного духовенства уряд і Св. Синод тримали цей процес під контролем, у зв'язку з чим священники призначалися виключно єпархіальною владою. Фактично під керівництвом Св. Синоду Російська православна церква перетворилась на державну установу, служителів якої позбавлено всякої ініціативи і зацікавленості»⁷⁷. Усе це мало забезпечувати не лише систему взаємин церкви й вірянина та православної спільноти, а й закладало основи покірності, підпорядкованості державній владі та її інституціям на місцях, оскільки навіть церковні проповіді підлягали строгій регламентації. Тобто, церква як інституція, священники як її служителі стали не лише складовою імперської влади, а й одним із провідних центрів впливу на формування світогляду людини.

Повстання декабристів 1825 р., хоча й потрясло державу, проте не стало поштовхом до демократичних змін, репресивні ж дії щодо учасників не лише залякали суспільство, а й дали змогу урядові «зачистити» імперію від вільнодумства та його носіїв. Російський імперський уряд також переймався зовнішньополітичними питаннями, серед яких «польське» під ту добу було найактуальнішим. Тому менше уваги звертав на

відзначалося якоюсь погордою, або зневагою як до нижчої верстви. Щоправда, мабуть у цьому відношенні не було справжнього почуття рівності, воно не було у повному розумінні слова демократичним, але ні тато, ні мати ніколи не забороняли своїм дітям вести товариство з селянськими дітьми і дивились на це як на звичайну сусідську річ. З другого боку у них завжди відчувалась відповідальність перед селянством свого села, обов'язок допомагати йому». Див. : Піскун Валентина. Спогади Костя Мацієвича «Життя мого сучасника»: географічні координати подій та просторові образи. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2020. № 31. С. 111–112.

⁷⁷ Див. детальніше: *Шамара Сергій*. Православне духовенство у пореформеній Наддніпрянщині: між становими приписами й модерними викликами в освіті й професії // Болховітіновський щорічник 2009 / Відповід. ред. К.Крайній; наук. ред. В.Ластовський. К.: НКПІКЗ, 2009. С.72-79.

появу на околицях імперії незначних проявів «прихованого національного», і не вбачав загрози в дрібних проявах українського, оскільки значна частина козацько-старшинської верстви інкорпоровалася в російський провідний суспільний стан та стала на службу новій державі. Окрім того, державно-територіальний патріотизм козацької старшини та її нащадків на початку XIX сторіччя, як правило, не виходив за межі земель колишньої Гетьманщини та інтересів козацько-старшинського стану. Ю.Охримович пояснював це тим, що "... на лівому березі збереглося українське дворянство, нащадки козацької старшини, що хоч з кінцем XVIII ст. почало покидати свій нарід, то всеж таки не було так винародовлене (зденационалізоване), як наприклад на Правобережній Україні. З поміж цього дворянства і вийшли піоніри українського національного відродження..."⁷⁸

На зламі 1830-х – на початку 1840-х років у Російській імперії широкого розмаху набуло слов'янофільство. Пошуки російськими науковцями свого власного шляху, відмінного від країн Західної Європи й водночас конкурентного їй, спрямували потребу становлення російської національної ідентичності. Складнощі полягали в тому, що провідна управлінсько-бюрократична верства імперської Росії була своєрідним конгломератом вихідців із різних етносів і націй, а підбиті території повільно піддавалися загальноросійським потребам. Прозахідні інтенції, інкорпоровані Петром I та його спадкоємцями, поступово втратили свій сенс, а війна 1812 року, повстання декабристів та польське 1830 р. підважили основи жорсткого кріпацтва, національного гніту й стали спонукою до пошуку нових моделей утримання підданих. Слов'янофільство, центром якого стала Москва, фактично підштовхнуло Росію не лише до дискусій між слов'янофілами й західниками, а й створило модель двоцентровості й конкуренції серед еліти. У пошуках стабілізації імперської ідеї, ідеології й практичного втілення в життя привабливих смислів слов'янофільські конструкти виявилися доволі життєдайними. Тріада: «самодержавіє, православіє і народність» лягли в основу формування імперської національної ідентичності. Російський філософ Николай Бердяєв аналізував слов'янофільство, його значення для становлення російської ідеї й, зокрема, наголошував: *«Славянофилы что-то почували в русской национальной душе, по-своему выразили впервые это русское само-*

⁷⁸ Охримович Ю. Развитие української національно-політичної думки. Нью-Йорк, 1965. С.1.

чувствие, и в этом их огромная заслуга. Но всякая попытка осуществления славянофильской идейной программы обнаруживала или ее утопичность и нежизненность, или ее совпадение с официальной политикой власти. И славянофильство у эпигонов своих роковым образом выродилось до отождествления с казенным национализмом»⁷⁹. Проте, саме слов'янофіли вибудували й укорінили в російську народну (національну й інституційну) свідомість схему Російської історії від давньої Русі, а православ'я від Києва як своєрідного духовного центру й ці конструкти стали підґрунтям для формування російської національної ідентичності. Відтоді «велич державна, духовність православ'я (одержавленого й підконтрольного), давність історії (хоча й позиченої), беззаперечна вищість російської культури, централізм» стали своєрідними китами на основі яких творилася російська провідна верства.

В українському вимірі слов'янофілство оформилося хоча й в не дуже чітко організовану, проте з деякими загрозливими для імперії структурованими й політично спрямованими елементами у вигляді братства Кирила і Мефодія (у слідчих документах названо «Украино-Славянское общество»). Братчики та ті, хто так чи інакше був з ними пов'язаний, пройшли шлях від захоплення історичними документами та дослідженнями до написання політичних документів. Друкуючи в 1846 р. «Історію Русовъ, или Малой Россіи»⁸⁰, О.Бодяньський у вступному слові писав: «Пора уже, давно пора, не скрывать подобного рода богатств под студом и тем, сколько можно облегчить изучение и познание истории Южных Русов для всех и каждого, особенно для самих же Руских. Бла-

⁷⁹ Бердяев Николай. Судьбы России. II. Проблема национальности. Славянофильство и славянская идея. URL: http://krotov.info/library/02_b/berdyayev/1918_15_15.html.

⁸⁰ В. Міяковський зазначав: "Мусимо також відмітити, що ідеї передового українського суспільства знайшли свій вислів у знаменитій "Історії Русів", книзі, яка для цілого ХІХ віку була джерелом патріотичного натхнення і відомостей про Україну для прихильних до неї росіян. З неї черпав зміст для своїх дум поет Кіндрат Рилєєв, вона дала матеріал Шевченкові для його історичних творів і тих ідеалізуючих українську історію образів, що такі характерні для романтичного періоду його творчості. ... "Історія Русів" була надихана гарячим національним почуттям, вона клала ідеї української державности, української самостійности, вона підносила національну гордість українця, і в цьому був її великий організуючий і формотворчий вплив. Від неї можна починати розвиток української громадської думки ХІХ віку». Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література / Ред. М. Антонович . Джерела до новітньої історії України / Заг. ред. Я.Білинський, В.Омельченко і О.Федишин. Т.1. Нью-Йорк, 1984. С.60.

го, что есть верный и скорый случай исполнить эту священную обязанность истинного сына своего народа и отечества»⁸¹. Під час розслідування діяльності таємного товариства Кирила і Мефодія була подана під грифом «весьма секретно» записка про професора Йосипа Бодяньського та Михайла Оболенського, начальника Московського головного архіву іноземних справ. Зокрема, питання про публікацію Бодяньським в «Чтениях Московского исторического общества» «портфелів Міллера» з історії сучасної йому Малоросії вважалося недоречним та наголошувалося на необхідності зберігати документи архіву в секретності. Тобто, приховування джерел, дозвіл на їх своєрідну інтерпретацію стала «дозволеною» преференцією окремих науковців. Справа Кирило-Мефодіївського товариства дуже ретельно розслідувалася по кожному із зазначених донощиком осіб, вилучалися документи, особисте листування. Прикметно, що найбільше слідчих турбували різного роду «записки». А, оскільки, значна частина зі знайденого була написана по-українськи, то здійснювався переклад російською мовою. Серед заарештованих братчиків були: Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Іван Посяда, Опанас Маркович, Микола Савич та ін. У М. Гулака було знайдено програмний документ «Закон Божий» (Книги буття українського народу), переписаний рукою М. Костомарова. У його 109 пунктах йшлося про історію України від давніх часів і про те, що «голос України не затих». А в останньому наголошувалося: «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі словянським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждуущи, той бисть во главу»⁸².

У студента Київського університету св. Володимира Георгія Андрузького⁸³ вилучено два різних проєкти конституції. Основним змістом в

⁸¹ Історія Русовъ, или Малой Россіи. Чтенія в Имѣраторскомѣ Обществѣ Исторіи и Древностѣй Россійскихѣ при Московскомѣ униѣрситѣтѣ. Заседаніе 26 генваря, 1846 года. №1. М. В Университетской типографии, 1846. С.1.

⁸² Кирило-Мефодіївське товариство. Т. I. С. 169.

⁸³ **Георгій Андрузький** (26 травня (7 червня) 1827 р. – ? [після 1864 р.] – український політичний мислитель і поет. Народився у с. Вечірки (нині – Пирятинського району Полтавської обл.) в багатодітній родині дрібного поміщика Льва Володимировича Андрузького та Ганни Яківни Андрузької (з Яблоновських). У1839 – 1845 рр. навчався в 1-й Київській гімназії, а з 1845 р. – у Київському університеті. 2 квітня 1847 р. заарештований у Києві у справі Кирило-Мефодіївського братства. 11 квітня 1847 р. його доставлено у Петербург у 3-є відділення. 30 травня 1847 р. цар затвердив вирок

обох варіантах було намагання змінити устрій держави шляхом переосмислення становості суспільства й утвердження особистої свободи людини. Також вилучено вірші, що були написані як українською, так і російською мовами. Як і для Т.Шевченка для Г. Андрузького «Україна, рідна мати», знедолена, обкрадена, упосліджена. Констатує уже в той час запущену росіянами тезу про «братські народи». «*Ой, по-братські бідну Україну царі руйнували / По всій Московщині, скрізь по всьому світу козаки згинали...!*». А в іншому вірші констатує про так звані «російські культурні несення». «*А москаль іде / Своєю боярщину, свою москальщину / Погану веде / Не пройшло і теє, а вже повертають / І нас в москалів / Вже Вкраїна – брехні, і не було ніколи / Такої землі. / Язик наш – мужицький, наші пісні – слава – / Усе чорт-зна що*»⁸⁴. Тобто, у 1840-х роках в певних середовищах українського суспільства розводилося два різні конкуруючі поняття: «країна підданства», якою була Росія і «батьківщина-Україна»⁸⁵, що є виявною ознакою саме національної ідентич-

Андрузькому: відправити на навчання до Казанського університету, віддати під суворий нагляд, після закінчення університету не допускати в Україну. Проте через хворобу він не зміг продовжити навчання. 19 березня 1850 р. Андрузького було заарештовано вдруге. Під час обшуку в нього вилучили ще один проект конституції та багато інших творів. Справа вдруге дійшла до царя, 5 квітня цар наказав заслати Андрузького у Соловецький монастир на невизначений термін, аж до особливого наказу. У монастир Андрузького доправили 23 травня 1850 р., і там він перебував до жовтня 1854 р., коли було наказано перевести його на службу до Архангельська. Звільнення було нагородою за участь Андрузького в обороні монастиря від нападу англійців (7 (20) липня 1854 р.) на Соловецький монастир. Тільки 30 листопада 1856 року цар Олександр 2-й погодився звільнити Андрузького із заслання. Йому дозволено було служити в Полтаві під наглядом поліції. Але він ще довго залишався в Архангельську, де 30 квітня 1857 р. отримав чин колезького регістратора. На початку січня 1864 р. у Петербурзі було дано дозвіл звільнити Андрузького від поліцейського нагляду... Подальших відомостей про його життя не виявлено. Див. детальніше: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/A/AndruzskyGL.html>

⁸⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2. С. 456 – 457.

⁸⁵ У другій половині XVII–XVIII століттях фіксуються записи народних пісень, в яких маємо образне представлення України як території, долі української держави і її народу. У цьому контексті цікавими є пісні записані у збірнику Доменіка Рудницького (чи Гінтовта – Рудницького, оскільки на звороті передньої обкладинки книжки були записи імен Лаврентія Гінтовта та Доменіка Рудницького). Збірник датується 1702 – 1716 рр., у ньому записано 19 українськомовних пісень. Серед них і «Ах, Україненько, б(і)дна годиненько тепер твоя...» (записана з нотами) та «Україненько, матухно моя...» обидві пісні об'єднані ідеєю тяжкого становища у боротьбі за волю (вочевидь зображено період Руїни в Україні), а також необхідності збереження держави «Нехай Україна

ності. До того ж у віршах йде протиставлення «добро» – «зло». І хоча ці вияви мали особистісний вимір, а не суспільний, вони викликали страх через можливе поширення цих ідей (думок, негацій) серед новонавернених і, виплеканих імперією, «малоросіян». Влада настільки боялася розголошення самої події, що судового процесу не відбувалося, а всі справи були засекречені, кожного з учасників у різний спосіб покарано. Українські словянофіли вклали новий зміст у дискурс: соціальне й національне визволення, започаткували критику колоніального статусу України як батьківщини, розширили межі соціального простору як такого. Проте, через «засекреченість» їхні ідеї не набули значимого розголосу. Відтоді кожен порух чи спроба заявити про «малоросійське як українське» викликало страх, заперечення і гоніння. Українське вільнодумство, навіть висловлене російською мовою, відразу переслідувалося владою. Проте, попри репресії й переслідування зупинити протистояння імперського з українським національним нарративом так і не вдалося.

1861 року українська громада закладає в Петербурзі місячний журнал «Основа»⁸⁶. Як наголошував Дмитро Дорошенко у передмові до українського перекладу (здійснений Олександром Кониським) праці М.Костомарова «Две русские народности»: *«Новому журналові довелося обороняти українську справу на два боки: з одного – проти Поляків, котрі зазіхали на західно-українські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх «польськими землями»; з другого – проти Москалів, що не хотіли Українців зовсім признавати за окремий народ, уважаючи весь наш край за «русский». Отже проти них виступив у першій лінії Костомаров, що, як історик і знавець народнього життя, міг науковими аргументами довести відрубність нашого народу в минулому й сучасному, – й від Поляків, і від Москалів. Так появились статті Костомарова: «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси», «Две русскія народности» та інші, де він доводив історичну самостійність українського народу... Розвідка Костомарова зробила свого часу велике вражіння. Не дурно бо Драгоманов називає її «азбукою українського націоналізму» для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла й досі, й багато де в чому думки Костома-*

не гине до кінця». До цього ж періоду належить і ще одна пісня «Ой бѣда, бѣда мне, чайцѣ-небозѣ...», автором якої вважали гетьмана І. Мазепу. Див.: Українська поезія. Середина XVII ст. Упорядники В. І. Кречотень, М.М. Сулима. К., 1992. С. 640; 644-645.

⁸⁶ Основа – перший в Російській імперії українській суспільно-політичний і містечкий журнал; виходив щомісячно від січня 1861 до вересня 1862 р. в Петербурзі.

рова справдилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів»⁸⁷. М.Костомаров, змальовуючи різницю між українцями і росіянами наголошував: «І у громадському, і в сім'євому життю Великорусів більши чи менш видко брак того, що в українському житті становить поезію; і, навпаки, в останньому мало того, що становить душу, силу й повагу першого. Великорус мало любить природу; в селян дуже рідко здибаєш на городі квітки – на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба. Цього не досить. Великорус має якусь ненависть до рослин. Я знаю приклади, де господарі вирубували дерева біля своїх домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду». Особливо велика різниця спостерігається у громадському житті: «В розумінню Українця – громада цілком не те, що в Великорусів **мір**. Громада це добровільне товариство людей; хто хоче – належить до громади, а не хоче – виходить із неї; так водилося й на Запорозжжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів – виходив ізвідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самотійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть далі сфери тих відносин, які установляє зв'язок її членів ради спільної безпечности й добра кожного. Великорус розуміє, що **мір** – є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самотійність кожного»⁸⁸. Підкреслив автор також значну різницю в ставленні до влади, поглядах на історію та формуванні світогляду.

Цікаво висловився дописувач в газеті «Одесский вестник» 4 січня 1862 р., що підписався криптонімом «N»: «Мы хорошо знаем, что Малороссия составляет часть общего Русского государства, столица которого – в Петербурге, мы хорошо понимаем общие русские интересы и сочувствуем им, но знаем, что в Русском государстве, Московское княжество с Москвой составляет такую же провинцию, как и Малороссия с Киевом»⁸⁹. Тобто, цією фразою автор намагався не лише підк-

⁸⁷ Дорошенко Дмитро. Передмова. Микола Костомаров. *Дві руські народности*. Переклав Олександр Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка. Київ – Лайпціг: Українська накладня, [1920?] URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html>.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Автор статті вважає, що під криптонімом «N» в дописі «Вместо фельетона» в газеті «Одесский вестник» публікувався полтавець Микола Савич. Див.: Гончарук Тарас. Стаття «Одесского вестника» 1862 г. на захист українського журналу «Основа». //

реслити свою державну лояльність, а й виокремити сутнісний зміст свого становища в ній. Цьому ж авторові належить іще одна думка, яка згодом неодноразово буде дискутуватися в пресі. Зокрема, в одній із публікацій, він наголошував: «В статтю «Основа» и вопрос о национальностях» (№10 «Сиона»⁹⁰), публицист Еврейской газеты, проповедуя уничтожение национальной физиономии, ставит, как мы сказали, еврейское население в Малороссии в полноправное отношение к туземному населению и как-бы в укор ему тщеславится своим космополитизмом, которым действительно не отличаются Малороссы, как не отличается ни одна нация в мире. ...Протест «Сиона» против «Основы», которого никто не заметил: все дело вращается здесь в области отвлеченных идей, не основанных на положительных фактах. Мы обратимся к самой сущности дела, именно – к космополитизму, о котором часто начали толковать прогрессисты, под именем «общечеловеческих идей». *Сколько раз еврейские писатели, желая принести пользу своим единоверцам, оказывали им чисто медвежьи услуги, вызывали невольные насмешки и незаслуженно унижали тех, кому желали оказать добро. ...В самом деле, при каких условиях возможен космополитизм? Как политическая утопия, сглаживающая все национальные особенности, космополитизм находится в прямом противоречии с физической природою, служащею главною основою национальностей. Он мыслим только как воплощение великой идеи христианского братства, и с этой стороны представляет конечный идеал человеческого совершенства, далее которого едва ли может идти человечество. Во всех других отношениях, космополитизм – слово, лишённое всякого смысла. Современный космополит это – бездомный бродяга, который лишен отечества и родины, для которого равны все концы света и который не любит считаться с национальными особенностями, или еще чаще – совершенная безличность. Всякий другой человек не может не сочувствовать интересам своей родины – а*

Південний захід. Одесика . Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип.20. Одеса. «Друкарський дім, 2016. С 110 – 120.

Микола Савич (1808-1892), український громадський діяч, журналіст. Походив із поміщицької родини с. Середняки Гадацького повіту Полтавської губернії. Закінчив філософський факультет Харківського університету, член Кирило-Мефодіївського товариства. З 1848 р. жив в Одесі. Гласний міської Думи, член Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей. Див.: *Савич Микола //Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1964. Т. 7. Кн. XII. С. 1657.*

⁹⁰ «Сион» – орган руских євреїв. 1860, 27 мая – 1862, 27 апр. Одесса, 1861 – 1862

эти интересы находятся в настоящее время, и еще долго будут находиться, не в ладу с интересами других народов»⁹¹. Питання космополітизму, і не лише серед євреїв, будуть неодноразово дискутуватися й наступними поколіннями.

У 1830-х -1860-х роках українськими діячами були закладені основні смисли на яких базуватиметься національна ідентичність українців: Україна-батьківщина, рідна земля й протистояння всього українського з російськими нарративами в культурі й системі суспільних стосунків. В основу українського національного світобачення, яке поступово формувалося через соціальні практики, було покладено: свободу особистості, українську героїчну історію (історію «славних пращів») й мрію про забезпечений власний простір («садок вишневий коло хати»); родину й красу природи як своєрідну органічну єдність суспільного й природного. Інтелектуальне осмислення й узагальнення на концепційному рівні здійснюватиметься продовж першої половини ХХ ст., засвоюватиметься й переростатиме в практичну дієвість упродовж другої половини століття.

Москвофільство, радянофільство: мотиви, наміри, наслідки

У громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст. поряд із австрофільством розголосу набуло і москвофільство. Як відомо, з кінця 1820-х років на Галичині набуває розвитку просвітницький рух серед селянства. У більшості своїй цей рух очолюють представники галицької інтелігенції та священники. Найвиразніше у цій царині проявила себе «Руська трійця» (1834 – 1837 рр.). Хоча діяльність їхня була обмежена в часі, все ж вони дали поштовх для розгортання просвітницької й наукової роботи. Окрім того, після поразки польського повстання 1830-1931 рр. на території Галичини розпочалася своєрідна конкуренція між поляками та росіянами за впливи на місцевих русинів. Поляки розгорнули в Галичині широку підпільну діяльність у боротьбі за відновлення Речі Посполитої як демократичної держави у складі чотирьох народів: польського, українського, литовського і біло-

⁹¹ Гончарук Тарас. Стаття «Одесского вестника» 1862 г. на захист українського журналу «Основа». // Південний захід. Одесика . Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип.20. Одеса. «Друкарський дім, 2016. С 110 – 120.

руського⁹². Своєю чергою після революції 1848 року Росія активно почала діяти в середовищі місцевої інтелігенції, залучаючи її в своє силове поле.

У 1848 р. – 1874 рр. у Львові діяло товариство «Галицько-руська матиця», Воно було засноване з метою координації видавничої діяльності й просвітницького книговидавання. І хоча товариство видало декілька книжок, проте, як вважають дослідники, «консервативне керівництво товариства, де домінували такі русофіли, як заступник голови Яків Головацький⁹³ не бажало глибоких змін і бачило «Матицю» передовсім як репрезентанта «високої» (в русофільському розумінні) культури та історії галицьких русинів у слов'янському світі. Фактично на 1867 р. «Галицько-руська матиця» була товариством для задоволення літературно-освітніх потреб порівняно невеликої частини інтелігенції, а не для просвіти народу»⁹⁴. Одним із найбільш критикований громадськістю був видаваний товариством «Науковий /Литературный сборник» (1865-1868)⁹⁵. Водночас варто зазначити і той факт, що критичне ставлення до Якова Головацького за його русофільство, не повинно поширюватися й на всю його дослідницьку працю в галузі фольклористики та етнографії.

Галицьке москвофільство зародилося на тлі поширення російських впливів на слов'янський світ та розпросторення ідей панславізму на противагу пангерманізму. У своєму розвитку воно, випробовуване часом, збереглося понад століття. З одного боку слов'янофіли опікувалися розвитком мови і культури власних народів, а з іншого – значна частина з них потрапляла в капкан російського месіанства – так званого визволен-

⁹² Див.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2000. С.48.

⁹³ **Яків Головацький** (1814 – 1888), український лінгвіст, фольклорист, етнограф, священник. Співзасновник об'єднання «Руська трійця», співавтор альманаху «Русалка Дністровая». Упорядник альманаху «Вінок русинам на обжинки». У 1848 – 1867 рр. – перший в історії професор «руської мови та словесності» у Львівському університеті, перший завідувач кафедри «руської мови та словесності». Один із тих, хто виступав проти запровадження латиниці. У 1864-1866 р. – ректор Львівського університету. У 1868 р. переїхав до Росії, працював і жив у м.Вільно

⁹⁴ *Седляр Олександр*. Видавнича діяльність товариства «Галицько-руська матиця» у 1868 – 1876 роках. Записки Наукового товариства імені Шевченка. С.396

⁹⁵ Див. Детальніше: *Седляр Олександр*. Серіальні видання «Галицько-руської матиці»: проекти та їх реалізація (1848 – 1874 рр.) Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2011. С. 61-77.

ня слов'янських народів і залишення їх «під своєю опікою». Особливістю галицького москвофільства було те, що фактично воно ініційоване й фінансоване російським чиновництвом із метою ширення російських інтересів у регіоні й спрямоване як проти австрофільства, так і проти полонофільства. Як зазначають дослідники ініціатором москвофільських орієнтацій став Михайло Погодін (1800 – 1875), російський історик і письменник, Відвідуючи Львів (у 1835, 1839-40, у 1842 рр.), він заагітував таких галицьких інтелектуалів як: Д. Зубрицького, А. Петрушевича, М.Малиновського, М. Куземського, Я. Головацького, Б. Дідицького та інших. Згодом когорта охочих долучитися збільшувалася. У різні періоди вага москвофілів на Галичині, Буковині й Закарпатті була неоднаковою й залежала від потреб Російської, а з 1920-х рр. радянської держав.

Основними трендами, що на них будувалася конструкція москвофільства були: культурно-політична теорія про спорідненість словянських народів, потреба гуртування навколо Російської імперії як ідейно цивілізаційного носія православних цінностей проти католицького й протестантського заходу, заперечення окремішності русинів-українців як народу. Головна увага в діяльності москвофілів була зосереджена на видавничій справі, а через видання – донесення своїх ідей до широких мас. Серед видань подибуємо львівський журнал «Друг», «Зоря галицька», «Пчола» та ін. Під їхній вплив потрапили Ставропігійний інститут, Народний дім, «Галицько-Руська матиця». Найретельніше проаналізував діяльність галицьких москвофілів Іван Франко. Він написав декілька статей про діяльність москвофілів і їхню небезпеку для українського національного руху в Галичині. Це не лише аналітичні статті: «Іван Наумович» (1891), «Із історії москвофільського письменства» (1899), «Отець Антін Петрушевич» (1901), «Іван Гушалевич» (1903). «Стара Русь» (1906), а й сатира «Дума про Наума Безумовича (1878)⁹⁶.

У дискусії з москвофілами був залучений і Михайло Драгоманов. 3 липня 1882 р., невдовзі після судового процесу над москвофілами (Адольфом Добрянським, о. Іваном Наумовичем, Ольгою Грабар, звинуваченими у державній зраді), німецька газета «Allgemeine Zeitung» опублікувала статтю «велика за обсягом 2.5 аркуші «Панславистські прагнення українців». Автором її був М. Драгоманов. «Стаття авторитетного укра-

⁹⁶ Див. детальніше про рефлексії І.Франка на галицьке москвофільство: *Баган Олег. Іван Франко про галицьке москвофільство (Націософський етюд)*. Український погляд. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/ivan-franko-pro-galytske-moskvofilstvo.html>.

їнського автора ставила значно ширші завдання, ніж пом'якшення долі обвинувачених галицьких русофілів; його метою було зняти з усього українського народу обвинувачення в проросійській позиції. Власне, завдяки Михайлу Драгоманову на сторінках німецької преси вперше з'являється національне визначення «українці» як політичне, замість етнографічного «русини» або «малоруси», про яких йшлося в попередніх матеріалах «Allgemeine Zeitung»⁹⁷. У самій же статті йшлося про два різних панславізми. «Зазвичай під панславістським рухом розуміють той його напрям, що походить із Москви. Однак поряд із московським уже давно існує інший напрям панславізму, який не лише сильно від нього відрізняється, але й у багатьох аспектах до нього ворожий. Цей останній має свій центр в Україні... Панславізм України природно та відповідно до історичної пам'яті мусить розвинутися в систему демократично-федералістських ідей і стати опорою їх національних прагнень»⁹⁸. Тобто, М. Драгоманов, розвиваючи ідеї кирило-мефодіївців, розглядав панславізм не як бажання слов'янських народів підпадати під «високу руку» російського царя, а як спілку демократичних національних держав.

Якщо розглядати «москвофільство» як спосіб «працювати на російський інтерес»: геополітичний, бізнесовий, інтелектуальний, культурний, то можемо констатувати, що в межах Наддніпрянської України таке явище також було поширене. Особливо це стосувалося тих людей, які мали освіту, поступово інкорпоровалися в російський суспільний простір, і бажали бути успішними людьми в тій чи іншій сфері життєдіяльності. Частина з них втрачала зв'язок із власним культурним простором, а інші – мали подвійну лояльність. Прикладом може бути Микола Гоголь, який намагався пристосуватися до реалій часу; припасувати українські смисли російській дійсності. Окрім того, на початку ХХ століття широкого розмаху набуло «політичне русофільство», тобто, підтримка політичними діячами як українцями за походженням, так і вихідцями з України російського політичного проєкту й російської ідентичності.

Перша світова війна, революційні події в Російській та Австро-Угорській імперіях змінили політичний ландшафт і орієнтації населення. Російська окупація Східної Галичини зробила деякі корективи у моск-

⁹⁷ Див.: *Кураєв Олексій*. Михайло Драгоманов і німецька громадська думка. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2021. Т. ССLXXIV. Праці Історично-філософської секції. С.424 – 425. URL: https://ntsh.org/sites/default/files/zapyskyntsh_2021.pdf.

⁹⁸ Там само. С.425.

вофільському русі, але не використали явище як таке. Розвиток соціал-демократичних рухів у Росії, європейських країнах, координація ними своїх дій, мрія про «світову революцію» й соціальні перетворення приводили часом в один табір абсолютно різних людей як за соціальним станом, так і за етнічним походженням. Особливо кардинальні зміни відбулися після падіння обох імперій. Вперше за багато років українці Галичини та Наддніпрянщини отримали можливість не лише творити державні органи, а й жити спільним життям. Проте, як показала практика, в ході розгортання Української революції різновекторні інтереси переважили стратегію виживання й спільності дій. Російські ж більшовики у намаганні захопити владу й утримати її не вибирали методів і засобів, й не гнушалися застосовувати терор, підкуп, свавілля. При цьому прикривалися красивими гаслами «визволення трудящих мас», «соціалізму», «світової революції», «право націй на самовизначення» тощо. Територія Галичини, Буковини і Волині особливо цікавила більшовиків на початку 1920-х років. Дезорганізаційна і дезінформаційна робота проводилася ними на цих територіях з метою закріплення там комуністів та створення потужних організацій. Така робота мала чітко організований і системний характер. Із «Протоколов совещания членов ЦК КП(б) У по вопросам работы Закардонного отдела. Доклады, обзоры, письма Закардонного отдела» 2 января 1921 – 27 декабря 1921» під грифом «весьма секретно» дізнаємося, що «Из Харькова за отчетный период послано всего 29 товарищей, из них в Киевский Под /отдел преимущественно для Галиции – 17 товарищей». (В цей час родини тих кого послали на «роботу» забезпечувалися належним харчуванням і грошовою допомогою). Окрім того, «В этом же году началось насаждение ячеек в Галиции, и связывание их с насаждаемым Варшавским ЦК организациями». Ставилося завдання: «Помочь молодой партии умело использовать национальную ненависть массы к полякам, и разбудить ее классовое самознание». На Волині: «Главное внимание – на дискредитирование Петлюровских организаций, но сейчас пробраться в среду этой интеллигенции стало трудно. Наученная опытом, она стала недоверчивой»⁹⁹. Шпигунська робота проводилася більшовиками в різних напрямках і одним із найперших потрапив на їхній гачок Євген Петрушевич. Відтоді, і практично до своєї смерті, він отримував «субсидії» від більшовицького со-

⁹⁹ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 408. Арк. 9,11.

ветського уряду за проведену антипольську і просоветську роботу¹⁰⁰. Перехід кожної людини на прорадянську позицію, означав, як ми тепер розуміємо й знаємо, не лише зміну політичної орієнтації, а й часто особисту трагедію цілих родин галичан. Особливо тих, які зважилися переїхати до СРСР. Серед тих родин були: Лозинські, Рудницькі, Крушельницькі та багато ін. П'ять томів «Уголовного дела» Мизайла Лозинського є сумним підсумком того, як людина порвала з усім, що в житті було протирадянське і *«добровільно рішив стати радянським громадянином і бути ним до кінця життя»*¹⁰¹. Діти, які так само переїхали до СРСР: сини: Рафаїл – 31 рік, Микола – 29 років, Василь – 28 років, як і батько – розстріляні; донька Наталія – 26 років, доктор медицини, засуджена вислана за межі України. Михайло Лозинський у «Показаннях арестованого» 26-28.III.1933 р., описуючи свій життєвий шлях, (а він був одним із чільних діячів ЗУНР, товариш Державного секретаря закордонних справ) зазначив, що був одним із учасників торговельних переговорів із угорським пробільшовицьким урядом у квітні 1919 року. *«Як продукт цих розмов я й голова делегації підписали таємну умову (він сам написав її в імені уряду на машинці німецькою мовою), що я буду заступать перед Державним Секретаріатом позицію, щоб дати мадьярській радвладі якнайбільшу підтримку щодо торгових зносин з нами (їм найбільш треба було нафти), а зате він заступатиме перед мадьярською владою потребу визнать в російської та української радвлади, щоб Червона Армія не вступала в Галичину. Я виходив з того, що вступлення Червоної Армії в Галичину викличе ослаблення проти польського фронту, громадянську розруху і це прискорить захват Галичини Поляками, що вийде також на шкоду мадьярській развладі...»*. Як оповідає далі Лозинський, обговорювалося й питання надання коридору, який зв'язував би Росію й Україну з Мадьярщиною. І про те, що це питання ймовірно обговорювалося з Петрушевичем. У Берліні Лозинський підтримував звязки з більшовицьким резидентом Віктором Коппом, у Празі з Калюжним. Після переїзду Є. Петрушевича до Берліну, співпрацював деякий час із ним. Від 1924 року М.Лозинський розпочав активну співпрацю з російськими більшовиками. Писав замовні статті, друкувався в закордонній пресі й

¹⁰⁰ Піскун Валентина. Раднофільство галицьких політичних діячів як пошук шляху до України . Піскун Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття. К. МП «Леся», 2006. С.531-557.

¹⁰¹ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). Ф.Р.6452.Оп. 2 . Спр.389. Арк.5-23.

отримував за це гроші від радянського посольства. А в 1927 р. переїхав до СРСР, де попрацював трохи більше п'яти років. У березні 1933 р. його заарештовано й засуджено до 10 років ув'язнення, а в 1937 р. засуджено повторно до вищої міри покарання.

Описуючи трагедію родини в СРСР, Лариса Крушельницька наголошувала: *«Очевидно, що бідні галицькі інтелігенти, які хотіли щось зробити для свого народу, митці та літератори, що прагнули сягнути якихось вершин, мали однозначну надію – на Велику Україну»*¹⁰². Надія на більшовицьку Велику Україну обернулася на велику трагедію.

Прихована українськість

Іншим способом занурення у «свій світ» було збирання старовини – різноманітних свідчень з історії, написання історичних творів. Тобто, формувався відповідний культурний простір в рамках окремішності, де тугейшість поєднувалася із особливостями культурного артефакту як виявом національного. Одним із основоположників збирання історичних дум був Василь Ломиковський. Він також відомий як агрономеліоратор, який вперше в історії заклав вітроломні полезахисні лісосмуги¹⁰³ та інші господарські удосконалення на своєму хуторі Трудолюб, що на Полтавщині. Тобто, поєднувалися дві рівно дієві сутності: зацікавленість історичною минувшиною як складова історичної пам'яті й опорядкування життєвого простору – впровадження модернізаційних практик в повсякдення землероба.

Збиранням української культурної спадщини чи не найбільше славилися Тарновські: Василь Васильович (старший) (1810-1866) і Василь Васильович (молодший) (1838 – 1899), а їхній маєток у с. Качанівці, що на Чернігівщині, став своєрідним осередком культури і старожитностей. Василь Васильович (старший), юрист за освітою, брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р., розробник «Інвентарного положення». Окрім того, створив народні школи в селах: Качанівці, Антонівці, Парафіївці. У нього гостювали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш,

¹⁰² Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С.70.

¹⁰³ Див.: Мерзленко М. Д. Василий Яковлевич Ломиковский как агрономеліоратор-практик. *Лесной журнал*. 1996. №3. С. 125; Журба О.І. Василь Якович Ломиковский: історик чи агроном? *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, 2006. С.153 – 158.

Опанас Маркович із дружиною Марією Олександрівною (Марко Вовчок). П.Кулішеві, і Марковичам він надавав матеріальну допомогу. Василь Васильович разом з Галаганамі купив сімнадцять малюнків Шевченка, тим самим поклав початок колекціонуванню його творчої спадщини¹⁰⁴. Як відомо, колекція В.Тарновського склала основу Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Свою колекцію старожитностей він подарував Чернігівському губернському земству для вільного доступу її споглядання. На основі його колекції у 1902 р. у спеціально збудованому приміщенні відкрито музей.

У 1885 році на хуторі Круглик поблизу Лубен (Полтавська губ.) відкрито один із перших приватних музеїв у маєтку Катерини Скаржинської¹⁰⁵, зібрання якого складало понад 20 тис. предметів і близько 4 тис. книжок¹⁰⁶. Для музею було споруджено спеціальну будівлю. Колекція музею включала: народний одяг, музичні інструменти, зброю, оригінали і копії різноманітних документів, живопис та ін. Музей постав завдяки невтомній праці Федора Камінського (1845 – 1891), який завідував музеєм і був його секретарем; здійснював археологічні, краєзнавчі, етнографічні та літературні дослідження¹⁰⁷. У 1906 р. К. Скаржинська передала зібрання у дар Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства. Донині зібрання К.Скаржинської є в основі сучасних колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

25 листопада 1896 р. в с. Городку, що на Волині розпочав свою роботу етнографічно-мистецький музей стараннями підприємця барона Федора Штейнгеля¹⁰⁸, який народився в українсько-німецькій родині в

¹⁰⁴ Детальніше див: *Половець Володимир*. Династія Качанівських благодійників. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/141799/13-Polovets.pdf?sequence=1>.

¹⁰⁵ **Скаржинська Катерина Миколаївна**, уроджена Райзер (1852 – 1932), поміщиця, меценатка, фундаторка Лубенського музею.

¹⁰⁶ *Дяченко Т.М.* Дрібочка на могилу Федора Камінського. *Старожитності Посулля = Anti quities of the Sula Regions* .: збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кул ато ва І. М. та ін.]. К. : Центр пам'яткознавств а НАН України та УТОПІК, 2016. С.45 – 49.

¹⁰⁷ *Супруненко О.Б.* Федір Камінський – першовідкривач українського палеоліту, археолог, музейник і педагог. Там само. С. 4-22.

¹⁰⁸ **Штейнгель Федір Рудольфович** (1870 – 1946), український громадський діяч, меценат, депутат І Державної думи Росії, дипломат (посол Української держави в

Петербурзі, проте, понад 60 років його життя пов'язані з Городком. Музей мав географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний та природничий відділи, де зберігалися пам'ятки минувшини регіону. Крім того, при музеї засновувалася і бібліотека як науково-дослідний відділ, що мав створювати музейні колекції рукописної та друкованої книги і збирати наукову літературу для студіювання окремих питань волинезнавства¹⁰⁹. Варто наголосити, що в обох культурних центрах як на Чернігівщині, так і на Волині, а згодом і в створенні Київського художньо-промислового і наукового музею, значну роль відігравав Микола Федотович Біляшівський. Йому ж належить ідея проведення виставок 1906, 1909, 1911 рр. А у липні 1917 р. ним організована виставка, що ознайомлювала наддніпрянців із культурним надбанням Галичини і Буковини. Так поступово формувалася уречевлений образ українців і України¹¹⁰, музейна візуалізація розширювала доказову базу культурної окремішності.

За ініціативи членів історичного товариства Нестора-літописця в 1910 р. було створено Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке досліджувало археологічні та історичні джерела. Активними його членами Були М.Біляшівський, Д.Щербаківський, Н.Полонська-Василенко, Ф.Ернст, О.Хвойка та ін. Товариству підпорядковувалася Уманська філія на чолі з Х.Ящуржинським (створена листопаді 1913 р.). Членами товариства проводилися пошукові роботи, записувалися українські народні пісні тощо¹¹¹. Збиральницька практика, накопичення артефактів засвідчувало про минуле й сприяло поглибленню знань, візуалізації знахідок і допомагало та розширювало можливості наукових досліджень та узагальнень. Склад товариств хоча й був доволі різномірним, проте спільний інтерес до справи, проведення засідань на-

Німеччині 1918 р.). Детальніше про його політичну діяльність див.: *Кузьміна Ірина*. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906 – 1918). URL: http://history.org.ua/JournALL/pro/pro_2012_21/16.pdf

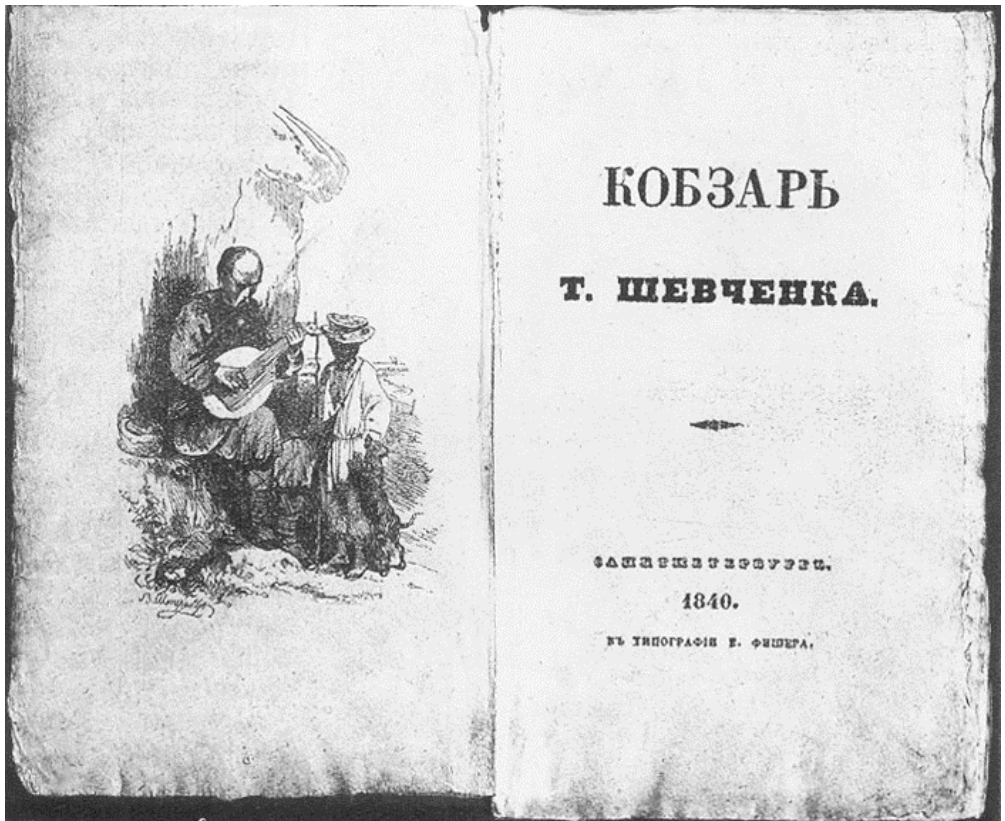
¹⁰⁹ Див.: *Шевчук С.* Жертовність для утвердження України. Рівне, 2002

¹¹⁰ Див.: *Піскун Валентина*. Роль музейної спадщини у формуванні національної ідентичності українців (кін. XIX – поч. XX ст.) / Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст.: збірник наукових праць за ред. д-ра мист. М. Селівачова. К.: Златограф, 2004. С. 14-20.

¹¹¹ Див.: *Опацький І. Ю.* Уманське відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (за матеріалами родини Курінних) // *Емінак* : науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 4. С. 96-102.

лагоджувалися міжособистісні зв'язки, розвивалися організаційні навички.

Одним із проявів захисту українського культурного простору були: видавнича справа, публічні дискусії. 26 квітня 1840 року у Санкт-Петербурзі за сприяння письменника Євгена Гребінки і фінансової підтримки поміщика Петра Мартоса вийшла перша поетична збірка Тараса Шевченка, до якої увійшло вісім його творів. І хоча ціна була доволі висока 1 крб., видання успішно розкуповувалося.

Титульна сторінка «Кобзаря» 1840 року

За життя поета «Кобзар» перевидавався тричі з доповненням іншими творами. А видання, що вийшло 1861 року, вже після смерті поета було надруковане «кулішівкою» – українським фонетичним правописом і включало 43 твори. Поезії Т.Шевченка мали надзвичайний успіх у різних соціальних середовищах, і відігравали своєрідну мобілізаційну роль у формуванні української нації. Це був один із перших проєктів «Шев-

ченкіани». У подальшому практика меценатства над видавничими справами набуде ширшого розмаху. Особливо це стосуватиметься видання україномовної преси й літератури різних жанрів.

Практично в той самий час розпочала свою діяльність і "Руська Трійця", ядро якої склали вихованці Львівської греко-католицької духовної семінарії Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866) та Яків Головацький (1814-1888), а також входили М. Устиянович (1811-1885), А. Могильницький (1811-1873), підтримував зв'язки Г. Ількевич (1803-1841). "Русалка Дністровая" була першою друкованою книжкою в Галичині, написана живою народною мовою. Вона включала в себе записані гуртківцями українські народні пісні, їх оригінальні твори, переклади. Наскрізною ідеєю збірки була думка про єдність українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. Незважаючи на те, що значна частина тиражу збірки була конфіскована і знищена цензурою, а рівень багатьох вміщених в ній художніх творів не відзначався високою майстерністю, вона, все ж, стала знаковим явищем у відродженні українського руху в Галичині. Так, приміром, К. Левицький наголошував: "Правда, що Мар'ян Шашкевич полишив нам невелику письменничину спадщину, але він кинув між нас світло національної свідомости і пробудив почуття **одноцілосності всього українського народу** (виділення К. Левицького). Отсим підніс Маркіян Шашкевич українську національну ідею, та сей його заповіт підняли народовці з 1848 року, кладучи перші основи до національної будівлі"¹¹². І хоча пізніше шляхи творців розійшлися, естафету підхопили інші.

Як зазначає О. Салтовський, – «Одним з найсуттєвіших питань національної самоідентифікації для галицьких українців цього часу була не лише проблема "рутенства", а й таке, здавалось би віддалене від політики питання, як вибір між латинською та кириличною абетками. Спроби пристосувати до української писемності (зокрема її "рутенського" варіанту) латинський алфавіт викликало досить жваву дискусію в освічених колах суспільства. Захист традиційної кирилиці був, по суті, маніфестацією усвідомлення своєї нерозривної єдності з державницької традицією, що тяглась від княжих часів, та українцями, що населяли землі в підросійській Україні. Особливою активністю у захисті кирилиці відзначались учні та молоді викладачі греко-католицьких семінарії та шкіл для

¹¹² *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців: 1848-1918: В 2 ч. - Львів, 1926-1927. Ч.1. С.7-9.

духовенства»¹¹³. Вдруге питання про переведення української абетки з кириличної форми письма на латиницю буде підняте в 1923 р. українським письменником Сергієм Пилипенком¹¹⁴.

Публічні дискусії того часу засвідчують, що представники української провідної верстви і в російському просторі діяння знаходили можливості відстоювати свою думку щодо національного питання, а іноді робили це завуальовано. Яскравим прикладом внутрішнього протиборства між власною «українськістю» і вписуванням свого життя в сучасну йому дійсність є постать Олександра Потебні. Юрій Шевельов у статті «Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця» – вступ до книги Олександра Потебні Мова. Націоналізм. Денаціоналізація: Статті і фрагменти» наголошував: «Потебня ніколи не зрікався свого українського походження. В автобіографічному листі до Адольфа Патери (1886) він пише: «По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского казачества, которое в течении XVIII века получило право Российского дворянства»... А в листі до Івана Біликова (приятеля по Харківській громаді), писаному в Берліні, наголошує: *«Наши отцы и деды были крепки в своей народности невольно, сами того не сознавая, они могли еще оставаться украинцами; мы уже можем быть крепки только с сознанием своей «особенности».* У тому ж листі до Патери Потебня пояснює свої обставини. *«Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, был Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою»*¹¹⁵. Внутрішні протиріччя супроводжували О.Потебню як науковця, автора найвідомішої праці «Мысль и язык» та маловідомої рецензії (88 сторі-

¹¹³ Салтовський Олександр. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. Київ, 2002. URL: <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>.

¹¹⁴ Сергій Пилипенко (1891 – 1934), український письменник. Про перехід на латиницю див. Лист до редакції. *Червоний шлях*. 1923. № С.267-268.

¹¹⁵ Див.: Шевельов Юрій. Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця – вступ до книги Олександра Потебні Мова. Націоналізм. Денаціоналізація: Статті і фрагменти. New York: Ukrainian Academy of Art and Science in the U.S., Inc., 1992. С.7-46 <http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri/sheveliov/Potebnia.htm>.

нок) на працю Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», куди включена була частина роздумів про мову і народність (між 92-96 сторінками видання). Потебня стверджує, що мова є не лише одна зі стихій народності, але й найбільш довершена її подоба. Ключовим моментом думки є висновки про денаціоналізацію, націоналізм і долю імперської нації, яка продовжує бути актуальною і через 140 років. *«Вообще денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь; на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но нечем не заменимых форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление... Есть два рода националистов стоящих на точке поглощающих (А) и – на точке поглощаемых (Б). Нравственности, правды больше на стороне последних; о первых большею частью, можно сказать: «**может ти, москалю, и добрый чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій**». Они носятся с сознанием своего превосходства: их путь к идеалу человеческого развития – лучший: кто упирается ити, куда они гонят, тот грешит против Провидения, против разума истории. Им лестно считать успех мерилом достоинства: но на это с точки зрения (Б) можно возразить, что бурьян глушит траву и пшеницу и т.п.»*. І далі він наводить строфу з української народної пісні: *«облоги и берег = вороги»*

«Ой колись були ярі та пшениці, а тепер облоги

Ой колись були вірні сусідочки, а тепер вороги».

І далі філософсько осмислений цікавий висновок: *«Народность, поглощаемая другою, после безмерной траты своих сил, все таки в конце концов приводит эту другую к распаду»¹¹⁶*.

¹¹⁶ Потебня А.А. Рецензия члена корреспондента Имп. Академии наук А.А. Потебни // Записки Императорской Академии наук. 1881. Т. 37, кн. 2. Прилож. № 4. С. 64–152. Рец. на кн.: Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким : в 3 ч., 4 т. / Я. Ф. Головацкий. Москва: Изд. Имп. О-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1878. Ч. 1. [2], 557–748, 24, 388 с.; Ч. 2. [2], 841 с.; Ч. 3, отд. 1. [4], 523 с.; Ч. 3, отд. 2. [2], 556, 16, LXXX с. С.96-97. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8269>

(текст передано відповідно до сучасної правописної традиції, замінено «ѣ» на «е», в кінці слова не вживаємо «ѣ», замість «і» «и» – В.П.)

У Російській імперії українська провідна верства пройшла шлях через українофільство у періоді середини XIX століття – 1890-х років – до обґрунтування усамостійнення й висунення перших політичних вимог. В. Антонович так пояснював особливості українофільства. «Под словом *Украиофилы мы понимаем тех уроженцев Южно-русского края, которые столько знакомы со своей родиной, что успели констатировать отличительные черты ее народонаселения, настолько развиты, что изложить могут и литературно свои убеждения; настолько любят свою родину и желают ее развития и преуспеяния, что считали бы делом греховным умалчивать о ее особенностях и вытекающих из этих особенностей нуждах и потребностях, на столько не исключительно поглощены заботою о личной карьере и благосостоянии, что по мере возможности, в законных рамках, готовы отстаивать свои убеждения, не смотря на предубеждения, которые обыкновенно встречаются их мнения и на последствия этих предубеждений*»¹¹⁷. Тобто, це когорта людей, які своєю батьківщиною не тільки не вважали Росію, а й готові були чимось пожертвувати, наприклад, кар'єрою, заради своїх переконань. Дослідник Ігор Гирич вважає, що основою подвійної лояльності та ідентичності представників тогочасного суспільства була «психологічно-матеріальна причина», а «українськість прихованою»¹¹⁸. Можна погодитися з думкою стосовно подвійної лояльності, а от щодо визначення ідентичності, то ці причини не завжди були визначальними. На мою думку, у формуванні ідентичності провідну роль відігравав світогляд людини. Тобто та система знань, ідеалів, цінностей, принципів, поглядів на сенс життя і майбутнє, які визначають діяльність індивіда або спільноти й іманентно притаманні вчинкам та нормам поведінки. І, звісно, що в умовах панування імперії людині доволі складно самовизначатися, не втрачаючи чогось із вищезазначеного. Так, наприклад, Михайлу Драгоманову, залишатися вірним своєму світогляду було можливим лише емігрувавши з Російської імперії. А генерал Абрам Драгомиров, як і його батько Михайло, хоча й народився в Україні, проте вірнопіддано

¹¹⁷ З невиданих рукописів В. Б. Антоновича. Подала Катерина Мельник Антонович. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х т. Т.1. Київ, Заповіт, 1997. С.217.

¹¹⁸ *Гирич Ігор*. Подвійна лояльність та ідентичність – вимушена риса суспільних умов Російської та Австро-угорської імперій. Негативи і позитиви прихованої українськості. *Гирич Ігор*. Українська історія: через ідентичність до держави. К.: Українські пропілеї, 2021. С.52 – 53.

служив Російській імперії як військовик, і навіть після її розпаду, підтримував російський білий рух, а в еміграції – Російський загальновійськовий союз. Син Павла Чубинського Михайло (1872 – 1943), юрист, ординарний професор, один із найвідоміших спеціалістів в галузі кримінального права, автор першого в Російській імперії підручника «Наука уголовного права и ее составные элементы»(1902 р.); у травні-липні 1918 р. був міністром судових справ Української держави, сенатор, голова Карного Генерального суду, проте так і не зміг подолати «подвійну лояльність», покинув «українську кар'єру», виїхав в розташування армії Денікіна, обіймав посаду обер-прокурора. У подальшому – в еміграції в Югославії¹¹⁹.

Про уродженця м. Чернігова, одного із чільних теоретиків «російського євразійства», Петра Савицького (1895-1968) Д. Дорошенко у листі до В. Липинського писав: «З падолиста 1924 року. П. Савицький – не «приспособляючийся малорос»; він або «руській», або українець. Треба спитати його самого. На мене він робив вражіння власне українця, розуміється не «свідомого», а з тих, про яких Ви кажете, що у них є «любов до укр. землі в її минувшині і сучасності, і до всіх її мешканців»¹²⁰. Якщо і була характерною для П.Савицького в певному часі подвійна лояльність, то слід підкреслити, що перемогла великоросійська ідентичність. Він, один із теоретиків євразійства, автор концептуальних праць «Степь и оседлость», «Подданство идеи», «Евразийство» та ін. вважав, що ідея є первинною. «Если будет идея, будут и личности. Историческая личность создается в обстановке и при посредстве исторической идеи...Идея воспитывает личность. Более реально и осязимо чем люди и учреждения, народами и странами правят идеи»¹²¹. Важко сказати, які думки приходили до Петра Савицького, коли він після Другої світової війни був заарештований, перевезений до Москви й засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1956 р. йому було дозволено повернутися до Праги, але займатися викладацькою справою заборонено. У 1960 р. у

¹¹⁹ Пискун В.Н. Украинцы в правительстве П.Врангеля: личностное измерение. Крым. Врангель. 1920 год. /Сост. С.М. Исхаков. М.: Издательство «Социально-политическая «Мысль», 2006. С. 151 – 158.

¹²⁰ Вячеслав Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор Іван Коровицький. Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинськогою Філядельфія Ю Пенсильванія, 1973. С. 111.

¹²¹ Савицький П. Подданство идеи Мир России Евразия. Антология.Составители Л.И. Новикова, И.Н.Сиземская.М., 1995. С.67.

Франції під псевдонімом Л.Востоков він опублікував свої вірші. В одному з них написав: *«Мой рок, мой крест – универсальность»*.

Особистісні метаморфози деяких українських діячів другої половини XIX – початку XX ст. вражають змінами орієнтацій. Так, наприклад, Микола Стороженко в юнацькі роки був прибічником українського руху, пізніше, ставши директором 4-ї, а згодом Першої гімназії в Києві він відійшов від нього. Більше того, вступив до Київського відділення Клубу російських націоналістів (створений 1908 р. на чолі з професором В. Черновим, а з 1912 – А. Савенком) і навіть виголосив там 17 листопада 1911 р. доповідь *«О сущности украинофильства»*¹²², яка мала чималий розголос. Також протидіяв встановленню пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. Не визнавав законним жоден український уряд під час революції. На еміграції листується з українськими політичними емігрантами та листи до них пише українською мовою. Дослідник В. Ульяновський окреслив таку зміну й особливості діяльності як *«Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «Українство»*, готуючи до друку його спогади *«З мого життя»*¹²³. Недаремне дослідник Роман Корогодський констатував очевидне: *«Горе нації, що існує в «приймах», під дахом чужої держави. Вона, окрім усіх наруг і знуцань, не тільки позбавляється власної історії, а й призвичаюється жити чужою»*¹²⁴. А ще нація втрачає інтелектуальний потенціал тих людей, які приєдналися до складу інших націй.

Контroversійність культурних практик модернізації української нації

Уже з другої половини 1860-х років у російській суспільній думці й літературі з'являються імперські смисли зверхності й винятковості саме російської літератури, а вслід за тим і ставлення до «малоросів», які продовжували себе ідентифікувати з українським культурним просто-

¹²² Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.) / Клуб Русских Националистов. К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. 58 с.

¹²³ Див. : Ульяновський Василь. «Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «Українство». Микола Стороженко. З мого життя /Упор.і вст..ст. В.Ульяновського. К.: Либідь, 2005. С.2 – 6.

¹²⁴ Корогодський Роман. З'ява світу на межі розуму і серця. (Роздум над драматургією Валерія Шевчука з трьома екскурсами, один з яких – полемічний. *Корогодський Роман. У пошуках внутрішньої людини*. К.: Видавництво «Гелікон», 2002. С.171.

ром. Ева М. Томпсон, досліджуючи російський імперський культурознавчий дискурс і обставини його існування, підкреслювала: «Росія після завоювання певної території включала її до своєї держави або призначала органи влади, які обслуговували російські інтереси. Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них важливе значення»¹²⁵. Заборони, щодо вживання української мови в освіті, книгодрукуванні не лише в такий спосіб витісняли із ринку україномовну книжку, а й робили її непрестижною та закладали основи провінціалізму в свідомості народу. Окрім того, навколо заснованих на території України університетів: Харків, Київ, Одеса формувалися своєрідні російсько-центричні регіональні матриці, які всотували українське, а перетворювали його на загальноросійське із відповідними способами поведження й мислення його носіїв. І лише поодиноким діячам та науковцям вдавалося зберігати своє етнічно природне в протистоянні зі спокусами визнання в імперському просторі буття, преференціями побутовими тощо..

Вірнопідданість імперії мала різні вияви, проте внутрішній світ приналежності до певної території (іноді до малої батьківщини), традиційність культури, мови підштовхувала декотрих до чину самовідданої праці в царині утвердження українського культурного простору. Одним із таких подвижників був Іван Левицький, який із прибраним додатком відомий як Нечуй-Левицький. Цей дивовижний чоловік, який робив усі справи за чітким графіком, любив пішохідні мандри Києвом, і, напевно, вуличні спостереження давали йому насагу до написання своїх творів як художніх, так і публіцистичних. Цікавим фактом розвитку наукової думки і спостережень є поява практично паралельно двох творів, які стосувалися однієї проблеми: української і російської літератури та її значення для формування світогляду людини. У 1873 р. Михайло Драгоманов опублікував статтю «Література російська, великоруська, українська и галицька». А в 1878 р. першу частину публіцистичної статті «Сьогочасне літературне прямування» про «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини» оприлюднив І.Нечуй-Левицький. Обидві ці праці об'єднані загальною ідеєю про впливи літе-

¹²⁵ Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Переклала з англ. Марія Корчинська. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. С.19.

ратури на суспільну думку й свідомість. Надається новій інструменталізації й такому поняттю як «словесність», тобто поєднання усного і писаного як своєрідних форм художнього побутування слова; наближення літературної мови до народної, що сприяє засвоєнню смислів, які намагається передавати автор твору читачам. Окрім того, І.Нечуй-Левицький окреслив три основні складники, які мають бути характерними для української літератури: *реалізм, національність і народність*. «Коли писальник, хоч трошки себе чує українським громадянином, часткою українського народу й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в своєму серці ту громаду, що роїться кругом його, радіти її радістю й плакати її слізьми, а не перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужого, неукраїнського життя»¹²⁶. І. Нечуй-Левицький також наголошував, що з «великоруськими школами потяглася на Україну й великоруська література всякої масті», а русифікація освіти і витіснення української мови з інтелектуального життя збіднювала українську націю та відкривала шлях до відтоку з України значної кількості інтелектуалів, які самореалізовувалися в імперському просторі у різних сферах життєдіяльності. Дрібні службовці на місцях в повсякденні користувалися російською мовою, проте, вони ще не втратили зв'язку з мовою свого дитинства й часом нею користувалися. За приклад можна взяти Петра Федоровича Курінного, жителя м.Умані, мирового посередника, який завдяки наполегливості й самоосвіті досяг певного статусу у суспільстві. Його робочою мовою була російська, свої щоденники він так само писав російською, читав твори російських письменників, але в текстах щоденників часом вплітаються українські речення з розмов із україномовними співбесідниками. 6 березня 1916 року він записав свої роздуми, прочитавши статтю колишнього священника Григорія Петрова «В их плену». Останній висловив турботу з приводу взаємин українців з-під російської території з українцями, австрійськими підданими. «Но что касается «малороссов», то я не могу согласиться с теми страхами, какие проглядывают в приводимом писателем случае... Вообще, как в правительственных сферах, так и у «русских» писателей проглядывается крайнее беспокойство и недоверие «к украинцам» или как их называют «малороссам»... И под

¹²⁶ Нечуй-Левицький Іван. Сьогочасне літературне прямування або непотрібність великоруської літератури для України і для Словянщини. Павлоград, 2010. С.14. URL: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/n/nechuj-levitskij-ivan/432-ivan-nechuj-levitskij-sogochasne-literaturne-spryamuvannya>.

такими «страхами» у русского правительства создается недоверие «к украинцам» и применяются к ним всякие крайне тяжелые, а главное несправедливые репрессии... Запрещают украинскую литературу, украинские песни и даже разговорный язык. Между тем, я глубоко убежден, что все эти «страхи» и обвинения, слагаемые на украинский народ, совершенно несправедливы и вымышлены самими-же авторами их составляющими... Одно, совершенно законное природное желание, говорить и писать на родном языке... Разве это дает какое-нибудь право думать об отделении? Ведь говорят же евреи, поляки, латыши на своем языке и пишут, и никто их не обвиняет «в измене», в стремлении соединиться с австрийцами...»¹²⁷.

Дискусії про роль літератури відбувалися фактично паралельно із жорсткими заборонами у сфері вжитку української мови. У такій спосіб імперія забезпечувала притік донорських вливань імперській нації. В опозицію до великодержавної політики національної нівеляції стала незначна когорта ентузіастів, і їхніми зусиллями, хоча й поволі, книжка, як основа знань, доходила до читачів. Якщо у рік виходу «Кобзаря» український народ мав літературу, яка вичерпувалася в 70 назвах, то в 1897 році вся номенклатура книжної продукції вкладалася в 1008 назв. До того ж це були книжки з різних сфер життєдіяльності, видавані українською мовою: про суд, військову справу, що таке «тепло», з геології, про ґрунти, з ентомології, медицини тощо¹²⁸. Максим Славінський, пишучи рецензію на спогади Костя Мацієвича «Життя мого сучасника», доволі влучно окреслив роль тих українських інтелігентів 1870-х – поч. ХХ ст., які своєю напруженою працею підготували величезний прорив українського національного руху. *«На долю того покоління, що про нього мова, припала честь вступити до чинної праці на початках нової фази нашої революції. Під проводом вождів своїх, що серед них досить згадати Володимира Антоновича, Драгоманова, Кониського, Олену Пчілку та інших, вона вийшла з українофільського закутку, куди його насильно загнано, й стало на лінію загального українського націоналізму. Воно сепарувалось у своєму інтелектуальному розвитку від загальноросійського комплексу й стало на шлях європеїзації національної літератури, науки й мистецтва, а зрештою і національної політичної ідеології. Представ-*

¹²⁷ Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного / за ред. Ю.В.Торгала, Л.Д.Гарбузової. Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. С.149

¹²⁸ Див.: Шаповал Микита. Промова «Визволення і відродження України». ЦДА-ВО України. Ф.3563. Оп. I. Спр.5. Арк. 3-11.

никами його перед історією стали Леся Українка, Самійленко, Коцюбинський, Грушевський, Кримський, щоб не називати інших менших, але також видатних і обдарованих. Представники цього покоління визначили для наступних генерацій своєю чинністю вказану європейську лінію нашого національного життя»¹²⁹. Тобто, українська суспільна думка модернізувалася на засадах поєднання власної традиції нанизаної та зорієнтованої на цінності: демократичність, повагу до особистості, мотивацію до активної діяльності. Носії української модерної суспільної думки вступили в дискурс з російською. Згідно з теорією дискурсу М.Фуко, поля, де взаємодіють пов'язані за значенням висловлювання, мають контекстом соціальні практики, політичні процеси, економічні явища¹³⁰. Розглянемо деякі з практик.

У кінці XIX – на початку XX ст. для української провідної верстви національне питання вийшло за вузькі рамки суто культурологічного (українська мова, освіта, театр тощо), воно поєдналося з питанням політичним і навіть геополітичним (з огляду на постановку його розв'язання не лише в межах окремої держави), а підґрунтям для сутнісної зміни стало національне самовизначення еліти. Розуміння духовної єдності й штучності утворюваних імперіями перепон і обмежень, підштовхувало до пошуку шляхів єднання. Ю.Тищенко-Сірий писав: *«Взагалі, штучно поділені кордонами українські землі, не можуть не розділяти, до певної міри, й духовно наш великий народ. Почувається ще якась відчуженість між наддніпрянцями й галичанами. Цю відчуженість як явище ненормальне, треба усунути. А усунути можна тільки великою працею і щільними духовними зносинами»*¹³¹. Одним із тих діячів, котрі закладали основи духовного єднання народу, був молодий Михайло Грушевський. С.Єфремов про вечірку в М. Грушевського після успішного захисту дисертації у 1894 р. зазначив, що то був *«перший політичний, з промовами, банкет на моїм віку»*. На вечірці *«лунали сподівання, що наш висланник до Галичини зуміє поставити там високо не саму наукову справу, але й стане символом тіснішого порозуміння й об'єднання розбатованої, кордонами порізаної, але все ж єдиної української землі, що він буде нашим закладником у Галичині й практичним виконавцем тих спільних завдан-*

¹²⁹ Славінський Максим. Паралелі й додатки. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. I. Спр. 755. Арк. 5-6.

¹³⁰ Фуко М. Археологія знання. К., 2004. С.138.

¹³¹ Тищенко (Сірий) Ю. Велетень української науки (уришок зі спогадів про М. Грушевського). Україна (Париж). Збірник II., 1949. С. 82.

нів, що накладає на нас наше національне відродження»¹³². Саме М.Грушевський став своєрідним інтелектуальним містком, який єднав Галичину й Наддніпрянщину; формуючи простір соціальних і наукових зв'язків, він тим самим модернізував українську націю. М.Гехтер (Мендель Гецькович-Беркович 1885 – 1947) один із журналістів і активних діячів українського руху згадував: «Я не дивуюся, що в 1917 році вся українська молодь пішла за Грушевським. Він умів її причаровувати, вмів затирати границю між собою та нею, й виходило це зовсім природно, без найменшого зусилля з його боку, без «дипломатії» та акторства. Та й старші люде не могли встояти проти цього його особистого шарму»¹³³.

Особливістю процесу емансипування національного життя в обох імперіях було те, що основною рушійною силою стала українська молодь, яка об'єднувалася попри кордони й міждержавні імперські перепони. Прикладом такого єднання була діяльність «Молодої України», що постала восени 1898 р. Один із дієвих учасників організації Льонгин Цегельський писав: «честь почину Молодої України належала Володимирі Старосольському»¹³⁴. Про цього молодого чоловіка Василь Стефаник напише: «Володимир Старосольський»¹³⁵ вчився в Кракові прав. Знав, що

¹³² *Єфремов С* Щоденник: Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. ст. І. Гирича. К.: Темпора, 2011. С. 389, 392-393.

¹³³ *Гехтер М.* Спогади. Листи до М.Грушевського / упорядкув., вступ та примітки Ігоря Ткаченка. К., 2005. С.43.

¹³⁴ *Цегельський Л.* «Молода Україна» – історичний спомин. Календар «Провидіння». Філадельфія, 1948. С.70.

¹³⁵ **Старосольський Володимир** (1878 – 1942) – український громадський діяч, правник, адвокат. В.о. міністра закордонних справ УНР у 1919 -1920 рр., соціал-демократ. У 1902 р. обраний закордонним членом РУП, один із організаторів та голова (1913 р.) товариства Січових Стрільців; у 1920-1927 рр. в еміграції, професор УВУ; як адвокат виступав на процесах членів УВО та ОУН у 1930-х рр.; У 1927-1939 рр. був провідним діячем Союзу українських адвокатів у Львові, а також Львівської адвокатської палати. Його обирали до Головної адвокатської ради Польщі у Варшаві. У 1937-1939 р. – Голова Української соціал-демократичної партії. У 1939 р. на початку жовтня заарештований радянськими органами державної безпеки, перевезений до Києва, перебував у Лук'янівській в'язниці. Засуджений до 8 років ув'язнення. Помер 25 лютого 1942 р. у концтаборі в м. Маріїнську (Кемеровська обл., Російська Федерація). Польський еміграційний уряд докладав зусиль до звільнення В. Старосольського, проте не вдалося. Автор низки статей та найвідомішої праці «Теорія нації» (1922). Іван Кедрин писав про нього: «соціаліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектантства, рідкісна поява, рідкісна індивідуальність». Див.: *Кедрин Іван.* Володимир Старосольський (у 100-річчя народин). Володимир Старосольський 1878 – 1942. За-

він українець, та по-українські не міг сказати речення. Хлопчаина панський з виховання, і чи кров прадідівська, чи теорія, – він же дуже любить теорії, – завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка»¹³⁶. Однією із важливих вимог, які ставила перед собою і суспільством «Молода Україна» – створення українського університету. 13 липня 1899 р. на віче В.Старосольський виголосив своєрідну програму, де поєднав освіту із тим, що українці масово інкорпорується в інші нації. *«Та я мушу піднести один болючий бік нашого життя, нашу хворобу, це плюгавство зради і ренегатства, що замутило русло нашого життя. Брак власних шкіл, а в їх числі свого університету, се головне їх жерело. Я не думаю, щоб аж науки треба до боротьби з ренегатством, але я повірений глибоко, що там, де правдива наука й освіта, там вони самим фактом існування виключають зраду і ренегатство»*¹³⁷. Молоді люди, головню студенти, ідейно зорганізовані та віддані своїй справі видавали місячник «Молода Україна» (1900-1902 рр.), який єднав дописувачів усіх українських територій; друкувалася там і Леся Українка й побачила світ програмна праця Революційної української партії, написана М.Міхновським «Самостійна Україна».

Доступ до освіти – одна з важливих складових формування суспільства громадянської рівності. За часів Катерини II в Росії постали державні середні школи. Тоді ж з'являються і перші народні училища в Києві та інших містах. Головне народне училище в Києві було своєрідним попередником Першої київської класичної гімназії. І хоча у 1780-х на початку XIX ст. на Правобережній Україні були відчутними польські впливи, але поступово їх витіснили російські. Особливо це стало відчутним в результаті реформування освіти в другій половині 1860-х – 1870-х рр. У цей час формувалися законодавчі засади регулювання освіти всіх рівнів, вибудувалася система освітніх установ від початкової до вищої освіти. *«До 1880 р. в усіх українських губерніях діяли 28 гімназій, 16 ре-*

писки Наукового товариства ім. Шевченка. Т.210. Історично-філософська секція. Редактор Уляна Старосольська. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. С.389.

¹³⁶ Цит. за: *Юрій Старосольський*. Шляхами предків. Володимир Старосольський 1878 – 1942. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т.210. Історично-філософська секція. Редактор Уляна Старосольська. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. С.26.

¹³⁷ Промова В.Старосольського на вічу 13 липня 1899 р. Володимир Старосольський 1878 – 1942. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т.210. Історично-філософська секція. Редактор Уляна Старосольська. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. С.49

льних училищ, в яких навчалося 15 тис. учнів. Ця кількість не задовольняла потреби місцевого населення, але відображала реальну фінансову спроможність»¹³⁸. Освітня практика відзначалася нерівномірністю розміщення навчальних закладів, обмеженістю бюджетних коштів. Як влучно наголошує В. Милько, – «Тогочасна мінлива політична кон'юнктура та низька бюджетна спроможність надавали освіті статусу інструменту контрольованих змін»¹³⁹. Уже на початку 1880-х р. російська мова набула серед учнів шкіл панівного значення, витіснивши таким чином рідну мову. Дещо інакша традиція склалася в польських родинах. Поляки воліли своїм дітям початкову освіту дати рідною мовою. А для української інтелігенції «українська ж мова рахувалася мовою побутовою, місцевою, що потрібна для дуже обмеженого уживання, в дуже обмеженій і невеликій околиці, з якою у ширший світ не вийти, а тим більше не набути шансів його завоювати»¹⁴⁰. Закладений у суспільну свідомість імперський посил, став міцною основою на якій будувався як російський так і радянський стандарт мислення, а почасти й сучасний український. Відбувся своєрідний транзит стереотипів: престижність російської мови й провінційність української (як мови сільської, вторинної).

Паралельно в системі освіти запроваджуються великодержавні історичні схеми у підручниках, обґрунтовуються концепції походження Російської держави та її народу. Біблійна християнська традиція виводила походження слов'ян від «батька свого Афета, і одної мови». В російській православно-імперській традиції намагалися використовувати як літературу релігійного походження, так і праці на історичні теми світських навчителів. Одним із популярних видань другої половини XVII – першої половини XIX ст. був «Синопис Київський» – "Синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа», що перевидавався з різними доповненнями понад 30 разів. Дослідниця «Синопису Київського» (1674 і пізніших редакцій 1678 і 1680 років) про його автора пише: «Він – православний панславист і однозначно визнає єдність походження православних слов'янських народів, першоосновою й головним центром якого виступає Русь-Россія-

¹³⁸ Милько В. Модернізація системи освіти в Україні в другій половині 1860-х 1870х рр. (на прикладі навчальних округів). *Український історичний журнал*. 2021. Ч.6. С.35.

¹³⁹ Там само. С.34.

¹⁴⁰ Спогади Костя Мацієвича «Життя мого сучасника». ЦДАВО України. Ф.4465.Оп.І. Спр.755. Арк. 123 -124.

Україна... і її столиця – Київ, другий Єрусалим. Автор не претендує на повернення Києву ролі столиці *політичної але наголошує, що він є духовною* столицею православного слов'янства. Відповідно, і його історія є переважно історією Київщини»¹⁴¹. Однак «Синопис» став підґрунтям для формування ідеї про так звану триєдину Русь (українців, білорусів і росіян). Окрім концепцій книжного характеру укладалися й правові документи, в яких констатувалася ідея єдності українців і великоросійського народу. Так з московської ініціативи під час укладання 25 липня 1687 року Коломацьких статей між Україною і Московщиною ця ідея була вписана в документ. «Цілком новим, порівнюючи до попередніх «статей», був пакт ХІХ про взаємини України й Московщини. Гетьман і старшина повинні були *«служба великим государям... народ Малоросійській всякими мѢрами и способы с Великоросійским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением, чтоб были под одною их царскаго пресвѣтлаго величества державою обще, яко единой Християнской вѢры, и никто б голосов таких не испущал, что Малоросійской край Гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: Их царскаго пресвѣтлаго величества самодержавной державы Гетман и Старшина, народ Малоросійской обще с Великоросійским народом, и вольной переход жителям из Малоросійских городов в Великоросійские города имѢти»*¹⁴².

Конструювання історичних схем, проголошення «єдності народів», розділення «духовного і політичного» в історії України стало підґрунтям для знищення конкурентоспроможності української козацької державності, оскільки її демократизм і новопосталі форми власності на землю не вписувалися в великоросійську й загальноєвропейську картини світоустрою. Для творення східної імперії, яка б стала своєрідним містком між Західною Європою, що капіталізувалася, і Сходом потрібні були природні й людські ресурси. А для православної церкви – простір дії, яким і стане, творена православними вихованцями Києво-Могилянської акаде-

¹⁴¹ Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К. : ВІПОЛ, Спецвип. 2 : Синопис Київський. 2002. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn22.htm>.

¹⁴² Цит. за: Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с.: іл. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

мії, Російська імперія¹⁴³. Російська історіографія від М. Ломоносова і до радянської в основу історичної концепції покладе «єдність трьох братніх народів», а з 60-х рр. XIX ст. ця схема увібгає ще й тріаду «самодержавіє», «православіє» і «народність». А за єдністю мови освіти, звісно, російської, – українська поступово буде витіснена не лише з освітнього простору, а й зі вживання державно-бюрократичною елітою у повсякденні. Цікаві спогади про своє знайомство з освітньою практикою залишив Максим Славінський, який 1877 р. намагався вступити в гімназію у Києві. *«Коли моя тітка-вчителька, в якій я мав жити, стала мене на всякий випадок іспитувати, то виявилось, що хоч я й дуже добре знав з «науки» все, що потрібно було для першого класу, в тому й російську мову, але говорити цією мовою я зовсім не вмів, а читав, як казала тітка, малоросійщиною. Мене це й самого тоді здивувало, бо я ж таки читав деякі російські книжки, учився з російських підручників, все добре розумів і навіть диктанти незле писав»*¹⁴⁴. Отже, вимога мати освіту (на всіх ланках) українською мовою так і не була втілена в життя в Російській імперії. Українську мову в Російській імперії обмежували й забороняли як основного конкурента у протиборстві з імперською ідентичністю й замуленням національних особливостей її творців, адже, як науково довів О.Потебня, мова і мислення перебувають у взаємозалежності й є формотворчими основами світогляду людини. І лише в період Української революції (1917 – 1923 рр.) українську мову вдалося запровадити в освітній процес. Попри короткочасність явища українізації освіти, нау-

¹⁴³ Одним із найяскравіших діячів модернізації Московії й творців Російської імперії стане **Феофан Прокопович** (Єлізар, Єлісей, син бідного київського крамаря Церейського (1681 – 1736)), богослов, філософ, перекладач, математик, ректор Київської академії (1710-1716). Автор, який не гнушався у своїх творах змінювати посвяти. У 1705 р. трагікомедію «Владимир», він присвятив гетьману Івану Мазепі: *«Нині же в преславной академії Могило-Мазеповіанской Кіевской, привітствующой ясновельможного царського пресвітлого Величества Войска Запорозького обох стран Дніпра, Гетьмана і славного чину святого Андрея-Апостола, кавалера Іоанна Мазепи, превеликого свого ктитора, на позор російському роду от благородних російських синов, добрих де воспитуємих, дійствієм, єже от поетов нарицається трагедокомедія, літа Господня 1705, поля з дня показаний»*. URL:http://litopys.org.ua/old18/old18_26.htm. , а в наступних виданнях посвяти буде написано російському царю Петру I. Саме Феофан Прокопович є автором «Духовного регламенту (або Уставу Духовної Колегії, 1720)» й ініціатором підпорядкування церкви Синоду. Ним же запропоновано й грецький варіант назви колишньої давньої назви держави Русь як «Росія».

¹⁴⁴ *Славінський Максим*. Спогади / Максим Славінський. Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади. К.: «Юніверс», 2002. С.201.

ки, буттєвості, воно мало значний суспільний вплив, і в подальшому навіть радянська влада змушена була використовувати українську мову як своєрідний «інструмент» для опанування України. Українська політична еміграція «україномовний продукт» також зробила доконаним фактом, не лише в освіті, а й в науці та культурі.

У другій половині XIX ст. для українських діячів постало одне із важливих завдань – налагодження мікросоціальних зв'язків як між українцями в Російській імперії та Австро-Угорщині, так і між університетськими центрами. Зв'язки між різними частинами України відбувалися через особисті контакти між окремими людьми. Саме про такі способи пише в своїх споминах Олександр Барвінський. Коли відкривали в Чернівцях університет восени 1875 р. на торжество його запросив Ізидор Воробкевич. Заходи з приводу відкриття університету справили на нього велике враження. Після офіційних урочистостей було влаштовано народні гуляння. *«Се було вельми цікаве видовище, бо тут зібралися численні групи селян (мужчин, молодиць і дівчат) в святочних одягах народних так, що се була справжня жива народна вистава. Були тут з ріжних околиць краю крім наших буковинських гуцулів і волохів, мад'яри (секлери), липовани (звані у нас кацапами), німці, вірмени – а все те представляло вельми живописну картину»*¹⁴⁵. Після гулянь русини зібралися в «Русской бесѣдѣ». *«З розмов і промов, які там розведено на тім случайнім зборі, впевнився я, що на Буковині народна свідомість була тоді ще вельми слаба, а крім кількох одиниць (до передових належали оба Воробкевичі) тамошня руська інтелігенція була в часті знімчена, в часті зрумуничена, а в часті знов запаморочена об'єдинительною ідеєю. Я переконався, що підвалини до ширшої народної роботи ще вельми хиткі і що свідомих русинів (між тими обох Воробкевичів) жде тяжка боротьба з неприязними живлами і що задача їх незвичайно трудна. Отже, щоби додати духа Воробкевичам а при тім і на Буковині зацепити ідею народної і письменської єдності всієї України-Руси, порушив я ще під час побиту у Воробкевича в Чернівцях гадку видання альманаха, в котрім взяли би участь письменники не тільки буковинські, але й з Галичини й України»*¹⁴⁶. Альманах «Руська хата» появилася на світ весною 1877 р., гроші на його видання

¹⁴⁵ Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. Нью-Йорк-Київ, Видавництво «Смолоסקип», 2004. С.248.

¹⁴⁶ Там само. С.249.

спонсорував П. Куліш. В ньому було надруковано також два оповідання Ганни Барвінок «Чорт у крепатцтві» і «Трудящий долі шукає, а доля шукає трудящого», серед інших авторів були: Пантелеймон Куліш, Осип Юрій Федькович. Поступово праця одиниць давала результат для цілої спільноти.

Ще одним важливим проєктом із метою інформації населення та об'єднання просвітницьких зусиль західноукраїнської інтелігенції стала газета «Діло», заснована народовцями й редагована Володимиром Барвінським. Перший номер її вийшов 1 січня 1880 р. У статті «Теперѣшна пора а Русины» наголошувалося: *«По правде в Австріа нема ни одного народа, кроме Нѣмцѣв, который бы не домогався равноправности, охороны и правѣ для себе та не выжидать лучшей долѣ»*¹⁴⁷. У другій частині цієї ж статті йшлося про особливості характеру русинів, та що їм заважає у житті. *«Русинѣ дуже чувствительный. Надмѣрна чувствительность все одно що плаксивость. А колько ж то разовѣ плакали и плачем мы надѣ «нещастною нашою долею» и заложивши руки ждемо спасеня «зѣ горы», чей и вѣ наше оконце засветит сонце? То продукт нашей малорѣшительности полученной сѣ великою чувствительностею. Дальше. Русинѣ ценит высоко свою личность. Се не грѣх. Кто любитѣ себе, той любитѣ и свободу над все. Свѣдком наша исторія. Але личность розвинена до крайности, то головнѣйша перепона до осоцаціи и солидоразования, то жерело, з которого плине егоизмѣ, индеферентизмѣ, апатія для добра загалу, апатія до дѣла публичного, з личности такой вирождается рожниця мненій. Личность посунена до крайности вырожджує вѣ дальшом поли аристократичний инстинкта, а тіи инстинкта були и суть причиною, що ми для отроженя себе от простолюдина женемось в чужи таборы, а свого родного звычайу, свого языка...цураемось»*¹⁴⁸. Отже, завданням ставилося утримати в українському силовому полі людей діяльних і відданих своїй справі, а преса розглядалася як один із потужних засобів для агітації та витлумачення причин різних поведінкових практик. Також через соціальні практики формувалися уявлення народних мас про себе як членів єдиної національної спільноти.

Процеси єднання українців у спільній праці за для просвітництва, які розпочалися ще в 1870-х роках, на початку ХХ ст. набули ширшого

¹⁴⁷ Теперѣшна пора а Русины. Дѣло, 1880. Ч.1. 1 січня

¹⁴⁸ Теперѣшна пора а Русины. Дѣло, 1880. Ч.2. 5 січня

розмаху і охопили сферу науки (діяльність Наукового Товариства ім.Шевченка, організаційна й наукова діяльність М.Грушевського¹⁴⁹, І.Франка; публікації В.Липинського, П.Стебницького, Д.Донцова та ін), розгортання видавничої справи. Усе це не лише працювало на згуртованість української нації, а й підточувало засади російської імперської потуги.

На початку ХХ ст., а особливо інтенсивно після революції 1905-1907 рр., в Російській політичній думці розгорнулися бурхливі дискусії про українське, єврейське, польське etc. національне питання. Російське питання розглядалося як інтернаціональне, космополітичне. Найбільш дражливим для влади все більше ставало питання українське, оскільки, незважаючи на репресивні заходи воно все глибше політизувалося, набирало розмахів як в «Юго-Западном крае», так і в Москві та Петербурзі. І хоча, як зазначає М.Гехтер, не існувало якоїсь чіткої цілеспрямованої вказівки, – «Але та лінія існувала. Інстинктивно, навромацки ми керувались у своїй роботі кількома основними засадами: треба будити національну свідомість, треба поглиблювати почуття окремішності між українським та великоруським народом, треба плекати кожен, хоч і найдрібніший паросток української культури, треба зміцнювати почуття єдності українського народу без огляду на політичні кордони»¹⁵⁰.

Підґрунтям національної ідентифікації українців була традиційна культура, віровизнання як комплекс духовної культури, мова, територія (як місце проживання і батьківська земля), спосіб зодягання та харчування і навіть поховальний обряд. *«Комплекс обрядовий і культовий, як еластичний, але міцний психологічний обруч утримував єдність усіх селянських, а зчасти й міських верств і надавав цій єдності риси національного порядку. Допомогали тому й інші, так би мовити, обручі, ... кодекси моральні, родинні, товариські, ба й літературні. Ці всі обручі надавали українцям такі характеристичні риси, що їх без помилки пізнавали скрізь і всюди....І характерною його рисою були надзвичайна достоїнність та людяність у взаєминах між собою і з чужими»*¹⁵¹. Окрім того,

¹⁴⁹ Див.: *Гирич Ігор*. Михайло Грушевський конструктор української модерної нації. К.Смолоскип, 2016. 840 с. *Його ж*: В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). К.: 2019, 310 с.

¹⁵⁰ Гехтер М. Знач. праця. С.44.

¹⁵¹ *Славінський Максим*. Паралелі й додатки. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп.І. Спр.755. Арк.39.

найважливішою складовою навколо чого оберталося тогочасне життя українця була хата. *«Хата, то така єдність, а з тих хат склалися села, а з сел – Україна»*¹⁵². Про чітку унормованість українського побуту відзначали іноземці, які вперше потрапляли в Україну. А росіяни, як правило, полюбляли його принади і природу краю. Доволі ёмко своє враження про поїздку в Україну виклав у листі до дружини російський демократ Віссаріон Белінський: «М. В. Белинскої. Харьков. 1846, июня 14.

*«Верст за 30 до Харькова я увидел Малороссию, хотя еще и перемешанную с грязным москальством. Избы хохлов похожи на домики фермеров – чистота и красивость неописанные. Вообрази, что малороссийский борщ есть не что иное, как зеленый суп (только с курицею или бараниною и заправленный салом), а о борще с сосисками и ветчиною хохлы и понятия не имеют. Суп этот они готовят превкусно и донельзя чисто. И это мужики! Другие лица, смотрят иначе. Дети очень милы, тогда как на русских смотреть нельзя – хуже и гаже свиней»*¹⁵³. І хоча після лайливої критики на адресу Т.Шевченка і українців загалом, він у цьому листі досить позитивно оцінює побачене в Малоросії; спостеріг також кардинальну різницю в побуті між українцями і росіянами, проте, підкреслена зневага до свого народу, яка простежується у цих описах Белінського, засвідчує його усталену великоросійську чванливість. Вона трималася на державно-бюрократичній зверхності, що продукувалася із Петербурга і Москви; транслювалася через систему освіти, закріплювалася місцевим чиновництвом та різними нормами обмежень для людності імперії. Для них Малоросія це – усього навсього підвладний Юго-Западний край.

Українці, як і представники інших націй, які перебували на стадії формування, не були однорідною масою. Процес національної ідентифікації здійснювався знизу до гори (тобто від найнижчих на соціальній драбині верств населення до найвищих) і від найдрібнішого до обширних обріїв (тобто від хутора, села, міста до України, як своєрідно уявленої спільної території), від «тутейшості» до «укра-

¹⁵² Там само. Арк. 38-39.

¹⁵³ *Белинский В.Г.* Письма о Харькове, хохлах, Шевченко, Кулише, освобождении крестьян. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений в 13 томах. Том 12. URL: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4399464>

їнськості», і самовираження в ній завдяки збереженості й передаваності культурної традиції. Основою для розширення й поглиблення самосвідомості тогочасної особистості для нижньої ланки соціальних структур був переважно життєвий досвід; для вищої – освіта, досвід, коло спілкування і зовнішні впливи. Значною мірою на національну ідентифікацію впливала вибудована ієрархія кар'єрного зростання в межах імперії та лояльності до її структур. На мою думку, процес самоідентифікації особистості проходить декілька стадій і включає в себе: родинне виховання, природне середовище, закорінення в певний тип культури, освіти, мотиваційні особливості кар'єрного зростання і вплив державних інституцій (політика ідентичності) на становлення особистості.

Суспільно-політичні реалії початку ХХ ст. в Російській імперії характеризувалися негативним ставленням держави і переважної більшості суспільства до справедливих вимог українців щодо освіти й культури. Мобілізаційні можливості в українського соціуму, як і ресурси для його розвитку, були занадто обмеженими, але попри це значна когорта людей продовжувала як популяризаторську, так і організаційно політичну роботу. Одним із способів просвітництва серед населення була видавнича справа. На той час в Україні домінуючу роль відігравали видавництва та типографії, засновані росіянами й євреями. У 1894 році було засноване, як акціонерне товариство, видавництво «Вік» (діяло до 1919 р.). Воно було першим видавництвом в підросійській Україні, яке легально займалося друком і розповсюдженням української літератури. «Видання "Віку" 1896-1900 рр. друкувалися у друкарні В.В. Колодочки (Черкаси). Загалом ці перші роки слід визнати хоча і дещо малоефективними, але важливими для його становлення. Результати зіставлення продуктивності найбільших тогочасних видавничих осередків свідчать, що питома вага продукції під маркою "Вік" була досить значною; "Вік" не поступався іншим видавництвам не лише за кількісними показниками, але й за тематикою книжкового репертуару, типологічними характеристиками, виховним і культурно-просвітнім впливом видань на читацьке середовище»¹⁵⁴. Засновниками і промоутерами його були: Сергій Єфремов,

¹⁵⁴ Детальніше про його діяльність див.: *Хоню В.* Діяльність видавництва «Вік» (1884 – 1919). Становлення видавничої галузі в Україні: автореф.дис. канд.філол. наук. К.,2000. 16 с.

Світлина гурту "віківців". Сидять (зліва направо): О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов. Стоять: Ф. Матушевський, В. Дурдуківський. Київ, початок 1900-х рр. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського м.Київ.

Василь Доманицький, Олександр Лотоцький, Федір Матушевський, Володимир Дурдуківський. Пізніше коло їхнє розширилося, проте через цензурні обмеження більшість із них виступала під псевдонімами. У видавництві готувалися до друку серії видань: «Селянська бібліотека» «Українська бібліотека», «Наші справи». За 1894-1918 рр. вийшло 70 випусків літератури просвітницького характеру. С.Єфремов згадував про те, що «збіговиська були не тільки працею, а й розкішною трапезою товаришування»¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі(спогади) К.:Темпора, 2011. С.448.

Однією із форм донесення інформації до ширшої аудиторії стало видання часописів російською мовою. Першою спробою творити свою трибуну в російській мові стало видання в 1906 р. тижневика «Українській Вѣстникѣ». Олександр Лотоцький писав: «За посередництвом Михайла Михайловича Могілянського увійшли в переговори з видавцем М. Пирожковим про видання журналу присвяченого українській справі. Редактором був М.А. Славінський. Видано було 14 номерів. Із ліквідацією Думи, щезло й видання»¹⁵⁶. Потім були й інші проєкти і, зрештою, доволі популярною трибуною стала «Украинская жизнь» літературно-науковий і загальнополітичний місячник, що видавався в 1912 – 1917 рр. в Москві¹⁵⁷; головні редактори: Олександр Саліковський¹⁵⁸ і Симон Петлюра. На сторінках часопису публікували статті як українські тогочасні діячі, так і російські науковці. Серед інших висловив своє бачення національного питання й Михайло Чубинський. Сам часопис був під пильною увагою не лише офіційної цензури, а й деяких, особливо чутливих до національного питання громадян, які писали різні доповідні записки, публікували статті. Наприклад, О.Сидоров, який друкувався під псевдонімом Волков, писав про те, що «українського» народу немає, як немає

¹⁵⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. Видання Української православної церкви в США.1966. С.177-178.

¹⁵⁷ Див.: Миронюк Д. Симон Петлюра – редактор «Украинской жизни». К., 2004. 136 с.

¹⁵⁸ Саліковський Олександр Хомич (1866 – 1925), український громадський і державний діяч, журналіст. Про себе писав так: «Я народився в місяці березні 1866 року у селі Старім Потоці, Винницького повіту на Поділлі в старосвітській попівській родині і виріс в оточенні суто українському.... З початку 1885 р. розпочалася моя літературна праця. Надрукувався у народницькому тижневику «Неделя», що виходив у Петербурзі... 1904 переїхав до Києва. Вступив до редакції газети «Кієвскіє отклики», заснованої гуртком української інтелігенції з проф. І.В.Лучицьким на чолі. Редагував газету М. П. Василенко та талановитий адвокат М.Б. Ратнер. Там ще працювали С.Єфремов, Б.Грінченко, І.Стешенко». Див.: Саліковський Олександр. Мій життєпис /Діло. 1926. Ч.6, 7 січня. Відтоді О.Саліковський працював у різних виданнях. В тому числі редагував часопис «Украинскую жизнь». В період революції – член УЦР, міністр Внутрішніх справ в часи Директорії, редактор видань: «Українська трибуна»(1921-1922), місячника «Трибуна України» (1922-1923); тижневика «Українська справа» у Варшаві. Див. також: Іваницька С. Г. О. Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917 – 1921 років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наукових праць. За матеріалами Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України». Вінниця, 2008. С.177-182.

народів: сибірського, поволзького, донського та ін. Є російський народ із однією загальноросійською культурою, з однією загальноросійською, літературною мовою»¹⁵⁹.

Після російської революції 1905 р. почали з'являтися українські часописи, здобуваючи доступ до ширшого кола українського народу. «Перший являється в Лубнах «явочним порядком» «Хлібороб», по нім у Полтаві «Рідний край», а далі київська «Громадська думка», що під зміненим заголовком «Рада» вдержала ся аж до перших хвиль воєнної завірюхи в 1914. Крім того довше або коротше виходило ще кілька інших часописей, як наприклад «Вільна Україна» в Петрограді, «Народня справа» й «Вісті» в Одесі, «Запоріжжя» й «Добра порада» в Катеринославі, «Боротьба», «Нова громада», «Слово» й «Шершень» у Києві, популярні часописи «Село» (1909 – 1910) і «Засів» (1911-1912), «Слобожанщина» й «Сніп» у Харкові і т.д...» Двома мовами російською й українською видавалися «Комашня» у Києві, «Хлібороб» у Харкові. «Між ними була тільки одна щоденна газета «Рада» й два популярні тижневики «Світова Зірниця» й «Маяк», але аж за те аж 4 півмісячники: «Дніпрові хвилі» (у Катеринославі), «Життє й Знання» (у Полтаві), «Рілля» й «Наша кооперація» (у Києві), 5 поважних місячників журналів: «Літературно-Науковий Вісник», «Укр.хата», «Світло», «Дзвін» і «Сяйво» і кілька видань, що виходили рідше («Україна» й «Укр.студент» і видання київського Наукового товариства)¹⁶⁰. Збільшення кількості видань хоча й робило вплив на розрізнені й молоосвідомлені маси, але сила й потуга одиниць не могла протистояти загальній державній політиці. Тим паче, що тиражі видань були доволі незначними. Як писав М. Грушевський у листі до М.Коцюбинського 4 січня (за ст. ст.) 1910 р.: «Село закінчило рік добре, коло 2200 передплатників»¹⁶¹. Газета «Рада» також мала близько 3 тис. передплатників.

¹⁵⁹ Див.: *Безкровний Юрій*. Журнал «Украинская жизнь» і цензура (1912–1917) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. К., 2015. Вип. 46. С. 86-92. <https://lnu.academia.edu/19430919/>; його ж: Анкета журналу "Украинская жизнь" з національного питання // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Серія: Історія. Харків, 2015. Вип. 50. С. 154-160. URL: <https://lnu.academia.edu>

¹⁶⁰ *Др.Зенон Кузеля*. З культурного життя України. Зальцведель. Накладом «Видавничого товариства ім.П. Куліша», 1918. С.5-6.

¹⁶¹ *Горинь В.* Листи М.Грушевського до М.Коцюбинського. *Український історик*. 2002. Ч. 1-4. С.454.

На початку ХХ ст. дискусії з національного питання в Російській імперії політизувалися й ширилися серед євреїв, українців, поляків та ін. Російська революція 1905 р. значно змінила політичний ландшафт імперії й структуру влади. Суспільство вимагало реформ, а влада шукала можливостей для його стабілізації й утримання важелів управління. Особливої гостроти набуло питання «українське». Російське суспільство різних політичних спрямувань: від чорносотенців до російських більшовиків не сприймало український національний рух, його мотиви і наміри, більше того зміна тактики у ставленні до нього на початку ХХ ст. не означала визнання його права на існування.

Революція 1905 року підштовхнула російський уряд до реформування політичної системи. Маніфестом 17 жовтня 1905 р. було проголошено «дарувати» населенню суспільні свободи: недоторканість особистості, свободу совісті, зборів і союзів. Проте, як показала практика, одна справа проголосувати, а інша – дотримуватися їхнього виконання. Все ж, на думку дослідників Державна Дума разом із Державною Радою змінили систему державного управління країною¹⁶² та дозволили відкрито вести дискусії не лише про теперішній стан держави, а й про її майбутнє.

Ідейними носіями принципів змін європейського та почасти й світового суспільного устрою стали соціал-демократи, що особливо активізувалися з початком ХХ ст. Українці активно влилися не лише в дискусії теоретичного характеру, а й розпочали діяти, створювати громадські організації, політичні партії соціал-демократичного спрямування в обох імперіях і відстоювати свої права. Важливим етапом у становленні демократії в Росії й практики участі в політичному процесі стали вибори до Першої Державної Думи, яка, хоча й проіснувала 72 дні, проте сприяла соціальній і національній мобілізації суспільства. Олександр Лотоцький так охарактеризував склад делегатів до I Державної Думи: *«Склад селянських депутатів із України взагалі був опозиційний, поступово-демократичний. За найменш удавні вважалися вибори на Волині, де селян-виборців осаджено було в монастирі під доглядом чорносотенних ченців, та на Поділля, де селянство майже не мало провладу з боку місцевої інтелігенції (обрано 12 селян, із них 2 неписьменних, і лише одного інтелігента та й то – селянського походження); але й депутати Волині та Поділля, хоч інтелектуально темні, неосвічені, деякі навіть*

¹⁶² Сичова В.В. Думська опозиція в системі державного управління дореволюційної Росії. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/12svvudr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/12svvudr.pdf).

неписьменні, в більшості такі були речниками народних інтересів; про політичний та соціальний їх світогляд, як він виявився в Думі, вже досить свідчило те, що більшість їх вступила до трудової групи, до української парламентарної фракції та до союзу автономістів»¹⁶³. Набуваючи досвід, українські політики намагалися поширити серед населення інформацію і про особливості виборчої системи, і про необхідність консолідувати сили під час їх проведення. Проте влада чітко стежила за тим, щоб ці ідеї якомога менше досягали успіху. Український національний рух з року в рік ставав все небезпечнішим для імперії. Один із документів яскраво демонструє те, що навіть просте роз'яснення про виборчий процес українською мовою окреслювалося як загроза. 29 березня 1912 р. під грифом «секретно» в усі повіти Чернігівської губернії, повітовим ісправникам було надіслано номерні розпорядження такого змісту: «Получены сведения, что в последнее время среди сельского населения распространяются брошюры на малороссийском языке, под заглавием «Селянська бібліотека № 67. Як вибрати послів до Державної Думи». Написав Павло Чижевський, /член I-ої Держ. Думи/.

Сообщая о сем, прошу распоряжения о тщательном наблюдении к недопущению распространения в вверенных вам уездах подобных брошюр, принять меры к секретному выяснению распространителей таковых. В случае обнаружения сказанных брошюр, отобрать их и сообщить мне с препровождением последних. Генерал-майор /подпис/»¹⁶⁴. Попри подібні перешкоди українські діячі продовжували просвітницьку роботу.

Оскільки в період революції 1905-1907 рр. особливою гостротою визначалося аграрне питання, то реформування селянського землеволодіння стало на часі. Проведення П.Столипіним земельної реформи для українських губерній мали різні наслідки. Вихід із общини й ведення приватного господарювання сприяли розвиткові сільського господарства; мобільність сільського населення, що значно зросла мала як позитивні, так і негативні наслідки. Столипінська аграрна реформа започаткувала масові «переселенські практики» значної кількості людності з України за Урал, тобто вглиб Росії¹⁶⁵. Із 1906 по 1913 рік із 9 українських губерній

¹⁶³ Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. Ч.ІІІ. Видання Української православної церкви в США, 1966. С.7

¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф.1439.Оп.І. Спр. 1388. Арк.3.

¹⁶⁵ Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. Полтава, 2003. 130 с.

виїхало до Азії 1,2 млн. селян (найбільше 1909 року — 290 000), звідки, однак, одна лише чверть згодом повернулася. У першій половині ХХ ст. ці «переселенські практики» радянська влада застосовуватиме як інструмент боротьби із українським селянством і в такий спосіб, змінюючи (планомірно через державну політику ідентичності) їхню національну ідентичність.

Міністру внутрішніх справ Росії П.Столипіну, як одному з реформаторів, належить іще одне намагання побороти сепаратизм іногородців, і укріпити міць російського народу й імперії. Йдеться про циркулярний лист до губернаторів 20 січня 1910 р. У зв'язку з поширенням діяльності просвітницьких товариств російській урядовець вбачав у цьому загрози для держави. У циркулярі йшлося про те, що «такие общества, несомненно, ведут к усугублению начал национальной обособленности и розни и потому должны быть признаны угрожающими общественным спокойствию и безопасности, как то и разъяснил Правительствующий Сенат в целом ряде решений (указы от 18 июня 1908 г. № 9120 по делу украинского общества Просвѣта, от 4-го сентября 1909 г. за № 8397 по делу польского общества Освята и др.). Ввиду сего я признаю учреждение подобных обществ, на основании п. 1 ст. 6 закона 4 марта 1906 г., недопустимым и считаю долгом указать Вашему Превосходительству, что при обсуждении ходатайств о регистрации каких бы то ни было инородческих обществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей, местному по делам об обществах присутствию надлежит в каждом отдельном случае подробно останавливаться на вопросе о том, не преследует ли такое общество вышеуказанных задач и в утвердительном случае неукоснительно отказывать в регистрации их уставов, на точном основании приведенных указаний Правительствующего Сената»¹⁶⁶. Михайло Грушевський відреагував чудовим публіцистичним твором «Гімн вдячності», в якому пояснив за що будуть вдячні українці П. Столипіну: «за ту дійсно чудову сміливість і відвагу, з котрою він одним почерком пера розрубав, розтяв і розпанав одну з найтяжчих наших національних болячок. ...Се вічне дезертирство наших землячків, які в ХVІ в., “приміняючися к подлості”, ставали поляками, в ХVІІІ підшивалися під “російське благородне дворянство”, а тепер тікають “под сень струй”“великої російської культури” – се

¹⁶⁶ Столыпин П. Письмо губернаторам. Столыпин П.А. Переписка. М. Росспэн, 2004. URL: <http://www.hrono.ru/libris/stolypin/19100120stlp.html>.

ж те історичне лихо, що різало Україну стільки разів в найкритичніші моменти українського життя і ріже тепер на найживішому місці»¹⁶⁷. Одним словом «іногородці» щодо українців, Столипін заперечив існування єдиного народу, однієї мови. «І от сей перший циркуляр, що відрубає всіх “тоже малоросів” од “общеросійського тіла” і перечисляє їх в іногородців, – се безсумнівна перша ластівка, яка віщує будучу українську весну і пишній розцвіт українства під покровом начальственной сугубої опіки»¹⁶⁸.

Черговим поштовхом для дискусій і протиборства з російським великодержавним шовінізмом стала публікація в 1912 р. резонансної книжки інспектора Київського тимчасового комітету в справах друку С.Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». Цю працю називали «доносом на 500 сторінках». Аргументованою відповіддю на неї стала спільна праця Олександра Лотоцького та Петра Стебницького «Украинский вопрос», оприлюднена в 1914 р.¹⁶⁹.

Після початку Першої світової війни російський уряд особливо прискіпливо ставився до «українського питання», побоюючись побачити українців не лише в ролі «прохачів» та «дискутантів». У публікаціях української історичної літератури та і в самих діячах таких як Михайло Грушевський уряд вбачав особливу загрозу. Проте, попри обмеження в Російській імперії та несприйнятність українського руху в Австро-Угорській, часом самовизначення одиниць впливало на ідентифікацію багатьох інших. Яскравим прикладом зміни світогляду й національних орієнтацій може бути діяльність одного із визначних буковинців барона Миколи (Николая) Василька. Коли він розпочинав свою політичну кар'єру в австрійському парламенті ідентифікував себе як русина, але згодом став активним українцем, а в добу революції дипломатом, відстоював українські інтереси і після поразки революції уже в еміграції. М. Василько був безпосередньо дотичний до визнання австрійцями на державному рівні назви українець, український, замість русин, руський.

¹⁶⁷ Грушевський Михайло. На українські теми. Гімн вдячності. С. 131 – 132. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/Hrushevsky/person.exe?C21COM>.

¹⁶⁸ Там само С. 134.

¹⁶⁹ Детальніше про саму публікацію та її зміст Див.: Миронець Н. Петро Стебницький – співавтор праці «Украинский вопрос» (1914). Миронець Надія, Піскун Валентина, Старовойтенко Інна та ін.. Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження): Монографія. К., 2013. С.97-109.

Разом з іншими українськими політиками він наполегливо добивався цього впродовж кількох років. Нарешті в серпні 1917 р. імператор Карл I офіційно визнав національне ім'я українець. А 13 квітня 1918 р. Міністерство крайової оборони опублікувало указ щодо цього¹⁷⁰. Газета «Буковина» повідомляла про своєрідну пригоду з приводу вживання етноніму українці. *«Посол Н. Василько відбув 11 червня довшу конференцію з міністром внутрішніх справ, бароном Гандлем. При сій нагоді порушив посол м.[іж] и.[ншим] і справу нашої номенклатури, жадаючи, щоби ц.[ісарсько] к.[оролівські] уряди прийняли остаточно замість назви «руський» (ruthenisch) загальноуживану українцями по сім і по тім боці кордону назву «український». Отсим здаєть ся й закінчатъ ся успішно підняті вже перед кількома місяцями заходи п. Василька около формального признання нам національної відрубности. В своїй програмовій бесіді президент міністрів, вичислюючи народности, що держали ся хоробро у війні, згадав передовсім «русинів». На дотичний запит посла заявив президент міністрів, що ужив сеї назви мимоволі, з привычки, і велів сей час стенографічному бюрови в протоколі заступити слово «русини» назвою «українці». Здаєть ся, отже, що правительство рішене в сім напрямі вволити волю нашим домаганням»¹⁷¹*. Тобто, відбувався процес самоідентифікації провідної верстви, а це своєю чергою впливало й на мобілізаційні спроможності ширшого кола людей в Україні. Своєю чергою активізація українського руху впливала і на представників національних меншостей в Україні та й на представників імперської нації також.

Важливою подією ставало відкриття Українських клубів у зрусифікованих містах. 9 листопада 1913 року Український клуб постав у м. Полтаві. Серед ініціаторів його створення був Павло Чижевський. У відкритті брали участь Михайло Грушевський, Андрій Ніковський, Микола Міхновський. Проте гоніння на все українське не припинялося. Відстежували усі публікації. Начальник Полтавського міського жандармського управління 23 липня 1916 р. повідомляв такі «сведения»: *«Чижевским»¹⁷²*

¹⁷⁰ *Добржанський Олександр*. Микола Василько – видатний український дипломат початку ХХ ст. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?/Nvda_u_2008_14_36.pdf

¹⁷¹ *Олександр Добржанський, Володимир Старик*. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921). Документи і матеріали. Чернівці, 2009. С. 75 – 76.

¹⁷² Мова йде про **Павла Івановича Чижевського** (1860-1925) – українського громадського і політичного діяча, члена І-ої Державної Думи від Полтавської губернії. Павло Чижевський народився в м.Гадячі і ще в студентські роки в Женеві познайо-

составлена и издана весьма тенденциозная брошюра на украинском языке под названием «Чому наша земля зветься Україною». Эту брошюру украинцы предполагали распространить, а так как не надеялись получить в Полтаве разрешения на печатания ея, то отпечатали в Москве. Теперь известно, что на эту брошюру наложен арест. (Прилагается вырезка из № 159 газеты «Русскія ведомости» от 10 июля 1916 г.), где отпечатано это запрещение в отделе «Московские вести»¹⁷³. До речі, важливість цього повідомлення не лише в тому, що брошуру заборонили, а й в тому, що жандарм вживає термін «українці», а не «малороси», як прийнято було окреслювати їхній «етнонім».

Українськими діячами з метою соціальної мобілізації нації використовувалися різні засоби від суто просвітницьких до організаційно дієвих й практичних, які впливали на рівень знань, навичок і в такий спосіб на зміну свідомості. Оскільки імперський тиск стосовно провінцій був потужним і цілеспрямованим, а імперська ідентичність та культурні норми нав'язувалися як спільне і надетнічне (причому не має значення чи то була російська мова й культура, чи німецька в Австро-Угорщині й новоприбрана історична традиція) й припасовувалося до потреб імперій, то праця ініціативних проукраїнських спільнот була недостатньо ефективною. Часом навіть тих ентузіастів охоплював розпач і зневіра.

Процес національної ідентифікації українців прискорився в ході Першої світової війни й відповідну роль зіграло взаємопроникнення (переміщення мас людей із однієї території на іншу) й взаємообмін (інформаційний, особистісно-психологічний і навіть культурний) в ході військових дій протиборчих армій у складі яких воювали українці. Світова війна виявила не лише геополітичні протистояння воюючих блоків як таких, а й оприявила внутрішні не менш складні до розв'язання питан-

мився з Михайлом Драгомановим і був його послідовником. Із 1905 р. він жив у Полтаві, потім у Петербурзі, а в 1912 р. знову повернувся до Полтави, був відомим земським діячем, членом правління, а згодом і директором Полтавського Товариства Взаємного Кредиту. Член ТУПу, згодом УПСФ. У 1917 р. – член Української Центральної ради. У 1919 р. Директорією УНР призначений керівником торговельно-промислової місії, яка мала налагоджувати зв'язки з бізнесовими колами в Австрії, Чехословаччині, Польщі, Швейцарії. Помер 17 квітня 1925 р. у Женеві. Див.: Піскун Валентина. «Типовий українець, глибокий європеєць» (до 150-річчя від дня народження Павла Івановича Чижевського). Українознавство-2010. Календар-щорічник / Упорядники В. Піскун, А. Ціпка. К.: МП «Леся», 2009. С. 188-192. <https://uaznavstvo.univ.kiev.ua/onlajn-biblioteka/kalendar/2010-2/>

¹⁷³ ЦДІАК України. Ф. 321, оп.І. спр.239. арк.88

ня: соціальної і національної нерівності та обмеженості доступу до ресурсів за для розвитку культурно-освітніх питань тощо.

Кооперація як ресурсне підґрунтя модернізаційних перетворень

Модернізація як процес і як засіб покращення ефективності управління народногосподарським комплексом в нових ринкових умовах тісно вплетена в економіку країни й породжує економічну свідомість спільнот. Як влучно зазначав Б.Винар: «Економічну свідомість вважаємо явищем першої категорії. Секундарним поняттям визначаємо економічну думку, що постає в рамках національної економічної ідеології. ...Українська економічна свідомість виросла на контрасті»¹⁷⁴. Які контрасти найбільше вплинули на розвиток економіки з одного боку та економічної думки – з іншого. Російська імперська влада конструюючи російську національну ідентичність, паралельно дбала й про національну економіку, захищала її й надавала відповідні преференції. «Проблема української економіки, – як зазначав О.Оглоблін, – з'являється суто на практичному ґрунті господарських інтересів України, в умовах тої економічної боротьби, яка точилася за український ринок між Росією, Польшею та Західною Європою (головно Німеччиною) за першої чверті 19 в. .. Новий митний тариф 1822 р. запроваджував систему протекціонізму»¹⁷⁵. Встановлене було дуже велике мито на чужоземні товари, а багато товарів заборонено було вивозити. Після тарифу 1822 р. вперше виникає думка про те, що інтереси українського господарського терену можуть розминутися з інтересами російського капіталу, можуть суперечити їм, навіть бути цілком протилежні. Поняття української економіки з'являється впер-

¹⁷⁴ *Винар Богдан*. Народне господарство України в економічній системі царської Росії. *Винар Богдан*. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ред. Любомир Винар. Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005 С.15.

¹⁷⁵ Економічна інкорпорація українських земель до російського аграрно-промислового і торговельного комплексу тривала понад століття. Із 1714 р. весь експорт ішов виключно через територію Росії; У 1720 р. іноземна торгівля Гетьманщини була передана під контроль російських купців; 1752 – звільнили імпорт до Гетьманщини від оподаткування, а з 1754 р. – всі мита, які збирали на її кордонах, скасовано.

ше на суто практичному ґрунті. Минуло ще багато часу, доки тая проблема могла зформуватися, як поняття територіальної української економіки»¹⁷⁶. Наприклад, урядові укази початку 1840-х рр. знизили мито на імпорт англійської вовни, і це підірвало українське виробництво. Протягом 1842–1847 рр. виробництво вовняних тканин у Київській губернії впало на 44%. Станом на середину 1850-х рр. російські купці практично повністю контролювали оптовий продаж текстилю в українських губерніях. Те ж саме стосувалося й інших виробництв: скла, паперу, металу¹⁷⁷. Розгорнулася конкуренція між місцевими купцями й промисловцями та російськими й до середини 1830-х рр., як зазначають дослідники, російський крупний капітал в Україні контролював понад 50% економіки й торгівлі.

Розбудова магістральної інфраструктури, важкої промисловості потребувала різкого зростання вільнонайманої праці, проте в першій половині XIX ст. українська економіка розвивалася значно повільніше аніж загальноросійська. Своєрідною відправною точкою для зміни ситуації й привернення уваги до економічних досліджень в Україні стала діяльність «Комиссии для описания губерній Киевского учебного округа (1850 – 1864 рр.)», яка вивчала Чернігівську, Полтавську, Волинську, Київську і Подільську губернії. Було застановлено рівень розвитку, своєрідні можливості для подальшої експансії російського капіталу, а з ним і російської культури в Україну.

Друга половина XIX ст. позначена реформуванням російської економіки, налагодженням економічних зв'язків всередині держави за рахунок будівництва залізниць та розвитку річкового пароплавства; запровадження нових галузей та реформуванням земельних відносин. Важливим чинником на цьому шляху стала відміна кріпосного права. Окрім того, «на основі реформ 1861, 1863, 1866 рр. було здійснено черговий великий перерозподіл земельної власності, в тому числі й в Україні. Із 44.1 млн. дес. її земельного фонду в руках українського селянства опинилося 20.1 млн. дес., або 45.7%. У власності дворян залишилося 20.6 млн. дес., або 46,6%, а у власності церкви та держави – 3.4 млн. дес., або 7.7 %

¹⁷⁶ Проф. Оглоблін О. Проблема української економіки у науковій і громадській думці //Червоний шлях. 1928. Ч.9-10. С.165, 167. URL: <https://libraria.ua/numbers/1255/103277/>.

¹⁷⁷ Див.: Kononenko Konstantyn. *Ukraine and Russia – A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654-1917)*. Ed. Roman Smal-Stocki. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press. 1958. P.118 – 119.

усього земельного фонду. Все це відкривало непогані перспективи для формування земельного ринку»¹⁷⁸. Втягування аграрного сектору економіки в ринкові відносини активізувало підприємницьку діяльність та стимулювало розвиток торгівлі. «Найактивнішими покупцями землі, в тому числі й через земельний ринок, виступало трудове населення українського села: селяни-власники, козаки, колоністи, сільські громади та селянські товариства тощо. Разом протягом 1863 – 1914 рр. вони шляхом ринкових операцій збільшили свої земельні володіння не менш ніж на 7,6 млн. дес.. А вже у 1917 р. їхнє землекористування налічувало понад 30,6 тис. дес., або 74,3 % земельного фонду в Україні»¹⁷⁹. Земельна реформа 1861 р. в Російській імперії, хоча й була проведена в інтересах держави, все ж таки вона стала значним поступом до розширення можливостей для кількісно найбільшої частини українства. У процесі розгортання нових земельних відносин український селянин за півстоліття розвинув навички підприємництва¹⁸⁰, а частина ще й навчилася використовувати технічні засоби та технологічні прийоми ведення господарювання.

¹⁷⁸ *Шевченко Віктор*. Земельний ринок України 60-х років XIX – початку XX ст. Автореф. дис.. на здобуття наукового ступеня доктора істор. наук. 07.00.01 – історія України. К. 2011. С 21.

¹⁷⁹ Там само. С. 27.

¹⁸⁰ Традиційність культури господарювання залежить від типу зайнятості та природно-географічних умов посідання того чи іншого етносу. Зародження і розвиток капіталізму в європейських країнах спричинило значні зміни в соціально-економічному житті не лише самої Західної Європи, а й вплинуло на зміну структури виробничих стосунків та політичних систем на її околицях та суміжних територіях. Перерозподіл території України, відсутність стабільної управлінської системи, переселення спонукували населення до самоорганізації й пошуку способів виживання. Однією з форм підприємницької діяльності, яка характеризувала економіку українських земель у кінці XV – першій половині XIX ст. було чумакування (своєрідна форма торгівельно-перевізницького промислу). З одного боку воно приносило додаткову вартість і незалежнення економічне, а з іншого – стало своєрідним явищем суспільного життя, утрадиційнення культури побутування й виходу з меж окресленого простору дії. Окрім того, постійні пересування на значні відстані, знайомство з іншими культурами на порубіжжі розширювали світогляд людей, давали нові знання й уміння. Й лише поява пароплавства та залізничного транспорту витіснила чумацький промисел. Відтоді заняття різними промислами стало однією із додаткових сфер зайнятості й водночас певного прибутку. Див.: *Малєєва Тетяна Іванівна*. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період 1864-1914 рр.: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 212 арк.

Одним із економічних засобів до розширення можливостей праці на ринку й забезпечення фінансовим ресурсом стала кооперація. Зародження кооперативного руху в Україні відноситься до 1860-х – 1870-х років. Дослідники виокремлюють такі основні передумови виникнення кооперації: соціально-економічні, історичні, юридичні, психологічні, ідеологічні¹⁸¹. В Україні розвивалися такі види кооперації: споживча, ощадно-позичкова (ощадно-кредитна), виробнича. Окрім того, заснування різного роду сільськогосподарських товариств сприяло покращенню ведення господарювання. Так за ініціативи Лева і Сергія Кочубеїв та з дозволу російського імператора у 1865 р. було засноване Полтавське сільськогосподарське товариство. Воно складалося із 325 членів і очолював товариство Дмитро Квітка. Це був своєрідний об'єднаний клуб науковців, які займалися сільським господарством і впроваджували передові методи господарювання, землевласників. Серед них і такі відомі науковці як: Микола Вавілов, Ілля Мечніков, Дмитро Менделєєв, Василь Докучаєв, Микола Скліфосовський, Борис Мартос та ін. У 1894 р. було відкрито Зіньківське відділення ПСГТ, 1895 – Кременчуцьке, 1903 – Лубенське. Засновані також відділення садівництва (1896 р.), конярства (1896 р.), бджолярства (1903), а 1884 р. поблизу Полтави відкрито Дослідне поле (67 десятин землі, з 2 хуторами й відповідними державними та земськими субсидіями. Це було перше дослідне поле в Російській імперії, де застосовувалися новітні технології вирощування зернових культур¹⁸². А у 1905 р. запроваджено Кооперативний відділ товариства, яке очолив Ю.Ю.Соколовський. Окрім того, з 1896 р. видавався журнал «Хуторянин», відповідальним редактором якого був Андрій Петрович Шимков, віце-президент ПСГТ¹⁸³. Товариство проіснувало до 1919 р. й вплинуло не лише на модернізацію господарювання в регіоні, а й мало суттєве значення для зміни підходів до застосування нових технологій у сільському господарстві, що своєю чергою впливало на світогляд людей.

На початок ХХ ст. найбільшого поширення набула споживча й ощадно-кредитна кооперація. «Спільним в історії споживчої і кредитної

¹⁸¹ Див.: *Лац А. С.* Кооперація: передумови виникнення і розвитку. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/8_2019/153.pdf

¹⁸² Див.: *Есин Ілья.* Лига выдающихся аграриев: полтавские хроники. <https://latifundist.com/spetsproekt/159-liga-vydayushchih-sya-agrariev-poltavskie-hroniki>

¹⁸³ Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. Издание Полтавского Губернского Статистического комитета. Полтава, Типография Губернского правления, 1915. С.124.

кооперації є те, що обидві вони зародились спочатку в Лівобережній Україні: споживча в Харкові, а потім кредитна – в Полтавській губернії. Якщо споживча кооперація утворювалася тільки в містах, то кредитна – виключно в сільській місцевості. Статут першого ощадно-позичкового товариства, яке відкрилось в Гадячі, був затверджений у квітні 1869 р. На час створення до складу товариства входило 28 осіб»¹⁸⁴. Варто зазначити, що від початків свого існування кооперативний рух сепарувався за національною ознакою. Наприклад, «Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год» фіксує «Полтавское русское общество взаимного кредита» Председатель Ів.Ів.Ульянов», «Полтавское ссудо-сберегательное общество. Председатель Н.С. Айзеншталь». По Гадяцькому повіту зареєстровано: «Первое ссудо-сберешательное товарищество. Председатель крестьянин П.Р.Коваленко». Загальна картина по Полтавській губернії в кількісному вимірі кредитних і ощадно-позичкових товариств за 1915 р. є такою: Гадяцький повіт кредитних товариств – 21, ощадно-позичкових – 2; Золотонішський відповідно –14; і 14; Зінківський – 13 і 3; Кобелякський – 21 і 1; Костянтиноградський – 26 і 6; Кременчуцький – 18 і 5; Лохвицький – 20 і 1, Лубенський – 5 і 5, Миргородський – 15 і 1; Полтавський 16 і 5; Переяславський 20 і 11; Прилуцький – 14 і 6; Пирятинський – 15 і 8; Роменський – 22 і 2; Хорольський 12 і 7¹⁸⁵. Виробничі кооперативи розвивалися значно повільніше. Отже, наведені дані засвідчують як підприємницьку спроможність населення, так і організаційні здібності та мобілізаційні прагнення окремих людей.

Про розвиток кооперації й її місце в економіці окремих регіонів можуть засвідчувати й такі дані. Засноване в 1901 р. 1-ше Уманське Ощадно-Позичкове Товариство розпочинало свою діяльність зі 100 рублів, а до 1 липня 1920 р. баланс коштів Товариства був 5 627 800 руб., вкладів 3 729 551 руб. 10 коп.¹⁸⁶ Український кооперативний рух на початку ХХ ст. набував все більшого розмаху і ставав конкурентом росій-

¹⁸⁴ *Паловець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.) Чернівці: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. С.39.

¹⁸⁵ Підраховано автором (В.Піскун) за : *Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год.* Издание Полтавского Губернского Статистического комитета. Полтава, Типография Губернского правления, 1915. 630 с.

¹⁸⁶ *Олексієв І.* Уманський кооперативний союз. (Нарис діяльності за 1917–1920 рр.). Умань на Київщині. Видання культурно-просвітнього відділу Уманського кооперативного союзу. Ч. 19, 1920. 33 с.

ському та єврейському капіталу в Україні. Окрім того, зважаючи на обмеження, які накладалися російським урядом щодо вільного забезпечення культурно-національних і політичних прав, кооперація стала відповідним ресурсом для ведення просвітницької, наукової і культурної праці. А в період Української революції (1917 – 1923 рр.) кооперативні діячі потужно підтримали національно-державне будівництво, заповнивши посади в органах законодавчої та виконавчої влади й місцевому самоуправлінні.

Із початку століття розпочалося й ретельне розпрацювання теоретичних засад кооперації. Над цим працювали відомі вже на той час вчені, як Михайло Туган-Барановський, а також і державні службовці, причетні до діяльності кооперації та створення кооперативних установ. Погляди М.Туган-Барановського на кооперацію як соціальний ліфт для творення середнього бізнесу й поліпшення матеріального становища людини усталилися після того, як він сам став займатися практичними справами. У 1908 р. його обирають заступником голови, а в 1914 р. – головою петербурзького відділу Комітету для сільських ощадно-позичкових товариств. Як противник зайвої державної опіки він обстоював таке кооперативне законодавство, яке б уможливило вільний розвиток кооперації. Також у 1909 р. Михайло Іванович стає редактором найкращого в тодішній Росії місячника «Вѣстник Кооперации». Там були опубліковані його статті на тему кооперації, але однією значимих робіт стала видана в 1916 р. праця «Социальные основы кооперации». Вона була перекладена у 1923 р. польською мовою, 1927 – болгарською, 1930 – чеською. Як зазначав один із дослідників творчості М.Туган-Барановського, економіст, професор Олександр Мицюк: *«Його праця про основи кооперації видвигається, як найліпший теоретичний твір про всі ділянки кооперації, не тільки серед праць на аналогічні теми в російській мові..., але й займає відповідне місце в західноєвропейській літературі. Для нього кооперація це господарська форма, що наближає людство до суспільного ідеалу..., вона дає засоби й організує сили для перемоги нового ладу... В реальній кооперації він вбачає класову природу поділяючи її на пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну; він же дав і найкращу з існуючих класифікацію кооперації»*¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Мицюк О.К. Наукова діяльність політико-економіста М.Ів. Туган-Барановського. Львів. Накладом автора, 1931. С 22 – 23.

У період революції Михайло Туган-Барановський повернувся до Києва і брав дієву участь в державному управлінні. Був генеральним секретарем фінансів, редактором часопису «Українська кооперація», очолював Українське Товариство Економістів та Інститут з вивчення економічної кон'юнктури, створений за його ініціативою 5 грудня 1918 р. (діяв до 1922 р.). Дійсний член ВУАН (1918), голова соціально-економічного відділення (1919). У часописі «Українська кооперація» за 1918 – 1919 р. були надруковані останні праці М.Туган-Барановського «Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії», «Остання мета кооперації», «Кооперація в сучасну світову епоху».

Іншим визначним теоретиком і практиком української кооперації був Сергій Бородаєвський. Із 1896 р. він працював на різних державних посадах у Петербурзі. Паралельно й сам був практикуючим кооператором. «У 1900-1915 рр. працював у Санкт-Петербурзькому (Петроградському) відділенні Комітету щодо сільських ошадно-позичкових і промислових товариств, яке виконувало функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в Росії. Сергій Васильович був спочатку секретарем, а потім і головою відділу установ дрібного кредиту цієї організації. Відділенням було видано чимало його праць, зокрема, «Современное положение мелкого кредита в России» (1909), «Сборник по мелкому кредиту» (6 видань загальним накладом 30 тис примірників)¹⁸⁸.

На кооперативній ниві проявило себе багато українських діячів імена яких є доволі відомими, а інші – призабуті. Одним із засновників ошадно-позичкового товариства в Сокиринцях на Чернігівщині у 1871 р. був Григорій Галаган (1819 – 1888), український земський діяч, меценат. Автор "Сборника этнографических материалов, касающихся Малороссии" і "Южнорусских песен з голосами". Він видав товариству 3 тис. кредит з умовою, що прибутки йтимуть на поліпшення життя сокиринців. Працюючи головою державної колегії в справах кредитної кооперації при міністерстві фінансів, Г. Галаган постійно надавав допомогу товариству.

¹⁸⁸ Власенко Валерій. Кооператор і дипломат (Сергій Бородаєвський). Власенко В.М. Уродженці Сумщини – учасники Української революції (1917 – 1921 рр.) . Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. С.7.

Миколу Левитського (1859–1936) – організатора українського кооперативного руху, громадського діяча іменували Артільним батьком. 30 вересня 1894 р. він організував першу на території Російської імперії сільськогосподарську артіль у селі Федвар. Це було добровільне об'єднання селян для спільного обробітку землі та збуту продукції. Через декілька років таких артілей на Херсонщині налічувалося уже 125. Заклав теоретичну та законодавчу базу для розвитку кооперативного руху. Брав участь у розробці Закону про артілі. 1902 р. розробив Положення про артілі та Зразковий статут для трудових артілей. У 1917 р. його обрали членом УЦР; також брав участь у заснуванні «Українбанку», «Дніпросоюзу»; був постійним членом Ревізійної ради Кооперативних центральних союзів. Обирався делегатом всеукраїнських кооперативних з'їздів 1917–1918. В підрадянській Україні Левитський продовжував займатися дослідженнями, розбудовою кооперативного та артільного руху. Став одним із засновників Кооперативного інституту та Кооперативного музею в Харкові¹⁸⁹.

Серед визначних діячів кооперативного руху виокремлюються брати Доманицькі: Василь¹⁹⁰, Платон¹⁹¹ і Віктор¹⁹², які походили зі свя-

¹⁸⁹ Див.: *Фареній І.* Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на урочистому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського, Наукове товариство істориків-аграрників, Черкаси 2010, 36 с.

¹⁹⁰ **Василь Доманицький** (1877–1910) – український літературознавець, публіцист, історик, громадський діяч. Редактор першого повного видання Кобзаря Т. Шевченка, один із організаторів видавництва «Вік», Всеукраїнської учительської спілки. Детальніше див: *Лотоцький О.* Під тягарем громадської праці (на 15 роковини смерті В.М. Доманицького). *Тризуб*. 1925. Рік І. Ч. 5. 15 листопада. С. 15–18; *Поліщук В.* 33 роки творчого, діяльного життя (до 100-річчя смерті В.М. Доманицького). *Свобода*. Ч. 27. 2 липня 2010. С. 15.

¹⁹¹ **Платон Доманицький** (1880–1944?) – український кооперативний діяч, у 1912–1917 рр. – головний редактор друкованого органу Київського союзу установ дрібного кредиту тижневика «Муравейник-Комашня»; кооперативний інструктор Уманського земства. У 1921 р. переїхав на Волинь. Жив у Ковелі, з серпня 1925 року очолював «Народний кооператив», був власником книжкової крамниці «Світло». Подальша доля невідома. Див.: Р. Давидюк, Українська політична еміграція і розвиток кооперації у волинському воєводстві (1921–1926 рр.), «Гілея, науковий вісник» 2016. Вип. 111. С. 53–57, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_13.

¹⁹² **Віктор Доманицький** (1893–1962) – український вчений-агроном, педагог, публіцист, соціолог, громадський та кооперативний діяч. У період Української революції працював в Українському народному кооперативному банку у Києві, в «Централі». З 1920 р. на посаді асистента при кафедрі економіки дрібних господарств Київсь-

щеницької родини й зробили чималий внесок в розвиток кооперації й української національної справи. Одним із організаторів кооперативного руху на Поділлі, який започаткував Вінницький і Кам'янецький господарчі союзи, був Олександр Мицюк (1883 -1943), член УПСР. Із грудня 1918 по лютий 1919 – міністр внутрішніх справ УНР. У 1920 – заступник міністра народного господарства УНР, після відставки емігрував до ЧСР, професор УГА і УВУ. Автор низки наукових праць та спогадів¹⁹³.

У ніч з 24 на 25 березня 1919 р. разом з дружиною, а також подружжями членів Правління «Дніпросоюзу» Гавсевича та Ботвиновського був заарештований і згодом розстріляний російськими більшовиками Павло Вікторов (1869–1920) – український кооперативний і громадський діяч, один із організаторів і член правління «Дніпросоюзу». Займався благодійністю на ниві української культури. Павло Тичина присвятив посмертно вірш «Свобода, рівність і любов» (Пам'яті П.В. Вікторова), музику написав Кирило Стеценко. У той час П. Тичина був завідувачем меморіальним музеєм «Дніпросоюзу», а К. Стеценко очолював культурно-просвітницький відділ.

Значна частина міністрів періоду Директорії УНР та її закордонні посли пройшли школу кооперативного руху. Серед інших: Віктор Ко-

кого кооперативного інституту ім. М.І. Туган-Барановського. З травня 1921 – секретар Київського краєвого Управління по дослідній справі й одночасно вчений секретар Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України. З 6 вересня 1921 – завідувач відділом сільськогосподарської пропаганди Уманської сільськогосподарської станції й одночасно виконувач обов'язків завідувача господарством станції. Навесні 1922 р. Доманицького обрали ученим секретарем Київського відділу Всеукраїнського агрономічного союзу. Того ж року він змушений був емігрувати. Жив у Німеччині, а від 1924 р. в ЧСР, був викладачем в УВУ та УГА. Автор низки праць, в тому числі «Сільське господарство України в умовах нової Європи», Прага 1942. У 1945–1947 рр. перебував на посаді продекана факультету права та суспільних наук УВУ у Мюнхені. Від 1949 р. і до смерті жив у США. Див.: Universitas Libera Ucrainensis 1921–2011, «Український Вільний Університет 1921–2011», Мюнхен (УВУ), 2011. Ч. 56. С. 186; Кузьменко Л.І. Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч, «Українська біографістика» 2010. Вип. 6. С. 125–135.

¹⁹³ Див.: Свобода, рівність і любов [Ноти]: пам'яті П.В. Вікторова [для мішаного хору в супр. фп.], К.Г. Стеценко; слова П. Тичини [w:] К.Г. Стеценко, Хорові твори [для різних складів хорів у супр. фп.], К.Г. Стеценко. Київ 1963. С. 211–216; Вінок Павлу Вікторову: Поезії, музика, статті, біографія, спомини, упорядкував і зредагував А. Харченко, Київ 1920.

Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми Львів, 1939. 116 с.

валь, Борис Мартос, Костянтин Мацієвич, Христофор Барановський, Дмитро Коліух та ін.

Павло Чижевський у статті «Основи української державности» дав розлогу характеристику діяльності земських установ на Лівобережній Україні й детально описав компетенції губернських і повітових земств як органів місцевого самоуправління. Наголошував на тому, що саме земства сприяли розвиткові кооперативного руху. Найбільше зусиль доклали кооперативні інструктори, котрими «були Українці по всій Україні»¹⁹⁴. Окрім того, наголошував, що робота селян в повітових земствах і в кооперативних установах змінювала їхнє ставлення до держави. Павло Іванович також підкреслював іще одну важливу особливість. «*Коли селянин не почуває, що земля приватного власника була пограбована у його, селянина, – коли приватна власність не досягає розмірів величезних латифундій, – спільна праця коло державного будівництва є можливою і навіть дуже корисною*»¹⁹⁵.

У період Української революції кооперативний рух набув широкого розмаху і співдіяв з органами державної влади. Було створено Тимчасовий Український центральний кооперативний комітет, започатковано видання щоденної газети «Народна воля» (виходила до травня 1918 р., редактор кооператор Микола Ковалевський), ухвалено «Положення про Всеукраїнський кооперативний з'їзд. Активізація діяльності української кооперації, її організаційно структурне усамостійнення стало поштовхом до протистояння із загальноросійськими кооперативними установами, які вбачали в ній потужного конкурента. Наприклад, О.Олексієв зазначає, що «селянська кооперація на Уманщині являється могутнім провідником поступу в матерьяльній культурі села, в окремих кооперативах відкриваються технічні школи, організуються артілі (наприк. товариства по посіву буряків), заснуються електричні станції для постачання електрики для всього села і т. ин.»¹⁹⁶. Тобто, процес електрифікації розпочався ще на початку ХХ століття.

Важливу роль у розвиткові українського кооперативного руху й становлення взаємин із українським державотворенням зіграли з'їзди кооператорів. Окрім мобілізаційної функції вони також накреслили

¹⁹⁴ Чижевський П. Основи української державности. Відень – Київ: Видавництво «Наша воля». 1921 р. (Відбитка з тижневика «Воля»: Друкарня Форверте. Відень. V). С.21.

¹⁹⁵ Там само. С. 14 – 16.

¹⁹⁶ Олексієв І. Зазнач. праця. С. 5.

перспективи розвитку української кооперації як окремо організованої структури, незалежної від загальноросійської організації. На III кооперативному з'їзді 29 травня 1918 року організовану опозицію національній течії української кооперації склали делегації Харківського кредитового союзу кооперативів, Чернігівського «Крайсоюзу», Одеського «Одобоюзу», які були проти відділення від загальноросійських центрів¹⁹⁷.

За даними першого статистичного обстеження кооперації, проведеного у 1918 р., із 222 кооперативних спілок 120 були споживчими, 43 – кредитними, 7 – сільськогосподарськими, решта – комбінованими. 2 січня 1918 р. Київське центральне сільськогосподарське товариство було реорганізоване у Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз під скороченою назвою «Централ»¹⁹⁸. Окрім «Централу» потужними союзами були «Українбанк» і «Дніпросоюз». Українська Центральна рада, а потім і Директорія УНР надавали значної уваги співпраці з українськими кооператорами. 26 січня 1919 р. ухвалено «Закон про звільнення кооперативних установ од оподаткування», 4 лютого 1919 р. ухвалено «Закон про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам на фінансування української промисловості». З цією метою із державної скарбниці кооперативній промисловості виділялося фінансування 286 000 000 гривень, а також встановлювався порядок погашення позички¹⁹⁹. Кооператори фінансували шкільництво, організовували громадські бібліотеки й займалися видавничою справою. Так частка кооперації в 1914 р. складала у загальному товарообороті лише 7%, у 1915 – 14%, у 1916 – 32%²⁰⁰. Проте, добитися визнання української кооперації як самостійної господарської системи на європейських ринках так і не вдалося. А після поразки революції українська кооперація була «одержавлена», власність кооперативних установ реквізована на користь держави в тому числі й громадські приміщення. Тих, кооперативних діячів, які перебували на терито-

¹⁹⁷ Див. : *Половець В.М.* Знач. праця. С.92-93.

¹⁹⁸ *Бородаєвський С.* Історія кооперації... С. 331–332.

¹⁹⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х частинах, т. 2, упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ 2006. С. 461, 470-471.

²⁰⁰ *Фареній І.А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – поч.. XX ст..). Черкаси: Відлуння Плюс, 2003. С.124.

рії УСРР, в початковий період використовували як досвідчених фахівців, а згодом переважна більшість була репресована²⁰¹.

В українській історіографії доволі ретельно розглянуто: теоретичні засади, історію кооперативного руху, взаємини кооператорів із органами влади²⁰², тощо. Проте однією з найрозлогіших праць з історії української кооперації є дослідження І.Витановича²⁰³. У статті «Пам'яті проф. Іллі Витановича» Богдан Винар писав: «Історія української кооперації» є не

²⁰¹ **Федір Крижанівський** (1878–1938) – юрист за освітою, кооператор, український політичний діяч. Народився в сім'ї сільського священика. Після закінчення Петербурзького університету переїхав до Києва. Працював юрисконсультом у конторі Держбанку (Київ), кооперативних банківських установах, зокрема Київсоюзбанку (1912–1919); один із активних організаторів кооперативного руху в Україні. Належав до Київської громади, Товариства українських поступовців. У квітні 1917 р. обраний до складу Центральної Ради, товариш її голови. Один із організаторів Української Трудової партії (жовтень 1917 р.). У 1919–1921 рр. – голова ради Українбанку. З 1921 р. – професор Київського кооперативного інституту. У 1930 р. заарештований органами Державного політичного управління УСРР. Засуджений, відбув трирічне ув'язнення, повернувся до Києва. У 1938 р. за протоколом трійки НКВС розстріляний у Києві 28 квітня 1938 р. Див.: В. Верстюк, Т. Осташко, Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник, с. 112–113.

Дмитро Коліух (1880–1938) – український кооперативний і політичний діяч. Упродовж 1917–1920 р. очолював «Дніпросоюз». У листопаді 1917 р. став товаришем (заступником) генерального секретаря продовольчих справ, січень–березень 1918 р. – генеральний секретар продовольчих справ; член УСДРП (1917–1919 рр.). Із 1920 р. працював у Всеукраїнській кооперативній спілці, «Укрзовнішторгу», економістом-референтом у «Київміськплані». У 1930-х рр. був тричі заарештований, згідно ухвали трійки УНКВД по Алмаатинській області від 13 лютого 1938 р. розстріляний. Див.: Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції, упоряд. А. Когут (відповід. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григурок, Н. Савченко, Київ 2018, с. 82–86.

²⁰² *Мартос Борис*. Теорія кооперації. На правах рукопису. Подєбради 1923, 246 с.; *Бородаєвський Сергій.*, Історія кооперації, Прага 1925. 445 с.; *Його ж*: Теорія і практика кооперативного кредиту. Подєбради, 1925, 367 с.; *Сербиненко А.*, Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз (Дніпровський союз споживчих союзів України «Дніпросоюз»), Відень 1919, 48 с.; *Прокопенко І.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01, «Історія України», Київ 1992, 24 с.; *Марочко В.*, Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.), Київ 1995, 217 с.; *Марочко В.* Взаємини кооперації з політичними партіями в Україні (1917–1920 рр.). Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (зб. ст.), Львів 1998. Т. 1. С. 17–38.

²⁰³ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської секції НТШ, Нью-Йорк 1964. 624 с.

тільки найбільш ґрунтовно опрацьованим твором на цю тему у нашій економічній літературі, але й дає нам, мабуть, одну спробу безпосередньо зв'язати розвиток кооперативної думки з соціологічними течіями. Широка історична база цієї монографії залишиться на довгі роки енциклопедичним довідником для всіх дослідників економіки України, які будуть цікавитися економічними процесами в найновішій історії України»²⁰⁴.

Отже, розвиток української кооперації, активна участь в її діяльності значної кількості людей сприяв розпрацюванню підприємницьких навичок та дозволяв вийти за рамки суспільних обмежень через нестачу фінансових можливостей.

Процес модернізації в Україні відбувався під «зовнішньою опікою». Країни, до складу яких входили українські території й де проживали «піддани», а згодом «громадяни» цих держав не надто переймалися збереженням їхньої культури та ідентичності. Інтелектуальна, культурно-просвітницька робота і навіть фінансове забезпечення модернізаційних практик – це було справою незначної когорти ентузіастів. Поєднання традиційно українського буття із відповідними часові змінами й адаптація їх до існуючих умов, давали змогу жити всупереч, а не завдяки, й творити простір приватності та особистої свободи на мікросоціальному рівні.

Газета «Союз», видання I-го Уманського кооперативного товариства

²⁰⁴ Винар Богдан. Пам'яті проф. Іллі Витановича. *Український історик*. 1975. Ч. 1-2 (45-46). С.131.

І.2. Від загально-теоретичного до конкретного: історія Колодистського і Дзенгелівського позичково- ощадних товариств (за листами О. Брайковського та Х. Барановського до В. Доманицького)

Людмила Кузьменко

Епістолярій, як історичне джерело займає чільне місце в новітній українській історіографії. Важливе значення в плані дослідження кооперації належить епістолярній спадщині членів Київської спілки споживчих товариств О. Брайковського та його підопічного Х. Барановського, особливо в тій його частині, яка була адресована В. Доманицькому.

Брайковський О. – працівник Київської земської управи, член Київської спілки споживчих товариств.

Барановський Христофор Антонович (1874 – 1941 рр.) – державний, громадський і кооперативний діяч, банкір. Інспектор дрібного кредиту при Київському губернському комітеті, засновник власного кредитного товариства (1905 р.), реорганізоване в Кооперативний кредитний банк (1907 р.), голова Київського союзу установ дрібного кредиту (від 1907 р.), голова правління київського “Союзбанку” (1911 – 1917 рр.), редактор часопису кредитних кооперативів “Муравейник-комашня”, Генеральний секретар фінансів в уряді Центральної Ради (25 червня – серпень 1917 р.), Народний міністр фінансів УНР в уряді В.Прокоповича в Кам’янці-Подільську (25 травня – 15 жовтня 1920 р.). Після поразки національно-визвольної боротьби з урядом УНР переїхав до Польщі. На еміграції жив деякий час у Франції, потім в Бразилії, де очолював представництва цих українських кооперативних спілок за кордоном²⁰⁵.

Доманицький Василь Миколайович (1877 – 1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор. Учень В. Антоновича. Співзасновник видавництва “Вік”. Співробітник видань “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник”, “Нова громада”, “Громадська думка”, “Рада”. Редактор першого повного “Кобзаря” Т. Шевченка (1907 р., 2-ге видання – 1908 р., 3-тє – 1910 р.), редактор “Історії України-Русі” М. Аркаса, автор багатьох праць з історії України. Організатор кооперації на Київщині та

²⁰⁵ Гай-Нижник П. Барановський Христофор Антонович // Енциклопедія сучасної України. К., 2003. Т. 2: “Б – Біо”

автор низки брошур з питань кооперації, який доклався до утвердження національних пріоритетів у кооперативному будівництві²⁰⁶.

У дослідженні представлено 4 листи О. Брайковського і 6 листів Х. Барановського до В. Доманицького за період 1908 – 1909 рр., які зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІЛ, ф. 47). “Червоною ниткою” в листах О. Брайковського та Х. Барановського проходить кооперативна тематика, а саме діяльність Колодистського (листи обох респондентів) та Дзенгелівського ощадно позичкових товариств.

Цінну інформацію подають листи зазначених респондентів В. Доманицькому про діяльність дітища останнього в його рідному селі Колодистому – Колодистського позичково-ощадного товариства, створеного В. Доманицьким в 1901 р. В українській історичній науці доволі побіжно приділено увагу роботі цього товариства. Лише при характеристиці кооперативних здібностей В. Доманицького, історики звертаються до діяльності цієї організації. Натомість особливості функціонування товариства після відходу від справ В. Доманицького, залишаються “білою плямою”. Сучасники В. Доманицького в оцінці його кооперативних здібностей із захопленням відзначали налагоджену та прогресивну роботу в рідному селі Колодистому. Приміром О. Лотоцький під псевдонімом О. Білоусенко із ентузіазмом переповідав про активну кооперативну діяльність дітища В. Доманицького – місцевого позичково-ощадного товариства і крамниці при ньому²⁰⁷. Виключно в “яскравих барвах” описувалася робота і досягнення товариства в спеціальному нарисі, присвяченому діяльності організації²⁰⁸. Але чи насправді справи в Колодистському товаристві йшли саме так, як озвучували в своїх творчих доробках сучасники (друзі та колеги) В. Доманицького?! Частково дану тематику зачепив сам Х. Барановський в своєму нарисі, присвяченому пам’яті ви-

²⁰⁶ Детально про це див.: *Фареній І.* Роль Василя Миколайовича Доманицького в ідеологічному становленні національної кооперації // *Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого. 14 – 15 вересня 2010 року.* – Черкаси, 2011. С. 208. 214.

²⁰⁷ *Білоусенко О.* Трудовник ідеї // *Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького.* Перевидання Володимира Мовчана. Черкаси, 2010. С. 33.

²⁰⁸ *Хр-ич К.* В Колодистському позичково-ощадному товаристві // *Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького.* Перевидання Володимира Мовчана. Черкаси, 2010. С. 95 – 98.

датних постатей кооперації²⁰⁹. Але найбільше інформації з цього приводу дають листи О. Брайковського та Х. Барановського В. Доманицькому.

Листи Х. Барановського охоплюють період 1908 – 1909 рр., а О. Брайковського лише за 1909 р., тобто час, коли В. Доманицький вже не очолював позичково-ощадне товариство на батьківщині. Цей пласт матеріалу проливає світло на діяльність Колодистського товариства без управлінської майстерності В. Доманицького (останній, перебуваючи в напівлегальному становищі покидає Колодисте), розкриває життя товариства загалом у зазначений відрізок часу.

Після вимушеного “відходу” від участі в роботі Колодистського позичково-ощадного товариства В. Доманицького, О. Брайковський та Х. Барановський стали його “очима й вухами” при цій організації. Обоє в своїх листах після відвідин Колодистого, звітували про роботу товариства його фактичному засновнику. Так, Х. Барановський в листі В. Доманицькому від 6 липня 1908 р., вибачався перед останнім, що через власну зайнятість не зміг вчасно надіслати звіти. І хоча в листі не зазначено, що мова йде про звітність щодо діяльності саме товариства в Колодистому, однак штемпель на аркуші Колодистського “Правління ссудо-сберегательного товарищества”, на якому написаний сам лист, а також вказівка Колодистого як місця відправки листа, засвідчує, що саме про роботу цієї організації брався відзвітувати Х. Барановський²¹⁰. Це свідчить, що навіть переховуючись від влади, В. Доманицький не полишав думок про роботу ощадно-позичкового товариства в Колодистому, і на відстані намагався слідкувати за роботою свого дітища.

Відомості, що їх надсилав Х. Барановський про роботу Колодистського ощадно-позичкового товариства, були невтішними. 1908 – 1909 рр., на відміну від 1907 р.²¹¹, були досить непростими для товариства. Видно, що після вимушеного від’їзду В. Доманицького, воно втратило справжнього лідера. Ті члени правління товариства, що залишилися, не володіли достатнім хистом і знанням, щоб його розвивати. Зокрема, О. Брайковський в листі В. Доманицькому від 16 січня 1909 р. наголо-

²⁰⁹ Барановский Х. О тех, кого уже нет // Муравейник. 1916. № 38/39 С. 645 – 648.

²¹⁰ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 липня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 47.

²¹¹ Про звіт діяльності Колодистського ощадно-позичкового товариства за 1907 р. див.: Дописи // Рада. № 39. 16 (29 лютого) 1908 р. С. 4.

шував про критичний стан справ у його дітищі. Такі висновки зробив сам автор після відвідин села Колодистого та інспектування сільського товариства²¹².

Приблизно в цей час, на некомпетентності представників правління місцевого ощадно-позичкового товариства в листі В. Доманицькому від 21 березня 1909 р. акцентував увагу Х. Барановський. В ньому автор переповідає результат минулорічного зібрання товариства, де він “багато з ними балакав”, а в кінці пропонував започаткувати похоронну касу, яка існує у всіх товариствах, які входять до Київського кредитного союзу. Як переповідав далі не без іронії Х. Барановський, члени товариства пристали на таку пропозицію автора і внесли в зазначену касу, аж 1 карбованець. Крім цього, як писав тут же Х. Барановський, ні члени Ради товариства, ні розпорядителі, не можуть наділити авторитетом товариство, бо самі його не мають²¹³.

О. Брайковський та Х. Барановський для запобігання краху Колодистського ощадно-позичкового товариства пильнували і шляхом аудиту оцінювали реальний стан справ у ньому. Після січневого звіту О. Брайковського, останній обіцяв проінспектувати товариство під кінець весни 1909 р. Принаймні у листівці В. Доманицькому від 18 квітня цього року, він бідкався, що через зайнятість ніяк не може поїхати на батьківщину Доманицького, але обіцяв це зробити у другій половині травня²¹⁴. Але знову ж таки на заваді поїздки став доволі напружений графік респондента. Тому замість себе для аудиторської перевірки Колодистського товариства О. Брайковський послав районного інструктора крамниць Х. Барановського, про що писав у листівці В. Доманицькому від 16 червня 1909 р. Х. Барановському наказувалося скласти детальний відзив про стан справ у товаристві і крамниці, а також спробувати зняти наявного голову товариства із займаної посади, а на його місце призначити кандидата, якого хотів В. Доманицький. У випадку, якщо звіт Х. Барановського не пролле світло на стан справ товариства, А. Брайковський погрожував надіслати в Колодисте

²¹² Лист О. Брайковського до В. Доманицького від 16 січня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 72.

²¹³ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 21 березня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 48.

²¹⁴ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 18 квітня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 73.

інспектора з управи. В будь-якому випадку, як зазначав респондент, “за Колодистим я буду пильнувати”²¹⁵.

Про результат аудиту ощадно-позичкового товариства та крамниці, яку було відкрито в 1903 р. за клопотанням В. Доманицького доносив сам Х. Барановський листом від 16 липня 1909 р. Судячи з даного листа Колодистське ощадно-позичкове товариство переживало зовсім складні часи. Автор доводив до відома В. Доманицького, що в ньому зовсім відсутній механізм поповнення коштів. Зокрема, в товаристві не практикувалося залучення нових паїв, а також була відсутня система колективних внесків. Проблемою було також те, що члени розпоряджались лише своїми власними паями, ігноруючи принцип колективного управління. До всього цього додавався борг товариства в кількості карбованців, яких ні з кого було стягнути. Виходом з такого положення Х. Барановський вбачав у тому, щоб кредитори, які надали свої позики товариству, перевели їх в паї, тобто свої власні частки в товаристві. Однак, для організації такого процесу потрібна була людина талановита і не байдужа до справи, “а без цього капут”²¹⁶.

Не краще йшли справи і в Колодистській крамниці. Згідно даних автора, в її пасиві знаходилося 286 рублів, натомість в активі “хто його знає що і написати”. Краму на балансі по продажній ціні було на суму 762 карбованці, а по покупній – 600. Сама якість зазначеного краму була доволі низькою: “гниль от корости, пом’ятий і нікому не потрібний”. Результат інвентаризації майна крамниці Х. Барановський заніс на актив у квоті 260 карбованців, натомість реальна ціна складала карбованців 60.²¹⁷

Загалом крамниця, на думку Х. Барановського, мала б успіх, якби була можливість продавати щось цінне, і якби члени товариства “були з совістю”. На думку автора, причинами такого занепаду ощадно-позичкового товариства та крамниці, були некомпетентність його членів, які без зайвих церемоній у листі названі “поганю” і відсутність людей з кооперативним почуттям, котрі, за твердженням того ж Х. Барановського, знаходилися “в местах столь и не столь отдаленных”²¹⁸.

²¹⁵ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 16 червня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 74.

²¹⁶ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само.

Дещо доповнив результати аудиту Х. Барановського О. Брайковський в листівці В. Доманицькому від 21 липня 1909 р. Він описував критичну ситуацію як у самому товаристві, так і в крамниці. Оповідуючи результати аудиту Х. Барановського в селі Колодистому, автор відзначив, що на балансі в крамниці було товару на 600 карбованців. Однак, зважаючи на стан збереженості продукції, реальна сума складала близько чверті від зазначеної цифри. Крім цього, Колодистське ощадно-позичкове товариство взяло позику на суму в півтори тисячі карбованців. Така ж цифра фігурувала у графі розтрат. Щодо останнього, то їх би було значно менше, якби вдалося залучити до справи нових інвесторів. Загальний висновок самого Х. Барановського був доволі песимістичним: “не остається нічого іншого, як ліквідувати діло”²¹⁹. Тобто, Х. Барановський у доповіді А. Брайковському виніс вирок кооперативній діяльності на батьківщині В. Доманицького, хоча особисто в листах останньому про це не писав.

Натомість особисто О. Брайковський був доволі оптимістично налаштований щодо майбутнього ощадно-позичкового товариства на вотчині В. Доманицького. У цій же листівці він втішав свого колегу, що для реанімації кооперативної справи в Колодистому потрібні були гроші, які оживлять справу²²⁰. Ще раніше, на початку 1909 р., О. Брайковський на прохання В. Доманицького “зондував ґрунт” як відреагують місцеві селяни на продаж потребительської крамниці²²¹.

Чи не головною причиною такого важкого стану Колодистського ощадно-позичкового товариства, яку вбачали обоє респондентів, була діяльність (хоча краще сказати, бездіяльність) його голови Миняйла. Ця людина, на думку О. Брайковського, була доволі некомпетентною у веденні бухгалтерії товариства. Лише за два тижні свого правління, як стверджував останній, Миняйло зробив у бухгалтерських книгах таку плутанину, що автору листа особисто довелося розбиратися у ній цілих два дні. Більше того, О. Брайковський підозрював, що згаданий очільник ощадно-позичкового товариства був “нечистий на руку”. На такий висновок автора наштотхнула недостача 54 карбованців у товариській касі, на що Миняйло стверджував, що недостає лише 21.

²¹⁹ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 21 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 75.

²²⁰ Там само.

²²¹ Лист О. Брайковського до В. Доманицького від 16 січня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 72.

Врешті-решт, останньому нічого не залишалось як погодитися з підрахунками інспектора і зобов'язатися погасити борг. До того ж, як виявив О. Брайковський, з основного кошторису товариства за два тижні правління Миняйла вже розійшлися 150 карбованців. Аудитор залюбки подав би на нього в суд, але, як зазначав сам О. Брайковський, довести провину Миняйла було б дуже важко, оскільки ще до нього в товаристві було заплутане діловодство. Респондент висловлював подив щодо того, як міг допустити до правління таку людину старший брат В. Доманицького Платон²²².

Як видно з тієї нечисленної кореспонденції О. Брайковського В. Доманицькому, перший продовжував стежити за діяльністю Миняйла на посаді керівника ощадно-позичкового товариства у Колодистому. Як зазначено у його листівці В. Доманицькому від 18 квітня 1909 р., він отримав звістку з батьківщини адресанта, де говорилося, що згадану особу звинувачували у некомпетентності і хабарництві²²³.

В оцінці керманича Колодистського ощадно-позичкового товариства підтримував колегу і Х. Барановський. Листом від 22 травня 1909 р., автор повідомляв В. Доманицького, що згаданий Миняйло є людиною “не дуже гарною”. Відзначено, що ним було проігноровано з’їзд Київського кредитного союзу, до якого входило і Колодистське ощадно-позичкове товариство, хоча згадана особа обіцяла там бути. Х. Барановський зазначав, що спільно з О. Брайковським узгодили свій візит в Колодисте для інспектування діяльності згаданого голови позичкового товариства, на основі якої збиралися винести вердикт його управлінській майстерності. Цікаво, що сам Х. Барановський вже певний час знав згаданого Миняйла не з хорошого боку. Останній, судячи з цього листа, запевняв автора, що “буде вести себе добре” та згодився протестувати його діяльність²²⁴.

Обидва респонденти одноголосно рекомендували В. Доманицькому змістити Миняйла з очільника Колодистського ощадно-позичкового товариства. Так, О. Брайковський в листі від 16 січня 1909 р. він рекомендував В. Доманицькому підшукати підходящу кандидатуру на посаду

²²² Там само.

²²³ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 18 квітня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 73.

²²⁴ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 22 травня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 49.

керівника товариства та зробити йому доплату із земських контор²²⁵. Після отримання звістки про випадки хабарництва з боку Миняйла, позиція заміни голови товариства у автора стала більш критичною. У випадку, якщо факти корупції Миняйла будуть підтверджені, О. Брайковський закликав В. Доманицького замінити останнього на посаді голови товариства на людину більш “тямушу” і чеснішу²²⁶. Непрофесійну діяльність нинішнього голови автор характеризував не інакше, як “експериментом над колодцями”²²⁷.

Своєю ідеєю щодо місця ймовірного пошуку кандидата на голову позичкового товариства О. Брайковський поділився з В. Доманицьким листівкою від 16 червня 1909 р. На думку автора, більше шансів відшукати заміну було серед педагогів земської школи Колодистого. Єдиною вимогою до претендента автор вбачав здатність налагодити діяльність ощадно-позичкового товариства та потреби-тельської крамниці. До того ж, О. Брайковський обіцяв майбутньому керманичу надати також посаду районного інструктора, за роботу якого обіцяв додаткову платню²²⁸.

Очевидно, що на початок літа 1909 р. О. Брайковський вже отримав ім'я кандидата на посаду голови товариства від В. Доманицького, оскільки цікавився у нього, чи справді ця особа підходить на таку посаду, та чи немає “якісь надій, наприклад на сторонні доходи”, натякаючи мабуть “на схильність” до корупції. Хвилювався за це й рідний брат В. Доманицького Платон, про що доповідав О. Брайковський²²⁹.

Такою кандидатурою на голову Колодистського ощадно-позичкового товариства, яку просував В. Доманицький, був Шипович. У листівці О. Брайковського В. Доманицькому від 21 липня 1909 р. автор зазначав, що про згаданого Шиповича він балакав з Короловим (Корольовим?), аби той написав до нього, але на момент написання листівки відповіді ще не було отримано. Крім того, О. Брайковський прохав В. Доманицького, щоб зазначений Шипович особисто приїхав до авто-

²²⁵ Лист О. Брайковського до В. Доманицького від 16 січня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 72.

²²⁶ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 18 квітня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 73.

²²⁷ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 16 червня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 74.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Там само.

ра²³⁰. Мабуть О. Брайковський сам хотів оцінити навики претендента в кооперативній сфері.

Аналогічно колезі, Х. Барановський в листі В. Доманицькому від 16 липня 1909 р. прямо рекомендував звільнити із займаної посади згадану особу, називаючи її “ледащо”. Цю справу, на думку респондента, можна було організувати за допомогою старшого брата В. Доманицького Платона, який входив до Ради товариства²³¹.

Але ідея Х. Барановського відправити у відставку Миняйла через Раду товариства потерпіла фіаско. Як видно з наступного листа В. Доманицькому, датованому 9 листопада 1909 р., цей представницький орган не зміг зняти з посади керманича, оскільки не мав для цього достатніх повноважень. Автор зазначав, що відправив у Колодисте ревізора для оцінки діяльності товариства, однак мав певні сумніви, що це якимось чином йому допоможе, зважаючи на бездіяльність його очільника. Тут же Х. Барановський спростовував інформацію, що це буцімто він порекомендував Миняйла очолити товариство в Колодистому. Автор признався, що знайомий з ним з того часу, коли він працював у Русалівці, і характеризував Миняйла як людину, яка “вміє вести книги” при цьому замовчуючи про його управлінську безпорадність²³².

Як видно з епістолярію Х. Барановського В. Доманицькому, зміщення з посади керівника Колодистського ощадно-позичкового товариства була не головною проблемою. “Головним болем” автора було питання, хто ж здатен взяти на себе управління організацією і вивести товариство з кризи. В цьому ж листі Х. Барановський інформував В. Доманицького, що за його клопотанням з Києва в Колодисте має приїхати інспекторська ревізія, в компетенції якої звільнити не лише очільника Миняйла, а й “всю братію”. “Але що ж з цього?”, із сумом бідкався автор, “Кого ж посадити на їх місце?”²³³.

Як видно з листа В. Доманицькому за 16 липня 1909 р., останній намагався просунути керманичем вище згаданого Шиповича. Проти цієї

²³⁰ Листівка О. Брайковського до В. Доманицького від 21 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 75.

²³¹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

²³² Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 9 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 51.

²³³ Там само.

кандидатури не був проти і Х. Барановський. Тут же він обіцяв, що як тільки “Ваш Шипович” візьметься до справи, то гарантовано отримає всіляку допомогу від нього²³⁴. Однак, як видно з наступного листа, ідея з призначенням цієї людини провалилася. В контексті чергової порції негативної критики на членів товариства і його голову, було відзначено втечу згаданого Шиповича²³⁵.

Не переставав розмірковувати над кандидатами і Х. Барановський. У згаданому листі від 9 листопада 1909 р. як альтернативу автор згадував про наявність в нього декількох спеціалістів “щотоводів”. Але чи зможуть вони взяти на себе управлінські функції, у Х. Барановського виникали сумніви. До того ж, справа погіршувалася через фінансові апетити згаданих кандидатів. Як стверджував респондент, у нього на службі вони заробляли 15 карбованців у місяць, а в Колодистому хочуть у два рази більшу платню²³⁶. Крім них, Х. Барановський згадував про якогось Бобиря – випускника бухгалтерських курсів з Києва, який би пішов в очільником Колодисте на 15 карбованців у місяць. Однак, автор не знав, що насправді представляє ця людина²³⁷.

Х. Барановський не міг збагнути, щоб серед місцевого люду не знайшлося бодай єдиного представника освітньої галузі або духовенства, який би не зміг справу місцевої кооперації взяти в свої руки. Але він був змушений визнати, що В. Доманицькому просто не вистачає везіння на такого роду людей у рідній місцевості. Але автор прохав В. Доманицького, зібрати інформацію про нового дяка, який мав приїхати в Колодисте: “може як раз попадеться людина путяща?”²³⁸.

У той же час Х. Барановський радив В. Доманицькому не залучати до справ Колодистського ощадно-позичкового товариства колишніх його членів, які незабаром повинні були повернутися із заслання. На думку першого, у випадку включення їх у роботу, діяльність товариства прикує до себе увагу правоохоронних органів, що в цілому негативно може ві-

²³⁴ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

²³⁵ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 9 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 51.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само.

добразитися на самій організації. Тут же, як виключення, рекомендував їх брати на роботу по “щотоводству”²³⁹.

Зміна уставу Колодистського ощадно-позичкового товариства та розширення його сфери впливу шляхом включення нових районів, на думку Х. Барановського, були одним з кроків виходу товариства із кризи. Такі думки автор висловив у листі до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. На його думку, втілення у життя таких задумів при наявних керманичах було неможливе, оскільки вони не могли дати ради тим районам, які вже входили до складу товариства. Тому до зміни керівництва із розширенням товариства потрібно було почекати. Тут же Х. Барановський рекомендував В. Доманицькому, що як тільки його протеже Шипович візьме управління товариством у свої руки, потрібно якнайшвидше скликати зібрання членів товариства, на якому потрібно буде розглянути питання зміни уставу товариства “новим образцовим”, а також залучення до його складу нових районів. Більше того, респондент обіцяв самостійно приїхати на це зібрання та особисто запропонувати власну допомогу у реорганізації товариства²⁴⁰.

Однак реальну протидію кризовим тенденціям у Колодистському ощадно-позичковому товаристві, Х. Барановський вбачав у поверненні на рідні терени самого В. Доманицького. Так, зокрема, листом від 21 березня 1909 р., Х. Барановський закликав В. Доманицького повернутися у Колодисте “бо там дечого бракує”²⁴¹. Надію на повернення В. Доманицького, автор озвучив у листі за 16 липня цього ж року. Своє прохання він аргументував великою нестачею професіоналів кооперативної справи, через що не можна втілити в життя проекти в цій галузі²⁴². Це засвідчує, наскільки високо цінував Х. Барановський здібності В. Доманицького, визнавав його як справжнього фахівця в кооперативній справі.

Крім теоретичних порад В. Доманицькому, як вивести з кризи Колодистське ощадно-позичкове товариство, Х. Барановський приймав і практичні дії для підтримки цієї організації. Зокрема, як видно з листа за 6 травня 1908 р., товариству в Колодистому було надано тисячу карбо-

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

²⁴¹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 21 березня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 48.

²⁴² Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

ванців. Зазначалося, що сума могла бути в два рази більшою, однак члени Колодистського товариства сказали, що однієї тисячі буде достатньо²⁴³. І хоча невідомою залишається назва організації (Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство чи Союз установ дрібного кредиту), яка надала кредит та мета позики, але це свідчить про активну підтримку автором дітища В. Доманицького.

Можна зробити висновок, що Х. Барановський щиро вболівав за долю Колодистського ощадно-позичкового товариства. З одного боку, це можна пояснити щирою дружбою з В. Доманицьким, яких об'єднали спільні кооперативні інтереси та захоплення. Не виключено, що нормальне функціонування товариства було на руку самому Х. Барановському. Адже Колодистське ощадно-позичкове товариство входило до складу Київського кредитного союзу, фактичним очільником якого був Х. Барановський. Тому, мабуть, він не хотів, щоб товариство в Колодистому через своє нелегке становище було тягарем для всього союзу.

Але звичайно, автора дратував сам фактор бездарності і байдужості керівництва і членів ощадно-позичкового товариства, які з легковажністю нищили ті здобутки і досягнення організації, які важкою працею втілював у життя В. Доманицький. Як справжній професіонал-кооператор він не міг спокійно сидіти і спостерігати як руйнується кооперативна діяльність на батьківщині одного з найактивніших подвижників цієї справи на Україні.

Щодо негативної характеристики керівника Колодистським ощадно-позичковим товариством, то не варто виключати наявність якогось особистого конфлікту між Миняйлом та Х. Барановським. Як відомо, і як признався сам автор, він з цією людиною був знайомий ще до часів його правління в Колодистому. На думку про наявність такого конфлікту між цими людьми настановує той факт, що респондент не подає конкретних відомостей про огріхи Миняйла на посту очільника товариства, а лише в декількох листах називає його ледащо. Звичайно, доля провини (і очевидно не мала) за кризу в товаристві лежить на цій людині, але однаково винні у цьому й інші члени товариства, про що неодноразово наголошував і сам автор.

Чимало Х. Барановський в листах В. Доманицькому торкався діяльності Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства. Дослідник

²⁴³ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

кооперативного руху в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. І. Фареній зауважив, що Дзенгелівське та Андріївське товариства були одними з найкращих не лише в Україні, а й в Російській імперії²⁴⁴. Ця інформація в значній мірі доповнить наявні дані, наведені свого часу М. Мандрикою про роботу товариства²⁴⁵, І. Гарбузової про освітню роботу і створення школи при товаристві²⁴⁶.

На відміну від Колодистського ощадно-позичкового товариства, його аналог в селі Дзенгелівка, яке було дітищем Х. Барановського, процвітало. Побіжно про це згадував автор, інформуючи В. Доманицького про свої справи. Так, в листі за 6 травня 1908 р. побіжно наведена торгівельна діяльність Дзенгелівського товариства. Зокрема, тут представлена цінова політика товариства з продажу різноманітних плугів. Наприклад, плуги “Ельворті”, які в Умані продає компанія “Сакка DZMN” по ціні 28 карбованців 50 копійок, товариство реалізує за 26 карбованців 30 копійок. При цьому відзначено, що якби до торгівлі був залучений ще Київський кредитний союз, то ціну можна було зменшити ще на три з половиною карбованці. Інший різновид – плуги “Гона”, котрі в звичайних крамницях без лемешу продаються по 18 карбованців, Дзенгелівське товариство просить за них 16 карбованців 50 копійок, при чому в комплекті з лемешем. Більше того, незважаючи на такі демпінгові ціни, як писав автор, товариство навіть має з цього прибуток²⁴⁷. Загалом, щороку товариство продавало селянам до 500 плугів²⁴⁸. Така активна політика Дзенгелівського товариства у сфері ціноутворення, засвідчує реальний факт підтримки і допомоги селянам.

Варто відмітити, що з усіх товариств, які входили до Київського кредитного союзу на кінець весни 1908 р., лише Дзенгелівське ощадно-

²⁴⁴ Фареній І. А. Кооперативний рух в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. С. 171.

²⁴⁵ Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство // Наша кооперація. 1914. № 2. С. 45 – 47.

²⁴⁶ Гарбузова І. Ініціювання української кооперації в галузі народної освіти (початок XX) // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 66 – 67.

²⁴⁷ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁴⁸ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: “Відлуння-Плюс”, 2003. С. 48.

кредитне товариство мало право на ведення торгівельних операцій. Всі інші товариства лише цього року подали прохання на дозвіл торгівельної діяльності, про що тут же писав Х. Барановський В. Доманицькому²⁴⁹.

Крім сільськогосподарських знарядь, Дзенгелівське ощадно-кредитне товариство займалася реалізацією сільськогосподарської продукції. Як видно з листа від 9 листопада 1909 р., в цьому році товариству вдалося заготовити та продати 30 вагонів хліба. На момент написання листа, велася робота з реалізації цукрового буряка. Вона відбувалася в такий спосіб: члени товариства (товариші) укладали контракт з товариством на продаж цього продукту, а товариство своєю чергою “контракується” з цукровими заводами. Завдяки цьому кроку, не без радощів писав Х. Барановський, їхнє товариство продавало цукровий буряк по ціні 1 карбованець 80 копійок (мабуть, за одну тонну), в той час, як поодиноким селянам платили 1 карбованець 20 або 1 карбованець 40 копійок²⁵⁰. Це свідчить, наскільки товариство піклувалося про своїх членів і наскільки вигідно в економічному плані було бути в середовищі товариства. Крім того, не можна не зауважити кооперативний і організаторський талант Х. Барановського, завдяки якому Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство досягло неабиякого розквіту. За даними І. Фаренія, в 1911 р. товариство продало товарів майже на 40 тис. рублів, а в подальші роки оборот від реалізації різноманітної продукції не опускався 30 тис. рублів²⁵¹.

Про широкий спектр товарів, реалізацією яких займалося Дзенгелівське товариство, дізнаємося з листа Х. Барановського від 22 травня 1909 р. В ньому відзначено, що в Дзенгелівці продавали залізо (бляху), плуги, ваги, вози, дошки й нитки. Навесні займалися збутом насіння ярої пшениці, вівса, трави. Загалом, як зауважував автор, справи йшли досить добре²⁵².

Звичайно, така активна діяльність товариства на підтримку селянина просто не могла бути не поміченою. На початку 1908 р. невідомим

²⁴⁹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁵⁰ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 9 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 51.

²⁵¹ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні....С. 48.

²⁵² Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 22 травня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 49.

автором у газеті “Рада” опублікована інформація про діяльність Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства²⁵³. Цікаво, що сам Х. Барановський нічого не знав про цю замітку, поки йому не повідомив сам В. Доманицький²⁵⁴.

Але цих опублікованих відомостей про товариство в Дзенгелівці, для емігранта-кооператора здалося замало, тому він через певний час прохав Х. Барановського зайнятися написанням історії Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства та опублікувати її в газеті “Галицький край”. Про це, зокрема, дізнаємося з листа останнього, датованого 21 березня 1909 р. У ньому автор висловлював жаль з приводу неможливості написати статтю з історії рідного серцю товариства. Причинами відмови була незрозумілість, що хоче В. Доманицький побачити в даній статті, а також відсутність досвіду написання подібного роду публікацій. Тому, щоб якимось чином вийти з даного положення, і, очевидно, не образити свого товариша, Х. Барановський запропонував самому В. Доманицькому зайнятися цією справою. Щоб полегшити йому роботу, Х. Барановський зобов’язувався окремою бандероллю надіслати необхідні матеріали, які включали в себе нарис есятирічної діяльності Дзенгелівського товариства з 1898 по 1908 рр., а також звіти за 1908 р.²⁵⁵

Окрім матеріалів з історії товариства, які Х. Барановський хотів відправити В. Доманицькому, в цьому ж листі автор побіжно торкнувся інших аспектів діяльності Дзенгелівського товариства, про які раніше замовчував. Зокрема, тут зазначено про діяльність школи в селі Дзенгелівка, яку було утворено в 1905 р. клопотанням товариства, на честь десятиї річниці його існування. В листі відзначено, що на початку 1907 р., цю школу було перетворено на докласову²⁵⁶. Це засвідчує багатовекторність Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства, діяльність якого крім економічних складових, включала в себе і освітній напрямок роботи.

Важливі дані подає Х. Барановський з історії Дзенгелівської “потребительської” крамниці. У цьому ж листі він зазначав, що крамниця свою діяльність розпочала навесні 1897 р. і до 1 червня 1898 р. працюва-

²⁵³ Дописи . Рада. № 73. 28 березня (10 квітня) 1908 р. С. 4.

²⁵⁴ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁵⁵ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 21 березня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 48.

²⁵⁶ Там само.

ла нелегально, оскільки довго не могли затвердити її Статут. Згідно даних автора, Дзенгелівська краниця була однією з перших “потребительських” крамниць у Київській губернії. Як стверджував Х. Барановський, на час написання листа Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство було лідером з функціонування “на своїх оборотах” серед аналогічних товариств на Київщині²⁵⁷.

Чимало інформації в епістолярії Х. Барановського до В. Доманицького зосереджено на особливостях роботи Київського союзу установ дрібного кредиту (“Союзбанк”), або, як зазначено в листах, просто “Союзу”, який також був дітищем Х. Барановського. “Союз” надавав інструкторську допомогу, налагоджував посередницькі операції з закупівлі товарів тощо²⁵⁸. Зокрема, листом за 6 травня 1908 р., зазначена точна дата зародження цієї організації – 30 серпня 1907 р. Конкретно мету створення цього об’єднання автор не назвав, лише зазначив, що менше ніж за рік свого існування, “Союз” багато робить для товариств, які в нього входять, не зважаючи на свій досить не досконалий устав²⁵⁹. Тобто, очевидно метою цього об’єднання товариств, була консолідація кооперативної роботи в межах Київської губернії та взаємодопомога в роботі товариств.

У контексті підготовки історії Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства, Х. Барановський побіжно торкнувся й історії виникнення “Союзу”. Згідно його даних, об’єднання товариств в “Союз” відбулося по неофіційній версії завдяки ініціативі товариства з села Дзенгелівка і його керманіча. Офіційна ж версія виникнення союзного об’єднання, як тут же стверджував автор, належала покійному голові Ради Немеренецького товариства Івана Івановича Тарасова²⁶⁰.

Характерно, що Колодистське ощадно-позичкове товариство не відразу пристало до “Союзу”. Принаймні, на першу половину 1908 р. воно входило до цього об’єднання. Як зазначав тут же Х. Барановський, причиною цього було те, що представники Колодистого просто не встигли приїхати на перший союзний з’їзд, хоча виявляли бажання вступити до

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні... С. 69.

²⁵⁹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁶⁰ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 21 березня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 48.

лав “Союзу”. Це видно з того, що вони повторно подали свою заявку про приєднання. При цьому їх прохалося надіслати своїх представників на 2 червня – день, коли відбудеться другий з’їзд представників товариств²⁶¹.

Як свідчить епістолярій, ігнорування союзних з’їздів представниками села Колодистого, було досить типовим явищем. Чи була присутня якась делегація з батьківщини В. Доманицького на з’їзді 2 червня 1908 р., чи ні – невідомо, оскільки листи замовчують цей факт. Але, як видно з листа за 22 травня 1909 р., “колодянами” було повторно проігноровано з’їзд представників “Союзу”, незважаючи на обіцянку керманіча Мінняйла бути присутніми²⁶². Враховуючи те, що автор бідкався на відсутність колодистської делегації і замовчування факту відсутності товариства з Колодистого в “Союзі”, дозволяє припустити, що на 1909 р. Колодистське ощадно-позичкове товариство було зараховане до лав союзницького об’єднання. Загалом, зважаючи на безлад, який запанував в Колодистському товаристві і на підхід до кооперативної справи, який сповідували його члени, таке ставлення до союзних обов’язків не видається дивним.

Цікаві відомості про результати цього весняного союзного з’їзду подано узгаданому листі Х. Барановського. З нього дізнаємося більше про чисельність товариств у складі “Союзу” та побіжно про кінцеву резолюцію. Зокрема, як писав автор, на цьому з’їзді до складу “Союзу” було зараховано три нових товариства: Зозівське (голова – доктор Чернявський), Житецьке (голова – дрібний поміщик Бекерський) та Полонське (голова – сільський учитель Німчук). Натомість Борщагівське товариство, яке було зараховано до лав “Союзу” минулорічним червневим з’їздом, за наслідком аудиту та недорахунку певної суми грошей, було виключене зі складу союзних товариств. Таким чином, як підсумовував респондент, із ново зарахованими в “Союзі” нараховувалося 10 товариств²⁶³. Ці дані дозволяють встановити, що на момент закінчення червневого з’їзду 1908 р., до складу “Союзу” входило 8 товариств. В резолюцію союзний з’їзд постановив союзній Раді організувати на наступний

²⁶¹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁶² Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 22 травня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 49.

²⁶³ Там само.

1910 р. губернський з'їзд представників кредитних кооперативів Київської губернії, а також надалі пропагувати ідеї "Союзу"²⁶⁴.

Стан справ ощадно-позичкових товариств, що входили до складу "Союзу", був доволі непоганий, а в деяких товариствах, як писав Х. Барановський В. Доманицькому 16 липня 1909 р., навіть дуже добрий. Звичайно, лідером за якісними показниками було рідне автору Дзенгелівське товариство. Х. Барановський не без задоволення писав, що на днях у Дзенгелівку мають навідатися союзні ревізори для ревізії товариства, а також і кооперативні діячі взагалі, щоб дечому в них повчитися²⁶⁵. Видно, що Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство було для всіх союзних товариств взірцем кооперативної справи.

На кінець 1909 р. кількість товариств у складі "Союзу" не збільшилася. Причиною цього, як бідкався Х. Барановський В. Доманицькому в листі від 9 листопада 1909 р., було відсутність кваліфікованого персоналу, який би допоміг розвивати "Союз". Як зазначав автор, майже вся робота з діяльності "Союзу" лягала на його плечі. Він жалівся, що не може повною мірою виконувати свої обов'язки з підтримки організації і вважав, що необхідно було б знайти окрему людину, яка опікувалася б суто справами "Союзу". Тому організація на даний момент часу поки що не планувала розширюватися за рахунок включення нових товариств²⁶⁶. Така позиція Х. Барановського не викликає подиву, адже він багато часу витрачав на розвиток Дзенгелівського товариства, про що свідчить його досягнення.

Той факт, що Х. Барановському не вистачало не лише кваліфікованих працівників для розбудови кооперативної справи на селі, а загалом соратників і однодумців, які вболівали за поширення кооперації, неодноразово змушували його прохати В. Доманицького повернутися у рідні тенета і пліч-опліч вести роботу в Союзі ощадно-позичкових товариств. Наприклад, у листі від 6 травня 1908 р., Х. Барановський висловлював свій жаль з приводу вимушеної відсутності В. Доманицького і неможливості бути на червневому зібранні представників Союзних товариств. Якби не це, писав автор, то він би залюбки зарахував його членом Ради Союзу: *"а то тепер мені нема с ким робити діла, а на одного трохи*

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 16 липня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 50.

²⁶⁶ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 9 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 51.

тяжко”²⁶⁷. Він запевняв свого колегу-кооператора, що після повернення його до України, йому обов’язково знайдеться робота²⁶⁸, натакаючи на продовження праці В. Доманицького на кооперативній ниві.

Свою тугу з приводу відсутності на Україні свого одноступеня-кооператора, Х. Барановський знову висловив через рік у листі від 22 травня 1909 р. В ньому автор висловлював щире вдячність за привітання, надіслане на адресу учасників союзного зібрання, і з прикрістю повідомляв про те, що не зміг його зачитати на з’їзді, оскільки листа від В. Доманицького він отримав лише по його закінченні. Але найбільшим розпачем, на думку автора, була неможливість йому самому привітати В. Доманицького, як учасника з’їзду. Однак, респондент висловлював надію, що з Божою милістю з часом В. Доманицький приєднається до них, що дозволить, як писав Х. Барановський, “пользуватись як Вашою свідомістю, так і Вашою прихильністю до кооперативного діла”²⁶⁹.

Отже, листи О. Брайковського та Х. Барановського до В. Доманицького є цінним джерелом з дослідження кооперативного руху на Наддніпрянщині, а особливо Черкащині та Уманщині. Епістолярій згаданих респондентів, яких без перебільшення можна назвати “фанатиками” операції свого часу, висвітлює реальний стан справ в цій царині, вказує не лише на труднощі з якими вони стикалися, а й на шляхи їх подолання. “Червоною ниткою” також проходять приятельські стосунки, бажання підтримки в розбудові кооперації.

²⁶⁷ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 6 травня 1908 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 46.

²⁶⁸ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 9 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 51.

²⁶⁹ Лист Х. Барановського до В. Доманицького від 22 травня 1909 р. // ВР ІЛ. Ф. 47. № 49.

І.3. Територіальні й національні аспекти українського питання у світогляді української інтелігенції Наддніпрянщини початку ХХ ст. *Інна Старовойтенко*

На рубежі ХІХ–початку ХХ століть частина інтелігенції в Україні, яка була українцями за переконаннями, взяла на себе громадську й інформаційну місію відстояти національну ідентичність багатомільйонного народу, що зазнав та продовжував зазнавати значних втрат від імперської політики. Офіційні циркуляри й укази царської Росії другої половини ХІХ ст. були спрямовані на те, аби зупинити національний розвиток 33-мільйонного народу, нівелювати його особливості, перекреслити історичну й культурну спадщину. Імперська влада взялась за викорінення української мови з освітньої, видавничої, культурної сфер, переслідувала виразників національної думки, пропагуючи та вкорінюючи ідеї про “общность языков, культуры, литературного й исторического наследия”. Навіть у культурницьких заходах українців влада вбачала політичне підґрунтя і приписувала їм сепаратистський характер. У таких складних історичних умовах переслідувань, заборон та інсинуацій на українство в Наддніпрянщині формується покоління подвижників, яке поставило за мету зупинити імперський наступ на національні права, зберегти їх та створити умови для подальшого розвитку і формування української самобутності (мови, культури, літератури, громадського й політичного життя). Це ідейне покоління складалось переважно із письменників, викладачів навчальних закладів, учителів, журналістів, кооператорів і громадських діячів. Воно було малочисельним, проте наполегливим та цілеспрямованим у реалізації поставлених завдань.

Наслідком імперських заборон другої половини ХІХ ст. стало те, що в Наддніпрянській Україні до початку 1900-х років не було жодного офіційного україномовного періодичного видання. Українська белетристика друкувалась з 1890-х років лише в журналі “Кієвская Старина” (1882–1906), і художні твори українських авторів підлягали жорсткому цензуруванню. Проте історичні факти свідчили, що ніякі заборони не могли зупинити національного розвитку народу, який зберіг свою мову, народно-побутову культуру й традиції, бо навіть у тих несприятливих умовах продовжував працювати професійний український театр, він поповнився когортою яскравих постатей (І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського, М. Заньковецької, М. Садовської та ін.) і пе-

реживав період розквіту. Одночасно з українським театром формувалась і національна література: частина письменників друкувалась у періодичних виданнях Галичини, в Україні ж виходила література популярного змісту у форматі невеликих книжечок (Б. Грінченка, Є. Чикаленка, В. Доманицького та ін.).

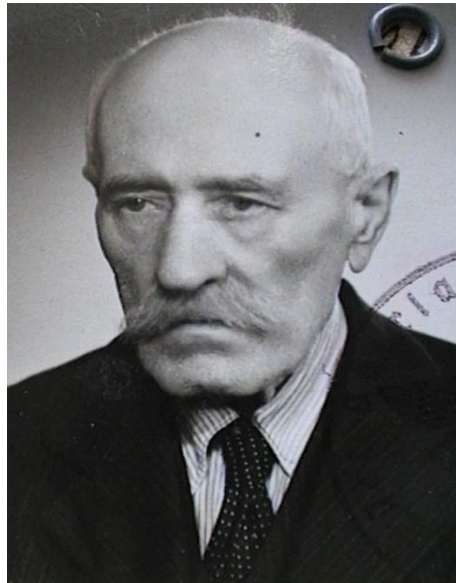
Обкладинка журналу “Кіевская Старина” (1898)

Ознакою збереженості українства в ту добу стало і народження класичних творів української драматургії І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, які й до сьогодні займають провідне місце у репертуарах національних театрів. Цей закономірний процес національного розвитку його відомий учасник і провідник Є. Чикаленко охарактеризував так: “З практики, на протязі довгих років історії, ми знаємо, що можна зробити багато гаток, гребель насипати, можна спинити на якийсь час рух живої води, але навіки затамувати все таки не можна – вода знайде якусь щілину, буде сльозити, а потім проробить ширший хід і все таки буде текти... Ні заходи Валуєва в 1863 році, ні указ 1876 року не знищили українського руху”²⁷⁰. Є. Чикаленко також підкреслював стійкість українців до асиміляційних впливів, які насаджувались їм століттями, проте тотально в Україні не вкорінювались, а

²⁷⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2004. С. Т. I. 141–142.

лише осідали на певних суспільних групах, не зачіпаючи основної маси населення, яка продовжувала розмовляти рідною мовою, зберігати прабатьківські традиції у побуті, господарській культурі, обрядовості, одязі, тощо.

Факт національної стійкості українців в умовах асиміляційної політики підтверджував і український публіцист М. Славинський у статті “Имперское единство и национальный вопрос”, відображаючи його так: “Національний рух придушували, але не викорінювали, надужиття централістичні викликали розвиток центробіжних змагань; обрусительні тенденції, коли їх запроваджувано в життя, породжали почуття одірваності од усього руського і ворожнечу до нього. У віковій діяльності імперського уряду не знайшлося найдрібнішого зерна творчості, серед засобів його не використано нічого такого, чим можна б було злучити, зкріпити, зцементувати народи»²⁷¹.

Максим Славинський

Представники ідейного українства заявили про себе на початку 1900-х років сміливими резолюціями до представників влади та матеріалами у російській пресі. У них українці звертали першочергову увагу на офіційні заборони на українське друковане слово й літера-

²⁷¹ [Славинський М.] “Имперское единство и национальный вопрос”. Рада. К., 1908. №98. 29 апріля (12 травня). С. 2–3.

туру, які гальмували їхній національний розвиток. Звернення були відправлені до державних структур та чиновників, Російської академії наук. Перша українська резолюція з національного питання народилась у грудні 1904 р. на публічному заході – літературному святі у Києві з нагоди 35-літнього ювілею письменницької діяльності І. Нечуя-Левицького. Вона була адресована міністрові внутрішніх справ Росії П. Святополку-Мирському. В тому історичному документі²⁷², автором якого виступила українська творча інтелігенція, йшлося про неможливий розвиток національної літератури в умовах “запретительных распоряжений” щодо української мови. Наслідком заборон автори називали такі невтішні реальності: перехід українських письменників у чужу літературу, або їхній виїзд за кордон, неосвіченість населення, уповільнення духовного та економічного розвитку краю.

Майже одночасно із поданням зазначеної резолюції, з ініціативи українців у Петербурзі (Стебницького, О. Лотоцького, М. Славинського, О. Русова), Рада міністрів Росії на засіданнях 28 і 31 грудня 1904 р. розглядала питання про зняття обмежень з української мови. Результатом її роботи стали завдання, сформульовані перед міністрами внутрішніх справ та освіти звернутись до Російської Академії наук, Київського, Харківського університетів та Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, аби вони подали російському урядові фактичне обґрунтування ситуації, яка склалась з українською мовою.

30 січня 1905 р. міністр освіти генерал В. Глазов звернувся з листом до президента Російської АН О. Пипіна та пропонував доручити спеціальній комісії з академіків розглянути питання цензурних обмежень української мови²⁷³. Згодом така комісія була сформована, її очолив Ф. Корш, а до складу увійшли відомі російські вчені й представники української Громади Петербурга: О. Фамінцин, В. Заленський, Ф. Фортунатов, О. Шахматов, О. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург, подружжя Русових, Ф. Вовк, П. Стебницький, М. Славинський, О. Лотоцький. Результатом праці академічної комісії стала записка Російської академії наук “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”²⁷⁴. Її автори заявляли про необхідність відміни Емського указу 1876 р. та по-

²⁷² Її надрукували в 1904 р. газети “Одесские новости” та “Полтавщина”, як докладну записку (1905. №30. 28 січня (10 лютого). С. 3); передрук див.: Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. К. Темпора, 2010. С. 46.

²⁷³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 291–293.

²⁷⁴ Там само. С. 365–381.

вернення українцям їх історичних мовних прав. Змістовні резолюції В. Глазов отримав і від комісій Київського та Харківського університетів²⁷⁵. На підставі отриманих відповідей був укладений “Меморіал”, який формально відмінив указ 1876 р., але фактично українське слово продовжувало перебувати у пригнобленому становищі, під постійним прицілом цензурних установ – Головного управління у справах друку Російської імперії (С.-Петербург) та Київського тимчасового комітету у справах друку.

Складовою частиною протиемських заходів українців стало і відрядження ними делегації у складі І. Шрага, В. Науменка, О. Косач, М. Дмитрієва до прем'єр-міністра Росії С. Вітте з метою привернення уваги російської влади до української мови. У докладній записці, поданій С. Вітте, українці просили скасувати обмеження на її розвиток і використання у різних сферах. С. Вітте прийняв українську делегацію в лютому 1905 р. Цю зустріч сучасники назвали першими переговорами українців з імперським урядом. Учасник делегації І. Шраг в “Автобіографії” так згадував цю важливу подію на шляху визнання історичних прав українців: прем'єр-міністр “прийняв нас дуже ласкаво, попросту, і мав з нами досить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здалося, що ми сидимо не в кабінеті президента кабінету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розгледіти докладну записку, яку ми йому подали і зміст якої коротенько переказали, і пообіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, нашвидку цього не можна зробити”²⁷⁶.

Про потребу звільнити українську мову від імперських заборон йшлося ще у двох важливих публікаціях, які з'явилися у березні та травні 1905 р. на сторінках російської ліберальної газети – “Сын Отечества”, що виходила у С.-Петербурзі. Перша називалась “О нуждах украинской печати”²⁷⁷. Її підписали 26 лютого 1905 р. 100 відомих українців. Автори просили повернути українській мові офіційні права на використання у науковій, літературній, видавничій сферах, рівноправності української літератури з іншими літературами, у тому числі й з російською. При цьому вони відмовлялись від половинчастих до-

²⁷⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 375–377.

²⁷⁶ Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 79.

²⁷⁷ Сын Отечества, С.-Петербург, 1905. № 21. 15 марта. С. 2.

звільних рішень, а наголошували на необхідності повної реабілітації української мови в її історичних правах.

Як свідчать наступні матеріали зазначеної газети, це українське звернення викликало помітний резонанс серед сучасників. Воно здалося чимало прихильників як серед українців, так і серед росіян, які одностайно підтримали цю важливу національну ініціативу українців²⁷⁸. Крім того, у травні 1905 р. в іншому зверненні, опублікованому в “Сыне Отечества”²⁷⁹, українці заявили про першочергову потребу в українській школі, яка називалась єдиним типом навчального закладу для отримання українцями повноцінної освіти. Його автори, Шечуй-Левицький, В. Винниченко, С. Єфремов, П. Житецький, М. Грінченко, Б. Грінченко, Є. Квасницький, наводили факти, які свідчили про неприйнятність і малоефективність для українських дітей освіти на чужій мові.

Разом із інформаційними заходами, українці Києва готують і подають столичному Головному управлінню у справах друку та міністрові внутрішніх справ Росії клопотання на українські періодичні видання, без яких було неможливо поширювати ідеї та формувати національну свідомість населення. Першими ініціаторами національної періодики стали молоді київські письменники на чолі з С. Єфремовим. Восени 1904 р. С. Єфремов їздив у С.-Петербург клопотатись про український журнал “Вік”: він подав пакет документів міністрові внутрішніх справ, князеві П. Святополку-Мирському, і начальнику Головного управління у справах друку, М. Звереву²⁸⁰. Незважаючи на постанову Ради міністрів Росії від 28–31 грудня 1904 р. скасувати обмеження на українське друковане слово, С. Єфремов на свої клопотання на початку 1905 р. отримав негативну відповідь: “Ходотайство не подлежит удовлетворению”. Подібні відповіді на свої прохання отримав і Є. Чикаленко, ініціатор газетних проєктів “Селянин” та “Громадське слово”.

Тривалі заходи українців Наддніпрянщини заснувати власну газету були позитивно розв’язані лише в кінці 1905 р. виходом першої щоденної української газети “Громадська думка” (1905–1906). Перед нею стояли непрості завдання: стати інформаційною платформою для

²⁷⁸ Сыне Отечества, С.-Петербург, 1905. № 43. 6 апреля. С. 3.

²⁷⁹ Сыне Отечества, С.-Петербург, 1905. № 65. 3 мая. С. 2.

²⁸⁰ Єфремов С. Про дні минулі. Молода нація. К., 2004. № 3. С. 178–182). Після отриманої негативної відповіді С. Єфремов опротестував її (див.: В. [Гнатюк В.]. З преси. ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 141, рубрика “Хроніка і бібліографія”).

висловлення національної суспільної думки, поглядів на актуальні питання політичного, соціально-економічного й державного життя; захистити український рух від шовіністичних інсинуацій; формувати завдання українського руху, який тоді знаходився у руслі культурницько-поступової ідеології, проробжувати національні почуття українців відповідними матеріалами та формувати українську свідомість у читачів.

№ 1. У Києві. Субота, 31 Грудня (Закорб), р. 1905. Ціна окремого числа 2 коп.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

щоденна політична, економічна і літературна газета

Рік перший. Числома п'яти рублів, треба нехотіти. Окремі листки по 1 руб. 50 коп. Зарплата редакції 100 руб. на рік. Адреса: Київ, вулиця Миколаївська, № 14. Підприємство: Товариство «Громадська думка».

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

Щоденна політична, економічна і літературна газета, почне виходити в Київському Товаристві «Громадська думка» з 31 грудня 1905 року. Ціна окремого числа 2 коп. Зарплата редакції 100 руб. на рік. Адреса: Київ, вулиця Миколаївська, № 14. Підприємство: Товариство «Громадська думка».

ВИКЛИК І ВІСЛУХИ НА ПРОСЬБИ ПОВІСТІ І ОПОВІДАННЯ

Ізв. Неучу-Левинського. Ціна окремого числа 2 коп. Зарплата редакції 100 руб. на рік. Адреса: Київ, вулиця Миколаївська, № 14. Підприємство: Товариство «Громадська думка».

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕКЛАМАТОР

«ДОСВІТНІ ОГНІ»

НОВА ГРОМАДА

Літературно-художній місячник, почне виходити з січня року 1906. Ціна окремого числа 2 коп. Зарплата редакції 100 руб. на рік. Адреса: Київ, вулиця Миколаївська, № 14. Підприємство: Товариство «Громадська думка».

ВМУЗИКАЛЬНО-ДРАМАТИЧНИЙ ІНВОЛ

М. ЛИСЕНКА

ЛЮБИ ПІСНІ

П. ІВАНОВСЬКОГО у Київ.

Український Декламатор

«РОЗВАГА»

ГОРБОНИК

ЧЕТЬОРЕКЛАМАТОР

Друкарня С. А. Борисова

МАЛО-МИТОРСЬКА Д. 18.

Робити всім друкарську роботу. Друкарня С. А. Борисова. Адреса: Мало-Митурська д. 18.

Перша сторінка першого номеру першої щоденної української газети Надонпряниціни — «Громадська думка» (1905—1906)

Перша щоденна українська газета мала недовге видавниче життя. Як свідчать джерела, кожне її число виходило під пильним наглядом київської цензури, а після серпневого 1906 р. обшуку в редакції “Громадську думку” взагалі закрили. Але закриття газети, не означало відходу українців від намірів видавати власну газету, адже видавничий процес вже був запущений, навіть за 8 місяців він набрав такої сили, що його не могли зупинити ніякі заборони та репресивні заходи. Ініціатор українського щоденника Є. Чикаленко вважав видання української газети справою національної честі для українців, маркером існування нації, а тому, залагодивши формальні процедури, з 15 вересня 1906 р. відновив видання газети під іншою назвою. З того часу почала виходити газета “Рада”. Вона видавалась у Києві до початку Першої світової війни і була закрита влітку 1914 р. у зв’язку з новими репресіями проти українського руху. За 8-літній відрізок свого існування “Рада” відіграла важливу роль у націєтворчих процесах, які пережила Україна у довоєнний період, і залишила виразні проєкції на подіях та світогляді українців наступної доби – державотворення 1917–1921 рр.

У газеті, яка фактично стала органом українського руху, накопичуються цінні публіцистичні й історичні матеріали з інтерпретаціями українськими журналістами національного питання в цілому та українського зокрема в умовах імперського існування. Вони мали різновекторне тематичне висвітлення: постійно наголошували на пригнобленому становищі українства, його мови, культури, освіти, вимальовували реальні загрози, які нависли над історичними правами багатомільйонного народу, відображали формування українського руху, його закономірності, можливості та потенціал, соціальне обличчя, зміст, слабкості, першочергові завдання. В газеті вперше у широкий читацький світ виносяться життєписи відомих українців, формулюються оцінки їхніх творчих, літературних, культурних здобутків, узагальнюються місії у збереженні української ідентичності, мовної та історично-літературної спадщини. Вперше побачили світ нариси і про інші слов’янські народи у зрізі їхніх націєтворчих процесів (формування мови, літератури, періодики, освіти, збереження історії, національних цінностей, тощо).

Жанровою особливістю подібних матеріалів стали авторські паралелі: порівняння національних слов'янських рухів з українським, виокремлення подібностей і відмінностей, виведення закономірностей та особливостей, які трактувались як наслідкові явища особливих історичних шляхів різних народів та умов їхнього існування. Простежуючи процеси націєтворення у болгар, чехів, словаків, білорусів, литовців, українці знаходять у них чимало подібностей. Вони підтримують і бажають запозичити національні здобутки інших поневолених Росії, наприклад, отримання литовцями у 1904 р. дозволу на Святе Письмо рідною мовою, болгарами у 1908 р. – державної самостійності, захоплюються воскресінням чеської нації, національним поступом білорусів, грузинів, тощо.

Трактуючи різновекторно українське питання, публіцисти “Ради” не оминають і національного питання в Україні, розглядаючи його у площинах: взаємин українців із представниками інших націй, які проживали на українських територіях; ставлення українців до культурних надбань інших народів та представників інших націй до видатних українців та їхньої спадщини; участі та заявлених позицій українців у міжнародних заходах, їхніх об'єднувачих та толеруючих намірів.

Численні газетні матеріали та епістолярні міркування відомих українців про вплив сильних націй на формування слабших (Є. Чикаленка, П. Стебницького, Л. Жебуньова) свідчать про доброзичливе й толерантне ставлення свідомих українців до представників інших націй, які проживали в Україні та про їхні симпатії до сильних, вже сформованих націй, які жили самостійним життям, були згуртованими, дисциплінованими та цілеспрямованими. Прояви будь-якого націєфобства були винятковими для провідників українського руху, вони віддавали перевагу цивілізованим варіантам розв'язання будь-яких національних проблем.

Так, газетні матеріали української преси свідчили про непрості взаємини в Україні між українцями та євреями на поч. ХХ ст. Коріння проблем у цих національних взаєминах вони знаходили в історичних, ментальних, демографічних, соціально-економічних площинах, звертались до спадщини відомих українців (наприклад, М. Драгоманова). У газетних матеріалах “Ради” простежується спротив поміркованого й демократичного українства будь-яким проявам юдофобства, які з'являлись серед поодиноких українців (наприклад, у 1908 р. у публікаціях О. Пчілки та

П. Немоловського на сторінках тижневика “Рідний край”²⁸¹). У таких випадках публіцисти робили пояснення щодо винятковості подібних думок та, як альтернативу, пропонували цивілізовані моделі формування національних взаємин.

Євген Чикаленко, Петро Стебницький, Леонід Жебуньов

Отже, у термінологію української періодики (газет “Рада”, “Рідний край”, “Рідна справа/Думські вісті”, “Украинский вестник”, “Вільна Україна”, “Село” та ін.) органічно впливають слова та вислови: *нація, національне відродження, національний рух, пригноблені, пануючі, недержавні нації, українське питання, національні права, український рух, національне відродження*, навіть з’являються перші трактування терміну “націоналізм”. Його походження спробувала пояснити дописувачка “Ради” з Одеси К. Бондаренко у статті “М. П. Драгоманов і сучасні українці”²⁸²: “Російське життя, яке запанувало на всьому просторі держави, через політичні умови, в яких живуть усі росіяне, зробило те, що усі протестуючі елементи збились в одну купу проти спільного супротивника. І як тільки залунали інші голоси, інші вимоги [...] зараз же починались дорікання в націоналізмі [...] котрий тільки розбиває сили і дає перемогу супротивникові”. К. Бондаренко виділила у націоналізмі кілька напрямів та віддала перевагу розумному націоналізму, який означав “самопроявлення народу у всіх сферах життя”²⁸³, вів народ національ-

²⁸¹ Рідний край. К., 1908. Ч. 40. С. 5–6. Ч. 41. С. 7–9. Ч. 42. С. 6–9. Ч. 3. С. 7–8. Ч. 44. С. 6–8.

²⁸² Рада, К., 1908. № 239, 19 октября (1 грудня), підп.: К. Б., с. 2–3.

²⁸³ Рада. К., 1908. № 239, 19 октября (1 грудня). С. 3.

ним шляхом до всесвітньої культури та захищав його від асиміляційних впливів інших націй. Першим українським націоналістом К. Бондаренко назвала М. Драгоманова, звернула увагу на його роль у формуванні української національної ідеї, на випередження українським мислителем своїми прогресивними думками та міркуваннями свого часу та інших сучасників²⁸⁴.

Редакція української газети “Рада”. 1906 рік

Численні матеріали газети “Рада” розкривали перші організаційні форми українського руху, відображали його учасників, заходи, захисні засоби від ідейних ворогів, які маркували його як протизаконний та насаджений українцям зовнішніми впливами. Ознаками гуртування українців стали їхні перші громадські організації, зокрема такі культурні осередки, як “Просвіти”. Вони мали офіційну реєстрацію і мали на меті по-

²⁸⁴ Там само, с. 3.

ширення серед українців початкових знань з національної історії, літератури, культури. Першими “Просвітами” в Наддніпрянщині стали: Київська, Катеринославська, Миколаївська, Одеська, Подільська, Чернігівська. Відома своїми національними заходами українська “Просвіта” була заснована і в Катеринодарі. Автори “Ради” відображали динаміку народження “Просвіт”, описували їхні заходи (зустрічі, реферати, театралізовано-аматорські дійства, пам’ятні вечори), видавничі здобутки та недовговічне існування через репресії в різних містах.

Члени української “Просвіти” у Полтаві

Окрім інформаційних статей про “Просвіти”, вагомим доповненням до реконструкції їхньої діяльності стала і газетна рубрика “Ради” – “З життя “Просвіт””. У ній автори інформували про конкретні просвітнянські заходи, їхніх учасників, суспільний резонанс, презентували популярні й перекладні книжечки, які видавала, наприклад Київська “Просвіта” і які формували цілий пласт видавничої продукції українською мовою, яка стала важливим чинником українського націєтворення. Зміст виявлених матеріалів свідчить про культурницький характер діяльності “Просвіт”, їх вагомість на початковому етапі національного руху, бо на

просвітянських заходах пересічні громадяни чули українське слово, знайомилися з національною історією, літературою, спадщиною Т. Шевченка, новинками української літератури, отримували історичні, літературні й науково-популярні знання українською мовою.

Окрім “Просвіт”, однією з організаційних форм українського руху стають і національні клуби, серед них – Український клуб у Києві – громадсько-культурна організація, створена у 1908 р. для проведення просвітницько-інформаційних заходів національної тематики: зустрічей з українськими громадськими діячами, письменниками, політиками, депутатами Державних Дум з України, виголошення та обговорення рефератів про відомих українських письменників, обговорення нових творів, відзначення пам’ятних дат, тощо. Зміст заходів Українського клубу в Києві широко відображений в “Раді”. Газета повідомляла, що у 1907 р. українські емігранти створили подібний національний клуб аж м. Харбін. Він заявив про себе українською тематикою заходів, бажанням передплачувати і читати українську періодику та книги.

Гуртування українців у національно-культурницькі осередки проходить і в С.-Петербурзі та Москві. Так, у Петербурзі народжуються дві українські Громади (старша й молодша (до неї входили українці столичних вузів)), виданиче “Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг для народу”, українські фракції у I та II Державних думах Росії. Українська громада згодом формується і в Москві, вона засновує і свій друкований орган – журнал “Украинская жизнь”. Окрім “Просвіти” на Кубані, важливу популяризаційну місію виконували і кілька українських книгарень, що відкрились у Катеринодарі. Зазначені факти свідчили про поширення українського руху за межі України, у місця локацій українців (їхнього навчання, перебування на службі, тимчасового проживання).

Отже, ідейна течія українства початку ХХ ст. здобула певні умови для формування в Україні національного руху, який мав на меті трансформувати етнографічні групи населення в націю. Українці домоглись відмін указів та циркулярів, що забороняли використання української мови в літературно-видавничій сфері, заявили про своє пригноблене національне становище чиновникам високого урядового рівня, дали поштовх російським та українським вченим розглянути та обґрунтувати нестандартну ситуацію, що склалась зі статусом української мови. Гучні заяви українців прозвучали і у прогресивній російській пресі. Результатом цих початкових заходів стали здобуті офі-

ційні дозволи на заснування національної періодики та перших громадсько-культурних організацій. Це були вагомі здобутки для подальшого формування українцями своєї національної ідеології, поглядів на українське питання, які згодом знайдуть своє місце на сторінках національної періодики, у наукових та публіцистичних працях учасників українського руху.

Особливістю українських заходів початку 1900-х рр. була відкритість їх учасників для спілкування із представниками інших націй, які також перебували у пригнобленому становищі та прагнули відродити національні права. Джерела свідчать, що українці у своїх ініціативах солідаризувались із прибалтами, поляками, білорусами, грузинами, вірменами та іншими народами. Цю позицію вони демонстрували на багатонаціональних з'їздах, які почали збиратись в Росії з 1905 р. Про участь у них українців свідчить їхнє листування. Саме з листів Є. Чикаленка до П. Стебницького та М. Грушевського²⁸⁵ довідуємось про його участь у роботі I всеросійського з'їзду журналістів, що проходив 5–8 квітня 1905 р. у С.-Петербурзі. На тому з'їзді, поряд із професійними, розглядалось і національне питання, а його обговорення завершилось прийняттям окремої резолюції. Її текст Є. Чикаленко додав до свого листа М. Грушевському від 13 квітня 1905 р. Він зазначав публічну невідомість цього важливого документа, проігнорованого столичними газетами, які постійно інформували читачів про роботу з'їзду, проте його національну резолюцію обійшли своєю увагою.

Зі слів Є. Чикаленка стає відомо, що делегати з'їзду (від українців, поляків, латишів, грузинів, вірменів, фінів та євреїв) прийняли самостійну резолюцію, “як самі схотіли”, тобто без участі росіян. Окрім загальних вимог із національного питання (наприклад, про право кожної нації створити національні спілки письменників, які б на автономних засадах входили до всеросійської Спілки письменників), у документі були сформульовані пункти, які стосувались потреб конкретних народів. Так, українці і в тій резолюції сформулювали вимогу відмінити Емський указ та надати їм культурну автономію. Окрім резолюції, важливим підсумком з'їзду для українців у площині національного питання стало закладення знайомств та основ для об'єднання з іншими народами у спільній боро-

²⁸⁵ Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки, К., 2008. С. 39–40; Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка, Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 2010. С. 60–62.

тьбі за національно-культурні права. Є. Чикаленко писав щодо цього: “Ми, недержавні нації, збились до купи і умовились і надалі так держатись і зробили для сього дещо практичного...”²⁸⁶.

Із листів Є. Чикаленка до С. Єфремова стає відомо і про участь українців у так званому “з’їзді інородців”, що проходив у С.-Петербурзі 19–21 листопада 1905 р.²⁸⁷ З матеріалів журналу “Вільна Україна”²⁸⁸ стає відомо, що делегатами того з’їзду стали українці, білоруси, грузини, вірмени, киргизи, латиші, поляки, татари, фіни, ести (усього 115 учасників, серед яких 25 українців). Від українців на з’їзді виступили: Б. Грінченко, як представник Української Радикальної партії, Л. Жебуньов – від Української Демократичної партії, І. Личко – від УСДРП. Підсумком роботи з’їзду стала резолюція з такими сміливими вимогами: децентралізувати законодавчу владу і управління на федеративних засадах; ввести конституційні норми захисту національних прав кожного народу; запровадити систему пропорційного представництва народів у загальнодержавний парламент та місцеві органи влади.

Настрої міжнаціональної консолідації характерні і для професійних заходів, що проходили в Росії за участю делегатів від різних народів. Так, з матеріалу С. Русової у “Раді” “Національно-просвітна конференція”²⁸⁹ стає відомо, що протягом 1906–1908 рр. у С.-Петербурзі відбулось три конференції, які розглядали питання націоналізації освіти. Вони заслухали виступи делегатів від різних народів (українців, естонців, бурятів, євреїв) про історичні досвіди організації національної школи, прийняли резолюцію про потребу національного об’єднання освітянських організацій, виробили статут національного союзу вчительських організацій та об’єднавчу платформу з націоналізації освіти. З метою поширення ідеї єднання національно-просвітницьких організацій були надруковані й продавались у книгарнях С.-Петербурга статут та протоколи конференції.

²⁸⁶ Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка... С 61.

²⁸⁷ З листів О. Русова до С. Єфремова стає відомо, що з’їзд планували провести 17–19 жовтня 1905 р. і О. Русов, який мешкав тоді у Петербурзі, просив киян делегувати на з’їзд якомога більше українців, бо на ньому мали розглядатися важливі питання. ІР НБУВ. Ф. 317. №№ 1140–1142.

²⁸⁸ Вільна Україна, СПб, 1906. С 1–2.

²⁸⁹ Рада. К., 1908. № 99. 30 апріля (13 травня). С. 2.

Важливою подією для знайомств між народами та національної консолідації студентської молоді слов'янського світу став і з'їзд поступового студентства, що проходив у Празі 24–30 червня 1908 р. Він об'єднав представників різних націй для обговорення питань про народну й середню освіту слов'янських народів, реорганізацію вищої школи. У з'їзді взяли участь і українські студенти від університетів Києва, Одеси, Харкова, Петербурга, Москви, Дорпату та австрійської України.

Як свідчать газетні матеріали “Ради”, українські студенти готувались до цього з'їзду: навесні у Празі вони створили тимчасовий комітет української секції з'їзду, який склав відозву до поступової української академічної молоді. Цей документ, для ознайомлення та популяризації, був надрукований у “Раді”²⁹⁰. У ньому українські студенти сформулювали завдання перед делегатами, ставлення до національного питання та зробили важливі пояснення щодо власних ідеологічних настроїв та програми майбутнього міжнаціонального заходу. Студентська молодь висловила негативне ставлення до будь-якого панування (нації над нацією, людини над людиною, статі над статтю, класу над класом) та визнали свободу як основу індивідуального розвитку кожної одиниці (людини, нації, представника класу, тощо). Українська молодь долучилась і до нової слов'янської течії – культурного славізму, який передбачав об'єднання студентської молоді слов'янських країн для інформаційного обміну, спільних домагань національних прав та взаємної підтримки народами один одного у змаганнях за загальнолюдські ідеали.

Джерела засвідчують, що участь українців у міжнаціональних та міжнародних заходах була значимою для виходу українського питання у європейський світ, його популяризації журналістами відомих європейських видань. Так, українські публіцисти зазначали, що факт участі українських студентів у празькому з'їзді звернув на них увагу чехів настільки, що у кількох своїх газетах вони навіть заснували рубрики про українське питання. З'їзд став поштовхом і до формування у Чехії українофільської течії, яка підтримувала українську ідею заснувати власний університет у Львові (це відобразилось у чеській пресі та кілька разів пролунало на місцевих мітингах), бо вона була співзвучна із чеськими змаганнями за другий національний університет. Після з'їзду змінилися і погляди чехів на Україну (раніше вона асоціювалась лише із Галичи-

²⁹⁰ До з'їзду поступового славянського студентства у Празі. “Рада”. К., 1908. № 116. 20 мая (2 липня). С. 1.

ною), у поступовій чеській пресі з'являються терміни Україна, українець, український і вони вже стосувалися українських територій Наддніпрянщини та Галичини.

Матеріали про Україну та її населення з'явилися і у швейцарській пресі: газетах “*Berner Tagwacht*”, “*Maiser Wochenblatt*”, “*Der Bund*”, “*Bieler Tagblatt*”, “*Davoser Zeitung*”²⁹¹. З них стає відомо, що поштовою до зацікавлення швейцарської преси українським питанням стали трагічні події 1908 р. у Львові, вбивство М. Січинським А. Потоцького, намісника Галичини та напруження українсько-польських взаємин. Одне зі швейцарських видань так прореагувало на ті трагічні події: “Страшною блискавкою блиснула львівська подія, щоб на мент осяяти перед Європою досі невідоме існування цілого народу, щоб вивести на чисту воду шматок Азії на європейському заході”²⁹².

Тоді ж з'явилися і матеріали з поглядами швейцарців на Україну та її населення. Українцями вони називали 30-мільйонний народ, пригноблений сусідніми націями, відсталий економічно та культурно, пасивний, покірний, консервативний, що тримався традицій і сторонився прогресивних впливів. Швейцарці ще називали українців народом мрійників, які про щасливе майбутнє лише фантазували, проте нічого реального не робили для втілення своїх мрій у життя. Швейцарські видання констатували факт українського національного відродження в Галичині, відзначали його форми. Журналісти вживали правильну термінологію щодо українців, зазначали розділеність території України та проживання одного народу в умовах різних політичних режимів, які накладали на нього певні відмінності. Наприклад, вони називали русинів Галичини та українців Південно-Західної й Південної Росії однією нацією.

Українські публіцисти й послі до Державних дум популяризували українське питання до таких масштабів, що воно з'явилось і на шпальтах інших європейських періодичних та наукових видань – “*Ruthenische Revue*”, “*Studio*”, “*The Russian Revue*”. У березні–квітні 1913 р. вийшло подвійне число популярного французького видання “*Les Annales des nationalités*”, присвячене Україні. Воно об'єднало 12 статей зі статистичними й територіальними даними про українські землі, їх історичне минуле, національний гніт та опір, який пробивався через імперські забо-

²⁹¹ [В. Степанківський]. Швейцарці – про українців. Рада. К., 1908. №121. 27 мая (9 липня). С. 2. К., 1908. №122, 28 мая (10 липня). С. 2; 1908. №123. 29 мая (11 липня). С. 2.

²⁹² Рада. К., 1908. № 121. 27 мая (9 липня) С. 2.

рони. У передмові до цього тематичного випуску французький вчений Ш. Сеньобос звернув увагу на існування багатомільйонного слов'янського народу, прикритого обіймами “старшого брата” так щільно, що про нього майже не знала Європа. Автор писав про мовну безправність українців, його безіменність, через викрадену історичну назву. Сеньобос відзначав і подвійний національний гніт України з боку Російської імперії та Польщі, констатував виняткові переслідування українців російським урядом та несправедливу політику поляків щодо українців Галичини.

Окрім зазначених заходів, спрямованих на відродження національних культурно-освітніх прав українців, їх консолідацію з іншими народами Росії та слов'янського світу, на початку 1900-х років формується і пласт друкованих матеріалів українських авторів з обґрунтуваннями національної самобутності в історичному, ментальному, територіальному, культурно-побутовому вимірах. Вони з'являються як в українських періодичних виданнях, окремих збірниках, так і в наукових працях і статтях новим явищем української суспільної думки. Бо вперше за тривалий час вимушеного мовчання українці публічно заявляють про своє глибоке історичне коріння, непересічні шляхи формування та історичного буття пращурів української та російської націй, які наклали відмінні ментально-культурні проєкції на два різні народи.

Журналісти і науковці (М. Грушевський, С. Рудницький, Б. Грінченко, П. Стебницький, В. Доманицький, О. Лотоцький, М. Аркас) у наукових, науково-популярних, публіцистичних працях окреслювали історичні території, на яких осіли і формувались українці. При цьому в географічні описи автори включались і території західноукраїнських земель, відзначили їхні ментальні, культурні, побутові подібності із наддніпрянськими землями. Конкретними фактами автори доводили, що це дві частини одного народу, історично розділеного різними зовнішніми впливами.

Один із провідників українського руху М. Грушевський у своїх публіцистичних працях визначив маркери, які свідчили про існування українців як нації, географічно окреслив їхні території. Такі матеріали мали важливе інформаційне значення як для самоствердження українців, формування їхньої національної ідеології, так і для захисту від ворожих інсинуацій, які викривляли непорушні історичні факти, доводили подібність різних народів, їхнє спільне історичне та територіальне походження. Підкреслимо, що праці на національну тематику для Наддніпрянської

України стали новинкою свого часу. Вони почали заповнювати ту інформаційну лакуну, яка була наслідком офіційних заборон на українство другої половини XIX ст. Завдяки формуванню української періодики, автори вперше торкнулись важливих національних тем, які наклали відповідні проєкції на подальшу динаміку українського руху та його ідеологічні засади.

Михайло Грушевський

Ключовими ознаками нації українські публіцисти назвали спільну територію та згуртованість народу. Конкретні факти про українські землі на початку XX ст.: їхнє географічне положення, населення, його національний склад, адміністративний устрій відобразились у публіцистичних та наукових працях М. Грушевського. За його даними координати України у межах Російської імперії на початку XX ст. простягались приблизно у широтах від 45 до 53 градусів та в діапазоні 20–44 градусів довготи (по Грінвічу)²⁹³. Вони включали весь Крим, північне узбережжя

²⁹³ *Грушевський М.* Україна и украинство. Украинская жизнь. М., 1912. №1. С. 15.

Чорного моря, та всю водну артерію Дніпра. М. Грушевський визначив чотири географічні точки, які окреслювали етнографічні українські землі: на заході вони простягались вздовж Дністра та його проток до гористої системи Карпат, що закінчувалась у басейні річки Вісли, на півночі – розкинулись вздовж річки Прип'ять і по всьому її басейну. На сході поселення українців заповнили басейн річки Донець, окрім нижньої течії, місцями вони глибоко врізались у басейн річки Дін. Також українці тоді проживали у басейнах річок Буг (Холмська Русь, Підляшшя) та Десни (між Десною і Сожем).

М. Грушевський визначив і губернії, заселені українцями, назвавши їх історично українськими землями, це: Волинська, Подільська, Київська, Херсонська, Катеринославська, частина Люблінської, Гродненської, Седлецької, Мінської (на заході), уся Берестейщина, частина Бессарабської і Таврійської, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Курська, Воронежська, а також області Донська і Кубанська. Історик назвав землі зазначених губерній основою історичного українського етнотворення, яке на початок 1900-х років об'єднало усю українську націю²⁹⁴. Українськість центральних українських губерній М. Грушевський доводив національним складом населення. В окремих із них етнічні українці на поч. 1900-х рр. становили 80–98%, тобто ці губернії були майже одноетнічними. До них належали Полтавська губернія, південна частина Чернігівської, східні частини Київської та Катеринославської губерній. На більшій частині Київської губернії, Волині, західній частині Подолії, суміжних територіях Харківської, Курської і Воронежської губерній проживало 70–80% етнічних українців²⁹⁵. Статистичними даними М. Грушевський доводив, що Курська і Воронежська губернії на початок ХХ ст. також були українськими територіями, вистоявши перед російським асиміляційним тиском. Така показова статистика дала підстави М. Грушевському назвати українство не острівком, чи оазисом серед чужого народу, а широким національним морем, яке поглинало острівки чужих національностей, що проживали на українських етнічних територіях.

²⁹⁴ Там само. С. 15.

²⁹⁵ *Грушевський М.* Украина и украинство. Украинская жизнь. М., 1912. №1. С. 28.

Украина и украинство.

Украинский вопрос въ Россіи имѣеть достаточно „почтенную“ давность, считать ли его начало съ присоединенія Украины къ Московскому государству, или съ тѣхъ фактовъ, которые за нѣсколько десятковъ лѣтъ передъ тѣмъ поставили его на очередь московской политики, сдѣлавъ его разрѣшеніе въ концѣ-концовъ вопросомъ государственной будущности Московскаго государства, или, наконецъ, съ первыхъ проявленій назрѣвающаго конфликта московской политики съ жизнью и стремленіями Украины по ея присоединенію. Главнѣйшіе моменты въ продолжительномъ развитіи этого вопроса болѣе или менѣе извѣстны. Но украинство современное, вступающее во весь ростъ своихъ національныхъ требованій, съ постулатами національной жизни, полноты и долговѣности національной культуры,—явленіе сравнительно новое, или, можетъ быть, скорѣе кажущееся новымъ послѣ предшествующаго подавленія и паденія національной украинской жизни, настолько понизившихъ уровеньъ національнаго самочувствія, что даже выдающіеся представители Украинскаго движенія еще такъ недавно находили возможнымъ выступать противъ расширенія роста національной культуры въ настоящемъ или отрицать наличность стремленій къ политическому самоопредѣленію у украинскаго народа въ его прошломъ. Нельзя особенно удивляться, если на людей, стоявшихъ далеко отъ украинской жизни, не слѣдящихъ ни за успѣхомъ украинскихъ изученій, ни за движеніемъ украинской жизни въ послѣднія десятилѣтія, это „новое“ украинство, представшее со своими запросами и требованіями, производило впечатлѣніе чего-то неслыханнаго, страшнаго, искусственно вздутаго, продукта фантастическихъ мечтаній какой-то „кучки“ или постороннихъ воздѣйствій. Такіе взгляды и сужденія объ украинствѣ стѣняются, однако, все менѣе извинительными съ теченіемъ времени, съ накопленіемъ „оказательствъ“, свидѣтельствующихъ о жизненности и органичности этого новаго укра-

Початок статті М. Грушевського в журналі “Украинская жизнь” (1912)

Історичними фактами М. Грушевський довів тривалий у часі розвиток українських територій, їх постійну локацію на землях від узбережжя Чорного моря до Карпатських і Кавказьких гір, сформовану кількісно велику українську етнічну групу, яка створила свою оригінальну національну культуру, історію, мову, побутові традиції, економіку й господарство. Питання українських територій, в тому числі й в історіографічному сенсі, М. Грушевський ґрунтовніше розглядає і у дослідженні “Історія українскаго народа”, яке увійшло до першого тому довідкового видання “Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ”. Воно побачило світ у 1914–1916 рр. у С.-Петербурзі у двох томах за участю відомих українських та російських вчених – М. Грушевського, Ф. Вовка, С. Рудницького, О. Русова, М. Ковалевського, М. Туган-Барановського, Ф. Корша, О. Шахматова. Сучасники назвали його першою енциклопедією українознавства. У

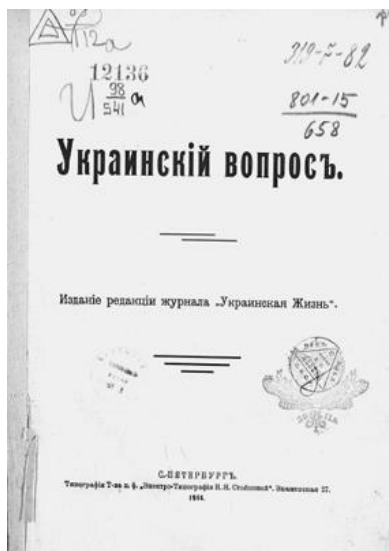
першому томі цього видання М. Грушевський відобразив історію формування українських етнічних територій у IV–VI ст., відзначив вплив географічних факторів на економічно-культурний розвиток відомих слов'янських племен, прародичів українців. Історик описав і території перших українських поселень, поділяючи їх на пояси: перед степовий, степовий, лісовий, карпатське передгір'я, обравши за критерій географічні особливості місцевостей.

Історико-територіальних питань торкається і Б. Грінченко у своїх популярних нарисах “Оповідання з української старовини”, що побачили світ 1906 р. у газеті “Громадська думка”²⁹⁶, і М. Аркас у науково-популярній праці “Історія України-Русі”, що вийшла в кінці 1907 р. у С.-Петербурзі. Завданням цих перших історичних праць українських авторів було доведення давнього й самобутнього походження українців та їхніх територій, тривалий період їхнього історичного формування та розвитку, які наклали на них свої особливості та відмінності від інших народів, створивши українців як окрему етнічну групу.

На відмінні географічні й кліматичні умови, в яких історично формувалися три нації: українці, росіяни й білоруси, і які штучно споріднювала російська великодержавна історіографія та офіційна пропаганда, звернули увагу й автори публіцистичного збірника російською мовою “Украинский вопрос”, який з'явився у книжковому світі 1914 року. Його авторами стали учасники українського руху, організатори національного життя в російській столиці – П. Стебницький та О. Лотоцький. Про це свідчать листи П. Стебницького до Є. Чикаленка²⁹⁷. Метою праці, що вийшла у передвоєнну добу у С.-Петербурзі, був захист українського руху від інсинуацій українофобської пропаганди, яка будь-які культурницькі заходи українців трактувала як сепаратистські та протизаконні, не визнаючи ніяких відмінностей між різними народами. Названою працею українці відповіли і на резонансну книгу Н. Щоголева “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма”, що вийшла у Києві в 1912 р. та відображала український культурницький рух як протидержавний, тим самим накликаючи на нього нові репресії.

²⁹⁶ Грінченко Б. Оповідання з української старовини. Громадська думка, К., 1906. №№ 29, 30, 36, 53, 54, 61, 62, 83, 106, 170, 176, 182.

²⁹⁷ Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. К., 2008. С. 376–387.

Обкладинка збірника “Украинский вопрос” (1914)

Автори “Украинского вопроса” також обґрунтовували глибоке історичне походження українських територій та їхніх назв, визнали українців кількісно переважаючим населенням центральних губерній, окреслили їхні автохтонні землі, антропологічні й етнічні особливості, послідовну й багатовікову збереженість, стійкість до асиміляційних впливів, як на наддніпрянських, так і наддністрянських теренах.

Пращурами українців автори назвали слов'янські племена: полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, окреслили й території їхньої історичної локації: басейни середнього й нижнього Дніпра, Дністра й Дону. Визначили й особливості цих територій, які наклали проєкції на подальший історичний шлях названих племен: родючі ґрунти, теплий клімат, відкритість для кочових степових племен, які стали для них основною небезпекою. Пращурами ж росіян автори визначали іншу гілку слов'янських племен: кривичів, дреговичів, радимичів, в'ятичів, які жили в інших географічних умовах – верхів'ях річок Дніпра, Західної Двіни та Волги, і були захищені від кочових племен природними об'єктами (масивами лісів та водних артерій). Ця природна захищеність створила кращі передумови для подальшої організації державного життя зазначених слов'янських племен. Автори допускали, що племена, які були пращурами українців і росіян, жили відособлено, можливо й не знали одне одних через великі відстані, лісисті місцевості й болота, які розділяли їх.

Саме ця відокремленість, на їхню думку, й сформувала два різні антропологічні й етнічні типи, до того ж у своєму подальшому розвитку вони зазнали різних впливів зовнішніх чинників: на майбутніх українців вплинули тюрки, а на росіян – фінни.

Окрім різних історичних шляхів, умов розвитку та зовнішніх впливів, українські публіцисти виокремили й інші відмінності українців від росіян, які вони простежували в устроях, господарюванні, культурному й мовному сегментах, родинних взаєминах, які також сформувались історично і чітко відбивали два різні етнотипи. До них були віднесені: слабкість, або відсутність в українців общинного ладу, притаманного росіянам, подвірна форма землеволодіння, окреме господарювання та побут членів родин, національна пісенна й народна культура, відмінна мова, гумористична вдача. Ще виділена така особливість українства, як збереженість національної ідентичності (мови, традицій, культури, побуту) простими людьми (селянами й міщанами), які проявили стійкість до асиміляцій у різних історичних умовах буття, не приймаючи чужі впливи та не вкорінюючи їх у побут, культуру, традиції. Підлеглими чужим впливам та асиміляціям в Україні, як і в інших народів, виявились вищі соціальні верстви суспільства.

Цей факт відзначав у своїй спадщині і Є. Чикаленко, коли міркував про шляхи формування національно свідомого українства. Він вважав вищі соціальні верстви в Україні, зокрема дворян, цілком асимільованими та безнадійними для національного відродження, тому що в умовах імперського існування вони втратили всяку ідейність, переймаючись проблемами кар'єрного зростання. Зокрема, щодо цього зазначав такий факт: “Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають на джерела всяких “милостей”, марять про камер-юнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до кар'єри повітової, губерніяльної. [...] Не диво, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватись на “великія й багатія милості”²⁹⁸.

Окрім історичних і публіцистичних праць про українські етнічні території важливе місце у висвітленні зазначеної теми зайняв і географічний нарис С. Рудницького про Україну, що також увійшов до збірника “Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ”²⁹⁹. У ньому були

²⁹⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К., 2004. С. 53.

²⁹⁹ Рудницкий С. Очеркъ географіи Украины // Украинский народъ въ его про-

окреслені українські кордони, особливості географічного положення й рельєфу України, природно-кліматичні фактори, описані основні природні об'єкти – гори, ріки, Чорне море, плоскогір'я, височини та низини, із зазначенням географічних координат. У праці прозвучали конкретні цифри про площу українських територій (приблизно 850 тисяч квадратних кілометрів)³⁰⁰, кількість населення (33 мільйони)³⁰¹, його розселення як в Україні, так і за межами етнічних українських територій, наприклад, на Закавказзі, в Туркестані, вздовж нижньої течії Волги та ін. До українських територій С. Рудницький відніс: Карпати і Прикарпаття, Підляшшя, Волинь, Поділля, Полісся, Правобережну й Лівобережну височини, Лівобережну низину, Донецький кряж, українську частину Бессарабії, Чорноморську низину, Крим.

Обкладинка видання “Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ”

У вказаному виданні знайшла місце й цінна статистична інформація відомого українського громадського діяча й статиста О. Русова³⁰² про кількісний склад українців, що проживали в європейській частин

шломъ и настоящемъ. М., 1916. Т. II. С. 361–380.

³⁰⁰ Там само. С. 361.

³⁰¹ Там само. С. 371.

³⁰² Статистика украинскаго населенія Европейской Россіи // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ. М., 1916. Т. II. С. 381–406.

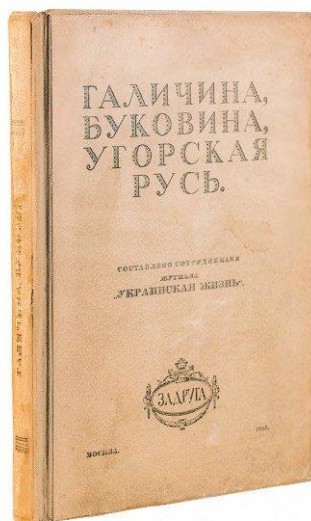
Росії. У таблицях автор зібрав губернії та повіти з відображенням у них кількості українського населення, його співвідношення (у відсотках) до загальної кількості усіх мешканців тієї чи іншої губернії. У наведенні статистичних даних автор керувався матеріалами загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Його дані демонстрували абсолютну перевагу українського населення у Полтавській, Чернігівській, Подільській, Харківській, Київській, Волинській, Катеринославській, Херсонській губерніях, масове проживання українців і в Кубанській, Таврійській, Ставропольській, Воронежській, Донській, Гродненській губерніях. О. Русов також відобразив перевагу етнічних українців серед сільських жителів, переважаючи вікові групи українців у різних губерніях, звернувши увагу на кількісну перевагу молодого населення (до 19-ти років).

Важливе інформаційне значення для українського націєтворення початку ХХ ст. набувають і матеріали, присвячені західноукраїнським землям. Як вже зазначалось, вони розглядаються як частина українських земель, тимчасово відділена від Великої України історичними обставинами, проте зв'язана подібними рисами ментальності, громадськими, науковими проектами та спільним ідеалом об'єднання. Про це свідчать нариси В. Охримовича і С. Томашівського “Галиція”, “Буковина”, “Угорская Русь”, що увійшли до другого тому видання “Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ”³⁰³, десятки різножанрових матеріалів про Галичину, надрукованих у періодичних виданнях Наддніпрянщини, зокрема в газеті “Рада”.

Для ознайомлення з українськими землями Наддніпрянщини та доведення етнічної однотипності цих земель із наддніпрянськими був створений ще один публіцистичний збірник, що вийшов у Москві в 1915 р. російською мовою – “Галичина, Буковина, Угорская Русь”. Її авторами стали співробітники журналу “Украинская жизнь”, який у Москві з 1912 р. видавала тамтешня українська громада. Як свідчить листування, серед провідних авторів були згадані вище – П. Стебницький та О. Лотоцький. Вони окреслили території західних земель, які називали українськими, проте відділеними від України політичними кордонами. Так, східну Галичину і північну Буковину автори вважали продовжен-

³⁰³ Охримович В. Галиція. Буковина. Томашевский С. Угорская Русь // Там само. С. 407–426.

ням Волинської і Подільської губерній, про що свідчили прикордонні топоніми: Галицька Волинь та Галицьке Поділля.

Обкладинка збірника “Галичина, Буковина, Угорская Русь” (1915)

Автори подали й географічні характеристики західноукраїнських земель: описали рельєф, водні артерії, з'єднані з чорноморським та балтійським морськими басейнами, рівнинні місцевості, гірський масив Карпат, його ярусність та особливості кліматичних і ґрунтових умов у різних частинах, які впливали на господарську культуру населення, формували його різну спеціалізацію та різнотипові групи населення (за антропологічними ознаками, культурою, побутом, характером господарювання). У зазначеній праці вперше у широкий читацький обіг вводилось чимало географічних назв краю, у тому числі й місцевих, наприклад Авратинське, Волинське, Покутське плоскогір'я, Розточе, Підгір'я, зазначалась місцева маловживаність топоніму Карпати, які автохтонне населення в залежності від частин проживання, називали: Низький Бескид, Високий Бескид, Горгани, Чорногора. Описуючи географічні особливості кожної частини Карпат, автори звертали увагу на проблему краю, яка має вже столітню історію: винищення у горах лісових масивів. Тоді негативні наслідки вона мала для господарської діяльності лемків, бо гірські води безперешкодно заливали їхні городи, замулювали глиняно-піщаними зносами, часто знищуючи і врожаї.

Автори збірника провели чимало паралелей, аби довести подібності українців східної та західної частин українських земель, незважаючи на відмінності в історичних шляхах розвитку та зовнішніх впливах. За їхнім визначенням, за своїм етнотипом галицькі русини, у багатьох ознаках були спорідненими з українцями Поділля. Їх відрізняли лише умови життя та рівень господарської культури (в Галичині вже тоді простежувався помітний вплив західноєвропейської моделі побуту й господарювання). Автори констатували подібності галичан, подолян і волинян у землеробській спеціалізації (усі вони вирощували жито й кукурудзу), кухні, продуктах харчування, архітектурі хатніх забудов. Відзначали подібності у забудові й плануванні житлових приміщень у галичан та наддніпрянців, проте звертали увагу на новинку, завезену додому галицькими емігрантами: побудову будинків із бетону із двохскатними дахами. Автори звертали увагу і на подібності галичан з волиняками та подолянами в одязі та відзначали відмінності, накладені на елементи одягу галичан польським і німецьким впливами (наприклад, білі “полотнянки”, свити зі вставками, або шматочками із кольорового сукна).

У збірнику представлені групи населення західноукраїнських земель під кутом зору їх спорідненості із загальноукраїнською культурою, етнотипом та ментальністю. Окрім галицьких русинів, виділені й гірські русини, які включали чотири групи населення: гуцулів, бойків, лемків та угорських русинів. Вони відрізнялись окремими територіями свого проживання, етнографічними та лінгвістичними ознаками, проте усі мали загальноукраїнські риси. Наприклад, відзначаючи оригінальність гуцулів у своєму розселенні в умовах гірського рельєфу, способі життя й господарювання, автори відзначали їх подібність до українців, навіть кращу антрополічну й етнографічну збереженість, порівняно з іншими етногрупами через ізольований спосіб життя та відсутність на собі інших етнічних впливів. До особливостей українського етнотиту, збережених гуцулами, віднесені такі їхні антропологічні ознаки: високий зріст, темне волосся, невелика голова, жіноча врода.

Автори писали і про спорідненість елементів бойківського одягу із загальноукраїнським, з його первісними архаїчними формами, наявність у ньому й переходових форм, характерних для лісових місцевостей Наддніпрянщини. Отже, збірка “Галичина, Буковина, Угорська Русь” стала першим для свого часу систематизованим описом західноукраїнських земель, поєднавши територіально-географічні, етнографічні й історичні матеріали. На їх підставі автори прийшли до висновку, що населення

зазначених територій було українським, мало загальноукраїнські риси та традиції, а якщо й відрізнялось від наддніпрянців, то лише збереженням українських архаїчних форм (в одязі, побуті, архітектурі), втрачених на інших українських територіях.

Цінні дані про гуцулів, їхні особливості у мові, культурі, побуті, кухні виклав на сторінках “Ради” у 1908 р. її постійний автор В. Доманицький у кількох нарисах із його циклу публіцистично-подорожніх вражень “Листи з-за границі”. Він зібрав у них цінний історично-етнографічний матеріал, описав елементи одягу гуцулів, відзначив прикраси, оформлення зачісок у жінок, зовнішній вигляд чоловіків та літніх людей³⁰⁴. В. Доманицький висловив погляди і на походження гуцулів, їхньої мови, порівняв її з галицькою та наддніпрянською та відзначив збереженість у ній загальноукраїнських архаїчних форм, навів твердження вчених про подібність сучасної йому гуцульської мови з мовою пам’ятки літератури стародавньої Русі, “Слова о полку Ігоревім”. Автор порівняв гуцульську мову з чернігівською та висловив гіпотезу про спільну мову усіх українців на початках їхньої державності та про переселення частини українців (гуцулів) з Київської держави у гори під натиском завойовників.

На думку В. Доманицького, життя цієї етногрупи українців в особливих природних умовах, на відлюдді, створило найкращі умови для збереження нею прабатьківської давньої мови, багатьох старовинних традицій і звичаїв, втрачених іншими етногрупами. Отже, В. Доманицький констатує древність гуцульської мови, її зв’язок зі старослов’янською, близькість до наддніпрянської (ці міркування він підкріплює численними прикладами), значну відмінність від галицької мови, яка зазнала польсько-німецьких впливів. В. Доманицький звертає увагу і на діалекти гуцульської мови (наводить їх численні приклади), які надавали їй оригінальності та колориту

У збірнику «Галичина, Буковина, Угорская Русь» подається й історичний нарис про Галичину, її зв’язки з Києвом та західними країнами, період спільного історичного існування українських земель в умовах Галицько-Волинського князівства. За історичними фактами автори простежили різні впливи на історичний розвиток Галичини Наддніпрянщини, зазначаючи, що галицькі землі розвивались під західно-європейськими

³⁰⁴ Доманицький В. Лист з-заграниці. Рада. К., 1908. № 175. 31 юля (13 серпня). С. 2–3; №210. 14 сентября (27 вересня). С.2–3.

впливами, а наддніпрянські – візантійсько-східними. Ця різновекторність сформувала особливості двох частин українських земель у мові, культурі, національній збереженості. Автори констатували сприятливіші історичні умови для розвитку національної ідентичності українцями Галичини, відзначили й соціальні прошарки у краї, найстійкіші до асиміляційних впливів. До них були віднесені: православне духовенство, селян і міщан.

У праці відмічена і всеукраїнська роль Галичини у національному розвитку і самозбереженні української ідентичності в XIX ст., коли саме ця частина України, за словами М. Грушевського стала тим резервуаром, в якому збирались усі культурні й громадські сили цілої України, не маючи можливості національно існувати та розвиватись в умовах російського панування на землях Наддніпрянщини. Автори збірника підкресливали, що Галичина в XIX ст. повторила свої історичні місії. На їхню думку, така ж роль їй випала і в XIII ст., коли саме галицькі землі зберегли залишки української культури в умовах татарської навали на Київську Русь, і в кінці XVI ст., в умовах посилення польських впливів на українські землі.

Автори визначили й фактори, які сприяли національному відродженню Галичини в XIX ст. та консолідації на її теренах українців розділених українських земель: нерозривні зв'язки з Наддніпрянською Україною (громадські, політичні, культурні, наукові), усебічна підтримка наддніпрянцями українських заходів, розуміння ними кращих умов для національної праці в Галичині, де розвивалась українська література, наукові студії, видавнича справа, формувалась національна ідеологія. Простежуючи знакові події національного відродження в Галичині, автори прийшли до висновку, що до кінця XIX ст. відмінності між галичанами й наддніпрянцями розмивалися і національні рухи, що розгорнулись в обох частинах України, злились в одне русло демократичного руху із спільними завданнями, учасниками та метою.

Отже, доба націє творення, яка розгорнулася на українських територіях із середини XIX ст., спочатку в Галичині, а згодом охопила і землі Наддніпрянської України (к. XIX–поч. XX ст.), формувалась поколінням ідейного українства, яке усвідомлювало ті загрози, які постали перед його народом в умовах чужоземного панування. Усі його заходи та ідеологічні постулати були зосереджені на збереженні національної ідентичності, культурно-мовних та освітніх прав багатомільйонного народу, доведенні самобутності українства, як нації, яка мала свої історичні те-

риторії, культуру, мову, ментальність. Для демонстрації національних потреб учасники українського руху використовували різні засоби: делегували представників до високих чиновників Російської імперії, подавали резолюції російському урядові, звертались до Російської академії наук із проханням розглянути українське питання, сміливо висловлювали вимоги і в російській пресі. Знаковим проявом національного руху стало і заснування української періодики, провідного засобу популяризації ідей, заходів, учасників та висловлення українцями поглядів на національне питання.

Саме національна періодика і тимчасові офіційні пом'якшення щодо українського книговидавництва створили для учасників українського руху широку інформаційну платформу для різноаспектного обґрунтування українського питання. Вони визначили основні маркери існування нації, географічно окреслили українські території, їхні кордони, відзначили постійні й древні локації українських земель, назвали й українські губернії, узявши за основний критерій перевагу українців у складі їхнього населення, та відобразили статистику українців в окремих російських губерніях. Саме статистичні обґрунтування дали підстави визнати українськими й Курську та Воронежську губернії, у складі населення яких більшість становили українці.

Матеріали українських періодичних видань відображали участь українців у міжнаціональних заходах, що проходили як в Росії, так і в європейських країнах. Їх роль полягала у зближенні українців із представниками інших націй для формування спільної стратегії у виборюванні національних прав. Стає відомо, що саме тоді закладаються знайомства українців із представниками різних націй – поляками, прибалтами, вірменами, фінами, грузинами, чехами, швейцарцями. Завдяки їм, інформація про українське питання виходить у європейський світ. На шпальтах чеських, швейцарських, німецьких, французьких періодичних та наукових видань з'являються матеріали про українців, як про пригноблену націю, що мала розділені території, вкрадену назву, але спільну історичну спадщину, культуру й наміри відродити національні права та об'єднатись.

Українські публіцисти вперше сформували пласт матеріалів про національний рух, що розгорнувся в Наддніпрянській Україні з початку 1900-х років; відобразили його зміст, форми, учасників, познайомили українців із особливостями подібних процесів в інших народів, які пройшли вже цей шлях і здобули національні права. Вони висло-

вили й своє бачення національного питання у Російській імперії, стереотипне ставлення до нього російських політичних сил, партій, публіцистів.

У матеріалах національної преси (газетах “Тромадська думка”, “Рада”, “Село”, журналах “Нова громада”, “Світло”, “Украинская жизнь”), окремих публіцистичних працях поч. ХХ ст. з’явилися статті й нариси, в яких українці вперше за багато десятиліть висловили погляди на глибоке історичне коріння українських територій, автохтонність населення, архаїчність його мови, побутово-народної культури. Автори окреслили різні історичні шляхи формування української та російської націй, зазначаючи відмінності географічних умов проживання слов’янських племен, прародичів обох народностей, які наклали різні проекції на їхні державні організації, традиції й ментальності. Також українці заявили про національну стійкість різних соціальних груп населення до зовнішніх асиміляційних впливів, які були тривалими, цілеспрямованими і вкорінювались владою.

Українці вперше подали географічно-історичні, статистичні, етнографічні описи українських земель, включивши в їхню локацію Крим, Чорноморське узбережжя, Галичину. Вони наголошували на роз’єднаності українських земель, яку вважали тимчасовою, та доводили історичними фактами спільність Наддніпрянщини і Галичини. Публіцисти Наддніпрянщини знайомили широкий читацький світ із етнічними групами українців, що проживали у різних частинах Галичини, їхніми природними умовами існування, особливостями господарської й побутової культури, одягом. Вони вперше заявили про найкращу збереженість, наприклад, гуцулами, архаїки української мови та окремих історичних традицій. Пояснювали це тим, що саме ці етногрупи українців зазнали найслабших асиміляційних впливів, відійшовши у гори та законсервувавши древні українські традиції. Отже, публіцисти доводили, що українці західних та наддніпрянських українських земель, це один енотип, за своєю антропологією, культурою, духовним світом, побутом, характером господарської діяльності. Відмінності ж визнавались результатом різних зовнішніх впливів. Провідною темою публіцистичних матеріалів національної тематики поч. ХХ ст. стало й доведення історичних відмінностей у формуванні української та російської націй, які свідчили про різні ментальності, культури, спадщину. Представники ідейного українства їх бажали зберегти й примножити, і на цьому мотиві національного самозбереження будували свою ідеологію.

I.4. Газета “Рада” про загальнонаціональні і регіональні складові української національної ідентичності

Юлія Горбач

Одним із життєво важливих чинників формування національної ідентичності будь-якого народу є консолідація його суспільства. Лише усвідомлення себе національною спільнотою з особливими, відмінними від інших спільнот рисами та особливостями, дозволяє говорити про становлення народу як окремої нації.

На зламі XIX–XX ст. Україна пережила суспільну трансформацію, перейшовши від аграрно-традиційного до модерно-індустріального суспільства. Поряд із суттєвими економічними змінами на території українських земель динамічно розгорнувся й національний рух, з’явилися перші культурно-просвітні товариства та перші політичні партії, сформувалася якісно нова українська еліта. Остання, одночасно з реалізацією своїх політичних планів, взяла на себе завдання формування української національної ідентичності.

Найяскравіше реалії українського громадсько-політичного життя початку XX ст. знайшли відображення в українській щоденній газеті Наддніпряни “Рада”, яка виходила в Києві з 1906 по 1914 рр. Газета виникла в процесі розвитку українського національного руху і стала своєрідним центром, який об’єднав довкола себе багатьох відомих українців. Це були люди з різними політичними та суспільними поглядами, які прагнули брати активну участь у виробленні спільних завдань та стратегій українського національного поступу.

Офіційно “Раду” видавав відомий український письменник та громадсько-культурний діяч Б. Грінченко, але фактично її видання фінансувалося завдяки українському громадському діячу та меценату Є. Чикаленку та частково за матеріальної підтримки В. Симиренка, Л. Жебуньова, П. Стебницького та В. Леонтовича. “Рада” була позапартійною газетою. Вона намагалася висвітлювати події з усіх українських земель та реагувати на всі громадсько-політичні та культурні прояви українського життя, завдяки чому значною мірою долучилася до формування української національної ідентичності на початку XX ст.

Щороку 1-ше число газети “Рада” розпочиналося з підсумкової статті про попередній рік та про його значення для суспільно-політичного та національного розвитку українців. Серед тем, які висвітлювалися найширше, були: вирішення українського питання в стінах

Державної Думи (“...тільки в IV-й Думі, темній, реакційній, недолугій і кволій в своїй більшості, розгорнулося й стало на всю можливу за теперішніх часів широчінь українське питання...”³⁰⁵), розвиток української преси (“Цей рік приніс, насамперед, цілу низку нових органів нашої преси... “Дзвін”, “Ілюстрована Україна”, “Сяйво”, “Маяк”, “Наша кооперація”, “Життя і знання” тощо³⁰⁶), поява нових українських товариств, з’їзди діячів народної освіти (їхні резолюції про необхідність українізації школи в Україні), культурні заходи із вшанування відомих українських письменників, науковців тощо.

Перераховуючи демократичні досягнення та свободи, які на початку ХХ ст. здобув український народ, газета згадувала також про не використані українцями повною мірою можливості. Так, порівнюючи Наддніпрянську Україну з Галичиною, М. Павловський, відомий український журналіст та головний редактор газети “Рада”, писав, що на відміну від Галичини, де українці все ж мали елементарні громадянські права, надані йому австрійською конституцією, українці Російської імперії продовжували боятися навіть самого слова “конституція”, а громадянські права продовжували лишатися правами лише на папері³⁰⁷. Навіть у Державну Думу, де один депутат мав представляти інтереси 250 тис. осіб, українцям, які нараховували 25–26 мільйонів, пощастило провести лише 47 своїх послів. При цьому українській думській громаді все ж вдалося голосно заявити про прагнення українського народу до самостійного національного життя – депутати виступали в самій Думі та друкували відповідні матеріали на сторінках друкованого органу “Рідна Справа”. Цей та інші друковані органи української преси, на думку М. Павловського, мали надзвичайно важливе значення для розвитку українського національного руху, оскільки вони попри всі перешкоди будили в українського читача національну свідомість та закликали до активних дій. Особливо він виділяв такі часописи, як “Громадська Думка”/“Рада”, “Рідна Справа”, “Рідний Край”, київське “Слово”, “Світову Зірницю”, а також “Літературно-науковий вістник”, який виконував місію єднання двох частин української землі, розділених кордоном.

Аналізуючи здобутки українців на початку нового століття, М. Павловський відзначав безперечно важливу діяльність старих та поя-

³⁰⁵ *Сфремов С.* Українське життя в 1913 році. *Рада*. 1914. № 1. С. 3.

³⁰⁶ Там само. С. 3.

³⁰⁷ *Павловський М.* Українське життя за 1907 рік. *Рада*. 1908. № 1. С. 2.

ву нових українських “Просвіт”, в яких попри складні умови, бо їхня праця на кожному кроці наштовхувалася на різного роду заборони, працювали провідні діячі українського національного руху. Автор звертав також увагу на велику підтримку, яку серед українського населення отримало домагання студентської молоді запровадити українські кафедри при університетах. Вперше українська мова залунала на лекціях в стінах Одеського університету, потім Харківського – на викладах історії української словесності проф. М. Сумцова, після цього в Київському університеті та на Вищих жіночих курсах. Поява українських кафедр при вищих навчальних закладах мала важливе значення, адже в майбутньому звідти мали вийти нові українські наукові сили. Крім того, поява кафедр мала збудити у простих пересічних українців інтерес та повагу до українства, як до своєї нації³⁰⁸. З появою українських викладів та зростанням інтересу до українознавства виникла потреба у популярно-наукових лекціях, і це завдання взяло на себе київське Українське наукове товариство на чолі з М. Грушевським. Воно влаштувало прилюдні наукові засідання, які були дуже популярними та збирали багато людей.

Серед інших важливих питань, які привертати журналістську увагу М. Павловського, було питання про особливості переходу до нових конституційних свобод після маніфесту 17 жовтня 1905 р. та про становище українців порівняно з іншими націями російської держави. У статті “На українські теми” (Рада. 1907. № 16. С. 2–3) М. Павловський зазначав, що новий лад вимагає від українців зосередження усіх сил задля оборони своїх прав на існування як нації, і що, на жаль, активність і здобутки українського руху на цьому полі є дуже незначними. Далі, аналізуючи статтю М. Грушевського “На українські теми” (*Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. I. С. 145–154), він погоджувався з точкою зору М. Грушевського, що доля українців у їхніх власних руках: “Тільки українці можуть і мусять вдихнути в безформений все ще і пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя, з’єднати національним почуттям, наскільки це можливо, різні верстви й класи громадянства на всій території України і виробити ту національну підставу, на якій кожний народ, кожна сучасна нація розвиває свою культурну та громадську еволюцію. Коли ж українці протягом

³⁰⁸ Там само.

одного покоління не стануть нацією, то вони можуть втратити можливість стати нею назавжди”³⁰⁹.

Серед співробітників “Ради”, які у своїх працях торкалися теми українського руху та досліджували питання української ідентичності, був і вже згадуваний М. Грушевський. Ще у публікації “Українство і питання дня в Росії” (*Літературно-науковий вістник*. 1905. Т. IV. С. 1–10), характеризуючи січневі події в Петербурзі, М. Грушевський зазначав, що українське питання має стати політичним, та окреслив нові напрями діяльності з метою організації української спільноти як нації – усвідомлення суспільності має здійснюватися не лише на основі національного почуття, яке у більшості української інтелігенції є слабким, і не на підставі слабких історичних та етнографічних традицій, а в першу чергу, виходячи з господарських та економічних інтересів української території, її емансипації від державних центрів, здійснення раціонального економічного та культурного розвитку, створення краєвої автономії та самоуправи. М. Грушевський наголошував, що українці повинні вийти за рамки ідеї етнографічної народності, і стати народністю в політичному та економічному відношенні, а також розпочати організацію української спільноти як нації. На його думку, прийняття лише ідеї етнографічної народності призвело б до летаргічного існування українців на незначений час.

В іншій статті “Наші домагання” (*Рада*. 1907. № 43. С. 2–3) М. Грушевський розглянув вирішення українського питання в рамках загальної правової перебудови Російської імперії та закладення підвалин рівноправності всіх її народів. Під час впорядкування національних та місцевих відносин вчений закликав керуватися сучасним становищем та сучасними потребами людей, а не історичними актами та відомостями. Він вважав, що потрібно рухатися вперед і вирішувати національне питання не на підставі штучно вироблених умов національної переваги, а, відштовхуючись від реальних фактів сучасного життя, враховуючи інтереси кожного окремого народу, що проживає на тій чи іншій території³¹⁰. Українське питання також мало бути вирішене не з точки зору “історичних прав”, а виходячи з того, що українці становлять $\frac{5}{6}$ (25 мільйонів) населення Російської імперії, заселяють суцільну територію з чіткими етнографічними межами, історично сформованим при-

³⁰⁹ Павловський М. На українські теми. *Рада*. 1907. № 16. С. 2–3.

³¹⁰ Грушевський М. Наші домагання. *Рада*. 1907. № 43. С. 2–3.

ватним і громадянським побутом, економічними відносинами, культурними традиціями і тому є окремою етнографічною і національною спільнотою. Відтак, новий демократично перебудований лад Російської імперії повинен був надати українцям можливість для їх культурного та громадянського розвитку, національного самовизначення, дозволити широку самоуправу на українській етнографічній території.

У “Раді” за 1913 р. (№ 37) була проаналізована ще одна стаття М. Грушевського під назвою “На національня теми”. У цій праці український історик розглянув вирішення національного питання для держав, які складаються не з однієї нації, а є своєрідними імперіями народів. На думку М. Грушевського, у таких державах національному питанню приділяють занадто мало уваги. Більша частина інтелігенції домінуючої нації не відчуває національного гніту і тому не зацікавлена у розв’язанні національного питання, бо не вважає його актуальним. Як наслідок, увесь тягар невирішеності цієї проблеми несуть на собі окремі малі нації. Національна політика, за М. Грушевським, повинна базуватися не на вільній конкуренції або обрахуванні співвідношення сил в окремих націях, а на національному принципі та соціальній справедливості. Відтак, в державі має бути такий устрій, який би не тільки не пригнічував слабші народи, а навпаки забезпечував їм охорону їхніх прав: “Національна політика безперечно мусить іти до ідеалу національної справедливості... шляхом національного законодавства”³¹¹.

У своїй статті М. Грушевський проаналізував також проблему національно-територіальної автономії та дійшов висновку, що: “Всі, хто виступає проти етнографічного розмежування, хоч би з яких мотивів вони це робили... тягнуть руку за дужчими і через те найбільш агресивними народностями”³¹². Етнографічне розмежування, на його думку, не розв’язує питання для націй, що не мають своєї території, але без такого розмежування національне питання не може бути розв’язане взагалі. Територіалізм дуже глибоко лежить у людській натурі і дуже складно його звідти вигнати. Кожна нація формується під впливом території і є у великій від неї залежності, і задля вирішення національного питання ці зв’язки з територією треба не рвати, а перевести їх на демократичну основу, дати національним формам поступовий і гідний зміст, тоді становище безтериторіальних народів значно покращиться. Національне гно-

³¹¹ Нова праця про національне питання. *Рада*. 1913. № 37. С. 2.

³¹² Там само.

блення, на думку М. Грушевського, є небезпечним явищем для будь-якої держави.

Окрім публікацій на тему вирішення українського національного питання та завдань, пов'язаних з формуванням національної ідентичності українців, газета "Рада" звертала також увагу на поступ української громадської думки та її значення для розвитку української національної справи. Зокрема в одному з чисел "Ради" за 1914 р. аналізувалися брошури С. Пригари "Од романтики до реалізму" та Д. Донцова "Модерне москвофільство". Це були праці, автори яких піднімали питання про радикальний перегляд теорії та практики українства. С. Пригара у своїй роботі закликав "до реалізму" й "відкрито поставити на дискусію основні пункти нашої ідеології, тобто питання про принципи, методи і формальні засоби, на ґрунті яких складається та чи інша національна політика українства"³¹³. Д. Донцов, у свою чергу, схилив українців до "нової орієнтації" й відкидав убік "теорію аполітично-культурно-національно-сентиментального українства", віддаючи перевагу "ясній програмі української політики, опертій на аналіз природи національних рухів, національних стосунків в Росії і вільну від впливів чужих концепцій"³¹⁴. Обидва автори, хоч і розходилися у своїх поглядах, однак їх обох об'єднувало невдоволення тогочасними ідейними позиціями українства.

Про те, що тема національної ідентичності та її ознак на початку ХХ ст. набула особливої актуальності, свідчить і той факт, що з публічними виступами на цю тему виходили відомі на той час в країні громадсько-політичні діячі та вчені. Так, газета "Рада" розповідала про публічний виступ в театрі Соловцова відомого українського вченого-правознавця професора Харківського університету М. Гредескула з доповіддю "Національний вopосъ на Западѣ и у насъ въ Россіи"³¹⁵. Газета повідомляла, що тема доповіді була настільки цікавою та популярною, що зібрала повний зал публіки.

У своєму виступі лектор охарактеризував національну тему як надзвичайно актуальну, від розв'язання якої залежить розвиток будь-якої сучасної держави, й особливо держави, у якій поруч одна з одною проживають багато національностей. Пояснивши різницю між расою (біологічні та антропологічні ознаки) та національністю (культурно-

³¹³ *Сфремов С.* З громадських настроїв 1913 р. *Рада*. 1914. № 4. С. 2.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Відчит про національну справу. *Рада*. 1913. № 70. С. 2.

психічні ознаки), М. Гредескул дав своє тлумачення нації (об'єднання людей або самосвідома колективна особа, яка свідомо ставиться до своєї самобутності й свідомо береже та дорожить цими самобутніми рисами). Саме розуміння національності, на думку вченого, є здобутком нового часу, і його розвиток тісно пов'язаний з розвитком особи. Як зв'язок між більшим або меншим об'єднанням людей, які дорожать саме цим зв'язком, національність можна вважати альтруїстичним явищем, і вже тому воно є цінним для людства. Починаючи від зв'язків між меншими групами людей (сім'я, рід), національна свідомість поширює ці зв'язки на ще більші групи і таким чином може бути мостом до зв'язків для всього людства. Від людини через національність до всього людства – таким М. Гредескул вбачав шлях розвитку людського життя.³¹⁶

Розвиток національності, на думку науковця, тісно пов'язаний з державою, завданням якої є захищати себе від ворогів та підтримувати внутрішньодержавний устрій. Кінцевою метою кожного державного утворення – є створити сильну державу. Однак часто заради цієї мети використовуються суперечливі методи. Щоб бути сильнішою перед ворогом, держава в середині намагається стати однорідною з національної точки зору, і для цього вона всі нації у її складі починає підбивати під націю державну і денаціоналізувати їх. Цими діями вона викликає у недержавних націй протидію, ворожість та ненависть до державної нації і її заступника – держави, і таким чином сама послаблює себе. Тому, аби бути дійсно сильною перед зовнішнім ворогом й успішно розвивати внутрішнє життя, держава повинна відійти від денаціоналізаторських заходів і всіляко допомагати національному розвитку. Тільки за таких умов, на думку М. Гредескула, можна створити дійсно сильну та велику в усіх розуміннях цього слова державу³¹⁷.

По мірі того, як на початку минулого століття розвивався український рух, інтерес до української справи зростав також і серед широких верств населення, і особливо серед молоді, яка прагнула стати свідомими українцями не лише номінально, але й за змістом. З цією метою, як писала газета “Рада”, почали утворюватися гуртки самоосвіти – “більші або менші гуртки, які ставили собі завданням пізнати минуле нашого народу, вивчити українське письменство, історію українського відро-

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Там само.

дження, зрозуміти суть сучасного українства”³¹⁸. Як керування для таких гуртків автор публікації пропонував розробити спеціальну програму-мінімум, яка б містила в собі всі ті знання про Україну, які необхідно мати кожному свідомому українцеві. Програма мала містити загальну інформацію про національне питання, відомості про минуле українського народу, історію літератури, відродження української нації, його теорію та сучасне становище. У програмі мали бути висвітлені питання походження українців, української школи, української мови, автономії України тощо. Крім того, пропонувалося додати теми для самостійних рефератів та низку запитань для того, щоб перевіряти, як добре засвоєно матеріал. Підготовку цієї програми автор пропонував доручити часописам “Украинская жизнь” (1912–1917) і “Світло” (1910–1914), оскільки саме до них найчастіше зверталися читачі за порадами щодо літератури з того чи іншого питання. Обидва часописи, перший з яких присвячував свої публікації українському національному питанню, аналізу щоденних подій в Україні та огляду закордонної преси про українські проблеми, а другий був єдиним до 1917 р. педагогічно-освітнянським журналом, який захищав права української школи, мови та культури, очолювалися найкращими представниками української наукової, літературної та педагогічної еліти, серед якої були: О. Саліковський, С. Петлюра, М. і С. Грушевські, А. Ніковський, С. Єфремов, О. і С. Русови, Д. Донцов, Г. Шерстюк, В. Прокопович та інші.

Прикладом формування національної ідентичності в родинах української інтелігенції початку ХХ ст. є стаття А. Лютницького “Українська мова в родиннім життї” (*Рада*. 1908. № 201. С. 1–2). У ній автор, випускник учительської семінарії, розповідає історію свого власного становлення як українця, описує свої переживання та роздуми щодо того, ким він є і чий бік у житті йому обрати. Будучи студентом, А. Лютницький разом з кількома своїми однодумцями вирішили вивчати українську мову, оскільки їхні знання української базувалися лише на хатніх розмовах й обмежувалися словами, які вони чули від простих людей на вулиці.

Задум молодих людей виявилось складно реалізувати, бо бракувало українських книжок і висококваліфікованих вчителів. Проте студенти не здавалися і вирішили, крім навчання, спілкуватися українською між собою, а також розмовляти нею в усіх громадських місцях, які відвідували. Над ними багато сміялися та глузували, показували пальцями, од-

³¹⁸ Потреба програми для української самоосвіти. *Рада*. 1913. № 14. С. 1–2.

нак це лише спонукало юнаків вчитися старанніше. У якості підручників вони використовували газети та книжки, які надходили з Галичини, а прикладом для наслідування у них були поляки, які і в державних інституціях, і в крамницях, і серед друзів, навіть якщо ті друзі не були поляками, завжди розмовляли виключно польською мовою. “Коли ми хочемо, щоб нас рахували за українців, то і будьмо ж ними. Говорім всюди, що ми українці, не цураймося своєї мови, вона ж наша, не крадена”³¹⁹.

А. Лютницький у своїй статті підкреслював також такий важливий момент, що на українську інтелігенцію пильно дивиться українське селянство і що, як тільки воно побачить, що “пани” розмовляють простою мовою, то й саме перестане вживати чужу для нього мову. Як підсумок, автор закликав читачів шанувати рідну мову та бути українцями не лише на словах, але й на ділі.

Проблемі мови, яка є головним чинником консолідації нації та сприяє формуванню національної свідомості будь-якого народу, присвячена стаття М. Лозинського “Мова, наріччя чи говор?” (*Рада*. 1910. № 26. С. 2–3). У ній автор ділиться з читачами своїми роздумами з приводу права української мови на самостійне існування. Попри те, що протягом багатьох років українська мова витіснялася зі шкіл, суду, церкви, адміністративних установ і вперто замінялася в Росії – російською, в Польщі – польською, в Угорщині – угорською мовами, вона, як зазначав автор, залишалася рідною та розмовною мовою для 30 млн. українців. Далі автор наводить приклади, чим відрізняється українська мова від російської, порівнює українські та російські слова, які вживаються у побутовій, громадській та науково-технічній сферах³²⁰. Зрештою М. Лозинський повністю спростовує твердження окремих росіян про те, що українська мова є “нарѣчіе или говоръ русскаго языка”³²¹.

Ще один автор “Ради” – Д. Колоніус – у своїх публікаціях продовжує тему українізації та необхідності поглиблення української національної свідомості в українських рідинах. Зокрема він зазначав, що не всі україномовні сім’ї є українськими за своєю сутністю. Батьки часто не розповідають дітям про історію українського народу, і тому школярі більшість своїх знань про українців отримують зі шкільних підручників упереджених авторів, що формує у них хибне уявлення про Україну та

³¹⁹ Лютницький А. Українська мова в родиннім життї. *Рада*. 1908. № 201. С. 2.

³²⁰ Лозинський М. Мова, наріччя чи говор? *Рада*. 1910. № 26. С. 2–3.

³²¹ Там само. С. 3.

українців: “Наші ж діти і досі не знають, до якої нації вони належать, як зветься їх рідний край, що повинні вони зробити для України, як зростуть, хто ворог рідного краю і яка наша недоля в минулому і сучасному”³²². У цьому зв’язку автор закликав українців перестати запобігливо ставитися до шкідливого для українського національного життя імперського впливу та якомога сильніше поглиблювати українізацію українських родин.

Питанню національної самосвідомості серед широких верств населення присвячена стаття С. Годосієнка “Шкода од несвідомости”. Автор називає стан національної самосвідомості серед широких верств населення далеким від ідеалу. Зокрема він пише: “Коли українська людність у своїй масі й відчуває своє українство, то цілком стихійно; про свідомість того почуття нема що багато казати, бо її поки що біг дасть: всякі несприятливі історичні обставини й умови розвитку українського життя довели до того, що український народ позбувся, а потім і забув своє ім’я, – то де вже розвинути тій національній свідомості!”³²³.

С. Годосієнко ділив українців на три категорії: 1) поважні, чесні та щирі українці, які не проміняють свої погляди і переконання на тимчасові вигоди та незалежно від обставин будуть завжди і скрізь підтверджувати свою свідому належність до українства; 2) українці, які симпатизують всьому українському через факт їхнього українського походження; 3) так звані малороси або галушчані патріоти, симпатії і прихильність яких належить тільки тим особливостям українського життя, які приносять їм задоволення та втіху³²⁴. С. Годосієнко зробив також аналіз формального боку національної самосвідомості цих трьох груп і дійшов висновку про величезну різницю у самосвідомості кожної з них. Якщо у першій групі національна свідомість не викликає жодних сумнівів, то у двох інших вона прирівнюється до стану темних народних мас, тобто дорівнює нулю.

Одним із головних способів розвинути в собі глибоку національну самосвідомість С. Годосієнко називає вивчення українського питання, а також всього, що з ним пов’язано, з допомогою книжок та періодичної преси (на початку ХХ ст. українці не мали своєї національної школи). Серед часописів, які він радив до прочитання: “Рада”, “Засів”, “Дніпрові

³²² Колоніус Д. Ще в справі українізації родин. *Рада*. 1908. № 207. С. 1.

³²³ Годосієнко С. Шкода од несвідомости. *Рада*. 1912. № 118. С. 2.

³²⁴ Там само.

хвилі”, “Сніп”, “Світло”, “Літературно-Науковий Вістник” тощо. Для кожного українця, який би хотів стати українцем не лише за назвою, а який би хотів розуміти, що таке українство, і в якому воно зараз знаходиться положенні, автор радив прочитати книги М. Грушевського “Українство въ Россіи, его запросы и нужды”, “Освобождение Россіи и Украинской вopросъ”, “Ілюстрована історія України”, С. Єфремова “Національне питання в Норвегії”, О. Єфименко “Історія українскаго народа”, М. Порша “Про автономію України” та інші³²⁵.

На початку ХХ ст. почало з’являтися чимало праць, присвячених темі України, українців, їхньої історії, культури, національної ідентичності тощо. На сторінках газети “Рада” нерідко відбувалися обговорення цих праць. Так, в літературному огляді А. Ніковського роботи “Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ”, крім загальної характеристики цього масштабного видання, представлення його авторів та їхніх дописів, зазначалося, що ця українська енциклопедія представляє український народ як цільний та етнографічно, мовно, антропологічно, психічно і економічно єдиний організм³²⁶.

І дійсно до цього видання увійшли статті найвідоміших українських науковців, починаючи від М. Грушевського, який висвітлив історичні та мовні питання, пов’язані з Україною, С. Рудницького і його нарисів про українську територію та її населення, статті О. Русова про статистику українців, антропологічних та етнографічних дослідів Ф. Вовка, публікацій Г. Житецького, Н. Янчука, І. Стешенка про українську мову та літературу, мистецького розділу, підготовленого Д. та В. Щербаківськими, і закінчуючи розділом про українське господарство О. Єфименко, М. Ковалевського та інших.

На формування національної ідентичності будь-якого народу, як відомо, впливає також розвиток національного мистецтва цього народу. Порівняно з ХІХ ст., коли слова “український стиль” та “українське мистецтво” не викликали в суспільстві нічого, крім нерозуміння, коли заборонялося будівництво церков в українському стилі, коли тривалий час була відсутня національно-свідома українська інтелігенція, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., розпочалося помітне відродження українського мистецтва та відповідно українського мистецтвознавства. Народна творчість почала популяризуватися, ширитися як серед українців, так і за

³²⁵ Там само.

³²⁶ Ніковський А. Українській народъ. Рада. 1912. № 157. С. 1–2.

межами України. Вийшли збірники О. Косач, П. Литвинової, Ф. Вовка, присвячені українському орнаменту, праця Ю. Павловича про українські листовні картки та хустки, альбом П. Семенцова про українські рушники (“Українські взори XVIII віку”, 1909) та багато інших видань³²⁷.

Українська архітектура знайшла своє висвітлення у працях Г. Павлуцького (“Древности Украины. Вып. I. Деревянные и каменные храмы”, 1905), короткій історії архітектури В. Щербаківського, “Українській барокко” Г. Лукомського (часопис “Аполлон”), статтях М. Макаренка, М. Філянського тощо. Всі ці факти свідчили про становлення українського національного мистецтвознавства як серйозної, науково обґрунтованої дисципліни. Широке ж розповсюдження популярних збірників по орнаменту, гончарним виробам на Полтавщині та виробам інших приватних підприємств стало ознакою того, що українське мистецтво рушило до суспільства і за правом посіло гідне місце серед загального європейського мистецтва.

Газета “Рада” робила регулярний огляд досягнень українського мистецтва, як важливої складової розвитку духовної культури українців. Майже щодня у газетних публікаціях розповідалося про зростання інтересу до збирання пам’яток стародавнього народного мистецтва як з боку окремих дослідників та колекціонерів, так і з боку українських земств і міських управ. Аналізувалися статті українських дослідників старовини М. Біляшівського (праці про український орнамент та українське скло), К. Широцького (дослідження про художнє оздоблення старого українського театру та про убрання української хати), В. Щербаківського, альбоми Полтавського губернського земства про українську народну творчість тощо³²⁸. “Рада” підкреслювала важливість дослідження та популяризації саме народного мистецтва, яке мало лягти в основу творчості українських художників, а після них вже і всього українського мистецтва.

Висвітлюючи культурні питання, газета звертала увагу і на різного роду дискусії, які розгорталися в тогочасних друкованих органах. Так, на сторінках “Ради” аналізувалася полеміка навколо питання, що таке український архітектурний стиль. На цю тему писали О. Новицький, В. Щербаківський, М. Шумицький (вважали український стиль більш-

³²⁷ Міллер М. Відродження українського національного мистецтва. *Рада*. 1911. № 86. С. 2.

³²⁸ Українське мистецтво в 1913 р. *Рада*. 1914. № 4. С. 2.

менш самостійним відтворенням західних впливів) та Г. Лукомський, М. Філянський, Г. Павлуцький (вважали дерев'яне та кам'яне українське будівництво таким, що прийшло із західного бароко). Газета зазначала, що такий ажіотаж навколо питання української архітектури викликаний значним зростанням суспільного інтересу до українського будівельного стилю³²⁹. Підтвердженням цього стало також створення та активна діяльність українського художньо-архітектурного гуртка в Харкові, який організував архітектурну виставку, присвячену українському будівництву, оголосив конкурс на проект-ескіз надгробка на могилі М. Лисенка, влаштовував читання рефератів про українську будівельну справу тощо³³⁰.

Аналізуючи досягнення української музики початку ХХ ст., "Рада" виділяла низку молодих талановитих композиторів – П. Сеницю, Я. Степового, К. Стеценка, Ярославенка тощо.

Питання гетерогенності Російської імперії та українських територій розглянув у своїй статті "Ріжноплеменність Росії і її значіння для держави" (Рада. 1907. № 35. С. 2) В. Кошовий. Відзначаючи виключну важливість вирішення національного питання для державної політики, автор проаналізував перешкоди, які стоять на цьому шляху – починаючи з відсутності уявлення про дійсний національний склад держави і закінчуючи нерозумінням важливості цього питання задля загального державного добробуту. В. Кошовий зазначав, що більшість публіцистів звикли вважати Російську імперію державою "руського народу", хоча частка росіян у її складі становить всього 44%. Автор подав статистичні дані по населенню Росії за 1897 р., враховуючи їхню рідну мову. Із 125 640,021 тис. жителів імперії росіяни становили 55 667,469 тис., українці – 22 380,551 тис., білоруси – 5 885,547 тис., поляки – 7 931,307 тис., євреї – 5 063,156 тис., татари – 3 737,727 тис., німці – 1 790,489 тис., латиші – 1 435,937 тис., литовці – 1 210,51 тис., молдавани та румуни 1 121,669 тис. і так далі³³¹. Ці цифри наглядно демонстрували національну різноманітність тогочасної Росії.

Але ще важливішою була та обставина, що більшість з перерахованих народів, за винятком євреїв та німців, заселяли суцільну територію, на якій вони були домінуючою частиною населення. Також кожний з

³²⁹ Там само.

³³⁰ Наші товариства в 1913 р. Рада. 1914. № 5. С. 1.

³³¹ Кошовий В. Ріжноплеменність Росії і її значіння для держави. Рада. 1907. № 35. С. 2.

цих народів мав різні економічні та господарські потреби, які залежали від клімату, природних та економічних умов території, на якій він жив. Кожний з цих народів мав різне, притаманне лише йому побутове життя, віру та звичаї, свої духовні та національні потреби. Окремі народи мали також свої історичні традиції. Дуже довгий час всі ці національні особливості та потреби не враховувалися російськими урядовими колами, їх не помічали, хоча навіть культурний рівень розвитку різних народів імперії суттєво відрізнявся один від одного. Лише на етапі перебудови державного ладу, який Росія пережила на початку ХХ ст., національне питання набуло особливого значення, і необхідність його розв'язання стала особливо актуальною.

Як приклад, до чого може призвести невирішення національного питання, В. Кошовий наводив ситуацію в Австрії, де через національне протистояння німців та чехів були перекреслені всі соціальні досягнення країни, а заплановані реформи так і не були втілені в життя³³². Наостанок автор закликав російських політиків не забувати, що їхня держава є національним конгломератом, в якому корінний народ, росіяни, не становлять більшість, і що лише задоволення потреб та інтересів всіх народів, відхід від централістичного напрямку державної політики, забезпечення законом вільного розвитку всіх народів сприятиме зміцненню держави, її єдності, мирному життю всього населення. Натомість незадоволення національних потреб могло призвести до національної боротьби та сповільнення державного розвитку.

У контексті розгляду питання гетерогенності української території газета "Рада" помітну увагу приділяла також висвітленню українсько-єврейських взаємовідносин. Це було пов'язано з тим, що наприкінці ХІХ ст. на території України проживало 2 590 тис. євреїв, що становило 9% від загальної кількості населення. Після українців (72%) євреї були другим за чисельністю народом, випереджаючи росіян (8,8%) та поляків (4,4%). Висвітленню єврейського питання серед інших була присвячена стаття Д. Дорошенка "Євреї на Україні" (*Рада*. 1908. № 218. С. 1). Її автор знайомить читача з історією появи євреїв на українській території, а також аналізує ставлення євреїв до українців та українського національного руху. Д. Дорошенко зазначав, що на українських теренах перші євреї з'явилися разом польською колонізацією, й оскільки тоді вони були частиною ненависного для українського народу шляхетсько-

³³² Там само.

польського режиму та панських порядків, наш народ поряд із визволенням від “ляха та унії” прагнув свого визволення й від “жида”³³³.

Ще з часів Речі Посполитої євреї виконували функцію торгівельного посередника між панами та українським кріпацтвом. Російська держава не мала нічого проти такого стану речей і навіть закріпила цей status quo “чертою оседлости” для євреїв. Це фактично зробило з України штучне гетто для євреїв, у якому вони були вимушені знаходитися, були позбавлені громадянських прав, обмежені у виборі місця проживання та праці, що змусило їх монополізувати у своїх руках торгівлю. Д. Дорошенко вказував також на такий важливий момент, що, будучи національною меншістю, євреї скрізь підпадали під вплив сильнішого державного та культурного елементу, який забезпечував їм мінімальні права й давав шанс на існування, і що якби українство являло собою якусь громадсько-культурну силу, то євреї линули б і до неї, як вони це роблять в Галичині, де стають поляками, та в Білорусії, де асимілюються з росіянами³³⁴. Єврейські ж погроми в Україні та упереджене ставлення простих українців до євреїв автор пояснював відчуженістю євреїв від місцевого населення.

Важливу роль у репрезентації національної ідентичності будь-якого народу відіграють його національні символи. Вони представляють як окремі народи, так і країни, їх цінності, цілі або історію. Саме національні символи є тим оберегом, який допоміг українському народу вистояти і не втратити свою ідентичність в умовах постійної його асиміляції. В публікації К. Широцького “Український національний колір” (*Рада*. 1911. № 179. С. 1) йдеться про історію української національної символіки і зокрема про українські національні кольори. Автор писав, що звичай характеризувати свою незалежність, або приналежність до певної національної ідеї чи політичної партії існує з давніх часів. Ще стародавні галли вважали цвіт рожі своїм національним знаком, а боротьба йоркської та ланкастерської партій в Англії відома як “війна білої і червоної рожі”. “Щодо українського народу, то його національним кольором треба уважати традиційну синє-жовтну барву”³³⁵.

Далі К. Широцький розповідає, яких кольорів був український прапор за часів Козаччини, та згадує також про староруські прапори та

³³³ Дорошенко Д. Євреї на Україні. *Рада*. 1908. № 218. С. 1.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Широцький К. Український національний колір. *Рада*. 1911. № 179. С. 1.

їх описання в “Слові о полку Ігоревім”. Зокрема, виходячи з тексту цієї літературної пам’ятки XII ст., він робить висновок, що в давній Русі наші прашури були вже добре знайомі з синім, жовтим і золотим кольорами. На його думку, синьо-жовті кольори прийшли до українців з Персії та Візантії, звідки до нас надходили золото, парча, золоті верхівки на церквах, а також різноманітні обряди та звичаї. Синьо-жовті фарби присутні також на мініатюрах до “Ізборників” Святослава, на заставках до книг князівської доби. К. Широцький згадує і про козацькі знамена, що мали сполучення жовтого з синім, і про народні пісні про козаків на чолі з Самійлом Кішкою: “З города Трапезонта виступала галера... Злато-синіми кіндяками побивана”³³⁶.

Синьо-жовте вбрання носили також придворні козаки на Правобережній Україні, зокрема Іван Гонта та його прибічники, про що згадується в записках Вероніки Кребс. Ці ж кольори носили і деякі лівобережні полки, через що московське військо не могло відрізнити їх від шведів під час повстання І. Мазепи. Крім того, жіночі плахти та килими по всій Україні також часто мали сполучення синього з жовтим. Серед церковних речей жовтий колір з синьою домішкою був притаманний старим церковним речам – ризам, мальованим ставникам, фарбованій різьбі іконостасів тощо по всій Україні. Навіть в оздобленні свого житла українці (в першу чергу Правобережної України) використовували жовтий та синій кольори – затилля хати було жовтим, а перед синім. Підсумовуючи, автор наголошував, що українці з повним правом можуть використовувати синьо-жовтий колір як свою національну ознаку, оскільки ці кольори є вибором нашого народу, вони прийшли до нас разом з козацькими традиціями та стали частиною сучасного українського суспільства.

Про структурну гетерогенність української території згадується у публікації О. Верходуба “З глибин життя” (*Рада*. 1913. № 37. С. 1–2). Сама стаття присвячена українському селу початку XX ст. та проявам у ньому національного руху у вигляді стихійних українських вистав. Аналізуючи особливості українського руху на селі, автор зазначав, що не тільки українське селянство й українська інтелігенція організовують у сільській місцевості українські вистави. З-поміж інших національностей, які проживали на українській території, але в національному відношенні були чужими для українців людьми, і разом з тим влаштовували українські вистави, він називає грецькі села Маріупольського повіту на Катеринос-

³³⁶ Там само.

лавщині, “де людність розмовляє грецькою та татарською мовами”, волохів Бахмутського повіту, болгар Бердянського повіту (Таврія), великорусів Мелітопольського повіту³³⁷. Навіть в осередку німецької колонізації півдня України в Бердянському повіті у промислових селах Шинау, Ной-Гальбштадт, Гальбштадт (нині м. Молочанськ), Пришиб можна було побачити українські вистави та почути від німців добру українську мову. Крім того, що ці стихійні вистави сприяли духовному єднанню народу, вони привчали селян ставитися з повагою до української мови і пісні та й, взагалі, мали великий психологічний вплив на все село.

Крім аналізу українського громадсько-політичного та культурного життя на Наддніпрянщині, значну увагу “Рада” приділяла висвітленню життя українців Австро-Угорської імперії. Так, газета розповідала про процеси, пов’язані із відродженням української нації в Австро-Угорщині, та про її перехід від пасивного існування та служіння чужим інтересам до активної участі у творенні власної історії. Центром українського життя в Австро-Угорщині початку ХХ ст. була Галичина. Там проживало найбільше українців, і рівень української національної свідомості теж був найвищим. Як наслідок саме в Галичині найінтенсивніше відбувався процес перетворення українського народу в націю. Серед досягнень місцевих українців була боротьба за виборчу реформу, результатом якої стало визнання з боку уряду рівноправності галицьких українців поряд з поляками. Кінцевою метою мала стати зміна державно-правового становища українського народу – утворення з української території Українського автономного краю³³⁸.

Про угорських українців “Рада” писала, що їх нараховувалося менше, ніж галицьких, однак до 1848 р. їхня національна самосвідомість була такою ж великою, як і в українців Галичини. Після 1848 р. угорські українці повністю потрапили під угорський вплив і, не маючи зв’язку з іншими частинами українських територій, припинили активну діяльність. Цією ситуацією поспішили скористатися російські націоналісти, щоб замінити національну самосвідомість місцевих українців москвофільством³³⁹.

Таким чином, процес формування національної ідентичності українців на початку ХХ ст. відбувався одночасно з розвитком українського

³³⁷ *Верходуб О.* З глибин життя. *Рада*. 1913. № 37. С. 1–2.

³³⁸ *Лозинський М.* Закордонна Україна в 1913 р. *Рада*. 1914. № 8. С. 2.

³³⁹ Там само.

національного руху, представники якого обрали українськість своєю життєвою позицією, активно виступали за національно-культурне відродження та становлення української нації. Перша щоденна українська газета Наддніпрянщини "Рада" широко популяризувала ідеї українського національного руху. Протягом більш ніж восьми років існування газети в ній було надруковано велику кількість різноманітних матеріалів, пов'язаних з історією українського громадсько-культурного, політичного, соціально-економічного, театрально-музичного життя, національного руху, видавничої справи тощо. Газета та її редакція стали тим всеукраїнським центром, навколо якого гуртувалися українці різних світоглядів та виробляли спільні завдання, мету та стратегію свого національного поступу. Отже, "Рада" відіграла надзвичайно важливе значення для розвитку українського національного руху, оскільки вона, попри всі перешкоди, будила в українського читача національну свідомість та закликала до активних дій.

Table with 4 columns of text, likely a scan of a newspaper page. The text is dense and appears to be a continuation of the article or a related piece. The columns contain various paragraphs of text, some starting with 'На українські теми...' and others with 'Що, коли українськість...'. The text is somewhat blurry but legible.

II. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1923 рр.) ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ ФАКТОРИ ЗМІНИ КОРДОНІВ І СУПУТНІ ПРИСКОРЮВАЧІ ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ КРАЇНЦІВ

II.1. Кордон як спосіб розмежування і фактор національного самоствердження українців *Михайло Ковальчук*

Перша Світова війна відкрила нову сторінку в новітній історії європейських народів. Чи не найбільших змін внаслідок цієї війни та викликаних нею трансформацій зазнала Східна Європа, політична мапа якої після доби 1914 – 1920 рр. докорінно змінилася. Війна Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та ін.) проти Росії актуалізувала справу державного відродження пригноблених царатом народів, а поразка імперії Романових зробила таке відродження можливим. Серед націй, які скористалися можливістю відродити власну державу, були й українці – другий за чисельністю народ царської імперії.

Формування й трансформація державних кордонів України у контексті воєнно-політичних процесів, що відбувалися на українських землях на початку ХХ ст. досі не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. В узагальнювальних працях з історії формування державних кордонів України період 1914 – 1920 рр. висвітлено доволі схематично, при чому автори не уникнули фактологічних неточностей³⁴⁰. Адміністративно-територіальним змінам кордонів України на різних етапах цього періоду присвячені праці В. Сергійчука, М. Дмитрієнко, О. Бойко, Г. Єфіменка³⁴¹. Однак навіть узагальнювальні дослідження з історії ад-

³⁴⁰ *Дністрянський М.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992; *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2008. 560 с.

³⁴¹ *Сергійчук В.* Українська соборність. Відродження українства в 1917 – 1920 роках. К., 1999. 416 с.; *Дмитрієнко М.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. // *Український історичний журнал.* 2003. № 6. С. 68 – 77; 2004. № 1. С. 43 – 52; *Бойко О.* Проблема визначення кордонів України в період Цен-

міністративно-територіального устрою України в 1917 – 1920 рр. не позбавлені фрагментарності, містять фактологічні й хронологічні неточності³⁴². Зазвичай, зміни державних кордонів не розглядаються в контексті воєнного протиборства. Особливою мірою це стосується адміністративного розмежування між Україною та Росією в 1918 р., коли на північно-східних та східних рубежах Української Держави точилася справжня “війна за кордони”. Навіть ґрунтовні військово-історичні дослідження містять географічні недоладності й звичайні опечатки, коли йдеться про різні аспекти цієї теми³⁴³.

Спираючись на історіографічний доробок та наявні історичні джерела, ми спробували дослідити вплив воєнно-політичних процесів на становище українських земель за часів Першої Світової війни й адміністративно-державне розмежування між Україною та сусідніми державами в 1917 – 1920 рр. Значне місце в нашому дослідженні посідають документи центральних державних архівів України й Російської Федерації, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. Висвітлюючи причини й обставини зміни кордонів України крізь кризму воєнно-політичних процесів, ми зосередились на ролі й значенні цих чинників у формуванні національної ідентичності українців на початку ХХ ст. Такий підхід дозволяє розширити наше уявлення про політичні й національні процеси 1914 – 1920 рр., внести суттєві корективи в уже усталені знання й збагатити досвід моделювання адміністративно-державного розмежування в умовах “малої війни”, а також впливу військових чинників на політичні процеси й суспільні перетворення.

Українська козацька держава, створена в середині ХVІІ ст. гетьманом Б. Хмельницьким, вже за його спадкоємців зникла з політичної мапи Європи. Упродовж другої половини ХVІІ й ХVІІІ ст. українські землі

травної Ради (1917 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 31 – 46; *Сфіменко Г.* Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917 – 1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2011. Вип. 20. С. 135 – 176; *Бойко О.* Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. Вип. 23. 2018. С. 66 – 75.

³⁴² Див. наприклад: *Шабельніков В.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917 – 1921 рр. // Вісник Донецького університету. Гуманітарні науки. 2008. № 1. С. 118 – 123.

³⁴³ Див.: *Божко І.* Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 108, 109.

було поділено між сусідніми державами. Більша частина України потрапила під владу Російської імперії. Царський уряд поступово ліквідував автономію українських земель, включивши їх до складу загальноімперських володінь. Натомість частина західноукраїнського регіону опинилася під владою австрійської монархії.

Тривала відсутність державницької традиції гальмувала процес формування української нації. Царський уряд адміністративними засобами обмежував розвиток української культури. Переважна більшість представників української шляхти прийняла російську культуру, долучившись до місії творення царської імперії. Упродовж кількох поколінь нащадки таких відомих козацьких родів, як Галагани, Ханенки, Забіли, Скоропадські, Кочубеї, Лизогуби, Мартоси, Розумовські та ін., перетворились на російських дворян. Незважаючи на певний регіональний патріотизм, вони зберегли почуття своєї культурної самобутності переважно лише на побутовому рівні.

Роз'єднаність українських земель поміж сусідніми імперіями була ще одним чинником, що негативно впливав на розвиток національної свідомості українців. Російській імперії належала найбільша частина українських етнічних земель. Розташовані у басейні Дніпра п'ять українських губерній (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Волинь, Поділля) складала так званий "Південно-Західний край". До територій українського етносу належала й Харківська губернія – колишня Слобожанщина, колонізована українцями в XVII ст. Значною, а подекуди й переважаючою, була частка українців серед населення Херсонщини, Катеринославщини й Таврії, залюднених вже в часи російського панування. Чимало українців мешкали на теренах Холмщини, Курщини й Вороніжчини, у південних районах Білорусі, північній частині Бессарабії. Регіоном з давніми українськими традиціями була Кубань, де мешкали нащадки запорізьких козаків. Попри асиміляційну політику російського уряду, в усіх цих регіонах українці зберігали етнографічні, мовні й культурно-побутові особливості свого народу.

Західноукраїнські землі – Галичина, Буковина і Закарпаття – входили до складу монархії Габсбургів. Незважаючи на століття польського, а згодом австрійського владарювання, мешканці цих земель більшою мірою зберегли українську національну свідомість. Якщо національний розвиток українців на Наддніпрянщині протягом двох століть років російського поневолення всіляко придушувався, то населення Галичини в умовах ліберальної європейської монархії Габсбургів мало

значно більше можливостей облаштувати своє національне життя шляхом створення українських громадських організацій і культурно-просвітніх установ.

Передумови національного відродження визріли в ХІХ ст. внаслідок діяльності української інтелігенції. Окрім культурно-просвітницької праці, представники української інтелектуальної еліти створили перші національні громадсько-політичні осередки й тим самим надали питанню про українське відродження політичного звучання. У 1895 р. провідний діяч галицької Русько-української радикальної партії Ю. Бачинський опублікував працю “Ukraina Irredenta”, в якій обґрунтував потребу здобуття Україною незалежності, як головної передумови подальшого культурного й соціально-економічного розвитку країни. В 1900 р. в Наддніпрянщині один із засновників Революційної української партії, М. Міхновський, сформулював тезу про необхідність і неминучість відновлення цілковитої державної незалежності України.

Вже наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. провідні діячі й рядові учасники національного руху в Галичині й Наддніпрянщині вважали соборність українських земель неодмінною запорукою відродження української державності. “Вільна, велика, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!” – проголосив у своїй праці Ю. Бачинський³⁴⁴. “Одна, єдина, нероздільна вільна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі,” – так сформулював цю думку М. Міхновський³⁴⁵.

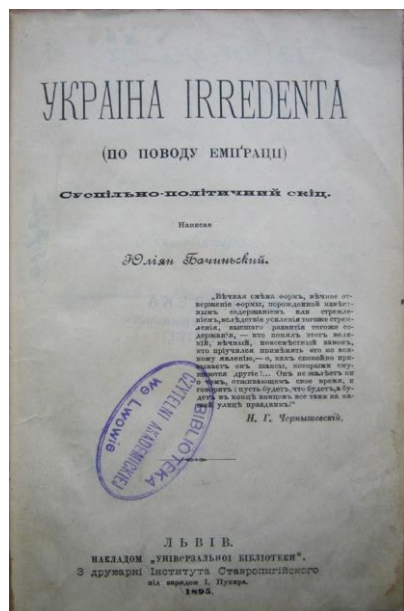
У липні 1900 р.³⁴⁶ віче студентської молоді у Львові ухвалило, що “здвигнення самостійної української держави в етнографічних границях є непримінним і доконечним”. На цих же зборах було зачитано телеграму студентів Чернівецького університету, в якій зазначалося: “Єдина, неподільна, самостійна Україна від Сяну й Тиси по Кавказ... ніколи не перестане бути нашим найвисшим ідеалом”³⁴⁷. Видатний український вчений й громадсько-політичний діяч М. Грушевський окреслював межі України від Карпат до північного Кавказу й від чорноморського узбережжя до Прип’яті.

³⁴⁴ Див.: Бачинський Ю. Україна irredenta. Берлін, 1924. С. 97.

³⁴⁵ Міхновський М. Самостійна Україна. К., 2012. С. 11.

³⁴⁶ Тут і далі усі дати подано за новим стилем

³⁴⁷ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: “Джура”, 2005. С. 35.

Обкладинка першого видання праці Ю. Бачинського "Україна Irredenta"

Обкладинка першого видання праці М. Міхновського "Самостійна Україна"

Чимало учасників національного руху усвідомлювали неможливість мирного “переділу” імперських володінь в Східній Європі, яким мало супроводжуватись відродження української держави. “Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою,” – підкреслював М. Міхновський³⁴⁸. З цього погляду, геополітична ситуація в Європі та світі на початку ХХ ст. відкривала певні перспективи для української справи. Тривале протистояння двох військово-політичних блоків – Потрійного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) й Антанти (Франція, Великобританія, Росія) набирало обрисів неминучого збройного зіткнення. Балканська війна 1912 р., що принесла Албанії й Македонії звільнення з-під столітньої влади Туреччини, дала яскравий приклад того, як “недержавні” народи силою зброї можуть скинути ярмо іноземного поневолення. Саме з майбутнім європейським збройним конфліктом прихильники відновлення української держави пов’язували надії на національне визволення.

³⁴⁸ Міхновський М. Самостійна Україна. К., 2012. С. 17 – 18.

Зокрема, у підготовці до майбутньої війни вбачали своє головне завдання керівники українського руху в Галичині. Найбільш послідовні галицькі політики сподівалися, що європейський конфлікт принесе поразку Російській імперії й дасть змогу визволити Наддніпрянську Україну з-під ярма царської деспотії. Вже на початку 1910-х рр. в Галичині й Буковині була створена розгалужена мережа військово-спортивних організацій “Сокіл”, “Пласт”, “Січові стрільці”, “Січ”. Український студентський гурток у Львові на шпальтах свого часопису наголошував: “Мусимо тямити, що гваранцією нашого істновання, пристановищем нашого повного розвою може бути тільки власна держава. Щоби ж її створити – мусимо все бути готові до бою”³⁴⁹. У червні 1914 р. у Львові відбулася велелюдна хода учасників військово-спортивних організацій, яких радісно вітали представники українського суспільства. “Одушевлення велике... З появою озброєних Українських Січових Стрільців на здвизі був замітний неописаний ентузіазм, великий запал, сльози радості в очах видців, невмовкаючі оплески... – свідчив очевидець подій. – Кожний розумів, що осе постає нова доба в історії всієї України. Від 1775 року осе вперше український народ готується до рішального бою за волю і долю України із зброєю в руках”³⁵⁰.

Початок Першої Світової війни влітку 1914 р. викликав піднесення серед патріотично налаштованих мешканців західноукраїнських земель. Створена на початку серпня 1914 р. представниками українських політичних партій Головна Українська Рада проголосила: “Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України!” При цьому, кордони майбутньої української держави мали охоплювати терени “від Сяну до Дону”³⁵¹. В одному з перших своїх меморандумів Головна Українська Рада віднесла до числа українських земель Східну Галичину, Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, а також Мінську губернію³⁵². Не лише провідні діячі національного руху, але й пересічні мешканці краю пов’язували з війною надії на майбутній переділ кордонів й відродження української держави. На Гуцульщині добровольці, що зголосилися до військової служби, заявили: “Ми знаємо добре, що то є війна. Але нам би був навіки сором і ганьба в таку хвилю сидіти дома. За Україну боротися, то нам не

³⁴⁹ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців. С. 61.

³⁵⁰ Угрин-Безгрішний М. Великий здвиг // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. Львів, 1933. С. 38.

³⁵¹ Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914 – 1918). К., 2006. С. 49, 51.

³⁵² Там само. С. 52.

страшно, а мило... Хоч згину у боротьбі за Україну, то знаю, що це є героїська смерть і Богу дякуємо, що дочекали сеї хвили..."³⁵³

Найбільшим виявом патріотичного піднесення серед західноукраїнської громадськості стало створення легіону Українських Січових стрільців (УСС) – добровольчого військового формування, створеного з ініціативи Головної Української Ради в австрійській армії з початком Першої Світової війни. Хоча до лав легіону зголосилося близько 30 тис. добровольців, австрійська влада обмежила кількість “усусів” до 2,5 тис. бійців³⁵⁴. Це сталося під впливом польських політиків; поляки також входили до числа народів австрійської монархії й при цьому вважали Галичину своєю землею. Польські діячі домагалися від віденського уряду перетворення Галичини на автономний польський край в складі Габсбурзької монархії. Можливість польсько-австрійського порозуміння загрожувала національним здобуткам галицьких українців й значною мірою відштовхувала останніх від підтримки цісарського уряду.

Незважаючи на штучні перепони, Легіон УСС упродовж 1914 – 1918 рр. неодноразово виявив військову звитягу і вкрив себе славою у важких боях проти російських військ. З самого початку існування Легіону, свідченням патріотичного запалу січовиків стало їхнє прагнення скласти військову присягу виключно на вірність Україні. “Вже у Львові станули УСС вперше перед проблемою складання присяги на вірність Австрії, якої вимагала військова влада, – свідчив С. Ріпецький, історик січового стрілецтва й учасник тих подій. – Свідоміша частина стрілецтва протестувала проти австрійської присяги, домагаючись, щоб у її текст вставити слова про вірність Україні й українському народові”³⁵⁵. Звичайно, австрійська влада не могла пристати на подібні вимоги. Хоча загроза розформування змусила стрільців скласти формальну присягу на вірність віденській монархії, для переважної більшості “усусів” це стало суто вимушеним кроком. Основні засади стрілецької ідеології вже невдовзі сформулював стрілецький гурток під керівництвом сотника Д. Вітовського: “Наша мета – Незалежна і Соборна Українська Держава. Ми, військо України, йдемо до тієї мети слідами Мазепи і згідно зі “Заповітом” Шевченка”³⁵⁶. У квітні 1915 р.

³⁵³ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців. С. 78.

³⁵⁴ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: “Червона Калина”, 1956. С. 75 – 79.

³⁵⁵ Там само. С. 77.

³⁵⁶ Ходак І. Дмитро Вітовський – провідник Листопадового чину // Літопис червоної калини. 1991. № 2. – С. 47.

група “усусів” направила до президії Союзу Визволення України колективного листа, в якому підкреслила рішучість домагатися національного визволення: “Може, мило буде Вам дізнатися, що Ви не самотні в своїх змаганнях, що і ми не тільки жовніри, але і будучі горожани Вільної Самостійної України. Велика історична ідея перестала бути для нас лише переконанням, вона вросла в характер і душі наші, перейшла в діло, стала основним нервом життя нашого. Ми знаємо, за що ідемо на труди і бої, за що лишаємо могили за собою... Ми свідомі цілі нашої на будуче і доріг, що ними йтимемо в житті своєму...”³⁵⁷ Четар УСС І. Балюк в листі до відомого українського політичного діяча Д. Донцова писав: “Ціль наша ясна: Українська держава в етнографічних границях і уможливлений нею інтензивний культурний розвиток...”³⁵⁸

Російські війська в Першій Світовій війні. 1914 р.

Із початком Першої Світової війни, українська громадськість Наддніпрянщини в умовах царського жандармського режиму не могла відверто заманіфестувати цілі, відмінні від імперського трактування подій. Крім того, хоча тривалі адміністративні утиски не допомогли царському урядові придушити паростки української культури, рівень національної свідомості серед населення Наддніпрянщини все ж був суттєво нижчим, аніж в Західній Україні. Однак позиція національно свідомої частини суспільства на Наддніпрянщині значною мірою була суголосною настроям західноукраїнської громадськості. Видатний український публіцист С. Єфремов згодом свідчив про загальну ворожість до російського царату, що панува-

³⁵⁷ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: “Джура”, 2005. С. 116.

³⁵⁸ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців. С. 122.

ла серед національно свідомої інтелігенції³⁵⁹. “Всі ми були певні, що перемога Росії принесе нам ще більший гніт, а розгром її послужить до нашого визволення,” – згадував Є. Чикаленко у зв’язку з початком Першої Світової війни³⁶⁰. Заклики окремих українських діячів до лояльності щодо Росії не знайшли розуміння з боку більшості представників української громадськості. У вересні 1914 р. Товариство українських поступовців закликала українське суспільство дотримуватись нейтралітету в війні³⁶¹. Провідний діяч Української соціал-демократичної робітничої партії В. Винниченко закликав українців до орієнтації на власні сили. Схожим чином звучав і заклик Української партії соціалістів-революціонерів: “Самостійна, ні від кого не залежна Україна. Україна без хлопа і без пана, як казали наші славні предки, козаки – ось наша ціль. Хай живе революція для здобуття вільної України!”³⁶²

Старшини Легіону Українських Січових стрільців. Вересень 1915 р.

Ідею відродження державної незалежності України палко підтримали політичні емігранти з Наддніпрянщини. Відомий український пуб-

³⁵⁹ Сфремов С. В суточках // Нова Рада. 1917. 16 травня. Ч. 29. – С. 1.

³⁶⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). Львів, 1931. С. 448, 453.

³⁶¹ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. К.: “Смолоскип”, 1996. С. 93.

³⁶² Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К., 2008. С. 129.

ліцист Д. Донцов ще напередодні війни, в книзі “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” (1913 р.), наголошував, що Росія є головним ворогом української державності й закликав українську громадськість до “політичного сепаратизму” від царської імперії³⁶³. У серпні 1914 р. у Львові група українських політичних емігрантів (Д. Донцов, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізник, А. Жук, М. Меленевський, В. Дорошенко) заснувала Союз Визволення України, що офіційно проголосив про підтримку Центральних держав проти Російської імперії.

Ідея відродження української держави в кордонах Гетьманщини XVII – XVIII ст. знайшла розуміння серед окремих представників правлячих кіл Центральних держав. Так, голова болгарського уряду Радославов вважав, що “українська держава потрібна Болгарії, аби захистити її з півночі”³⁶⁴. В Німеччині перспективи відродження української державності також викликали зацікавлення. Активну роль у формуванні німецької суспільної думки з цього питання відіграла група журналістів на чолі з П. Рорбахом, що відстоювала необхідність існування незалежної України як головної протизваги російській експансії у Східній Європі. Значний вплив на “східний” напрямок політики німецького уряду справляла позиція барона фон Рехенберга, колишнього німецького генерального консула у Варшаві. Вже у вересні 1914 р. експерт склав меморандум, в якому розглядав перспективи українського національного руху в контексті воєнного протистояння. Вважаючи український рух одним з серйозних чинників ослаблення Російської імперії, фон Рехенберг перелічив території, які могли увійти до складу української держави: Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина, Херсонщина, південь Чернігівщини й Курщини, західна частина Харківщини й Катеринославщини (разом з губернськими центрами), а також північна Таврія³⁶⁵. Значно більш обережної позиції в “українському питанні” дотримувалася Австро-Угорщина; правлячі кола монархії Габсбургів побоювались, що відроджена українська держава на Наддніпрянщині претендуватиме на західноукраїнські землі.

Союз Визволення України вів активну пропаганду, популяризуючи українську ідею серед громадськості Центральних держав. “Великі жертви, які наш нарід приніс в своїй боротьбі з Росією в протязу соток літ,

³⁶³ Див.: *Донцов Д.* Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913. С. 29, 30.

³⁶⁴ *Кураєв О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні. С. 72.

³⁶⁵ Там само. С. 63.

дають нам право моральне жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України!” – йшлося в одному зі звернень СВУ³⁶⁶. Союз перевидавав різними мовами й розповсюджував праці М. Грушевського, С. Рудницького, Д. Донцова, К. Левицького.

Чи не найважливішим напрямком діяльності Союзу Визволення України стала просвітницька робота серед російських військовополонених, українців з Наддніпрянщини. З ініціативи представників СВУ у таборах для бранців у Німеччині створювалися національні осередки у вигляді культурно-просвітницьких організацій, спортивних і січових товариств тощо. В 1916 р. були створені окремі табори для вояків-українців у Вецлярі, Раштаті й Зальцведелі. Вже в 1917 р. значна кількість бранців заявляли про підтримку національного руху та готовність до “найрішучішої боротьби за Вільну Україну”³⁶⁷. Навесні 1917 р. з’їзд представників українських таборових громад у Німеччині ухвалив домогатися “повної державної самостійності українського народу”³⁶⁸. В кожному з українських таборів існували мілітаризовані відділи, що носили назви полків та куренів³⁶⁹. Найбільш згуртованим й патріотично налаштованим вважався 1-й Запорізький полк ім. Т. Шевченка, створений у 1916 р. у Раштаті.

Питання розмірів та кордонів майбутньої української держави також лунало у виступах представників СВУ. Виступаючи на початку 1916 р. в Мюнхені з промовою перед німецькими прихильниками українського руху, О. Скоропис-Йолтуховський заявив: “Коли взяти під увагу заселену українцями територію, що простягається між Московщиною й Чорним морем, бачиться, що простір майже півтора рази такий великий, як Німеччини”³⁷⁰.

Визначення Кубані як етнічної української території ледь не стало причиною здійснення в цьому регіоні значної військової операції вже в перші місяці Першої Світової війни. Керівництво СВУ виробило проект,

³⁶⁶ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. С. 61.

³⁶⁷ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). К., 1999. С. 108, 150.

³⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 137.

³⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 1; ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 191.

³⁷⁰ Скоропис-Йолтуховський О. Значінне самостійної України для європейської рівноваги. – Відень: “Союз Визволення України”, 1916. С. 3.

яким за підтримки турецьких військ передбачалося десантування на Кубані українського загону, що мав дістатися вглиб регіону й підняти повстання проти російської влади. Вже в листопаді 1914 р. представники СВУ в Константинополі звернулися до австрійського уряду з проханням дати дозвіл на створення десантного загону в числі 400 бійців УСС й 100 полонених-українців. Німецьке командування підтримало план такої операції, хоча австрійська сторона запропонувала скерувати десант до району Одеси, зробивши ставку на повстання у безпосередньому заплілі російської армії. Лише слабкість турецького військового флоту, нездатного досягти домінування на Чорному морі, зробила неможливою здійснення подібної операції³⁷¹.

Ймовірно, керівники СВУ розглядали організацію десанту на Кубань як перший крок до включення цих теренів до складу відродженої української держави. Та хоча воєнні реалії змусили керівництво Союзу тимчасово відмовитися від проведення подібних операцій на східній частині українських етнічних земель, вже невдовзі обставини дозволили членам СВУ розгорнути активну культурно-просвітницьку працю на теренах, що мали скласти західну частину української держави – Підляшші й Холмщині. Влітку 1915 р. ці землі були зайняті німецькими та австро-угорськими військами. Хоча Холмщина й Підляшшя в X – XIV ст. були частиною Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, а українці складали значну частину місцевого населення, в XIX ст. цей край у складі Російської імперії входив до Царства Польського. Це дало підстави польським політикам вимагати від австрійського уряду включення обох губерній до складу польських володінь під скіпетром Габсбургів. Аби протидіяти зростанню польського впливу, німецькі правлячі кола дали дозвіл СВУ на здійснення на цих землях культурно-просвітницької праці.

Прагнучи не допустити включення Холмщини й Підляшшя до складу майбутньої польської держави й намагаючись зберегти ці терени за Україною, представники СВУ вже в 1917 р. організували з числа полонених-українців групи добровольців, що вели культурно-просвітницьку діяльність на землях, зайнятих військами Центральних держав. Як згодом свідчили провідні діячі СВУ А. Жук і Козловський, “в німецькій окупації на Підляшшу провадилась групою полонених інтен-

³⁷¹ *Hornykiewicz T.* Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia; Horn: Verlag Ferdinand Berger&Sohne OHG, 1966. Bd. 1. S. 144 – 145, 149, 153, 168, 169.

сивна освідомляюча національна робота"³⁷². Добровольців відбирали у німецьких таборах для полонених, передусім у Раштадті. В середині травня 1917 р. 1-ша сотня січовиків під проводом В. Усенка уже розпочала працю в районі Білої³⁷³. До кінця року, національно-культурну працю на Холмщині й Підляшші здійснювали два січові відділи під загальним керівництвом сотника Козака. Невдовзі в районі Білої зосередились основні сили 1-го Запорізького полку ім. Т. Шевченка. На цей час командиром полку став поручник Микола Шаповал, молодший брат відомого українського політика й одного з лідерів УПСР. 14 січня 1918 р. М. Шаповал своїм наказом повідомив особовий склад військової частини, що полк переніс свою роботу "на широке поле служенія рідному народові Підляшша й Полісся, обороняти його від кривд і жорстокостей чужого національного панування"³⁷⁴. В районі Білої лави українського відділу поповнилися добровольцями з числа місцевих жителів, які не бажали бачити свій край включеним до складу майбутньої польської держави³⁷⁵.

Схожий характер мала культурно-просвітницька діяльність легіону УСС на західній Волині, зайнятій німецькими військами. З початку 1916 р. зусиллями "усусів" в районі Володимира-Волинського, Луцька й Ковеля було відкрито українські просвітні й громадсько-культурні організації, розповсюджувалась національно-патріотична література, створювались курси для ліквідації неписьменності. У районі Ковеля культурно-просвітницькою роботою керував сотник УСС Д. Вітовський, у Володимирі-Волинському діяв український комісаріат на чолі з четарем М. Саевичем³⁷⁶. Підвищення рівня національної свідомості місцевого населення мало стати головною запорукою збереження цього регіону в складі майбутньої української держави.

Потужний імпульс націєтворчим процесам у Східній Європі надало падіння російського царату. Вже навесні 1917 р. українські землі колишньої імперії охопило справжнє національне відродження. В різних регіонах України виникали національні громади й осередки. Вояки-українці в російській армії виділялися в окремі національні підрозділи.

³⁷² ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 10.

³⁷³ ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 267зв., 277, 277зв.

³⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 5.

³⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 267 – 267зв., 277, 277зв.; ЦДАВО України. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 7, 14 – 17.

³⁷⁶ *І. К. Сотник*. Дмитро Вітовський на Волині // Літопис червоної калини. 1932. Ч. 2. С. 7, 9 – 11.

Наприкінці березня 1917 р. представники провідних українських партій і громадських організацій створили у Києві керівний орган національного руху – Центральну Раду. Цю організацію очолив визначний український історик та громадський діяч, професор М. Грушевський. Поповнення Центральної Ради представниками різних громадських організацій, політичних партій, регіональних представництв та національних з'їздів перетворило УЦР, за словами М. Грушевського, на “правдивий орган широких українських мас трудящого люду”³⁷⁷.

Із перших тижнів революції, до російського Тимчасового уряду надходили численні звернення від українських громад з вимогами “визнання за українським народом права на широку національно-територіальну автономію та про націоналізацію школи, церкви, суда та всіх установ, при забезпеченні національних прав усіх інших народностей, які мешкають на теренах України”³⁷⁸. Велелюдні збори й мітинги вимагали повернення Україні її давніх прав та свобод.

На Всеукраїнському національному конгресі у Києві (кінець квітня 1917 р.) відомий громадсько-політичний діяч й член Центральної Ради Ф. Матушевський окреслив територіальні межі України. На його думку, серед володінь колишньої царської імперії до складу України в повному складі належали Київщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Чернігівщина (за винятком чотирьох північних повітів – Мглинського, Новозибківського, Суразького, Стародубського) й північна Таврія. Крім того, українці складали більшість населення в Хотинському повіті Бесарабії, двох повітах Гродненської губернії (Брестський і Кобринський), двох повітах Люблінської губернії (Грубешівський і Томашівський), Володавському повіті Сідлецької губернії, чотирьох повітах Воронежської губернії (Бирючський, Богучарський, Валуйський, Острогозький), трьох повітах Курської губернії (Грайворонський, Новооскольський, Путивльський), Новогригоріївському повіті Ставропольської губернії, Таганрозькій окрузі Облесті Всевеликого Війська Донського, а також в Катеринодарському, Ейському й Темрюкському районах на Кубані³⁷⁹.

³⁷⁷ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. – К.: “Варта”, 1993. – С. 244.

³⁷⁸ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 1778. Оп. 1. Д. 244. Л. 138а, 139; ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 191. Л. 16.

³⁷⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. С. 151 – 152.

Перелік українських земель, який містився в проекті створення української національно-територіальної автономії, поданому представниками Центральної Ради навесні 1917 р. до Тимчасового уряду, включав Київщину, Поділля, Волинь, Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину, Херсонщину, Катеринославщину, а також північну Таврію, прилеглі райони Воронезької, Курської й Бесарабської губерній. Як зазначалося в цьому документі, “точні кордони Української області, згідно переважання українського населення, мають бути визначені обласним комісаром за згодою з Центр. Укр. Радою”³⁸⁰.

Вимогу про надання Україні національно-територіальної автономії підтримали численні українські громадські, політичні й професійні організації. Географія національного відродження навесні – влітку 1917 р. охоплювала практично всі українські етнічні землі. Так, київський губернський селянський з’їзд визнав необхідним “заведення національно-територіальної автономії України”³⁸¹. Подільський губернський український з’їзд визнав Центральну Раду найвищим органом революційної влади в Україні. Волинський губернський з’їзд заявив, що “наша Волинь є частиною автономної України”³⁸². Чернігівський губернський з’їзд заманіфестував свою українськість, привітав Центральну Раду й долучився до вимог надання Україні автономії. Ці вимоги підтримав і полтавський губернський селянський з’їзд. У Харкові губернський селянський з’їзд також підтримав вимогу національно-територіальної автономії України³⁸³. Катеринославський губернський з’їзд ухвалив вимагати “негайного відновлення національно-територіальної автономії”³⁸⁴. З’їзд селянських представників причорноморських губерній висловив “домаганє, щоб Україна мала повну національно-територіальну автономію в демократично-федераційній Росії”³⁸⁵. Свою відданість національній ідеї заманіфестували й українці Воронежчини³⁸⁶. Представник холмських біженців прохав Центра-

³⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 25.

³⁸¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. С. 262.

³⁸² Там само. С. 832.

³⁸³ Там само. С. 216, 278, 410 – 411.

³⁸⁴ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 244. Л. 78.

³⁸⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. С. 238.

³⁸⁶ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 94. Л. 177 – 180.

льну Раду “обстоювати Холмщину, бо без України для Холмщини може бути лише смерть”³⁸⁷. З’їзд представників Холмщини ухвалив вимагати прилучення краю до України³⁸⁸.

У червні 1917 р. представник російської адміністрації, київський губернський комісар М. Суковкін, повідомляв до Тимчасового уряду: “Український рух набув значної сили, яка безперервно продовжує розвиватися. Внаслідок цього подальше ігнорування геть неприпустиме”³⁸⁹. Проголошення Центральною Радою автономії України наприкінці червня 1917 р. викликало ще більше піднесення серед українського суспільства. Не зважившись застосувати проти національного руху адміністративні засоби чи військову силу, Тимчасовий уряд був змушений піти на поступки. У липні 1917 р. петроградський уряд висловив готовність до компромісу з Центральною Радою. За умови поповнення складу Центральної Ради представниками російських, польських і єврейських політичних партій, російський уряд погоджувався передати під управління УЦР дев’ять основних українських губерній – Київщину, Волинь, Поділля, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Харківщину, Херсонщину й північну Таврію. Однак зрештою, Тимчасовий уряд обмежився лише тим, що передав під часткове управління виконавчого органу УЦР, Генерального Секретаріату, лише п’ять наддніпрянських губерній – Київщину, Волинь, Поділля, Полтавщину, Чернігівщину (без чотирьох північних повітів)³⁹⁰.

Виключення Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини й північної Таврії зі складу української автономії викликало обурення з боку переважної більшості українських політиків й рядових учасників національного руху. Харківська губернська рада заявила, що “українська людинність Харькіщини буде підтримувати Центральну Раду в її домаганнях про включення Харькіщини в склад України”³⁹¹. Бахмутська повітова українська рада оголосила протест проти рішення російського уряду й заявила, що “поступатися нашою ралею [не] можемо й будемо продов-

³⁸⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2-х т. Т. 1. К.: “Наукова думка”, 1996. С. 83.

³⁸⁸ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. С. 687, 711, 753, 964.

³⁸⁹ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 244. Л. 119.

³⁹⁰ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 8. Л. 1 – 4.

³⁹¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. С. 680.

жувати революційно-національну боротьбу за волю наших степів, політих кров'ю наших дідів-запорожців, до повної перемоги"³⁹². Український з'їзд частини Воронежської губернії й селянський з'їзд Острогозького повіту зайняв аналогічну позицію й зажадав, аби "українська частина Слобожанщини була прилучена до автономної України"³⁹³. В одному з протестів, які надходили у цей час до Тимчасового уряду, йшлося: "З обуренням протестуємо проти відділення урядом від вільної України губерній Харківської, Катеринославської, Таврійської. Категорично стверджуємо, що посилення уряду на небажання населення перелічених губерній бути в одній Україні, базується на хибних даних. Населення названих губерній на всіх своїх селянських і національних з'їздах рішуче висловилося за об'єднання названих губерній в автономну Україну в федеративній Росії"³⁹⁴.

Оскільки М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов та інші лідери Центральної Ради не зважились на відкрите протистояння з російською владою, УЦР ратифікувала домовленість з Тимчасовим урядом. Російська влада поквапилась адміністративно закріпити досягнуті рішення. Так, у відповідь на запит катеринославського губернського комісара міністерство внутрішніх справ Росії повідомило, що "Катеринославська губернія не входить в число губерній, на які поширюються повноваження Генерального Секретаріату"³⁹⁵.

Однак більшовицький переворот у Петрограді й фактичне зникнення в Росії легітимної влади в листопаді 1917 р. дозволили Центральній Раді розширити кордони української автономії. Вже в середині листопада владу Генерального Секретаріату було розширено на Харківщину, Херсонщину, Катеринославщину і Північну Таврію³⁹⁶. 20 листопада Центральна Рада своїм III універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Цей правовий акт визначав і кордони УНР: "До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучених частин Курщини, Холмщини,

³⁹² ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 253. Л. 66.

³⁹³ *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2008. С. 40 – 41.

³⁹⁴ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 253. Л. 81.

³⁹⁵ ГАРФ. Ф. 1778. Оп. 2. Д. 96. Л. 62, 63.

³⁹⁶ Українська Центральна Рада. Т. 1. – С. 379.

Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів"³⁹⁷.

Урочисте проголошення III універсалу Центральної Ради на Софійській площі в Києві. В центрі – голова Центральної Ради М. Грушевський, голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, генеральний секретар військових справ С. Петлюра. Листопад 1917 р.

Наприкінці листопада 1917 р. звістки про намір Австро-Угорщини включити Холмщину до складу майбутньої польської держави змусили українське керівництво зробити певні корективи в питанні про північно-західні кордони УНР. 25 листопада Центральна Рада ухвалила, що регіони Холмщини й Підляшшя, де українське населення складає більшість, тимчасово підлягають урядові УНР, якому доручалось подбати про “встановлення певного адміністративно-політичного ладу для населення Холмщини та Підляшся”³⁹⁸. В проєкті конституції УНР, складеному наприкінці грудня 1917 р., Холмщина розглядалася як частина української держави³⁹⁹.

³⁹⁷ Там само. С. 400.

³⁹⁸ Там само. С. 433.

³⁹⁹ Українська Центральна Рада. Т. 2. К.: “Наукова думка”, 1996. С. 5.

В умовах анархії, що захлиснула наприкінці 1917 р. колишню царську імперію, почастішали звернення до уряду УНР з боку українських громад Курської й Воронежської губерній, а також Облaсті Війська Донського, з проханням прийняти ці терени до складу України. Наприклад, з міста Дмитрівська на Донщині пролунало прохання, щоб “наша Таганрозька округа ОВД (Область Війська Донського – прим. М. К.) назад була прилучена до Катеринославщини, а разом з нею ввійшла в склад Української Народної Республіки”⁴⁰⁰.

Безвладдя, революційний хаос і розгортання в Росії громадянської війни перешкоджали будь-яким планомірним державотворчим процесам й зокрема, остаточному розмежуванню українсько-російського кордону. Більшовицький уряд, на словах толерантний у національному питанні, в грудні 1917 р. видав “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради”, яким визнав право України на національне самовизначення, але водночас розв’язав війну проти Центральної Ради. Головною військовою опорою більшовиків стали загони російської червоної гвардії, які упродовж січня 1918 р. зайняли більшу частину УНР. Проголосивши наприкінці січня 1918 р. державну незалежність України, Центральна Рада та уряд УНР невдовзі були змушені евакуюватися на Волинь.

Визначення державних кордонів УНР не входило в перелік пріоритетних завдань створеного більшовиками українського радянського уряду. Центральний виконавчий комітет Рад України невдовзі зізнався: “Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську республіку на терені України... Ми ніколи не стояли на точці зору цілковитої незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов’язане з загальноросійською робітничеселянською республікою федеративними вузами”⁴⁰¹. На практиці, політика національного нігілізму призвела до виникнення на початку 1918 р. на теренах України цілої низки окремих радянських республік. Так, на теренах Донецького й Криворізького басейнів місцеві більшовики проголосили “Донецько-Криворізьку радянську республіку”. За свідченням В. Затонського, одного з чільних більшовицьких діячів в

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 5; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. С. 73.

⁴⁰¹ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. Т. 1. Кн. 1. К.: “Наукова думка”, 1967. С. 24.

Україні, організатори цього квазідержавного утворення мотивували свою позицію тим, що “робітництво Донбасу і взагалі міських промислових районів є не українці...”⁴⁰² Спираючись на місцевий зрусифікований пролетаріат, до аналогічних дій вдалися й одеські більшовики, які проголосили на теренах Херсонщини “Одеську радянську республіку”. Схожим чином з’явилася й “Таврійська радянська республіка”. Але потреба визначення юридичної формули взаємовідносин між цими державними утвореннями була перекреслена в березні 1918 р. необхідністю організувати спільний фронт оборони проти наступу українських та австро-німецьких військ. Вступ Центральних держав у війну проти більшовиків на боці уряду УНР змушував останніх створити “єдиний бойовий фронт” в Україні. Доручивши усім партійним працівникам “працювати спільно в напрямку утворення єдиного фронту оборони”, ЦК РКП(б) визнав, що “Донецький басейн розглядається як частина України”⁴⁰³.

Мирна угода УНР з Центральними державами, підписана у Бресті в ніч на 9 лютого 1918 р., стала не лише значним успіхом української дипломатії, але й суттєвим зрушенням у справі визначення кордонів молодій українській державі. Німеччина й Австро-Угорщина визнали належність до України західної частини Волині, яку мали очистити від своїх військ, а також зобов’язалися передати до складу УНР Холмщину й Підляшшя (Брестський і Кобринський повіти Гродненської губернії). Крім того, посланці уряду УНР домоглися від Австро-Угорщини гарантій надання автономного статусу українським землям монархії Габсбургів⁴⁰⁴. Тож українська делегація мала підстави сповістити всі телеграфні адресати, що підписаний у Бресті мир “повертає Українській Народній Республіці всі втрачені під час сучасної війни українські землі”⁴⁰⁵. 28 лютого 1918 р. уряд УНР ухвалив “негайно приступити до заведення українського адміністративного і громадського урядування на Холмщині і Підляшші”⁴⁰⁶.

⁴⁰² *Затонський В.* З спогадів про українську революцію // *Летопись революции.* 1929. № 4 (37). С. 168 – 169.

⁴⁰³ *Гражданская война на Украине 1918 – 1920.* Т. 1. Кн. 1. С. 45.

⁴⁰⁴ *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917 – 1818 рр. – К.: “Політична думка”, 1999. С. 110 – 111; *Українська Центральна Рада.* Т. 2. – С. 137 – 142; ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 40.

⁴⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 41.

⁴⁰⁶ *Українська Центральна Рада.* Т. 2. С. 167.

Підписання Брестького миру. Лютий 1918 р.

Не бажаючи втратити підтримку польських політиків, австрійський уряд однак заблокував справу встановлення державного кордону між Польщею та Україною. Була створена комісія для визначення лінії українсько-польського розмежування на Холмщині, що мала враховувати етнографічні дані й волевиявлення місцевого населення. У березні 1918 р. діячі СВУ повідомляли до уряду УНР: “В австрійській половині окупації в Холмщині раніш не дозволялась жодна українська робота і тепер під сим зглядом нішо не змінилось”⁴⁰⁷. Посилаючись на потребу дочекатися ратифікації Брестького миру й нез’ясованість питання про кордони України, австрійська влада відмовилася допустити представника української адміністрації на окуповану цісарськими військами частину Холмщини⁴⁰⁸. Порушуючи досягнуті в Бресті домовленості, австрійська влада фактично змінила статус Холмщини на користь Польщі. У кількох повітах Холмщини на початку квітня 1918 р. навіть відбулися вибори до Польської Регентської Ради⁴⁰⁹. Військові формування з українців-

⁴⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 10.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 7; ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. – Спр. 82. Арк. 1 – 2; Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 276.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 7.

полонених навесні 1918 р. були відправлені до Києва, в розпорядження Центральної Ради.

У ході австро-німецького наступу проти більшовиків, до української держави також відійшла південна смуга Мінської губернії – Пінський, Мозирський і Річицький повіти. Закон про адміністративно-територіальний устрій УНР, ухвалений Центральною Радою на початку березня 1918 р., передбачав створення на цих теренах Дреговицької землі з центром у Мозирі⁴¹⁰. Крім того, тимчасово під українську владу мали перейти південні райони Слущкого й Бобруйського повітів. Коли ж мешканці Гомельського повіту висловили бажання увійти до складу України, уряд УНР прийняв під охорону “державне майно і інтереси громадян Гомельського повіту”⁴¹¹. На Полісся тимчасово поширювалась дія законів УНР, тут створювались українські адміністративні, судові й фінансові установи.

Оскільки відкриття Центральними державами бойових дій проти більшовиків не залишало останнім шансів на воєнні успіхи, уряд УНР вже 27 лютого розглянув можливість мирних переговорів з Радянською Росією. На перемовинах планувалося порушити й питання державних кордонів: до складу України мала бути прилучена частина Кубані й Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморська і Ставропольська губернії, Путивльський повіт Курської губернії, чотири повіти Воронежської губернії. Крим мав перебувати під впливом України, а питання приналежності Бессарабії планувалося вирішити на підставі самовизначення націй, після виведення з регіону більшовицьких військ⁴¹².

3 березня представники Радянської Росії підписали у Бресті мир з Центральними державами. Серед інших положень мирної угоди, більшовики зобов’язалася укласти мир з Україною. Однак мирні переговори з урядом УНР всіляко затягувались радянською стороною й постали на порядок денний лишень тоді, коли оборона більшовиків в Україні остаточно розсипалась під ударами українських та австро-німецьких військ. Нечисленність і деморалізація радянських загонів зробили подальший опір червоних марним⁴¹³. 17 квітня Раднарком віддав розпорядження про

⁴¹⁰ Українська Центральна Рада. Т. 2. – С. 181.

⁴¹¹ Там само. С. 199.

⁴¹² Там само. С. 167.

⁴¹³ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. Т. 2. М., Ленинград, 1928. С. 236, 240; Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 14. Оп. 2. Д. 16. Л. 17, 17об.

цілковите роззброєння військ “Радянської України” після відступу їх на терени Радянської Росії”⁴¹⁴.

На початку травня 1918 р. під натиском австро-німецьких та українських військ радянські загоны залишили терени УНР, за винятком північної частини Чернігівщини. Оскільки формально Росія перебувала у стані миру з Центральними державами, ворогуючі сторони почали укладати перемир’я на окремих ділянках фронту. Так, 4 травня на ст. Коренево представниками німецько-українських та радянських військ було домовлено про перемир’я на відтинку Рильськ – Суджа. Домовленість передбачала встановлення між військами ворогуючих сторін демаркаційної лінії й нейтральної смуги завширшки 10 км. 7 травня у Конотопі було укладено угоду аналогічного характеру, яка поширювала перемир’я на ділянку Рильськ – Білгород. Водночас, українські та радянські представники підписали угоду про припинення бойових дій на курському напрямку.

Унаслідок цих домовленостей, в першій половині травня 1918 р. остаточно визначилась демаркаційна лінія, яка фактично виконувала роль кордону між Україною та Радянською Росією. З українсько-німецького боку, лінія проходила через район Чечерська – Шелухівка – Малоудобне – Робчик – Хомутівка – Бучки – Комань – Пирогівка – хутір Михайлівський – Глухів – Рильськ – Коренево – Суджа. З радянського боку, демаркаційна лінія проходила через населені пункти Чечерськ – Корецький завод – Лопатні – Циря – Хмелівка – Грем’яч – Очкине – Бирине – Остроушки – район хутора Михайлівського – Єсмань – Мазепівка – Мартинівка. Далі, в межах Курщини, демаркаційна лінія пролягала північніше Білгорода, на південь від Корочі та Острогозька.

Гетьманський переворот і зміна влади у Києві внесли певні корективи в питанні про визначення державних кордонів України. 7 травня гетьманський уряд визнав “кордон, відповідний етнографічним умовам”⁴¹⁵. А вже 28 травня Рада міністрів ухвалила: “При приєднанні до Української Держави суміжних теренів керуватися не лише етнографічним принципом, але також економічним та іншими державними принципами”. До України належало приєднати сусідні терени колишньої Російської імперії, звільнені від більшовиків, при чому належало “в усіх приєднаних повітах встановити своє українське правління, і не тимчасове, а остаточне”⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Т. 1. Кн. 1. С. 121.

⁴¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 63в.

⁴¹⁶ Там само. Арк. 24.

Гетьман П. Скоропадський з найближчим оточенням. 1918 р.

Вже 20 червня харківський губернський староста сповістив, що під його управління переходять п'ять повітів Курської губернії – Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський і Ново-Оскольський⁴¹⁷. Також, українська юрисдикція була встановлена в Путивльському, Рильському, Львовському і Дмитріївському повітах Курщини (перші два повіти було приєднано до Чернігівщини, решта також відійшла до Харківщини). У межах Воронежської губернії, до Української Держави було прилучено Валуйський повіт, частину Острогозького й Богучарського повітів. Головними завданнями української адміністрації на цих землях стало обеззброєння населення й налагодження мирного життя. Наприклад, у звіті Генштабу повідомлялося, що “в прилученій частині Корочанського повіту ведеться обеззброювання селян і відібрання від них награваного майна...”⁴¹⁸

Крім того, наприкінці літа 1918 р. з підвладних українській владі районів Мінської губернії було створено Поліський округ. До складу

⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2.

⁴¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 29зв.

цієї адміністративно-територіальної одиниці увійшли Мозирський, Річицький та Пінський повіти, а також південні волості Слуцького й Бобруйського (натомість Гомельський повіт відійшов до Чернігівської губернії)⁴¹⁹. Прилучення північного Полісся до України певним чином йшло врозріз з прагненнями лідерів білоруського національного руху, які вважали ці терени частиною Білоруської Народної Республіки (БНР). Відзначаючи складність територіального розмежування між Україною та Білоруссю на Поліссі, керівник зовнішньополітичного відомства Української Держави Д. Дорошенко згадував: “Але не говорячи вже за спірність етнографічної грюниці між українським та білоруським населенням, в даному разі політикою українського правительства керував насущний інтерес Української Держави... Життєвий інтерес Української Держави наказав тримати в своїх руках лінію Прип’яти й Гомеля”⁴²⁰. Оскільки проголошена в березні 1918 р. БНР не була визнана Центральними державами, її уряд діяв напівлегально й не мав адміністративної влади чи військової сили. В разі відходу німецького війська, білоруські землі могли бути зайняті більшовиками й перетворитись на майданчик для вторгнення в Україну. В цих умовах, рішення українського керівництва встановити контроль над прилеглими до північних кордонів України землями виглядало цілком логічним.

На вимогу української влади, німецьке командування передало Українській Державі Таганрозький округ, значну частину населення якого склали українці. Однак на цей регіон претендувало й Всевелике військо Донське, представники якого вже в травні 1918 р. розпочали переговори з гетьманським урядом про територіальне розмежування між обома державами у Приазов’ї. 8 серпня було підписано угоду між Україною та Доном, за якою Таганрозький округ передано донській стороні. Д. Дорошенко так оцінював цю угоду; “Зречення Таганрозької округи на користь Дону викликало в свій час незадоволення з боку українських націоналістів. Але українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденту і тим самим розбуджувати національну свідомість серед українського населення на Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденту. Піддер-

⁴¹⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Т. II. К.: “Темпора”, 2002. С. 65.

⁴²⁰ Там само. С. 144, 145.

жання українського національного руху на Донщині шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам на Дону взяло на себе українське Міністерство Закордонних Справ, як це воно робило і в Криму та на Кубані"⁴²¹.

Обставини боротьби проти більшовицької влади на Кубані навесні 1918 р. спонукали Кубанську крайову раду звернутися за допомогою до гетьманського уряду. Збереглися свідчення про те, що гетьман П. Скоропадський вважав Кубань частиною етнічних українських земель⁴²². Делегації Кубанської крайової ради, що прибула наприкінці травня 1918 р. для відповідних переговорів до Києва, П. Скоропадський висловив надію, що "славні кубанці підуть разом з молодістю Українською Державою"⁴²³. Як стверджував Д. Дорошенко, голова делегації М. Рябовол тримався думки про необхідність воз'єднання Кубані й України. Аби забезпечити реалізацію цього плану й не допустити зайняття Кубані російськими антибільшовицькими силами, розглядався навіть план передислокації на Кубань українських військових формувань⁴²⁴. Однак укладення кубанським урядом союзу з російською Добровольчою армією в серпні 1918 р. поставило крапку на цьому проекті. Хоча і в подальшому мали місце спорадичні контакти українського керівництва з представниками Кубанської крайової ради, Кубань перетворилася на базу для формування російських антибільшовицьких військових сил.

У 1918 р. набуло актуальності й питання про включення до складу України кримського півострову. Центральна Рада у III універсалі не включила Крим до українських етнічних земель. Однак кримськотатарський національний рух виявився недостатньо потужним, аби не допустити до захоплення півострова більшовиками. Після вигнання більшовиків, влада в Криму перейшла до крайового уряду на чолі з С. Сулькевичем, генералом колишньої царської армії. Однак гетьманський уряд зі стратегічних міркувань прагнув в тій чи іншій формі встановити над Кримом суверенітет Української Держави. Цю позицію підтримала й частина провідних українських національних діячів, які вважали, що Крим може стати плацдармом для ворожих до України російських сил. Саме таку думку сформулював

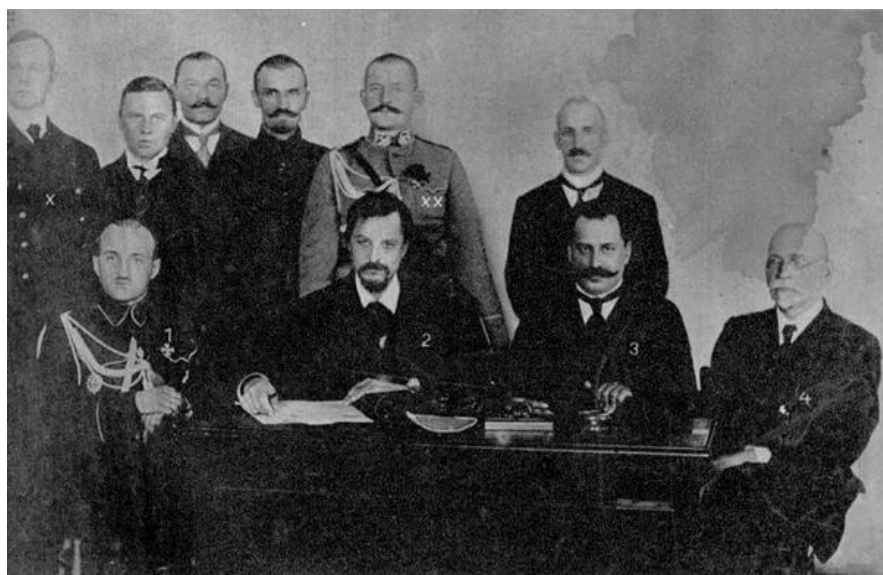
⁴²¹ Там само. С. 144, 134.

⁴²² Див.: *Свечин М.* Записки старого генерала о былом. Ницца, 1964. С. 162.

⁴²³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. Т. II. С. 136.

⁴²⁴ Там само. С. 136 – 137.

у доповідній записці до гетьманського уряду Д. Донцов: “Визнати право національного самовизначення за кількомастами тисяч мешканців Криму значило би зробити залежною від їх доброї волі долю 40-мільйонного краю – України, суверенність котрої без Криму стала б ілюзоричною”⁴²⁵. Запроваджена гетьманським урядом економічна блокада Криму змусила уряд С. Сулькевича восени 1918 р. розпочати переговори про умови включення півострова до складу Української Держави. Втім, Протигетьманське повстання в Україні, політична дестабілізація й відновлення військових дій проти більшовиків наприкінці 1918 р. зробили неможливою реалізацію подібних домовленостей.

Члени української делегації на мирних переговорах з Радянською Росією. В центрі – голова делегації С. Шелухін й керуючий міністерством закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко. 1918 р.

Але найскладнішим виявились переговори про встановлення кордонів з Росією. 25 травня 1918 р. у Києві розпочалися мирні переговори з посланцями радянського уряду. Дуже швидко з’ясувалося, що сторони не можуть домовитися навіть про встановлення остаточної демаркацій-

⁴²⁵ Бойко О. Питання території і кордонів України в аналітичній записці Д. Донцова “О границях Української Держави під взглядом політичним” (1918) // Національна та історична пам’ять. Збірник наукових праць. Вип. 7. 2013. С. 189.

ної лінії. Український уряд прагнув провести демаркаційну лінію якнайдалі на схід, більшовики ж наполягали на тому, аби зберегти встановлені позиції⁴²⁶. При цьому, голова радянської делегації Х. Раковський наполягав, що визначенню кордонів має передувати укладення перемир'я. 12 червня між Українською Державою та РСФРР було підписано прелімінарний (попередній) мир. Питання кордонів в тексті мирної угоди не порушувалося.

Однак в ході подальших переговорів справа визначення українсько-російського кордону фактично не зрушила з мертвої точки. Голова української делегації С. Шелухін свідчив: "Тим часом в прифронтній полосі української території, не вважаючи на перемир'я, стояв людський лемент від грабунків, насильств і розбоїв більшовиків. Приїздили делегації звідти, слали телеграми, прибували біженці, особливо з Чернігівщини та Курщини і прохали рятувати найперше всього від розстрілів життя їх родичів і земляків, але ж нічого вдіяти не можна було, хоч все те робилося на українській території. Російська мирова делегація спочатку на вказівки про це відповідала, що не військові частини і не червона гвардія все те коїть, а банди, з якими совітська влада справляється, але ж не може справитись, потім просто заявила, що то російська територія, а не українська, через що українській владі до того, що там робиться, нема ніякого діла"⁴²⁷.

Документи дають уявлення про масштаби дестабілізації життя у прикордонних повітах Чернігівщини, викликаній діяльністю радянських загонів. У звіті українського Генштабу від 29 травня відзначалося: "Мглинський повітовий комендант повідомляє, що в повіті складаються банди російських та місцевих більшовиків і поповнюються утікачами з різних повітів, котрі не задоволені українською владою і гадають продовжувати війну проти України, незважаючи на мир"⁴²⁸. Командир 5-го Чернігівського корпусу повідомляв: "По докладу мглинського повіткоменданта, в Мглинському повіті небезпека. В східній частині повіта, що врізалася клином до Орловщини, розташувалася банда більшовиків і, пануючи головним чином в районі ст. Почеп –

⁴²⁶ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. К., Нью-Йорк, Філадельфія, 1999. С. 74.

⁴²⁷ Шелухин С. Мирові переговори між Українською Державою і РСФСР в 1918 році // Вільна Україна. 1965. Ч. 47. С. 28.

⁴²⁸ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 13.

Унеча, тероризують населення"⁴²⁹. Становище у Новгород-Сіверському повіті також було загрозливим, оскільки “більшовики порушують демаркаційну лінію, банди переходять кордон”⁴³⁰. “В Новгород-Сіверському повіті людність терорізована більшовицькими ватагами, – відзначалося у донесенні. – Широко ідуть грабунки і душегубство. Місто Новгород-Сіверський місцевою владою оголошено на військовому стані”⁴³¹. У звіті Генштабу від 2 серпня наголошувалося: “В Новгород-Сіверським повіті ватаги щоденно порушують демаркаційну смугу, грабують людність та увозять сьоголітній врожай. За демаркаційною смугою більшовиками роздається зброя місцевому населенню. Те ж саме чиниться в Глухівським повіті”⁴³². 12 липня начальник українського Генштабу О. Сливинський звернувся до начальника штабу головнокомандувача німецьких військ в Україні В. Грьонера: “На Чернігівщині більшовики вільно проходять демаркаційну смугу на територію України, ведуть протиурядову агітацію, грабують та тероризують населення, а в частині Чернігівської губернії, яка лежить за демаркаційною лінією, більшовицька анархія, грабунки, душегубства, пожежі провадяться ще в більших розмірах”⁴³³. Повідомляючи про неодноразові порушення більшовицькими ватагами демаркаційної лінії, головний губернський комендант Чернігівщини прохав перенести демаркаційну лінію за географічні межі України й зазначив, що “випадків порушення демаркаційної смуги і перемирія як з боку союзного війська, так і з боку українських частин, перейнятих законністю на Чернігівщині, досі не було”⁴³⁴.

Схожим було становище і в прилучених до Української Держави повітах Курщини та Воронежчини. У звітах Генштабу неодноразово відзначалися напади більшовицьких загонів на населені пункти Валуйського повіту: “В Валуйським повіті на с. Богромець наскочили більшовики, ограбували волосне управління, спалили дві хати, вбили чотирьох... Становище Валуйського повіта дуже кепське: залізниці зруйновані, мости в більшості порвані, станціонні будки спалені, потяги не ходять. Нейтральна зона між демаркаційними лініями дуже руйнується

⁴²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 212.

⁴³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 21.

⁴³¹ Там само. Арк. 35.

⁴³² ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1а, 2.

⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 410, 412.

⁴³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 46зв.

більшовицькими ватагами, котрі повсяк час роблять туди набіги"⁴³⁵. Як повідомлялося, в Білгородському повіті також "появляються більшовицькі банди"⁴³⁶.

Оскільки прикордонні повіти внаслідок постійних ворожих наскоків фактично перетворились на арену бойових дій, українське командування залучило до охорони демаркаційної лінії армійські частини. Передусім, для цієї цілі було використано Запорізьку бригаду отамана О. Натієва, командир якої сам зголосився до начальства з відповідною ініціативою. Справу було погоджено з німецьким командуванням, яке відвело бригаді ділянку Констянтинівка – Олександрівка⁴³⁷. Починаючи з червня 1918 р., бригада (невдовзі – дивізія) майже півроку перебувала на вістрі "дивної" війни, що точилася на східних кордонах Української Держави. Ось як змальовано бойові будні запорожців у звіті Генштабу від 5 серпня 1918 р.: "Перед фронтом бригади Натієва біля ст. Журавки показався відділ більшовиків кількістю 30 чоловік. Зараз від 1 Запорож. Дорошенки військового полку був надіслан відділ козаків конних 20 чоловік. Відділ погнався за більшовиками. Біля деревні Сисенково загубив їх з виду, позаяк вони дуже швидко тікали. По вказівкам громадян, більшовики направлялись в Криничну, де стоїть їх ціла сотня гвард. Литовського полка соціалістичеської армії. Під'їхав скритно до Кринично, козаки спішилися і під'їхавши до села, окружили школу і церков, де були засови, відкрили рушинний вогонь, на що більшовики відповідали кулеметним та рушничним вогнем. Бійка продовжувалась 14 годин, після цього більшовики відсутпили в напрямі на село Стару Колотву, де мешкає штаб Литовського полку. Козаками забрані трофеї: знам'я, 5 кулеметів, 9 рушниць, 3 шаблюки, самокат, дуло кулемета, надузьник його, 13 шинелей, чоботи і багато іншого майна"⁴³⁸.

Водночас, під владою більшовиків залишалися північні повіти Чернігівщини – Суразький, Мглинський, Стародубський і Новозибківський. Доповіді, одержані українським командуванням, так змальовували картину більшовицького царювання: "У Мглинському та Суразьському повітах панують більшовики, підбивають населення до бешкетів та проводять мобілізацію сільської людності. Інтелігенція, особливо українсь-

⁴³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 21, 23.

⁴³⁶ Там само. Арк. 31.

⁴³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 240.

⁴³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 7, 7д.

ка, терорізована і розбігається"⁴³⁹. У донесеннях зафіксовано й спроби насильницького вирішення більшовиками питання про державну приналежність цих теренів. Так, за звітом Генштабу, “до с. Клинци Суражського повіту прибувають утікачі з Мглинського повіту, котрі рятуються від більшовицького переслідування за небажання підписатись на анкеті за приєднання повіту до Московщини. Погрозою розстрілу заставляють більшовики підписувати ці анкети, не рахуючись з тим, що населення прагне до злуки з Україною"⁴⁴⁰. У Новгород-Сіверському повіті мали місце схожі процеси: “з ст. Розсуха прибула з Москви комісія провадити анкету, хто за злуку з Україною, хто з Московщиною. Все населення за злуку з Україною"⁴⁴¹. Симптоматичним був звіт Генштабу про становище у Мглинському повіті: “Людність бажає злуки з Україною, але під погрозою більшовицьких багнетів багацько подає свої голоси за злуку з Московщиною"⁴⁴².

Документи підтверджують, що радянським керівництвом було взято курс на приєднання цих теренів до Росії. 3 червня 1918 р. керівник Вищої військової ради РСФРР М. Бонч-Бруєвич інформував народного комісара закордонних справ Г. Чичерина: “На противагу заявам українців [про те], що мешканці зайнятих радянськими загонами земель Чернігівщини, Курщини і Воронежчини клопочуться про порятунок від більшовицьких грабунків і насилля входженням до складу України, вказано військовим керівникам і головам Рад (Калуга, Карачев, Курськ, Воронеж, Поворино, Сураж, Мглин, Брянськ, Орел) терміново збирати матеріали, які підтверджують, що навпаки, мешканці цих губерній неодноразово висловлювали своє незмінне бажання залишитися у складі Російської республіки і що німці значно більшою мірою пригноблюють жителів в окупованих ними місцевостях”⁴⁴³. За результатами цієї роботи, вже в липні 1918 р. було проведено з’їзд Рад північних повітів Чернігівщини, який підтримав приєднання цих теренів до Радянської Росії⁴⁴⁴.

⁴³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 7зв.

⁴⁴⁰ Там само. Арк. 25 25зв.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 21.

⁴⁴² Там само. Арк. 24.

⁴⁴³ Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). Ф. 4. Оп. 51. Д. 55180. Л. 17.

⁴⁴⁴ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919 гг.). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957. С. 118 – 123.

Представники української влади намагалися поширити свою владу на населені пункти у “нейтральній смузі” поміж демаркаційними лініями. Уявлення про адміністративні заходи на щойно прилучених землях дають розпорядження валуйського повітового старости Ждановича, який 15 жовтня видав наказ про приєднання до Валуйського повіту частини Бірюцького й Острогзького повітів, що знаходились у “нейтральній смузі”. Зокрема, повітовий староста вказував: “Волості й села приєднуються тимчасово в усіх відношеннях: адміністративному і господарському, про що повідомляю для відома і керівництва і необхідних розпоряджень всіх урядових установ, постанов і осіб, а також органів самоуправління та громадських організацій... Наказую начальникам районів державної варти негайно повідомити мені всі статистичні дані стосовно прилучених теренів, направити в волосні земства і сільським старостам копії всіх моїх розпоряджень і організувати повною мірою всю владу, лад і спокій; приступити до відібрання незданої зброї й скарбових речей, до повернення розграбованого з садиб майна... Наказую начальникові повітової варти витягти з документів колишніх комендатур усі необхідні відомості для служби варти й довіреного мені управління. Вимагаю особливо енергійної роботи по відношенню до прилучених до повіту волостей: безумовної твердості розпоряджень, закономірності, організаційної розпорядимості як головних якостей служби в сучасний важкий час”⁴⁴⁵.

Допоки в Україні перебував багатотисячний корпус австро-німецьких військ, українській державі загрожували лише поодинокі наскоки більшовицьких загонів на прикордонні повіти. Однак в листопаді 1918 р. Перша світова війна скінчилася поразкою Центральних держав й дислоковані в Україні німецькі та австро-угорські війська почали вирушати додому. Оскільки за період правління П. Скоропадського боездатна армія в Україні так і не була створена, гетьманський режим залишався беззахисним перед своїми зовнішніми й внутрішніми ворогами. В країні спалахнуло Протигетьманське повстання, яке скінчилося відновленням Української Народної Республіки. Але відсутність адміністративного апарату й боездатної армії, а також політичні й соціальні суперечності, які роздирали Україну наприкінці 1918 р., завадили урядові УНР взяти становище в країні під свій конт-

⁴⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 12.

роль. Тим часом, більшовицький уряд денонсував Брестський мир й розпочав підготовку до інтервенції в Україну. З кордонів вглиб України почали просування радянські військові формування, чисельність яких з кожним тижнем збільшувалась. Керівництво цими силами здійснювала створена 17 листопада 1918 р. Рада військ курського напрямку на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. В Суджі 28 листопада був створений так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який проголосив на зайнятих червоними землях “Українську Соціалістичну Радянську Республіку”.

Важке становище й складні соціально-політичні протиріччя деморалізували багатьох захисників УНР. Сформовані під час Протигетьманського повстання військові формування нерідко переходили на бік більшовиків. Підточувала боєздатність української армії й сумнозвісна отаманщина – військова недисциплінованість, свавілля окремих воєначальників, які відмовлялися виконувати накази командування. Упродовж грудня 1918 – травня 1919 рр. радянські війська зайняли переважну частину українських земель, відтіснивши армію УНР до південно-західної Волині.

Вважаючи УСРР невід’ємною частиною радянської республіки, московське керівництво не надто переймалося питання про державні кордони України. Загалом, “радянська Україна” на Наддніпрянщині залишилась у кордонах УНР. Кордони між УСРР та РСФРР в 1919 р. пролягали по довоєнним, міжгубернським лініям адміністративного розмежування. Тимчасово прилучені в 1918 р. до Української Держави повіти Могильовщини, Мінщини, Курщини й Воронежчини були повернені до складу своїх губерній. Утім, чотири північні повіти Чернігівщини (Мглинський, Суразький, Стародубський, Новозибківський) було остаточно передано Росії⁴⁴⁶. Прикметно, що в травні 1919 р. співробітник радянського Центрального бюро зв’язку й інформації констатував невдоволення місцевого населення таким рішенням: “Усе населення налаштоване проти приєднання до Росії, що відобразилось навіть на перебігові мобілізації у вищезазначених повітах. Багато хто заявляє, чому нас відділяють від України і приєднують до Росії, за Україну ми підемо воювати, а за Росію не бажаємо”.

⁴⁴⁶ *Сфіменко Г.* Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917 – 1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2011. Вип. 20. С. 151 – 154.

Розпад монархії Габсбургів, яким супроводжувалося завершення Першої Світової війни, зробив можливим створення національної держави на західноукраїнських землях. Вже в середині жовтня 1918 р. у Львові виникла Українська Національна Рада, яка проголосила українську державу на етнічних українських землях колишньої двоєдиної монархії. Згідно “Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії”, ухваленого УНРадою 13 листопада 1918 р., до складу новопроголошеної держави увійшли Галичина, Буковина й Закарпаття⁴⁴⁷.

Однак з самого початку існування Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), її землі стали об’єктом територіальних претензій з боку сусідів. Передусім, включення Галичини до складу своєї відродженої держави прагнули поляки, які трактували цей край як виключно польський. Вже в перших числах листопада 1918 р. в Галичині розпочалася збройна боротьба між українцями й поляками. В цих важких умовах й розпочалася організація збройних сил ЗУНР. Незважаючи на прибуття до Львова Легіону УСС, українським військам не вдалося відстояти галицьку столицю, яку 21 листопада захопили польські частини.

Уряд ЗУНР сподівався дати відсіч польській агресії за допомогою Наддніпрянської України. 1 грудня 1918 р. представники УНР і ЗУНР підписали у Фастові “передвступний договір” (попередню угоду) про входження західно-української держави до складу Великої України. 22 січня 1919 р., серед велелюдного зібрання у Києві, було урочисто оголошено грамоту УНРади і універсал Директорії УНР про злуку українських земель: “Однині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України”⁴⁴⁸. Акт злуки справив глибоке враження на сучасників. “Грамоту та універсал відчитували зібраному за військовим кордоном народові окремі окличники з чотирьох кутів Софійської площі... – згадував член галицької делегації. – По кожнім прочитанні грамоти та універсалу народ здіймав грімке “Слава”, а

⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 169 – 169зв.

⁴⁴⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918 – 1920. Т. 2. С. 441.

оркестра грала національний гімн. Після цього духовенство під проводом арх. Агапіта стало до молебня, який скінчився многолітствами для Директорії, уряду, війська і народу”⁴⁴⁹. Для національно свідомих українців акт злуки став подією велетенського історичного значення, здійсненням багатолітньої мрії про соборність українських земель. Офіційно, Західно-Українська Народна Республіка стала називатися Західною областю УНР.

Однак перебіг українсько-польської війни складався не на користь ЗО УНР. Підтримка Польщі державами Антанти позбавляла поляків необхідності шукати компромісні варіанти державного співжиття з українцями в Галичині. На початку 1919 р. виконувач обов’язків державного секретаря військових справ ЗО УНР П. Бубела після консультацій з представниками Антанти, так передав позицію останніх: “Жаданне, щоби поляки опустили Галичину аж по Сян, відкинено як не надаючися до дискусії з огляду на се, що поляки властиво не зістали побиті. Нам зазначено, що воно не було би певним ще навіть тоді, коли би ми Львів узяли силою оружя, чи Антанта признала би його українцям”⁴⁵⁰. На додачу до польського натиску в Галичині, румунські війська зайняли Буковину, а угорські – Закарпаття. Важка боротьба, яку вели українські війська в Галичині проти польської агресії, скінчилася в липні 1919 р. поразкою й вимушеним відступом Галицької армії до Наддніпрянської України, на допомогу армії УНР проти більшовиків.

Об’єктом територіальних претензій з боку Польщі наприкінці 1918 – на початку 1919 р. стали й західні землі УНР – Холмщина, Підляшшя та Волинь. Передчуваючи польську загрозу, холмський губернський староста О. Скоропис-Йолтуховський вже в середині листопада 1918 р. на нараді губернської ради заявив: “Чим би не скінчилась боротьба в Центральній Україні, якби до неї не відноситись, тут на польсько-українському пограниччю робота мусить вестись і надалі в напрямі зміцнення українських національно-державних позицій... Холмщина мусить бути українською”⁴⁵¹. Однак до кінця листопада польські сили вже

⁴⁴⁹ М. Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р. Спомин з Трудового Конгресу // Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 6. С. 3.

⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 29.

⁴⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 10.

зайняли переважну частину Холмщини⁴⁵². В середині січня 1919 р. уряд УНР вже втратив зв'язок з цим регіоном, не маючи змоги навіть надіслати туди телеграми⁴⁵³. 10 січня 1919 р. з'явився меморандум начальника польського Генштабу С. Щептицького, в якому серед іншого, йшлося про необхідність встановлення "справедливого" українсько-польського кордону на Волині⁴⁵⁴.

Нечисленність в західній частині Волині українських військових сил, які були змушені вести боротьбу проти наступу більшовиків на півночі, зробила неможливим ефективну оборону проти натиску поляків на заході. До початку лютого 1919 р. поляки вийшли на лінію Володимир-Волинський – Ковель. Кілька місяців тривали позиційні бої, в ході яких місцеве населення нерідко долучалося до бойових дій на боці армії УНР. "Населення ставиться дуже гарно до походу, допомагають чим може, багато добровольців," – повідомляв в середині січня 1919 р. до ставки армії УНР отаман В. Оскілко⁴⁵⁵. "Селяни всі проти поляків, навіть без мобілізації беруться за зброю і йдуть на фронт," – йшлося в повідомленні Інформаційного бюро при армії УНР⁴⁵⁶. Старшина дивізії сірожупанників, яка навесні 1919 р. перебувала на польському фронті на Волині, згадував: "Там до загону пристало дуже багато добровольців, вважаючи за честь служити в рядах Сірих... Здавалося, що якби вдалося довший час побути там, то кожний, хто міг носити зброю, вступив би в ряди Сірих. Такому відношенню, правда, допомагали реквізиції й знущання, що їх допускалося було польське військо над населенням, і останнє в особі Сірих бачило тих, хто їх захищає, вносить спокій і порядок"⁴⁵⁷.

Розпочавши в середині травня 1919 р. наступальну операцію проти армії УНР, польські війська знищили оборону українських військ й зайняли Луцьк. Передислокація української армії до південно-західної Волині залишила польські сили у цьому регіоні сам-на-сам з Червоною армією. Однак на початку серпня 1919 р. польські частини атакували чер-

⁴⁵² *Sulawka A. R.* Walki polsko-ukraińskie na Wołyniu: listopad 1918 – marzec 1919 roku // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2015. 16 (67)/2 (252). S. 65 – 66.

⁴⁵³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 31зв., 36зв.

⁴⁵⁴ *Galuba R.* "Niech nas rozsądzi miecz i krew..." Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918-1919. Poznań 2004. S. 92.

⁴⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 163, 189 – 190.

⁴⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 160зв.

⁴⁵⁷ *Прохода В.* Записки до історії Сірих (сірожупанників) // *За Державність*. 36. 1. Каліш, 1935. С. 112.

воних і вийшли на лінію Рокитне – Рівне. Таким чином, під польською окупацією опинилася вся західна частина Волині – Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Рівненський, Дубненський, Кременецький і Острівський повіти.

Наступ об'єднаних українських армій проти радянських військ на Правобережній Україні влітку 1919 р. приніс значні військові успіхи. В ході переможного наступу, українські частини до кінця серпня 1919 р. остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини. “Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами, наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від більшовицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва і селянства буде очищена вся територія України,” – повідомляв уряд УНР з нагоди військових успіхів об'єднаних українських армій⁴⁵⁸.

Але війна УНР восени 1919 р. проти нового ворога – російських білогвардійців – супроводжувалась важкими поразками українського війська. В умовах воєнно-політичної катастрофи, Галицька армія перейшла на бік Денікіна. При цьому, диктатор ЗУНР Є. Петрушевич виявив готовність обговорювати з денікінським керівництвом майбутнє входження західноукраїнських земель до складу Росії на правах автономного регіону⁴⁵⁹. Фактично, дії галицького керівництва означали денонсацію Акту про злуку українських земель, що викликало гостру критику передусім з боку наддніпрянських політиків. Утім, чимало учасників подій з галицького боку згодом також дали нищівні оцінки діям свого керівництва. Ад'ютант командувача Галицької армії й один з найбільших прихильників угоди з білогвардійцями в листопаді 1919 р., Д. Паліїв згодом визнавав, що “політично це був промах, якого не можна допускатися навіть в найкритичніших хвилинах”⁴⁶⁰.

Голова Директорії, Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави для переговорів про порозуміння з Польщею, а армія УНР вирушила в Перший Зимовий похід. “Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед

⁴⁵⁸ Мазена І. Творена Держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). К.: “Фенікс”, 1992. С. 47.

⁴⁵⁹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К.: “Темпора”, 2006. С. 248.

⁴⁶⁰ Паліїв Д. На чисту воду // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 6. С. 15.

держав світу. Територія України вважалася і вважається як приватна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу і свобідних рівноправних меншостей цієї країни,” – йшлося у відозві державного керівництва УНР на початку грудня 1919 р.⁴⁶¹

Мирні переговори з Польщею, які уряд УНР вів у Варшаві задля можливості продовження збройної боротьби проти більшовиків, скінчилися підписанням угоди, згідно з якою українська сторона була змушена визнати польську анексію Галичини й західної Волині (при чому доля Рівненського, Дубненського й частини Кременецького повітів мала бути визначена окремо). Зі свого боку, Польща визнала незалежність УНР і зобов'язалася надати українцям військову допомогу проти більшовиків⁴⁶².

Саме територіальні поступки УНР на користь Польщі викликали гостру критику Варшавська угода з боку різних українських політичних сил, особливо в Галичині. Водночас, чимало учасників національного руху усвідомлювали відсутність в уряді УНР інших альтернатив для продовження національно-визвольної боротьби. Варто зазначити, що укладення Варшавського договору підтримувало чимало відомих галицьких діячів, зокрема С. Баран, М. Ганкевич, В. Темницький, митрополит А. Шептицький⁴⁶³. За свідченням О. Доценка, А. Шептицький при зустрічі з А. Ливицьким погодився, що в тодішніх обставинах, “щоб могли продовжувати війну проти Москви, нічого іншого не залишалось, як піти на заключення Варшавського договору”⁴⁶⁴.

Однак спільна українсько-польська кампанія 1920 року не принесла борцям за українську державність очікуваних результатів. Завдавши важких поразок радянським військам, польське командування однак обмежилось в Україні зайняттям Києва й правобережної частини Наддніпрянщини. Це дозволило Червоній армії перегрупуватися й вже влітку 1920 р. відкинути українсько-польські війська на захід. Свідченням розчарування галицьких українців політикою уряду УНР стала відмова особового складу однієї з дивізій армії УНР, укомплектованого переважно

⁴⁶¹ Доценка О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917 – 1923 рр. Т. II. Кн. 4. К., Львів, 1923. С. 343.

⁴⁶² Sojusz Półsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / Pod red: Pisuliński J., Skalski W. Warszawa, 2020. S. 345 – 358.

⁴⁶³ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001. С. 366.

⁴⁶⁴ Доценка О. Літопис української революції. Т. II. Кн. 5. С. 3.

галичанами, продовжувати збройну боротьбу проти більшовиків. У жовтні 1920 р. Польща уклала з Радянською Росією перемир'я, а в листопаді 1920 р. армія УНР була змушена відступити на територію зайнятої поляками Галичини. В березні 1921 р., на переговорах в Ризі, Радянська Росія й Польща уклали мирну угоду. Згідно її положень, радянська сторона визнала польську анексію західноукраїнських земель, а Польща натомість визнала УСРР⁴⁶⁵. Ці події, а також катастрофа Другого Зимового походу в листопаді 1921 р., ознаменували поразку української державності початку ХХ ст. Утвердивши в Україні комуністичний режим, радянський уряд вже в 1922 р. включив УСРР до складу новітньої Російської імперії – СРСР.

Таким чином, Перша Світова війна і революційні події 1917 – 1920 рр. стали потужним каталізатором національного відродження українського народу. Хоча боротьба за українську державність на початку ХХ ст. супроводжувалася перманентними воєнними діями й політичною нестабільністю, на всіх етапах цього історичного періоду борці за незалежність України усвідомлювали нерозривний зв'язок між процесом утвердження національної ідентичності й формуванням державних кордонів. Ідея української соборності стала невід'ємною частиною перших теоретичних праць про необхідність відновлення національної державності, які з'явилися в різних регіонах України. Незважаючи на тривалу роз'єднаність українських земель поміж різними імперіями, на початку ХХ ст. українці вже прагнули об'єднатися в одній державі.

Опрацьовані нами історичні джерела розкривають нові, малознані й невідомі раніше аспекти націєтворчих процесів під час формування державних кордонів України на початку ХХ ст. Насамперед, виявлені в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України документи містять нові відомості про діяльність СВУ в роки Першої Світової війни, спрямовану на підвищення рівня національної свідомості серед населення українських земель. Вже на ранньому етапі існування СВУ, його керівництво приділяло належну увагу питанню про майбутні державні кордони України. Документи свідчать, що перебування на Холмщині в 1917 – 1918 рр. військових відділів з українців-полонених мало на меті не участь в військових діях на боці Німеччини, як стверджується в окремих сучасних публікаціях, а

⁴⁶⁵ Мельтюхов М. Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918 – 1939 гг. М.: “Вече”, 2001. С. 104.

культурно-просвітницьку роботу серед місцевого українського населення на протигагу польському впливові. Більше того, діячі СВУ (Й. Скоропис-Йолтуховський, Д. Донцов) й надалі, вже в часи гетьманату П. Скоропадського, обстоювали необхідність включення до складу України всіх етнічних українських земель.

Виявлені в архівних фондах документи також збагачують наші знання про масштаби національного відродження в 1917 р., демонструють прагнення українських громад до воз'єднання з матірними українськими землями й свідчать про стрімке розгортання національного руху навіть на теренах, віддалених від центральних регіонів України.

Документи вищих органів військового керівництва з фондів ЦДА-ВО України дозволили внести суттєві уточнення в картину військово-політичних процесів, якими супроводжувалося адміністративно-територіальне розмежування між Українською Державою та Радянською Росією в 1918 р. Передусім, виявлені в документах відомості дали змогу уточнити розміри прилучених до України теренів й визначити лінію демаркаційної смуги, що розділяла обидві держави у травні – листопаді 1918 р. Вдалося реконструювати перебіг військових акцій, які точилися в прилеглих до “нейтральної смуги” районах навіть після формального укладення перемир'я. Віднайдено дані про бойову діяльність частин регулярної армії, залучених українською владою до охорони демаркаційної лінії, а також нові свідчення про бажання населення підвладних радянському урядові територій прилучитися до української держави. Значну цінність серед виявлених матеріалів складають відомості про характер заходів, спрямованих на стабілізацію соціально-політичного життя в приєднаних до України повітах.

Крім того, виявлені архівні документи суттєво доповнюють картину українсько-польського протистояння за західноукраїнські землі, особливо Холмщину й Волинь. Всупереч історіографічним міфам про сприяння австрійської влади українським національним прагненням, які досі побутують в західній науковій літературі, документи недвозначно свідчать про зрив австрійською стороною в 1918 р. передачі цих територій під українську юрисдикцію. Важливе значення для дослідження історії визвольної боротьби мають свідчення документів про національне піднесення, яким супроводжувалася оборона цього краю від польських військ в 1919 р.

Нарешті, аналіз джерел з історії завершального етапу української революції переконливо свідчить, що відмова державного керівництва

ЗУНР або УНР від ідеї української соборності, здійснена навіть з тактичних міркувань, не отримала підтримки в українському суспільстві. Готовність поступитися частиною українських етнічних земель на користь сусідніх держав неминуче ослаблювала загальнонаціональний фронт боротьби за незалежність України.

Подальше дослідження взаємодії процесів формування кордонів й утвердження національної самоідентифікації українців у контексті геополітичних трансформацій 1914 – 1920 рр. залишається особливо актуальною темою в умовах сьогодення, коли східні терени України в умовах російської агресії знову перетворились на арену воєнних дій.

II.2. Регіональне і загальноукраїнське: політичний вимір суспільних протистоянь *Валентина Піскун*

На роздоріжжі: між бажаним і здійснюваним

Адміністративно-територіальний поділ українських земель визначався тими державами, в межах яких вони перебували. Український антрополог Федір Вовк підкреслював необхідність «простежити антропологічні ознаки українців у зв'язку з географічним поширенням головних діалектів їх мови; в залежності від цього ми й розглянемо кожен з цих ознак по трьох групах українського населення: 1) північної смуги, що відповідає поліському та сіверсько-поліському діалектам; 2) середньої смуги, що охоплює українські та галицькі діалекти; та 3) південної смуги, що до її обсягу входять слобідсько-український, подільський, подністрянсько-галицький та південнокарпатський діалекти»⁴⁶⁶. Окрім того, для означення місцевих особливостей він вживав терміни: Чернігівщина, Полтавщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Холмщина та ін. Російська влада щодо українських територій вживала терміни: «Малоросія», «Юго-Западний край», «Новоросія». В Дунайській імперії застосовували назву «Королівство Галіції і Володимерії», яке об'єднувало українські етнічні землі (частину Волині, історичну Галичину та землі Малопольщі (північно західна частина Західної Галичини), а також коронний край герцогство Буковина (з січня 1849 р.).

Під потужним тиском нових суспільних реалій пришвидшувався процес національної ідентифікації українців. Цьому сприяла попередня значна культурно-просвітницька робота, яка проводилася українською інтелігенцією у другій половині XIX – на початку XX ст. та поява, до певної міри, «вивільнених коштів»; практики їхнього «добування» й досвід конкуренції в нових суспільних умовах. Йдеться про українську кооперацію, її співпрацю з українською владою, вкладання коштів в розвиток української освіти, культури й науки. Окрім того, українським діячам слід було враховувати мультиплікаційність соціального простору й конкурентність суспільних полів на глобальному й локальному рівнях. Революційні зміни, які охопили політичні системи

⁴⁶⁶ Проф. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. С.11-12.

Росії й Австро-Угорщини, вплинули на зміну ціннісних орієнтацій на індивідуальному, спільнотному, загальносуспільному та політичному рівнях. На початок Української революції (березень – серпень 1917 р.) доволі складно було окреслити такі поняття як «загальноукраїнське» і «регіональне», оскільки територія розселення українців була розділена між воюючими сторонами та й самі лідери новоутвореного органу Української Центральної ради поступово усвідомлювали свою місію як державотворців. Поступальний хід революційних змін, переговори з Тимчасовим урядом і визнання ним автономного управління в Україні дозволили лідерам українського національного руху перевести питання самовизначення із виключно політичної площини в організаційно-практичну. Основними документами, що визначали тих, до кого зверталися, окреслювали простір, на який претендували, були Універсали Центральної ради. Так повна назва I Універсалу – «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого». Цим зверненням було зроблено перший крок до формування поняття «все українства». Стосовно взаємин Центральної ради і органів влади на місцях наголошувалося: «Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси Українського народу повинна мати НАЙТІСНІШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗНОСИНИ З ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ»⁴⁶⁷. Закликали перебирати владу на місцях. «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно ПРИЙТИ ДО ЗГОДИ І ПОРОЗУМІННЯ З ДЕМОКРАТІЄЮ ТИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»⁴⁶⁸. У III Універсали зверталися «Народе український і всі народи України», а головне – вперше на політичному рівні окреслили територію: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курицини, Холмицини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути

⁴⁶⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... Т.1. С.104.

⁴⁶⁸ Там само.

встановлене по згоді організованої волі народів»⁴⁶⁹. Тобто, поняття «регіональне» охоплює всі ті українські землі, які історично заселялися українцями й належним чином взаємно узгоджувалися з представниками інших народів, які там проживали. Тобто, українські політики запропонували толерантні підходи щодо співжиття в межах визначеного простору.

Під терміном «загальноукраїнське» для обраних нами хронологічних рамок виокремлюємо такі основні напрямні, які можуть засвідчувати про організаційні, політичні, культурні потуги, які сприяли усвідомлювальним процесам єднання української спільноти (нації), оминаючи кордони держав, політичні та соціальні протиріччя в різних середовищах щодо понять: Українська незалежна держава, Україна-батьківщина. Окрім того, важливою ідентифікаційною складовою стала історична пам'ять, базована на переказах, міфах, родинних історіях про українську минувшину з виопукненням героїзованої й опоетизованої козацької доби. Навіть, попри існуючі заборони й властивість забування, імена українських гетьманів, а особливо Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Пилипа Орлика і через століття передавалися як про позитивно діючих персонажів незважаючи на негативне ставлення до них офіційної історіографії та влади.

У процесі розпаду імперій в межах українських територій було створено два державних утворення УНР і ЗУНР (проголошено 1 листопада 1918 р., з 9 листопада назва ЗУНР⁴⁷⁰). Як відомо, 6 листопада 1918 р. Крайовий Комітет перебрав владу в українській частині Буковини, а президентом краю було проголошено Омеляна Поповича. Помірковані румунські послы на чолі з А. Ончулом погоджувалися на поділ Буковини на українську і румунську частини. Однак група Я. Флондора викликала війська з Румунії, які 11 листопада 1918 р. зайняли Чернівці, а згодом, незважаючи на опір населення, – решту Північної Буковини. Після цього спішно скликаний румунами «Генеральний Конгрес 1 Буковини» проголосив 28 листопада 1918 р. злуку Буковини з Румунією. На мирних конференціях в Сен-Жермені та Севрі (10 серпня 1920 р.) Буковину визнано за Румунією.

⁴⁶⁹ Там само. С. 400.

⁴⁷⁰ Про організаційно правове становище ЗУНР й її лідера детальніше див.: *Маїсталир Х.В., Забзалюк Д.Є.* Державно-правові погляди Євгена Петрушевича: монографія. Львів: 2018.

На Закарпатті після розвалу Австро-Угорщини утворилися народні ради, які здебільшого стояли за приєднання до України. У Хусті «Собор Русинів» під керівництвом Михайла і Юлія Брацайків 21 січня 1919 р. виявили волю приєднатися до УНР. 8 травня 1919 р. представники рад з Ужгороду, Хусту й Пряшева утворили Центральну Народну

Руську Раду, яка проголосила об'єднання Карпатської Русі з Чехо-Словаччиною. На це рішення значний вплив мала закарпатська еміграція в США, яка вела переговори з Т.Масариком і чехо-словацькими представниками. Більшість представників закарпатських емігрантів висловилися за приєднання Закарпаття до федеративної республіки чехів і словаків. Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. мирна конференція санкціонувала приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини. Також уже в квітні 1919 р. від імені уряду ЗО УНР Теофіл Окуневський вів переговори з Едуардом Бенешем та Вацлавом Карачем у Празі про можливість входження Східної Галичини до ЧСР. Чехословацький уряд використовував «галицьке питання» в своїх інтересах⁴⁷¹. На об'єднавчий процес українців в єдину націю і державу вплинули декілька факторів, частина з яких мала руйнівний характер й спричинила незворотний характер втрат. У першу чергу це стосується різновекторності геополітичних інтересів еліт, що утрадиційнилися практикою взаємин із імперськими адміністраціями, інституціями, особистими зв'язками та ін. По-друге, амбітність, а часом і нерозсудливість політиків у прийнятті визначальних рішень. По-третє, неврахування підступності противників і зрадливості попутників у процесі державотворення й політичної боротьби. Вплив зовнішньополітичних чинників як на внутрішнє життя, так і на міжнародних дискусивних майданчиках. Усе заразом впливало на деструкцію в українських середовищах й породжувало конкуренцію там, де її не повинно бути.

Слід констатувати, що як політичні еліти УНР упродовж 1917 року зайняли вичікувальну позицію щодо ставлення до колишньої імперії й розривання міцних пут залежності від «півночі», все оглядалися на російську демократію й намагалися створити демократичну федерацію, так і західноукраїнські політики вагалися в остаточному сепаруванні від Відня. Доволі влучно про ці «вагання» констатував Лонгин Цегельський: «якби Австрія розпалась, ми б були рішені і приготовані проголосити нашу самостійну державу, готову на евентуальну злуку з Великою Україною. Якби вона врятувалась, ми б входили в її федеративну злуку»⁴⁷². Окрім того, як на західно-українських землях, так і в Наддніпрянщині

⁴⁷¹ Детальніше див.: *Кірсенко М. В.* ЗУНР і політика Чехословаччини. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7565/Kirsenko_ZUNR_i_polityka_Chekhoslovachchynu.pdf

⁴⁷² *Цегельський Л.* Від легенд до правди: спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 року. Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. С.33.

характерними були розмаїтість суспільних полів і політичних орієнтацій як в українському середовищі, так і серед представників національних меншин.

Акт Злуки 22 січня 1919 року є однією з найвизначніших подій у ХХ ст. , які політично виокремили українство на мапі світу й натхненно спрямували свідомість людності у політичній, культурній і територіальній єдності, розділених двома імперіями частин. Про об'єднання з УНР задекларували Північна Буковина, Галичина і Закарпаття. Цим актом підірвано імперську свідомість самих українців, якими б розмежованими вони уже не були у наступні часи. Об'єднувальні тенденції відтоді стали визначальними, і з ними мусили рахуватись як російські більшовики упродовж наступних десятиліть свого панування на українських землях, так і політики решти сусідніх держав, до складу яких входили українці.

Складовими української соборності, завдяки чому став можливим сам політичний акт, були: мовно-культурна єдність, що утвердилася шляхом поширення друкованого слова, покладеного на народну традиційну культуру і мову як спосіб передачі дійсності, громадська інституційність, що переросла в політичну структурованість і політичну доктринальність окремішності та політичне ствердження української державності як способу досягнення соборності українських земель, формування у свідомості світової громадськості сутності українського державно-соборного проекту як історичної реальності на рівні теорії і практичної виявності, державний контроль за визначеною (за чотирма Універсалами, Законами УНР, Законами ЗУНР) територією, законодавче окреслення громадянства, спільний економічний простір, бачення української перспективи. Звісно за короткий час втілити в життя всі інтенції об'єднавчого процесу не вдалося й кожна з частин продовжувала ведення самостійної політики, що й послугувало однією з причин поразки української революції.

Творення смислового наповнення соборності здійснювалося спільними зусиллями вихідців із різних українських регіонів, і увібралося в понятті «Україна-батьківщина» не лише в етнічних кордонах, а й в інших країнах, де проживали українці. Ідея цілісної України в її сутнісній єдності, поза межами існуючих на початку ХХ ст. реалій, відображена, наприклад, у творчості Івана Франка. Так в поезії «Україна» він наголошував: *«Встане славна мати Україна, / Щаслива і вільна/ Від Кубані аж до Сяна-річки /Одна, нероздільна»*. Це ж твердження знаходимо і в політичній програмі М.Міхновського «Самостійна Україна». Науково обгру-

нтовано у працях М.Грушевського, В.Липинського, С. Рудницького та ін. Так М. Грушевський у новорічному вітанні канадським українцям 16 грудня 1919 р. писав із Женеви: *«Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська і Наддністрянська, оден край і оден нарід, одно тіло й душа, і нема що копирсатися в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни, заподіяних неправильними обставинами нашої історії – треба підносити й скріпляти все те, що їх єднає та важне, а не те, що їх ріжнить та ділить»*⁴⁷³.

У той же час цей усвідомлений процес єднання в силу воєнних дій, що розгорнулися на території України не став юридично й організаційно практично завершеним. Фактично зміна відбулася в таких напрямках: 1) назва ЗУНР трансформувалася в Західна область УНР (ЗО УНР) і зберігалася до серпня 1920 р., а з травня 1921 р. Галицька республіка. 2) Президент УНРади Євген Петрушевич 12 березня 1919 р. увійшов до складу Директорії. На даному етапі розвитку українське суспільство перебувало у стадії лімінарності як особистісної, так і спільнотної, а відтак потребувало чітких політичних і суспільних посилів, смислів, організаційно-практичної роботи, а здійснювати такі складні завдання в умовах ведення військових дій практично було неможливо.

Взаємовідносини між політиками Наддніпрянської України й Галичини мали складний і дуже суперечливий характер. В умовах постійних воєнних дій було складно унормувати й розподілити владні повноваження, а найголовніше – об'єднати армії та скоординувати дії. Також важливою складовою, яка впливала на продукування протиріч була самостійна дія обох частин у веденні зовнішньополітичної діяльності. І це добре розуміли противники й використовували як на конференції в Парижі, так і під час інших перемовин. Політична конкуренція лідерів УНР і ЗО УНР підточувала єдність позицій, і не сприяла захисту населення від втрат і розрухи. У пошуках сильної руки й концентрації владних повноважень 9 червня 1919 р. члени УНРади, Виділ УНРади та Державний секретаріат ухвалили рішення про проголошення Президента УНРади Є. Петрушевича диктатором. Як зазначав І.Мазепа, – *«Директорія й Уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою.*

⁴⁷³ Лист проф. М. Грушевського до канадських українців. *Український історик*. 1975. Ч.3-4. С.77.

Вважалося, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ⁴⁷⁴. Окреме міністерство для Галичини на чолі з галицьким соціалістом Семеном Вітиком⁴⁷⁵ не змогло вповні залагодити протиріччя. 1 липня 1919 р. Є.Петрушевича позбавили права членства в Директорії. Симон Петлюра і Євген Петрушевич не знаходили спільної мови ще й тому, що перший разом із Армією УНР чинив військовий опір російським більшовикам, а другий вважав за можливе домовитися з ними на певних умовах; для наддніпрянців головним ворогом був російський монархізм та більшовизм, для західноукраїнських діячів на державно-політичному й соціально-господарському полях польський фактор. Все ж після перемовин наприкінці червня 1919 р. Є. Петрушевич погодився з С.Петлюрою об'єднати УГА та армію УНР у боротьбі з більшовиками, їм навіть вдалося 30 – 31 серпня 1919 р. взяти Київ. Але різнобачення ситуації й особні дії на міжнародній арені не дали можливості виступати консолідовано⁴⁷⁶. До того ж протиріччя розгорілися не лише між галичанами і наддніпрянцями, а й всередині кожної зі сторін⁴⁷⁷. До всіх негараздів військового й політичного плану додався й

⁴⁷⁴ Мазена І. Україна в огні і бурі революції. 1917 – 1921. Ч.П. Кам'янецька доба – Зимовий період. Торонто: Прометей, 1951. С.16-17.

⁴⁷⁵ **Семен Вітик** (1876 – 1937), громадсько-політичний і профспілковий діяч Галичини. Засновник УСДП, посол до Австрійського парламенту (1907-1918), член КП(б)У з 1925 р. У 1919-1925 рр. перебував в еміграції у Відні, видавав прорадянський часопис «Нова громада» (1923-1925). У 1925 р. переїхав в УСРР. Редактор журналу «Червоний клич» ЦК української секції МОДР (1925-1927), член правління ДВУ (1927-1930), секретар ВУТОЗу (1929-1931), зав.відділом КПЗУ в Істпарті при ЦК КП(б)У (1931-1933). 22 березня 1933 р. ув'язнений ДПУ УСРР «у справі УВО», засуджений до 10 років позбавлення волі. 2 жовтня 1937 р. Особливою трійкою УНКВС СРСР по Челябінській області засуджений до смертної кари., страчений у м.Верхньоуральську 10 жовтня 1937 р. Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). К. : Наукова Думка, 1994. С. 251–252, 340.

⁴⁷⁶ Див.: Павлишин Олег. Російський вектор зовнішньої політики Євгена Петрушевича. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlyshyn_Oleh/Rosiiskyi_vektor_zovnishnoi_polityky_Yevhena_Petrushevycha.pdf?PHPSESSID=pabdg8sovsn6gb8efbdnls98qj2.

⁴⁷⁷ Детальніше див.: Соляр І. Український політикум у другій половині 1919 – першій половині 1920 рр.: консолідація чи конфронтація? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009 /18. С.314-326. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73332/37-Solyar.pdf>

тиф, який вразив вояків УГА. А поведінка Є.Петрушевича викликала подив і нерозуміння з боку урядовців УНР. 13 жовтня 1919 р. І.Мазепа – голова уряду УНР, писав до Президента ЗО УНР: «В зв'язку з затриманням підписання перемир'я з Польщею, 9 жовтня Вами був виданий наказ галицьким частинам в Проскуріві і Кам'яниці про негайну їх евакуацію без порозуміння з урядом Наддніпряниці і навіть без жодного його про це повідомлення»⁴⁷⁸. Із метою знайти порозуміння 25 жовтня 1919 р. було скликано нараду. У ній взяли участь: члени Ради народних міністрів; уряд ЗО УНР; три представники від Буковинської Національної Ради; представники від політичних партій (по три), від наддніпрянських партій: соціалісти-революціонери, соціал-демократи, селянська спілка, соціалісти-федералісти, народні республіканці, селянські соціалісти; від галицьких: соціал-демократи, радикали, народно-трудової. Були також представники єврейських політичних партій та члени інших громадсько-політичних організацій. У виступах С.Петлюри і Є.Петрушевича звучали запевнення про спільні дії, згоду поглядів, але справи розгорталися зовсім інакше. 6 листопада 1919 р. Українська галицька армія перейшла до Добровольчої армії Денікіна (т.зв. Зятківський договір), а 17 листопада в Одесі його повторно перепідписано. Мирон Кордуба, з цього приводу, занотував у щоденнику 18 січня 1920 р.: «Положення починає бути інтересне, більшовики зліквідували Денікі[ні]яду швидше, чим загалом надіялися. Через се Петрушевич, Панейко, Окуневський et tutti quanti (і всі інші – іт.) осіли зі своєю орієнтацією в калошу, а галицькі полки, даровані ними Дені-кінові, самочинно переходять то до большевиків, то до інших повстанчих груп»⁴⁷⁹. У такий надзвичайно складний час Є. Петрушевич виїхав за кордон, до Відня. Відтоді урядовці ЗУНР перемістили свою діяльність до Відня. Зв'язки з Галичиною були ускладнені.

Одним із критичних моментів у відносинах між УНР і ЗО УНР стали перемовини делегації УНР з польським урядом про можливість і доцільність підписання міждержавної угоди. Особливе роздратування викликала Декларація від імені уряду УНР 2 грудня 1919 р. до уряду Речі Посполитої Польської, що її передала польській делегації українська Місія, яка вела переговори. Найскладнішим було питання про кордони. Український уряд декларував: «1) Що територія Української Народньої

⁴⁷⁸ ЦДАГО України Ф.269. Оп.І. Спр. 59. Арк. 25.

⁴⁷⁹ Кордуба М. Щоденник. 1918–1925. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету; Україна Модерна, 2018. С.192.

Республіки має бути установлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра між Польщею а Україною по річці Збручу. Далі кордон Української Народньої Республіки на території бувшої Російської імперії має пройти на західно-північній Волині і остаточне вирішення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової Конференції в Парижі. Далі на півночі, сході і півдні кордон буде встановлений після опанування відповідних частин території українськими військами і відповідних переговорів з заінтересованими державами»⁴⁸⁰. Фактично територія Східної Галичини передавалася під опіку Польщі. Можна це назвати «зрадою», «необхідністю», але факт став реальністю й на довгі часи використовувався противниками (ворогами) України як привід для роздмухування протиріч між різними її частинами. У цьому ключі цікавим є лист «До світлого Українського Народного Комітету» у Нью Йорку від 24.І.1920 р. (підпис автора нерозбірливий - В.П.). На 15 сторінках тексту дається своєрідний аналіз-звіт взаємин УНР і ЗУНР. В листі також є прохання «переказати 10 тис. доларів на нагальні видатки, сполучені з нашою оборонною опінією». Основні змістовні посили полягають у незадоволенні від об'єднання двох державних утворень. «Ми оперли нашу політику по двох рахунках: 1) ми сподівалися військової помочи від Наддніпрянської України; 2) ми старались, щоб Антанта своєю інтервенцією якщо не присудила нам Львів, то хоч приневолила поляків до перемир'я». Далі автор описує про різне розуміння злуки і правового становища. «Директорія почала з самого початку розуміти злуку з 3 січня 1919 р. інакше ніж ми... По-нашому ухвала з 3 січня мала тільки характер принципіальної заяви і постановляла виразно, що до часу першої загально-української конституанти Західна Україна полишалась окремою державою із власним законодавством, правительством і армією... По-їхньому – то Галичина ставала просто провінцією України і українське правительство може свobodно розпоряджатися сею землею. Тому дуже скоро дійшло до конфліктів, особливо коли Директорія (бо там вже в січні 1919) почала поза плечима галицького уряду, накладати з поляками, які дуже скоро зорієнтувалися, що Директорія зробить із Галичини предмет торгу». Далі автор наголошує, що Наддніпрянщина не надала належної військової допомоги. «Час побуту галицьких властей у Камінці і час кооперації галицької армії (в силі по-

⁴⁸⁰ Доценко Олександр. Літопис Української революції. Матеріяли і документи до історії Української революції 1917 – 1923 Т.ІІ. Кн.5. Львів, 1924. С.65.

над 80.000 чол.) з наддніпрянцями належить до найсумніших і найболючіших елементів в історії нашої боротьби за волю. Ми переконались наглядно, що б. рос. Україна той сучасний стан національної свідомості народних мас та при сучасній ідеології тамошньої інтелігенції, не то не може дати нам, Галичанам, жадної ні матеріальної, ні моральної помочи, а що вона просто ані трохи не зріла до самостійного державного життя». Констатувалося, що після переговорів із поляками «ся злука, яка була проголошена 3 січня 1919 р. не існує більше ні теоретично-правно ні фактично». Автор висловлює й пропозицію: «Стоячи на становищі державної самостійності Галичини, ми акцентуємо раз у раз наше змагання до злуки всіх українських земель і даємо до пізнання, що для ратовання сеї єдності всіх українських земель ми евентуально можемо увійти в федерацію з новою Росією, коли б культурна Росія не повстала, то ми волітимемо федерацією з іншими наддунайськими краями»⁴⁸¹. Тобто, автор листа підкреслює своєрідну утилітарність очікувань політиків від об'єднавчого процесу, а коли цього не сталося, то політика може змінюватися у відповідності до потреб часу.

Із літа 1919 р. розпочалися різні перемовини Є. Петрушевича в тому числі й з представниками російських більшовиків. 28 падолиста 1919 р. Відень. До професора С.Смаль-Стоцького⁴⁸² надійшов лист (підпис нерозбірливий – В.П.) в якому зазначалося: «Петрушевич є за тим, щоб найенергійніше працювати по лінії порозуміння з Росією»⁴⁸³. Степан Смаль-Стоцький посол ЗУНР в Чехословаччині 18 травня 1920 р. повідомляв Є.Петрушевичу: «Був мій довірений 10/V у Масарика, може з 1,5 години, аби і його спонукати справами чисто чеськими до активної політики в справі України. Масарик сказав: «Ми (чехи) є за самостійністю України і за тим, що Галичина ніяким чином не сміє припасти Польщі, а

⁴⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 269. Оп.І. Спр. 48. Арк. 6-15.

⁴⁸² **Степан Смаль-Стоцький** (1859 – 1938), український мовознавець, педагог, літературознавець, державний діяч, посол ЗУНР до ЧСР у 1919 п. Степан Сірополко на річницю смерті С. Смаль-Стоцького писав: «Характерні риси своєї вдачі – невпинне шукання наукової правди в науці української мови і взагалі українознавства, кризь гуцавину всяких наукових забобонів, упереджень, гіпотез, аксіом та активна участь у політично-громадській роботі все для єдиної, заповітної мети — проф. С. Смаль Стоцький зберіг до кінця свого життя» Сірополко С. Все життя – одній меті. **(В роковини смерті незабутнього проф. д-ра Степана Смалья Стоцького)**. Діло. 1939. 17 серпня. Див. також: Збірник Філологічної Секції на пошану сторіччя С.Смаль-Стоцького. // Записки НТШ, т. CLXXII, 1960.

⁴⁸³ ЦДАГО України. Ф. 269. Оп.І. Спр. 59. Арк. 93 зв.

має належати до України. Але перша річ є, щоб українці свої домашні справи вирішували між собою так, щоб супроти совіта стояли як з'єднана цілість. Ми в їх внутрішні справи не хочемо мішати ся і не сміємо ставати по стороні одної групи супроти другої. Ми будемо в тім напрямі всіма силами впливати на Антанту»⁴⁸⁴. Як для Польщі, так і для Чехословаччини та навіть і для Великої Британії боротьба українців із російськими більшовиками мала стратегічне значення: для одних – як спосіб збереження новопосталих держав, а для іншої – як своєрідне заборолло проникнення «соціалістичних» ідей в середовище робітництва й тиску на уряд.

Про активізацію консультацій Є.Петрушевича з російськими більшовиками, з монархістами; пошуки особливого шляху розвитку Галичини свідчить і листування з сином Антіном, який був у складі делегації на Паризькій мирній конференції. 1 серпня 1920 р. він писав до батька з Парижа: «Що розуміти під «Західною Україною»? Сего більше ніхто з нас не знає... 14 мая сего р., випрацьований Томашівським і виразно одобрений тобою (пригадую, що я один був йому противний), – розвивав програму нейтральної держави з західних українських земель, держави, яка б творила буфер між Польщею і Росією. (Програма теж рішення – самостійність).

Держава, яка б мала бути буфером між Польщею і Росією мусіла б займати полосу від Карпат до Беловежської Пуці. – Себто Холмицина, Холм і Волинь – бо сама Галичина творила би лише полудне, на півночі Польща межувала би безпосередньо з Росією – і тим самим ідея «буферу» упадала би. Если ж маємо обмежитися Сх. Галичиною, то з якою західною границею?»⁴⁸⁵. Аналізуючи різні варіанти, він наголошує: «Як довго польські війська будуть в Сх. Галичині – так довго не може надіятися на якусь радикальну зміну. Тому я бачу одинокий рахунок для нас – злука з большевиками – з застереженням автономії. Се одинока тепер нагода, яку може використати, – все інше, се півсередники. Бо если б навіть ми осягнули формальну незалежність (неутралізація, тощо) – під опікою Антанти, то цілий устрій буде *in favorem Poloniae*, а трівкість такої організації і гарантії ілюзорні»⁴⁸⁶. Із листів А.Петрушевича до батька стає зрозуміло, що серпень – початок вересня

⁴⁸⁴ Там само. Спр. 60. Арк. 77.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 269. Оп.І. Спр. 61. Арк. 2, 2 зв., 4.

⁴⁸⁶ Там само. Арк.9.

1920 р. були визначальними в поведінці урядовців ЗУНР і самого Диктатора. В наступному листі від 4 серпня 1920 р. він зазначав: «Если би большевицька окупація не дала нам нічого більше, як лиш знищення польської буржуазії і поділ землі між селян – то се є такий національний здобуток, якого ми і за десятки літ самі не осягнули б. Можливо, що початки будуть навіть прикрі – но з часом усе мусить упорядкуватися з огляду на місцеві відносини. Важно лиш те, щоби місцевий пролетаріат, нам чужий, не пошкодив нам, і в тім напрямі є конечно порозуміння наших лівих з центральною владою Совітів. Бо правду сказавши, в самостійність Галичини, з теперішнім урядом під проводом совітів я не вірю. Правда, большевики все голосять «самоопределеніє вплоть до отделе́нія», однак в практиці се так виглядає як радянська Україна. Однак і се є ліпше, як Польща»⁴⁸⁷.

4 вересня 1920 р. С.Витвицький писав до Степана Смаль-Стоцького, професора університету і члена Української Національної Ради: «У своїм звіті з 16 серпня с.р. подали Ви проект, щоби дорогою переговорів із урядом Петлюри спричинити відкликання з Праги п.Славінського як голови української дипломатичної місії в Празі, а Вас назначити головою сеї місії, через що Ви обняли б готову місію і повели її даліше на думці гадань галицького Уряду. Сей проект не може бути взятий під розвагу, бо по причині знаних Вами політичних подій, напрям політики Галицької України не співпадає з політикою Петлюри.

Галицький Уряд уважає за необхідне утворити в Празі окрему Дипломатичну Місію, яка має виключне право і обов'язок заступати інтереси ЗУНР. Головним завданням є – приєднати Чеський уряд до того, щоб рішаючи чинники підперли наше домагання утворення зі Східної Галичини і української частини Буковини окремої держави.

Як із відозви оповіщеної в «Українським прапорі» із 29 серпня с.р. Ч.46 слідно Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич, є засадничо тому противний, щоби галицький Уряд мішався в політичні справи Великої України, а «серед теперішніх міжнародних відносин» уважає за необхідне, твердо й виразно стояти на тім, що галицька справа передусім дозріла до полуднання її і обов'язок галицького Уряду є виконати сю догідну політичну кон'юнктуру». Давалася вказівка створити окрему Дипломатичну Місію ЗУНР в Празі, а С.Смаль-Стоцького «установлено тимчасовим головою

⁴⁸⁷ Там само. С.19, 19 звор.

місії, а професора Тимощука урядовцем на правах радника місії»⁴⁸⁸. Встановлювалася платня та бюджет місії. Тобто, ні про яке порозуміння політиків наддніпрянських і галицьких вже не йшлося.

Як відомо, у середині серпня 1920 р. у Мінську розпочалися радянсько-польські переговори про перемир'я⁴⁸⁹. Українці навіть не були повідомлені про них. Кожна з переговорних країн враховувала виключно власні інтереси. Більшовицький спеціаліст із зовнішньої політики, львів'янин за походженням Карл Радек (справжнє прізвище – Собельсон) про сутність цих перемовин наголошував: *«Переговори в Минске показали, что поляки отказались от украинской авантюры – единственного вопроса, по которому не был возможен никакой компромис»*⁴⁹⁰. Також наголошував на тому, що в лісах і болотах Білорусі для них не було нічого важливого. Головне – вугілля Донбасу і український хліб. У кінці вересня на початку жовтня 1920 року у Ризі продовжилися переговори між делегаціями Польщі та більшовицької Росії. Галицький уряд направив свою делегацію з метою вплинути на долю Східної Галичини під час переговорів. Її очолював Кость Левицький. Але їх не було допущено до офіційних переговорів. Так само як і делегацію від УНР на чолі з С.Шелухіним. Член галицької делегації на мирну конференцію в Ризі Осип Назарук залишив спогади про участь у кулуарних перемовинах і також роздуми з приводу об'єднання УНР і ЗУНР. *«Не будь у нашій збірній психіці тої мраки про «абсолютну» соборність українських земель, яка особливо сильно налягала на нашу душу від 60-х років минулого століття, ми були б не вийшли так легко з Галичини на Велику Україну і булиб боронилися ще довго нпр. в Карпатах (такий план був). При тодішніх неприязних взаєминах між Польщею і Чехословаччиною наша армія мала навіть заосмотрення від заходу, якби були боронилися в Карпатах. А так – пропала на Великій Україні. «Не даром», кажуть у нас звичайно, «бо внесла там національну свідомість». Так, є в тім правда, та з другої сторони кілька душевної руїни внесли відтам сюди ті Галичане, що підпали там під вплив революційної анархії, атеїзму й большевиз-*

⁴⁸⁸ ЦДАВО України. Ф.4440. Оп.І. Спр.15. Арк.1,1зв., 2.

⁴⁸⁹ Див детальніше: *Верстюк Владислав*. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. URL: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2011_6/15.pdf.

⁴⁹⁰ *Радек К.* Внешняя политика Советской России. М. – Л, Госиздат, 1923. С.64.

му»⁴⁹¹. Окрім того, автор вважав, що на Галичан вплинуло й те, що Галичина «*може бути психічно окупована сходом, все одно під якими прапорами наступав той схід, червоними, чи жовто-синіми, лівими чи правими*»⁴⁹². Автор, який був на Великій Україні, вочевидь побоювався конкуренції й втрати можливостей до самореалізації. На даному етапі галицьких політиків турбувало питання визначення країнами переможницями долі Східної Галичини, а, відтак, і спроби зіграти на протиріччях між різними таборами. Великим козирем виступала наявність запасів нафти та контроль над родовищами. 8 квітня 1921 р. Кость Левицький писав до С.Смаль-Стоцького: «*В нафтовій справі зволите придержуватись того становища, яке Уряд заняв в своїй ноті з 26 січня с. р., значить прошу інформувати інтересовані круги, що так державні нафтові терени як також державні нафтові фабрики (рафінерії) не є власністю Польщі, але належать до державної території Східної Галичини, якими Польща не має права розпоряджатися ані їх обтяжувати, та що всі дотичні договори, які Польща в тій справі заключає є неважні*». В листі йшлося також про недопущення поширення «*большевицької пропаганди в таборах*», оскільки це шкодить іміджу галичан. Особливо наголошувалося: «*Ще раз звертаю Вашу увагу на отсій тепер для нашої справи рішаючий момент, який під сю пору є важніший і актуальніший, як справа пропаганди у всеукраїнській справі*»⁴⁹³.

«Всеукраїнської справи» під ту пору вже не існувало ні на політичному, ні на територіальному рівнях. Її роздерли на шматки між «комуністичним майбутнім», «територіальними інтересами», «еґоїстичними планами» й «геополітичними вигодами». А українці залишилися у «розбитого корита» нездійснених мрій та нереалізованих можливостей.

Хронологія відстроченої загибелі

Революційний процес у Україні після падіння царського режиму характеризувався розгортанням політичної багатопартійності, що уособлювала не лише український національно-демократичний рух, а й про-російський монархічний, соціал-демократичний, польський та єврейсь-

⁴⁹¹ Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р. Спомини учасника. Львів: Українська християнська організація, 1930. С.41-42.

⁴⁹² Там само. С.43.

⁴⁹³ ЦДАВО України.Ф.4440. Оп.І.Спр.15. Арк.26, 26 зв.

кий. В сучасній українській історичній науці доволі широко розглянуто історію українських політичних партій: Української партії соціалістів революціонерів (УПСР), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів федералістів (УПСФ), Соціалістів самостійників. Структурація суспільства за партійно-політичною приналежністю є також однією з ознак національної ідентичності особливо в часи визначальних революційних змін. Лідери політичних партій стають прикладом для наслідування чи навпаки; вони мобілізують маси на вирішення тих чи інших ідеологічно-організаційних питань, зрештою, беруть участь у захопленні влади й корегують систему законодавства в державі та управління на всіх рівнях і несуть політичну відповідальність за наслідки своїх дій.

Однією з найпопулярніших і структурованих політичних партій в Україні в 1917 р. була УПСР. Очолював її молодий, енергійний Микола Ковалевський. Активними діячами були: Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізняк, Микола Шраг, Олександр Севрюк, Никифор Григорійв, Всеволод Голубович, Олександр Жуковський, Микита Шаповал, Михайло Савченко-Більський, Іван Штефан, Сергій Остапенко та ін. Своєрідним куратором партії був Михайло Грушевський⁴⁹⁴. На початок революції УПСР була однією з найпопулярніших політичних партій. Друкованими органами партії були щоденник «Народна воля» та тижневик «Боротьба».

Впізнаваною за особистостями та авторитетною серед української інтелігенції була УПСФ. Лідерами її були відомі на той час діячі українського руху: голова партії – Сергій Єфремов⁴⁹⁵, Андрій Ніковський, Ілля Шраг, Олександр Лотоцький, Кость Мацієвич, Іван і Зінаїда Мірні, Василь Біднов, Віра та Федір Матушевські, В'ячеслав Прокопович, Олександр Лотоцький, Сергій Шелухін, Петро Стебницький, Андрій Вязлов,

⁴⁹⁴ Про співпрацю М. Грушевського з УПСР детально дослідив Віталій Хоменко Див.: Хоменко В. О. Михайло Грушевський у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів: текст і контекст джерел. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2018. 279 с.

⁴⁹⁵ Однією із ретельних дослідниць постаті С.Єфремова, його публіцистики та партійної діяльності є Світлана Іваницька. Див.: Іваницька С. Ніколи ... не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, ... щоб українізувати гетьманське міністерство”: Сергій Єфремов та Українська партія соціалістів-федералістів за доби Гетьманату (квітень–грудень 1918 року). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 204-217.

Макар Кушнір, Максим Славінський, Олександр Шульгин, Іван Феценко-Чопівський. За плечима кожного із цих діячів була багаторічна робота на українській культурно-просвітницькій ниві. Практично всі вони долучилися до процесу державотворення й взяли на себе відповідальність за ту чи іншу ділянку праці. Друкованим органом партії була газета «Нова рада».

Партію УСДРП представляли її лідери: Володимир Винниченко – голова, Володимир Дорошенко, Симон Петлюра, Дмитро Антонович, Лев Юркевич, Михайло Ткаченко, Андрій Ливицький, Борис Мартос, Микола Ковальський, Микола Порш та ін. Більшість із дослідників наголошує на тому, що українські соціал-демократи взаємопов'язували українське національне і соціальне питання, причому вирішення другого залежало від першого. Проте, практично жоден із дослідників не зауважує ще одну особливість діяльності українських соціал-демократів – практичну. Вона була пов'язана з розбудовою української кооперації, створенням навчальних курсів для кооператорів, підготовкою інструкторів для організації кооперації на місцях. Подолання бідності й знаходження ресурсу для ведення культурно-освітньої роботи ставало важливою складовою політичної діяльності. Окрім того, значна частина з них працювали в земствах, здобуваючи досвід та авторитет серед населення. Дослідник О.Висоцький, аналізуючи програмові засади українських соціал-демократів, наголошує на тому, що вони «обмежували розуміння прав людини лише громадськими свободами». А «у звуженні розуміння та недооцінці значення прав людини як основоположної цінності полягала й одна з причин поразки українських соціал-демократів у національно-демократичній революції в Україні»⁴⁹⁶. Вважаємо такий висновок своєрідним «трансфером сучасності в минуле». Дослідник упустив із поля зору важливе питання. Саме представники української соціал-демократії вперше у світовій практиці запропонували демократичну модель співжиття національних меншин в українській державі. Трьом найбільшим національним меншинам: євреям, росіянам і полякам на законодавчому рівні (закон «Про національно-персональну автономію» 9 січня 1918 р.) було гарантовано право користування власною мовою, збереження національної культури й іденти-

⁴⁹⁶ *Висоцький О.Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. С.37.

ності, участь у політичному процесі на демократичних засадах⁴⁹⁷. Окрім того, при такому твердженні російські більшовики, які попрали будь-які права людини, і виявилися переможцями, то в тих умовах чи була причиною поразки українців саме неврахування цього чинника?! Політична конкуренція між реальними справами практично втілюваними в життя в українському державотворенні, й «привабливими гаслами», які пропонували російські більшовики, спонукувала останніх до застосування терору й насилля щодо українців.

Не вдаючись у деталі партійного будівництва й історії діяльності українських політичних партій, звернемо увагу на деякі партійні документи і таку складову політичного процесу як розкол в політичних партіях. Якщо дискусії з того чи іншого питання є явищем звичним й законним, то розкол визначає не лише різні підходи тактичного плану, а й стратегічного, головно – ідеології партії. Однією із найпопулярніших партій у 1917 році була партія УПСР. Саме вона набрала найбільше голосів у виборах до всеросійських Установчих зборів (50%). Її популярність визначалася ставленням до земельного питання – так званої «соціалізації землі» без викупу. Враховуючи політичну кон'юнктуру, російські більшовики уже в грудні 1917 року розпочали розкладову роботу всередині УПСР. Призначення головою делегації на переговори з німцями у Берестя, а в січні 1918 р. на посаду очільника уряду УНР Всеволода Голубовича, для багатьох було неочікуваним і незрозумілим. Адже він не вирізнявся ні особистими якостями як політик, ні авторитетом у своїй партії⁴⁹⁸. Однією з «дивних» акцій, з якою пов'язані такі політичні діячі як: В.Голубович, М.Ткаченко, О.Жуковський, М.Ковалевський було викрадення банкіра А.Доброго 24 квітня 1918 р.⁴⁹⁹ Ця подія спричинила

⁴⁹⁷ Див.: *Куцмані Берріс*. Від імперського народу до національної меншини. Міністерство великоруських справ в Україні, 1917 – 1918 рр. *Україна модерна*. 2020. Ч.20. С.164 – 186.; Піскун Валентина. *Валентина Піскун*. «Жидівська вулиця» і українці в Українській революції. Від спроби порозуміння і співпраці до жорсткого протистояння URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-porozuminnya-i-spiivpraci-do-zhorstkogo-protistoyannya-zhidivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

⁴⁹⁸ Див.: про особистісні характеристики В.Голубовича і його стиль життя: *Скальський В.* Паскуда. Наймолодший прем'єр в історії України. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/09/156198/>.

⁴⁹⁹ Детальніше про цю справу див.: *Гай-Нижник П.П.* Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій). *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія педагогічні та історичні

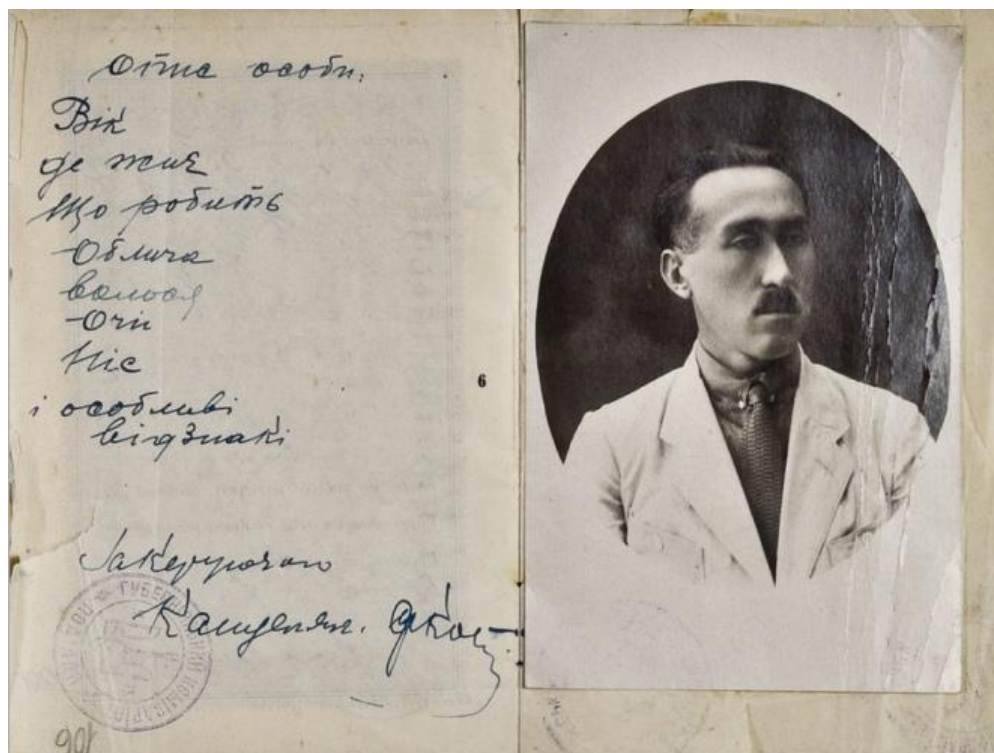
появу 25 квітня наказу Головнокомандувача німецьким військом на Україні генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна про запровадження німецьких військово-польових судів, заборони усякої «спроби порушення ладу або громадського забезпечення шляхом агітації» та в подальшому стала поштовхом до державного перевороту 29 квітня. Після перевороту В.Голубович, О.Жуковський та інші виконавці були засуджені. Зокрема, колишній військовий міністр УНР О.Жуковський, перебуваючи у в'язниці, роздумуючи над «світовою соціалістичною революцією», наголошував: *«Гаразд було б як би революції в державах зразу найшли ту середню точку, ту рівновагу по котрій все такі в майбутньому політичний уклад повинен зупинитись і не пережити тих соціально-економічних зворушень, експериментів державної будови як це вчинилось і ще продовжує своє існування в бувшій Росії. Я маю на увазі більшовизм. Більшовизм як ідея далекого майбутнього соціально-економічного ладу народів – зараз проведенню в життя не має реальних підстав»*⁵⁰⁰.

На початку червня 1918 р. відбувся з'їзд УПСР. Під час з'їзду розгорнулися палкі дискусії про подальшу долю партії. Була ухвалена «Платформа УПСР» 3 червня 1918 р. В архівній справі зберігається фактично три документи. Два з них надруковані друкарською машинкою українською мовою. 3-й написаний від руки з виправленнями – російською мовою. Україномовний документ складається з 4 частин: 1.Засудження гетьманського перевороту. 2.Критикується «однобока національна політика Центральної Ради», нерозв'язання нею соціальних питань. Засудження більшовицького походу на Україну й «спілки з німецьким урядом». *«Українська революція будучи не тільки політично національною, а й глибоко соціальною революцією, що з самого свого початку стреміла перетворитися в міжнародню революцію, поставила своїм політичним гаслом шляхом Українських Установчих зборів необмежену федерацію народніх республік, несприятливими обставинами примушена була залишитись в національних рамках і в цим наближалася вже до свого завершення і закінчення. Принесення ж тепер до неї елементу міжнародности, не вмо-*

науки: збірник наукових праць, вип. СХХ (120), К. (Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова), 2014. С. 212–228. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2015doc.vykradennya_bankira.php; Піскун Валентина. Спогади військового міністра Олександра Жуковського «Гадки, мрії і вражіння». *Ucraina Magna*. 2020 Ч.ІІІ. С. 164 -188.

⁵⁰⁰ Жуковський О. Гадки, мрії і вражіння. *Ucraina Magna*. 2020. Ч. ІІІ. 180-181.

лимо штовхає її на цей шлях, шлях відновлення боротьби за здійснення своїх лозунгів – за збудування III інтернаціоналу і ліквідацію всесвітньої війни.

Закордонний паспорт Всеволода Голубовича з печаткою, підписами та незаповненими даними <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/26430/>

Стоючи на старій позиції партії, зазначаючи, що **гасло самостійності України, як самоцілі являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії, ЦК УПСР вважає, що державницькі змагання необхідно зв'язані з імперіалістичними тенденціями, ослабляють класову боротьбу працюючих і неминуче вступають з нею в конфлікт, тому незалежність держави не може бути кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі, а лише тактичним засобом досягнення всесвітньої федерації**». (Виділено –В.П.) Й як висновок, партія «буде координувати свої виступи з виступами міжнародної революційної демократії, зав'язавши зносини з соціалістичними партіями в

Німеччині, Великоросії, Австро-Угорщині, Польщі»⁵⁰¹. Тобто, із ухваленної платформи слідує, що УПСР різко змінила політичний курс. Крім того, партія розкололася на два табори й фактично перестала існувати як цілісна сила. Центральна течія УПСР, залишаючись незмінно на позиціях самостійності й незалежності Української Народної Республіки, ще довгий час прагнула відновити єдність партії. Так звані «боротьбисти» розпочали відверту співпрацю з російськими комуністами. Вони брали активну участь у боротьбі проти «гетьманського уряду». З точки зору національної ідентифікації й політичної колаборації промовистою є «Резолюція об отношении ЦК УПСР к Директории (принята 28 декабря 1918 г.)». Документ написаний російською мовою. «Обсудив политическое положение на Украине ЦК признает что: 1. Рабочие и крестьянские массы на Украине сыграв самую активную роль в свержении гетьманского правительства оказались не в силах сразу организовано повести это восстание под рабоче-крестьянскими лозунгами и удержать власть своих классовых органов. 2. Причинами этого послужили: а) крайняя дезорганизация сельского и городского пролетариата Украины после годичного господства одного за другим национально-буржуазных правительств Центральной Рады, привнесенного извне оторванного от масс, полного недоверия к украинским революционным организациям Советского правительства и наконец реакционного, поддерживаемого силою немецких штыков правительства гетьмана; б) общая ненависть либеральных кругов к гетьманскому правительству, вследствие чего создалась иллюзия известной солидарности всех сил. 3. В результате всех этих обстоятельств естественное развитие революции в направлении установления классовой диктатуры пролетариата взамен старорежимного господства буржуазии было подменено установлением самозванной власти отдельной группы лиц»⁵⁰². Окреслювалася позиція партії: критика політичної фізіономії Директорії, організації на місцях рад робітничих депутатів, встановлення «режиму пролетарської диктатури», й мобілізації сил «для поддержки власти Советов вооруженным выступлением»⁵⁰³. Складається враження, що ця й подібні есерівські документи писалися на відповідне замовлення російських більшовиків і у їхньому стилі.

⁵⁰¹ ЦДАГО України. Ф.43.Оп.1. Спр.2. Арк. 1, 2, 2 зв.

⁵⁰² Там само. Спр.3. Арк.2- 3. У цьому документі чорновик написаний від руки.

⁵⁰³ Там само. Арк.3.

Як відомо, “боротьбисти” в своїй ідеології намагалися поєднати національне з комуністичними ідеями, ідеєю світової революції, що поглиблювало їх розбіжності з позицією УПСР, і зумовило відокремлення, а в подальшому логічним наслідком став вступ до КП(б)У. На V з’їзді УПСР(боротьбистів), який відбувся (6–8 березня 1919 р., вони перейменували свою організацію в УПСР (комуністів), а центральна течія повернула назву УПСР.

Центральна течія залишилася єдиною партією УПСР, яка виступала за принцип трудової демократії та боротьбу за українську державну незалежність. У кінці 1918 р. на початку 1919 р. саме М. Грушевський був ініціатором відправити за кордон делегацію УПСР для консультацій із європейськими соціалістами⁵⁰⁴. Директорія фінансувала поїздку з метою популяризації українського питання за кордоном. Михайло Грушевський виїхав за кордон для консультацій та проведення зустрічей. З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. До її складу також входили О. Жуковський, М. Шраг, М. Чечель, Кондратенко⁵⁰⁵. Група ЗД УПСР на чолі з М. Грушевським розпочала співпрацю з російськими більшовиками за кордоном із метою добитися певних преференцій у владних структурах УСРР і, зрештою, у 1921 році частина з них повернулася в Україну. На той час більшовики вже заборонили діяльність УПСР, лідери, включно з В. Голубовичем, перебували у в’язниці⁵⁰⁶.

1919 рік був вирішальним у боротьбі УНР із російськими більшовиками. І опір їхній агресії залежав від єдності політичних сил та скоординованій діяльності на фронті. Проте уже в процесі боротьби проти влади гетьмана П. Скоропадського в рядах ще однієї партії УСДРП намітився розкол. Ліві в УСДРП поволі переходили до політики підтримки так званої «совітської» форми організації влади. Передовсім це були ор-

⁵⁰⁴ Див.: *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). *Боротьба–поборота*. 1920. Ч. 3. С. 47–51.

⁵⁰⁵ Детальніше про діяльність Закордонної делегації УПСР див.: *Бевз Т. А.* Діяльність закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. *Збірник наукових праць НДІУ*. Т. XXIII. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bevz_Tetiana/Diialnist_Zakordonnoi_delehatsii_Ukrainskoi_partii_sotsialistiv-revoliutsioneriv.pdf?

⁵⁰⁶ Детальніше про процес див.: *Вирок Українській революції: "Справа ЦК УПСР"*. Науково-документальне видання. Упорядники Тетяна Осташко і Сергій Кокін. К.: Темпора. 2013.

ганізації Києва та Харкова. «Незалежні» на чолі з Андрієм Річицьким (псевдо Анатолія Пісоцького), Михайлом Ткаченком, Антіном Драгомирецьким, Юрієм Мазуренком, Михайлом Авдієнком відстоювали ідею диктатури працюючих мас у формі рад робітничих та селянських депутатів. Подібну ідею підтримував і В.Винниченко. 10-12 січня 1919 р. відбувся IV з'їзд УСДРП, який розглядав питання стратегії і тактики партії в нових умовах. Проте на з'їзді відбувся розкол партії на дві фракції: праву – «офіційну соціал-демократичну» і ліву – так звану «незалежну», яка хоч і ставилася із застереженням щодо централістичної політики РКП(б) в Україні, проте визнавала форму саме «совітської» організації влади та диктатуру пролетаріату, встановлення негайного миру з РСФРР. Проти виступила більшість із делегатів й, зокрема, такі діячі як Ісаак Мазепа, Симон Петлюра. Деякі, як Микола Порш, зайняли хистку невиразну позицію, а В.Винниченко, неочікувано, виступив також проти. На Трудовому Конгресі УСДРП висловилися за демократичний парламентаризм, здійснення важливих соціальних реформ, залишення верховної влади в руках Директорії, а на місцях її представників – комісарів. 12 січня "незалежники", офіційно оголосили про створення окремої фракції, а вже наступного дня на засіданні Організаційного комітету фракції прийняли власну Декларацію та заснували особний друкований орган – газету "Червоний прапор". Перший номер газети побачив світ 22 січня 1919-го під редакцією Михайла Авдієнка.

У березні 1919 р. представник «незалежних» Михайло Ткаченко, член УПСР Олександр Жуковський разом із В. Чехівським та іншими створили пробільшовицький Комітет охорони республіки (КОР), організований в м. Кам'янці-Подільському, який ставив за мету насильницьке захоплення влади. Комітет розгромили вірні С. Петлюрі війська, а його керівників заарештували. Невдовзі їх звільнили за умови, що більше не посягатимуть на законну владу. Проте, це не зупинило «незалежників» та «боротьбистів». Вони продовжували йти в фарватері російського більшовизму й не здогадувалися про закулісні ігри. А. т. Попов 10.XI.1919 р. написав «Организационному бюро ЦК КП(б)У: *«Громадное большинство стоящих за советскую власть рабочих и крестьян относятся с явным недоверием и страхом к Российским большевикам и мечтают о появлении своих. Борются с этим явлением можно двумя путями: или завоевать Украину и постараться силой уничтожить всякие проявления национал-сепаратизма или постараться уничтожить почву для этого – предоставит Украине возможность создать самостоятель-*

ную советскую республику. И только тогда вести в ней агитацию за наиболее тесное сближение с иными советскими республиками (в данных исторических условиях) с Российской. Оргбюро стоит на первой точке. Из этого вытекает его тактика: отказ от слияния с боротьбистами и курс на их уничтожение, отказ от военно-технического контакта с ними в случае восстания»⁵⁰⁷.

«Незалежні» соціал-демократи у січні 1920 року створили Українську комуністичну партію. На установчому з'їзді 20 -25 січня 1920 р. затверджено програму й назву партії; обрано ЦК УКП. Голова – Антін Драгомирецький, заступник голови – А. Річицький, секретар – Михайло Авдієнко; члени: В. Мазуренко, В.Фідровський, В.Шах-Рай, Л. Довбня, Ю. Яворський. У довідкових виданнях і деяких публікаціях пишуть про членство Михайла Ткаченка в ЦК УКП, проте на час проведення установчого з'їзду його вже не було в живих. У фонді 43, справа №26 є два дивні документи, що поміщені серед документів УПСР. Один за підписом А.Річицького – посвідчення на ім'я М.С.Ткаченка, якого «уповноважується сим на повне представництво партії на вні, на ведення переговорів з РКП, з Комуністичною партією (большевиків) України, з російською радянською владою, на заключення умов і підписання від імені партії договорів в справах партійних і державних», датовано 25 грудня 1919 Укр.КП (УСДРП(незалежних). Організаційний комітет. № 175». А йому передує у справі (арк.10) під грифом «РСФСР. Управление делами Революционного военного совета Южного фронта 28 декабря 1919 г.» вказівка такого змісту: «Серпуховскому увоенкому. Реввоенсовет южфронта просит Вашего распоряжения похоронить отдельно умершего от сыпняка Украинского делегата тов. Ткаченко, приняв во внимание впоследствии перевоз его тела на родину. Вместе с тем не откажите устроить похороны с должным вниманием». На звороті «Похороны принял на себя Серпуховский исполком. Тело временно положено в склеп на кладбище при монастыре»⁵⁰⁸. І третій документ немов і не пов'язаний із попередніми, але написаний у Серпухові 27/ХІІ. 1919 р., автор його ще один «незалежник» Ю.Мазуренко⁵⁰⁹. Напевне він знав, що

⁵⁰⁷ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр.129. Арк.43.

⁵⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 43. Оп.І. Спр.26. Арк. 11, 10.

⁵⁰⁹ **Юрій Мазуренко** (1885 – 3 листопада 1937), український державний діяч. 3 січня 1920 – член УКП та її ЦК. У лютому 1920 разом з більшовицьким Всеукраїнським революційним комітетом повернувся до Харкова У грудні 1921 вийшов з УКП, з 1923 – член КП(б)У. Обіймав різні посади в УСРР. 5 грудня 1934 заарештований,

трапилося із М.Ткаченком, тому й направив телеграму Раковському з приводу переговорів з Росією». «Надежда на то, что конфликт будет исчерпан. Письмо Мазуренко Христиану Раковскому». В листі автор повідомляє про еволюцію своїх поглядів у 1918 р.; причини його переходу з РСДРП до УСДРП, а потім на лівий фланг, і закінчує своєрідним підсумком: *«Неудачная и неумелая политика господствующей партии КПУ как в области хозяйственной, так и национальной, повела к тому, что оттолкнула от себя крестьянскую трудовую массу и деморализовала рабочих, лишний раз подтвердив этим, что партия КПУ не была тесно связана с пролетариатом Украины и недостаточно знакома с ходом революции на Украине, хозяйственной жизнью и социальными силами, действующими там – партия КПУ не была органически связана с трудящимися массами Украины. Этим воспользовался Петлюра. Мы были за Советскую власть»*⁵¹⁰. Ю. Мазуренко від січня 1920 р. член УКП та її ЦК. Повернувся в Україну працював на різних посадах. У 1934 р. заарештований, засуджений до 10 років заслання. 9 жовтня 1937 р. за рішенням трійки – розстріляний.

Його брат Василь Мазуренко, який з початком ХХ ст. став активним діячем українського національного руху; член РУП з 1901 р., член УСДРП, член Центральної Ради, Голова місії УНР в Італії (1919 р.). Восени 1919 р. увійшов до складу віденської Закордонної групи українських комуністів, створеної В. Винниченком. Євген Онацький, який працював з ним в Італії, 7 грудня 1919 р. записав: *«Василь Петрович Мазуренко – лівий соціал-демократ, і в міру того, як справи на Україні все гіршають він все лівішає. Хто зна, чи не зробиться комуністом. А Мазуренчиха – типова міщанка з непомірно розвиненим почуттям виключної власності, з жадобою необмеженого посідання»*⁵¹¹. А О.Лотоцький

28 березня 1935 Військовою колегією Верховного суду СРСР за ст. 54-8 і 54-11 Карного кодексу УСРР засуджений у справі "контрреволюційної боротьбистської організації" до 10 років таборів з конфіскацією особисто належного йому майна. Покарання відбував у Соловецькому таборі особливого призначення За постановою особливої трійки Управління НКВС Ленінгр. обл. РРФСР від 9 жовтня 1937 страчений в урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ). Див.: *Кокін С.А.* Мазуренко Юрій Петрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mazurenko_Yu_P/

⁵¹⁰ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр.103. Арк.44.

⁵¹¹ *Онацький Євген.* По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Ч.І. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. С. 119.

описав ще одну рису Мазуренка»: «Василь Петрович... мав надзвичайний талан пристосовуватись до обставин та уміння улаштуватися, не визначаючись при тім ні здібностями, ні працьовитістю. Друг В.Винниченка, обіймав пост міністра фінансів, після служив у дипломатичній місії в Італії, і, забравши собі з каси місії 2 тис. доларів – бо то гроші народні, – перейшов до большевиків»⁵¹². У 1921 р. він повернувся в УСРР. Софія Русова згадувала про те, що у середині 1920-х рр. В.Мазуренко приїздив у ЧСР, – агітував українських емігрантів повертатися в Україну. Репресований на початку 1930-х рр., висланий до Алма-Ати. У 1937 р. рішенням трійки – страчений. Невідомою залишається доля ще одного брата – Семена, який також підтримував більшовиків і пропав у 1925 р. за невияснених обставин.

Доля самої партії стала передбачуваною після доповідної записки секретаря ЦК Лебеда під грифом «секретно» з детальним аналізом партійної палітри в Україні. Зокрема про укапістів підкреслювалося: «В сущности вся ее деятельность в прошлом и в настоящем доказывает ее шовинистический национальный характер и контрреволюционность действий. По численности незначительна. Однако проводит агитацию в таком духе: 1) КПУ не желает работать в контакте с УКП. 2) При некоторых условиях борьба классовая не может обойтись без борьбы национальной (стремление Москвы игнорировать национальные пожелания национальных меньшинств.3) Резолюции XII съезда остаются на бумаге и не проводятся в жизнь даже в той форме, в которой они были приняты на съезде. Проведение русского языка, игнорирование украинского – разве это не шовинизм. 4) УКП должна организовать весь пролетариат Украины, ибо украинцев на Украине 70%. Сила Украины возросла и окрепла если бы было организовано свое государство, а не колония Москвы, со своей Червоной армией, со своими профсоюзами, тогда украинскому пролетариату ничего не было бы страшно»⁵¹³. Зазначалося також і про те, що частина укапістів підтримує КП(б) У. Укапісти ще намагалися борсатися. 27 серпня 1924 р. вони звернулися до Комінтерну з проханням, якщо Комінтерн визнає УСРР за незалежну державу, то вони саморозпускаються. Комінтерн, в якому домінували російські більшовики, визнав УСРР незалежною державою. 1 березня 1925 р. на IV

⁵¹² Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1933. С.95.

⁵¹³ ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 45-45 зв.

з'їзді УКП партія формально закінчила своє окреме організаційне існування. Значна частина її членів увійшла до складу КП(б)У, обіймали різні посади.

Як засвідчують джерела, саме УПСР(комуністи) і УКПісти розробили план в який спосіб російським більшовикам підкорити Україну й стали фактичними його виконавцями, а як наслідок, – і жертвами. Василь Елланський (Блакитний) у статті «Национальный вопрос» наголошував на тому, що в двох попередніх наступках на Україну «Советская власть оказалась не в состоянии справиться с этим наследием (має на увазі національне питання в Росії – В.П.) и целым рядом ошибок и нетактичностей в этом вопросе отбросила значительные массы трудящихся украинской национальности в стан мелко-буржуазной шовинистической контрреволюции, что привело к затемнению лозунгов гражданской классовой борьбы и подмене их лозунгами национальной войны.

Неспособность Советской власти на Украине к разрешению национального вопроса, устранению национальных антагонизмов и использованию могучего положительного фактора распространения и углубления идей коммунизма в массах путем пропаганды и образования на родном языке, – не является случайностью, но логически вытекает из самой структуры Советской власти на Украине и ее основы КП(б)У, имеющих базу и организационный центр главным образом в РСФСР и РКП, массы коих не изжили еще «общероссийской» национальной инерции свойственной даже трудящимся всех «великодержавных наций»...Только при условии создания на Украине единой коммунистической партии, созданной силами пролетариата Украины непосредственно связанной с интернациональным центром коммунизма и через него с таковыми же центрами пролетариата в России и всех других стран»⁵¹⁴. Перу В. Блакитного належить ще один документ під назвою «С чего начинать украинизацию Украины». Головне завдання він вбачав в українізації партійних і радянських установ. З цією метою вважав за потрібне мобілізувати й перевести на Україну всіх тих працівників, розкиданих по Російській федерації, які володіють українською мовою. Наркомпросу розробити план проведення короткотермінових курсів з вивчення української мови службовцями, видати підручники, посібники. Для зміни зневажливого ставлення державними службовцями до української мови встановити термін для опанування ними

⁵¹⁴ Там само Ф.43.Оп.І. Спр.40. Арк.1 – 2, 2 зв.

мовою народу серед якого вони живуть. Головну роль має відігравати преса. *«Наша преса на українском языке, получающая весь материал по-русски, кустарным способом его перерабатывающая, не может угнаться в быстроте и постановке информации за прессой на русском языке, обречена во всех городах Украины на то, чтобы плестись в хвосте событий, повторяет и пережевывает уже оглашенное. Смело говоря мы можем назвать нашу прессу в целом великим орудием руссификации, самым большим препятствием к постепенному сглаживанию языковой национальной разницы между трудящимися села и города Украины. Осторожными, но решительными шагами мы должны положить конец этому ненормальному положению... Все сказанное об информации и прессе относится к нашей литературе. Здесь живут еще неизжитые тенденции упорного общеруссизма, проводимые под всяким видом, не считаясь с интересами революции»*⁵¹⁵. Віра в революцію й добрі наміри російського більшовизму була підточена їхніми діями упродовж 1920-х рр. в Україні.

Частина галицьких діячів також опинилася у полоні більшовицьких ілюзій і дорого заплатила за свій довірливий романтизм. Про їхнє стремління до союзу з більшовиками обґрунтував колишній член уряду ЗО УНР Л.Цегельський. *«Зарисовується з'єднання сіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все таки українську, всю Україну обіймаючу, республіку»*⁵¹⁶. Відтоді в середовищі галицьких політиків і галицької інтелігенції поширилося таке явище як *«радянوفільство»*. Воно мало декілька вимірів: співпраця з більшовиками в західноєвропейських країнах (місцях проживання українських політичних емігрантів); антипольські акції на Галичині, замовні прорадянські публікації в іноземній пресі (М.Лозинський та ін.); діяльність у польському сеймі, діяльність у Комуністичній партії Західної України(КПЗУ), переїзд галичан на Наддніпрянську Україну (Юліан Бачинський, Михайло Лозинський з родиною (дружина, три сини й донька), Степан Рудницький, Антін Крушельницький з родиною⁵¹⁷ та багато інших. Інтелектуали, культурні діячі – вони невдовзі були знищені репресивною радянською машиною,

⁵¹⁵ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 159. Арк. 45-46.

⁵¹⁶ Цегельський Л. До питання про орієнтацію. *Український прапор*. 1920. 20 січня

⁵¹⁷ Лариса Крушельницька описала трагедію великої родини. Див.: *Крушельницька Л.І. Рубали ліс...*(Спогади галичанки). Львів, 2001. 260 с.

Російський більшовизм і «українське питання»

Термін «російський більшовизм» використовується нами для означення явища в історії Росії, що охопило: **ідеологію й політику** в їх модифікованій однопартійності (РСДРП(б), РКП(б), КП(б)У); **ціннісно-смыслову сутність буттєвості**: брутальність публічного й особистісного як прояви всездозволеності й практики зверхності; **економічний простір**: через зневаження приватної власності («грабуї награвоване») – до повного одержавлення; **явище поза національне**: при цьому російськомовне і російсько культуро центричне, **соціально домінантне** через використання адміністративних інструментів і терору як засобу знищення опонентів. А.Граціозі назвав більшовиків «революціонерами всездозволеності»⁵¹⁸. Український дослідник Ю. Курносів дав таке визначення більшовизму: «це система поглядів і цінностей, основана на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень»⁵¹⁹. Російський історик С. Мельгунов дослідив «красний терор», вчинений російськими більшовиками, і прийшов до висновку: «Нельзя пролить более человеческой крови, чем это сделали большевики; нельзя себе представить более циничной формы, чем та, в которую облечен большевистский террор. Это система, нашедшая своих идеологов; это система планомерного проведения в жизнь насилия, это такой открытый апофеоз убийства, как орудия власти, до которого не доходила еще никогда ни одна власть в мире»⁵²⁰. Соціальне сепарування, здійснюване владою, збіднювало нації, позбавляло формувальних засад поняття «батьківщина», втілюючи в життя гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Тобто, основними ознаками «російського більшовизму» є всездозволеність, брутальність, підміна понять, терор і застосування його не лише до ворогів, а й до колишніх союзників, яких використали з певною метою, а потім «прибрали» як непотрібного «свідка й учасника» злочину.

Перша світова війна стала своєрідним детонатором суспільних протиріч у різних країнах, проте Росія виявилася найслабкішою ланкою

⁵¹⁸ Граціозі Андреа. Війна і революція в Європі (1905 – 1956 рр.). Переклад з іт. Мар'яни Прокопович. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С.203.

⁵¹⁹ Курносів Ю. О. Насилля – головний аргумент більшовизму. *Український історичний журнал*. 1991. Ч.12. С. 16,18.

⁵²⁰ Мельгунов Сергей. Красный терор в России 1918 – 1923. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=118005&page=2>.

у сув'язі геополітичних розкладів, економічних негараздів, політичної нестабільності й національної нестійкості. Одним із найскладніших виявилось питання українське. Його обшир охоплював комплекс проблем: **територіальну**: розділеність української етнічної території між різними імперіями, **національно-культурну**, **історично значиму**, але адміністративно принижену, політично й освітньо упосліджену через брак освіти національною мовою. Зростання українського національного руху на початку ХХ ст. стурбувало не лише російських монархістів, а й новоявлених соціал-демократів.

Двоє ставлення російських соціал-демократів до національного питання закладене в самій теоретичній базі, розпрацьованій лідером Володимиром Ульяновим (Леніним). У праці *«Рабочий класс и национальный вопрос»* (травень 1913 р.), критикуючи російську урядову політику, він писав: *«Политика эта направлена своим острием против большинства народов России, составляющих большинство ее населения. А рядом с этим поднимает голову буржуазный национализм других наций (польской, еврейской, украинской, грузинской и т.д.) стараясь отвлечь рабочий класс национальной борьбой или борьбой за национальную культуру от его великих мировых задач»*⁵²¹. Тут охоплено декілька смислів: 1) робітничий клас має якісь «месійні» надзавдання, 2) націоналізм інших націй розглядається як «буржуазний», тобто неприйнятний і шкідливий, разом із тим вжито термін «других», отже, під брендом «російської» націоналізм можливий. Пізніше тактика російських більшовиків щодо національного питання буде змінюватися в залежності від політичної кон'юнктури.

Після державного перевороту, здійсненого більшовиками в жовтні 1917 р., постало питання не лише утримати владу в центральних районах Росії, а й відновити її в старих кордонах під новими гаслами й брендами. Спроби захопити владу в Україні більшовики здійснили вже на початку грудня 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, проте це зробити не вдалося. Тоді, як згадує В. Затонський, – *«Зібравшись нелегально в помешканні профспілок, делегати з'їзду, всі більшовики, окрім двох або трьох лівих есерів, постановили оголосити себе повномочним З'їздом Рад Країни, обрати Центральний*

⁵²¹ Ленин В. Рабочий класс и национальный вопрос. ПСС.Т. 23. С.149. URL: <https://leninism.su/works/70-tom-31/1968-sedmaya-aprelskaya-vserossijskaya-konferenciya-rsdrpb.html>

Виконавчий Комітет та уряд Радянської України і, переїхавши до Харькова, стали до одвертої боротьби з Центральною Радою. Тепер уже всім-учасникам з'їзду було ясно, що подолати Центральну Раду можна, тільки протиставивши їй радянський всеукраїнський центр. А звалити раду можна буде на земельній справі. Наскільки було не розроблено термінологію і як взагалі все похапцем робилося, можна було бачити з того, що в перших документах того часу нашу республіку звано іноді не Радянською, а Народньою. Свій З'їзд Рад ми назвали Всеукраїнською Центральною Радою, наркомати ухвалено називати народніми секретаріатами. Тут, щоправда, було не одно лише протиставлення генеральному секретаріатові Центральної Ради, але й ніхто не збирався утворювати будь – які раднаркоми, oprіч загальновизнаного центру революції – Раднаркому РСФРР.

На голову обраного Центрального Виконавчого Комітету України було намічено єдиного серед нас українського еседека Медведєва⁵²². Він порвав із своїми партійними товаришами й пішов проти Центральної Ради. Ми його за це й узяли на голову... Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого»⁵²³.

Особливо цинічними були «Ультиматум», висунутий Центральній Раді 4(17) грудня 1917 р. Як зазначало секретарство міжнаціональних справ у відповідь на запит про початок військових дій між РНК Росії і УНР, – «Нота большевиків Центральній Раді одержана 4.XII.-17, останній абзац ноти такий: якщо задовольняючі відповіді на ці питання не буде отримано протягом 48 годин, Совіт Народних Комісарів вважатиме

⁵²² **Юхим Григорович Медведєв** (1886 – 1938), радянський партійний і державний діяч в Україні. З 1904 р. член РСДРП. У 1917 р. вступив до УСДРП (ліве крило), член Харківського комітету. У грудні 1917 р. один із організаторів Першого Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів у Харкові. У січні-лютому 1918 р. очолював делегацію народних комісарів на переговорах у Бересті. У березні 1918 р. усунений із посади Голови президії ЦВК України. Див. детальніше: *Варгатюк П.Л.* Перший голова Президії ЦВК рад України Ю.Г.Медведєв: сторінки біографії. *Український історичний журнал.* 1989. Ч.5. С.88-96. (Попри загальну політично-компартиїну заангажованість статті, в ній викладені основні біографічні дані про Медведєва). Розстріляний 11 травня 1938 р. Не виключено, що більшовики використали Ю.Медведєва в своїх прагматичних цілях у процесі протиборства з УЦР.

⁵²³ *Затонський Володимир.* Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції.* 1929. Ч.4. <https://uk.wikisource.org/wiki>.

Раду в стані одвертої війни проти **Совітської влади в Росії і на Україні** (виділено – В.П.). Очевидно одповідь Генерального Секретарства на ноту большевиків од 5.ХІІ СНК не задовольнила, через це одвертий початок війни треба лічити на 6.ХІІ-1917»⁵²⁴. У даному документі вжито смислове поняття «*совітська влада в Росії і на Україні*», проте в Україні був краєвий орган Центральна Рада, яка координувала свої дії з органами місцевої влади та самоврядування. Окремої «совітської» влади в Україні на той час не було. Термін вжито як опозиційний до українського смислового «ради». А «*советы – это русская форма пролетарской диктатуры*»⁵²⁵, – стверджував В.Ленін. Вживання терміну «совітська» започатковано як неперекладну кальку з російської мови «советская». В народній пам'яті закарбувалося як чужинецьке «совіти прийшли», тобто їх не обрали, навіть не призначили, а вони «прийшли» й захопили владу. (У вересні 1939 р. термінологічний трансфер «совіти прийшли» так само буде сприйнято й на Західноукраїнських землях). В такому ж негативному значенні сприймалося й «Оповіщення Совіта народних комісарів про Українську Центральну Раду» від 20/ХІІ-1917. В оповіщенні йдеться про консультації, які відбувалися між лідерами УЦР Грушевським, Винниченком і Поршем під час проведення селянського з'їзду і т. Прошьяном⁵²⁶ про умови залагодження міждержавних протиріч⁵²⁷. Зокрема під-

⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф.3766.Оп.І.Спр.61. Арк.53 зв.

⁵²⁵ *Ленин В.И.* Пролетарская революция и ренегат Каутский. ПСС.Т.37. С.267. URL: <http://leninvi.com/t37/p266>.

⁵²⁶ **Прош Прошьян** (1883-1918), радянський державний діяч, член партії соціалістів революціонерів (належав до лівого крила). Входив до складу РНК Росії. Не погодився з підписанням Брестського миру, брав участь у лівоесерівському повстанні проти більшовиків, був заочно засуджений на три роки; перебував у підпіллі. Захворів тифом, помер 16 грудня 1918 р. Див. : *Разгон А. Народный комиссар почт и телеграфов П.П. Прошьян // Первое советское правительство. М., 1991. С. 398-420.* В.Ленін написав некролог «Памяти тов. Прошьяна», в якому є такі слова: «*Прошьяну довелось до июля 1918 года больше сделать для укрепления Советской власти, чем с июля 1918 года для её подрыва.* Правда. 1918. 20 декабря. Вони засвідчують, що Ленін цінував його як одного зі своїх соратників під час захоплення влади в Росії й роботи з українськими есерами.

⁵²⁷ В.Затонський про цю зустріч українських діячів із Прошьяном писав: «*Цей Прошьян, як виявляється, був у Центральній Раді, бачився з українськими есерами й повернувся до Петрограду цілком захоплений ними. Він інформував Раднарком, що Центральна Рада – установа не така вже й погана, а головне – її можна завалити з середини, спираючись на ліве крило партії українських есерів.* Затонський Володимир. Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції.* 1929. Ч.4.

креслювалося: «...всякая попытка устранить войну с радой, если бы рада признала контрреволюционность Каледина, а также не мешала войне против него, безусловно желательна и, выражая свои убеждения, что только советы крестьянской украинской бедноты, рабочих и солдат могут создать на Украине власть, при которой столкновения между **братскими народами** (виділено В.П.)будут невозможны. – Совет народных комиссаров считая в то же время целесообразным открытие деловых переговоров с радой с целью устранения столкновений, которые вызваны политикой рады по отношению к общему фронту и контрреволюционному восстанию Каледина, постановляет предложить раде вести переговоры о соглашении на указанных началах как один из пунктов, где вероятно удобно вести переговоры города Смоленск или Витебск»⁵²⁸. Тобто, російськими більшовиками запущено міф про «**братські народи**», який в подальшому буде експлуатуватися усі наступні роки. По-друге, включалася «розламно-відторгальна» технологія: погана Центральна Рада, викликала військові дії СНК Росії, а якби був уряд «робітників, селян і солдатів», то війни б не було. По-третє, «захоплення влади більшовиками – це революція», а все решту – контрреволюція», і для боротьби з нею можна застосовувати будь-які заходи, в тому числі й «розламну» роботу в середовищах інших політичних партій. Захопивши владу в російських центрах, більшовики розуміли, що без України їм не вдасться закріпитися й перемогти в межах Російської імперії, бо для цього потрібні ресурси – головно хліб⁵²⁹ і вугілля. Паралельно з вивезенням продовольства з України йшов і своєрідний «під-

<https://uk.wikisource.org/wiki>. Очевидно з того часу українські есери почали співпрацю з російськими більшовиками й тому В.Ленін так високо цінував роботу П.Прошьяна. Частина з них, як, наприклад, Василь Елланський особисто зустрічалися з Леніним у грудні 1917 р. Відповідно, було розроблено спеціальний план за участі лівих есерів захопити владу в Україні зсередини. Одного з організаторів військового спротиву більшовикам С.Петлюру було усунуто з посади генерального секретаря військових справ та замінено на посаді М.Поршем (18 (31) грудня 1917 – 16(29) січня 1918). В міністерстві військових справ УНР запанував повний безлад про що згадували В.Петрів та О.Жуковський.

⁵²⁸ ЦДАВО України. Ф.1115. Оп.І.Спр.3. Арк.30а.

⁵²⁹ Доволі промовистим є лист Леніна «В. А. Антонову-Овсеенко и Г. К. Орджоникидзе. 15.1. 1918 г. В Харьков . Антонову и Серго. Ради бога, принимайте самые энергичные и революционные меры для посылки хлеба, хлеба и хлеба!!! Иначе Питер может околеть. Особые поезда и отряды. Сбор и ссыпка. Провожать поезда. Извещать ежедневно. Ради бога! Ленин Написано 15 (28) января 1918 г. URL : <https://leninism.su/works/89-tom-50/317-pisma-ynvar-fevral-1918.html/>

куп» українських проросійських діячів. Так в телеграмі на ім'я Г.К. Орджонікідзе⁵³⁰ (партійне ім'я Серго) Ленін писав: *«Получил Вашу телеграмму от 20.1.1918. От души благодарю за энергичные меры по продовольствию. Продолжайте, ради бога, изо всех сил добывать продовольствие, организовывать спешно сбор и ссыпку хлеба, дабы успеть наладить снабжение до распутицы. Вся надежда на Вас, иначе голод к весне неизбежен. Относительно посылки денег говорил и буду говорить с Пятаковым. Сто миллионов посланы, 50 будут посланы в Харьков. Примите меры для тройной охраны пути Питер – Харьков. Уверен, что отношения у Вас с ЦИК в Харькове будут по-прежнему вполне дружественные»*⁵³¹. Для швидкого захоплення України використовували різні способи. *«Немедленная эвакуация хлеба и металлов на восток, организация подрывных групп, создание единого фронта обороны от Крыма до Великороссии с вовлечением в дело крестьян, решительная и безоговорочная перелицовка имеющихся на Украине наших частей на украинский лад – такова теперь задача. Нужно запретить Антонову называть себя Антоновым-Овсенко, – он должен называться просто Овсенко. То же самое нужно сказать о Муравьеве (если он останется на посту) и других.*

*Что касается Донецкой республики, передайте товарищам Васильченко, Жакову и другим, что, как бы они ни ухитрились выделить из Украины свою область, она, судя по географии Винниченко, все равно будет включена в Украину и немцы будут ее завоевывать. Ввиду этого совершенно нелепо со стороны Донецкой республики отказываться от единого с остальной Украиной фронта обороны. Межславк был в Питере, и он согласился признать Донецкий бассейн автономной частью Украины; Артем также согласен с этим; поэтому упорство нескольких товарищей из Донецкого бассейна походит на ничем не объяснимый и вредный каприз, совершенно недопустимый в нашей партийной среде. Толкуйте все это, тов. Серго, крымско-донецким товарищам и добейтесь создания единого фронта обороны»*⁵³². Дискусії про приєднан-

⁵³⁰ **Григорій (Серго) Орджонікідзе** (1866 – 1937) – грузинський революціонер (більшовик), радянський керівник. У час, про який йдеться, був Тимчасовим надзвичайним комісаром РНК РСФРР на Україні.

⁵³¹ *Ленін В.* Телеграма Г.К. Орджонікідзе. Написано 22 янвря (4 февраля) 1918 г. URL : <https://leninism.su/works/89-tom-50/317-pisma-ynvar-fevral-1918.html/>

⁵³² *Ленін В.* Телеграма Г.К. Орджонікідзе URL : <https://leninism.su/works/89-tom-50/317-pisma-ynvar-fevral-1918.html/>

ня Донецько-Криворізького басейну розгорілися ще на з'їзді в Харкові. Як згадував Г.Лапчинський, М.Скрипник Є. Бош і В.Авсем настоювали на тому, що «в інтересах революції не можна відокремлювати промислові райони від аграрних, що це привело б до того, що селянство не маючи пролетарського проводу, відійшло б од революції і радянська влада загубила б ґрунт на Україні»⁵³³. Все ж Донецько-Криворізька радянська республіка була проголошена 12 лютого 1918 р. формально проіснувала трохи більше місяця. Варіант зі створенням окремої «радянської» держави на всій території України був більш реальний для її втягування в загально російську цілісність. Українська Народна Республіка Рад мала більше революційного ефекту.

У кінці 1917 на початку 1918 р. російські більшовики намагалися захопити владу в Україні шляхом «переобрання» персонального складу Центральної ради на Всеукраїнському з'їзді рад, а коли ця спроба провалилася, тоді зробили ставку на створення паралельного уряду та пряму військову агресію. Отримавши належну відповідь від української влади, вони дещо змінили тактику і восени 1918 року здійснили новий наступ на Україну. На захоплених військом територіях було проголошено «**Временное Рабоче-Крестьянское Правительство Украины**». (Назву використовуємо у відповідності до тогочасної, застосовуваної в офіційних документах – В.П.). Головою обрано Г.Пятакова (Київ). Члени уряду: К.Ворошилов (Луганськ), А. Сергєєв (Артем) (Харків), Е. Квірінг (Катеринослав), В. Аверін (Катеринослав), В.Затонський (Київ), Ю. Коцюбинський (Чернігів)⁵³⁴. На підставі яких юридичних документів легалізувався цей «уряд»? 30.XI.1918 р. було ухвалено «Временное положение об организации рабоче-крестьянской власти на местах». У ньому зазначалося: «С момента фактического захвата власти рабочими и беднейшими крестьянами на местах в силу вступает следующее положение. 1. Общая часть. 1) Целью восстания является организация советской власти, как в центре, так и на местах, **применительно к Конституции Российской Советской Федеративной Социалистической Республики** (виділено – В.П.). 2) На местах немед-

⁵³³ Лапчинський Георг. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та народний секретаріат (Спогади). Літопис революції. 1928. Ч.1. С.162.URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe>.

⁵³⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 15 января 1919 года №1-17. URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe.

ленно организуются небольшие подвижные военно-революционные Комитеты, а в деревнях Комитеты Бедноты. Вся власть на местах находится в их руках»⁵³⁵. Ревкоми і комбіді організуються із «безумовних сторонників Советской власти». Далі було створено «Военный совет Украинской Советской Армии» у складі: Сергєєва (Артема), Затонського, Овсєенко (Антонова). 3 грудня 1918 р. прийнято декрет «Об организации Чрезвычайной Всеукраинской комиссии», в якому зазначалося: «1) Образовать ВЧК по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности. 2) Назначить председателем этой комиссии Семена Шварца»⁵³⁶. Членами т. Николаенко и Корачаева»⁵³⁷. Місцева Чернігівська «ВЧК» так старалася, що серед розстріляних 22 осіб без суду і слідства в м.Конотопі виявився Юффе, два сини якого «служат на Советской службе, из них один личный секретарь т. Ларина в Москве»⁵³⁸. Вочевидь місцеві надзвичайні комісії не справлялися із поставленими завданнями. 23 липня 1919 року ВЧК РСФСР ухвалило постанову. «1) Всеукраинская ЧК распускается. 2) Все местные ЧК на Украине подчиняются и руководствуются инструкциями и указаниями Всероссийской ЧК. 3) ВЧК делегирует в Киев одного из своих членов для информации Совнаркома Украины и контроля за выполнением местными ЧК распоряжений ВЧК. Подписа-

⁵³⁵ Временное положение об организации рабоче-крестьянской власти на местах. Там само.

⁵³⁶ **Ісаак Ізраєлевич Шварц** (1879 р. м. Миколаїв – 1951, Москва), член РСДРП з 1899 р. у період кінця 1917-1918 рр один із керівників партійного підпілля і організаторів партизанського руху на Україні. У 1918 – делегат 1-го з'їзду КП (б) України, член ЦК. Із грудня 1918 р. по квітень 1919 р. голова, у квітні-травні 1919 р. заступник голови Всеукраїнської ЧК, один із організаторів «красного» терору на Україні. Див.: *Кокін С. Шварц Ісаак Ізраїлевич // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т– Я. С. 603-604. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf>.*

⁵³⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 15 января 1919 года №1-17. URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe.

⁵³⁸ *Піскун Валентина*. Мовою документів: стратегія і тактика окупації України російськими більшовиками (друга половина 1919–1920 рр.). Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. С.15.

ли: Курський, Красин, Держинський»⁵³⁹. Відтоді репресивна машина запрацювала з широким розмахом.

Українські дослідники не констатують того факту, що член РСДРП з 1898 р. Микола Скрипник був одним із чільних діячів ВЧК. «21 серпня 1918 р. була сформована нова Колегія ВЧК із 11 комуністів. Ф.Е. Держинський, І.К. Ксенофонов, Я.Х. Петерс, В.В. Фомин, М.Я. Лацис, М.С. Кедров, В.Н. Яковлева, В.В. Каменщиков, Н.А. Скрипник, І.Н. Полукаров, В.П. Янушевський»⁵⁴⁰. А вже 5 вересня 1918 р. Раднарком розповсюдив постанову про проведення «красного терора», яку підписали наркоми юстиції (Д.І.Курський), внутрішніх справ (Г.І. Петровський – ще один український діяч – В.П.), керуючий справами (В.Д.Бонч-Бруєвич). 7 листопада 1918 р. в першу річницю жовтневого перевороту в Клубі ВЧК В.Ленін виголосив промову. «*Нам хотят указать на нежность органа проводящего непосредственно в жизнь диктатуру пролетариата и рекомендуют нам для достижения нашей конечной цели вместо диктатуры пролетариата власть демократии, но для меня ясно, что все слова о власти демократии, о подчинении большинству, построены на одном – поддержке буржуазии и угнетении трудящихся*»⁵⁴¹. Вочевидь жоден із членів колегії ВЧК не належав до «пролетарського» середовища, а сам репресивний орган оповив своїми «щупальцями» всі структури суспільства й терор щодо власного населення став невід’ємною складовою буття.

Слід зауважити, що вся документація так званих «органів радянської влади в Україні» з грудня 1917 – 1920 рр. (у 1921 р. вже деякі документи пишуться й українською) велася російською мовою, українська використовувалася з агітаційною метою в середовищі українського війська та селян. В. Затонський про знання української мови більшовицькими діячами згадував: «*Знаю це з власного досвіду, бо мені найбільше довелося її тягти: як я вже згадував, у всій організації було, здається, чоловіка зо три, що вмiли висловлюватися по-українському, а з членів комітету – тільки я сам один*»⁵⁴².

⁵³⁹ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр.30. Арк.104.

⁵⁴⁰ Архив ВЧК: Сборник документов / ответ. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров. Сост. В.Виноградов, Н. Перемышленникова. М., Кучково поле, 2007. С.56-57.

⁵⁴¹ Там само. С.93.

⁵⁴² Затонський Володимир. Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. Ч.4. <https://uk.wikisource.org/wiki>.

Власне українці після встановлення влади більшовиків також стали своєрідним ресурсом для освоєння Зауралля, для поповнення лав Червоної армії та адміністративно-бюрократичного апарату. А щоб скористатися цими ресурсами слід було дискредитувати український національний рух і його орган – Центральну раду. Для захоплення влади в Україні в грудні 1917 – лютому 1918 р. російські більшовики використовували не лише військові засоби боротьби, а й за вказівками з Петрограда почали активно застосовувати агентурну роботу в політичних середовищах, захоплення влади в міських органах влади, в радах і під час проведення селянських з'їздів. Тим більше, що їм були відомі настрої населення не лише в центральних районах Наддніпрянщини, а й на прикордонних околицях. Так, наприклад, селяни Глушковської волості Рильського повіту на Курщині повідомляли в листопаді 1917 р.: *«маючи 17 тис. жителів, зібравшись на сходку, заслухавши последнего універсалу у якому видно, що ми остались за пределами своего родного края, дуже прохаємо Центральну Раду признать нас до Української республіки. Член Глушковської земської управи Семеренко»*⁵⁴³. Подібну ухвалу було прийнято Першими демократичними зборами Путивльського повіту 1 грудня 1917 р. *«Путивльское уездное Земское собрание считает необходимым соединение Путивльського уезда к территории Украины в полном составе всех (13) волостей»*⁵⁴⁴, хоча в 5 волостях ще остаточно питання не ухвалили. Харківська міська Дума більшістю голосів «за 36, проти 17, 6 утрималися 2 грудня 1917 р. ухвалила: *«При этом конструкция власти в Харьковской губернии должна быть таковой чтобы вполне были гарантированы права населяющих Харьковщину национальных меньшинств... городская Дума признает крайевым органом власть Генерального Секретариата Украинской Центральной Рады, опирающуюся в делах управления Украины на органы украинской революционной демократии, демократии национальных меньшинств и органы местных самоуправлений»*⁵⁴⁵. Підтримувалася також ідея виборів до Українських Установчих зборів.

Під час українсько-російських мирних переговорів (травень – жовтень 1918 р.) до голови української делегації на переговорах С. Шелухіна надходили листи від жителів тих регіонів, які не увійшли до складу

⁵⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 7.

⁵⁴⁴ Там само. Арк. 25.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 41.

України. 8 липня 1918 р. надійшла «Докладна записка делегатів по уповноважених хліборобів південних повітів Воронежської губернії А.А. Голостепова, П.Я. Лелеченко, И.М. Таурина, В.А. Малокоста, Е.Н. Жупаненко». В ній зазначалося: «По историческим даным (очерк Багалея, карты и межевые документы 18 ст.) южная половина нынешней Воронежской губернии заселилась одновременно со всей Слободской Украиной, преимущественно казаками, выходцами из Черкасского уезда, долгое время составляли неотъемлемую часть Украины. За последнее время сотни тысяч десятин земли перешли в руки переселенцев из Полтавской, Киевской, Херсонской, Екатеринославской губерний. Случаи переселения великороссов в эту местность единичны.

Советская власть правильно учла значимость этого района... почему поторопилась прибегнуть к содействию матросов и красногвардейцев для фабрикации документальных данных в виде приговоров и постановлений., в которых местное население под наведенными на него пулеметами, вынуждено было «свободно» выразить свое желание остаться в лоне советской власти. В г.Острогжске полтора месяца тому назад красногвардейцы, подкрепляя свои доводы двумя пулеметами, потребовали от Съезда делегатов всех волостей уезда постановление о желании присоединиться к Великороссии... Прогнать грабителей к северу от станции Лиски и больше не пускать в наш край. 18 июня 1918 г.» і підписи⁵⁴⁶. Проте, це прохання жителів так і не було втілено в життя.

Особливу надію на захоплення влади російські більшовики покладали на промислові міста, де український фактор мав менший вплив на представників різних національних спільнот та соціальних груп. З цією метою із районів Росії доставлялася зброя та відповідні фінанси на організацію боротьби з українською владою. Як повідомляла преса у грудні 1917 р.: «З ст. Лунинець посувається також 515-й полк. Він під видом української частини хоче пробратися в Київ»⁵⁴⁷. Як українською владою, так і проросійськими силами значна увага приділялася Одесі, Катеринославу та Харкову. Т. Вінцковський ретельно дослідив взаємини УЦР із самоврядуванням в м.Одесі, окреслив дискусивні питання. «Зрештою, 21 грудня 1917 р. на спільному засіданні президій рад і міської думи було ухвалено резолюцію, в якій йшлося про потребу клопотатися перед Киє-

⁵⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп.І. Спр. 186. Арк.71 зв.

⁵⁴⁷ Поход большевиків. *Робітничая газета*.1917. Ч. 212. 21 грудня.

вом щодо надання окресленого статусу Одесі як частині УНР. Наступного дня президія обрала делегацію у складі Орлова, Рисса, Столяренка й «одного від українців», якій доручалося передати в Генеральний Секретаріат відповідний проект («Положення про Одесу – вільне місто»), підготовлений 23 грудня. У ньому, за словами О.Триліського, наголошувалося, що «вільним містом України повинно бути міс. Одеса і градоначальство. Цивільний комісаріат при штабі округи скасовується. Замість нього створюється секретаріат 10-ти. [...] Державні доходи тимчасово переходять у руки міського секретаріату, залишки – у касу Центральної Ради. [...] На чолі просвіти повинен стояти єврейський соціаліст, оскільки євреї за чисельністю учнів становлять найбільший відсоток. Мовою міста є російська. Університет та інші вищі навчальні заклади утримуються Центральною Радою. Вона ж повинна фінансувати заводи, котрі мають загальнодержавне значення»⁵⁴⁸. Дискусії про статус «вільного міста Одеси» не мали позитивного результату через політичні протистояння між проукраїнськими та проросійськими політичними силами, а також враховуючи політичні й економічні інтереси та міжнародну обстановку після підписання Брестського миру. А після ухвалення 31 березня 1918 р. урядової постанови про те, що Одеса «в управлінні нічим не відрізняється від інших губерніяльних городів України» ідея втратила свою актуальність.

За для проникнення в політичне поле УНР більшовики паралельно розпочали творення всеукраїнського об'єднання РСДРП(б) на, проведеному в грудні 1917 р., з'їзді. Ця так звана філія спочатку отримала назву «РСДРП(б) – Соціал-демократія України». У липні 1918 р. відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Головним завданням, яке ставила перед собою КП(б)У, її очільники й виконавці завдань РКП(б) – вести боротьбу «за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення *всесвітньої пролетарської комуні*»⁵⁴⁹. Тобто, всі ті, хто так чи інакше підтримував російських більшовиків виконували це головне завдання: і колишні члени РСДРП(б) походженням з України, і українські соціалісти-

⁵⁴⁸ Вінцовський Т.С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 88.

⁵⁴⁹ Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи.К.,1988. С.127.

революціонери й соціал-демократи, які влилися в КП(б)У, і безпартійні. Звісно, що значна частина суспільства не розумілася на тонкощах «більшовицької політики». Українська преса звертала увагу на підступні й демагогічні смисли, що закидалися у суспільний простір, намагалася їх роз'яснювати. Так, 23 грудня 1917 р. автор, що сховався під криптонімом «Г.Б.» у статті «Демагогія большевиків» писав: *«Вони обвинувачують Центральну Раду в тому, що вона не визнає совітів та совітської влади. Відповіддю на це було те, що Центральну Раду за вищу владу на Україні признала величезна кількість совітів робітничих та салдацьких депутатів – тих самих совітів, які зрозумівши нечесну політику «народних комісарів», одвернулись од них і пристали до Центральної Ради.... Ленін і Троцький запевняють нас, що вони безумовно визнають право на самоозначення народів аж до повного відокремлення. Чи не божевільня тут? Визнавати таке право і тут же це саме право брати під свій чобіт?»*⁵⁵⁰.

Після підписання УНР Берестейського миру більшовики змушені були виконувати його умови й змінити форми боротьби з українською владою та сісти за стіл переговорів. Більшовицька делегація на мирових переговорах, очолювана Християном Раковським і Дмитром Мануїльським, всіляко затягувала переговорний процес, який тривав з 23 травня по 7 жовтня 1918 р., використовувала його з метою агентурно-агітаційної та підривної роботи в Україні. У той же час у нейтральній зоні більшовики створювали партизанські загони з метою чергового наступу на Україну, а, окрім того, використовували «лівих есерів» у своїх експансіоністських планах. Зрозумівши це, ліві есери влаштували в липні 1918 р. заколот в Росії, який був жорстоко придушений більшовицькою владою. Відповіддю на такі прояви «опозиційності» та намагання проводити власну політику стали судові процеси та оголошено «красний терор».

Розпочатий «красний терор» в Росії, мав брутальний характер не лише стосовно до тих осіб, які проживали в її межах, а, навіть, і до дипломатів. Консульство УНР в Москві 5 вересня 1918 р. повідомляло міністерство Закордонних справ УД. *«Зараз після покусу в Москві на Леніна уся людність терорізована, об'явлено «красний терор», або «Пролетарський терор»; захоплюють особ буржуазної кляси і офіцерство і обявляють їх заложниками, погрожують масовими розстрілами, причому у складі заарештованих багато українських громадян. Ба-*

⁵⁵⁰ Г.Б. Демагогія большевиків. *Нова рада*. 1917. 23 грудня.

гато було випадків порушення громадянської недоторканості співробітників консульства, одного розстріляли і досі не відповіли мені на моє запитання, за що його заарештували, а потім розстріляли (Раунаха). Тому і я уже не можу лічити себе безпечним, маючи на увазі, що комісаріят ЗС не має ніякого впливу на зовсім автономні і самостійні органи сиску і вбивств без суду і слідства різними організаціями як Чрезвычайна Слідча Комісія, або якась зараз народжена організація «Красный террор»⁵⁵¹. Під час другого наступу більшовиків на територію України терор став одним із засобів упокорення українців. Окрім того, головне питання, яке постало перед російською більшовицькою владою, – запустити соціальні протиріччя в українське село шляхом створення комбідів (комітетів незаможних селян), і наділення їх відповідними повноваженнями. Для проникнення в селянське середовище використали лівих соціалістів-революціонерів, українських соціал-демократів, які володіли українською мовою, і могли вільно спілкуватися з сільською масою.

Наступ російських більшовиків на Україну у 1919 р. мав як суто військовий вияв, так і супроводжувався встановленням «радянської влади». У радянській історіографії період з листопада 1917 по березень 1918 р. мав назву «триумфальное шествие советской власти», а наступний період наступу більшовицьких армاد на Україну вони вже окреслили як «громадянська війна». Про двоїстість й підступність політичних підходів засвідчують вказівки Леніна. У телеграмі на ім'я командувача Главкома Вацетіса 29/XI -1918. він писав: «С продвижением наших войск на запад и на Украину создаются областные временные Советские правительства, призванные укрепить Советы на местах. Это обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших частей, как оккупацию, и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их, как освободителей. Ввиду этого просим дать командному составу соответствующих воинских частей указание о том, чтобы наши войска всячески поддерживали временные Совет-

⁵⁵¹ ЦДАВО України. Ф.3766. Оп. I. Спр. 86. Арк.27 зв.

ские правительства Латвии, Эстляндии, Украины и Литвы, но, разумеется, только Советские правительства»⁵⁵².

Для ведення підривної роботи, проведення пропагандивних акцій більшовики відправили на Україну своїх представників. Так ще в 1918 р. був відряджений для підпільної роботи на Полтавщину Яків Дробніс⁵⁵³, подібну роботу провадив Володимир Затонський, Лев Задов (Зиньковський) та чекіст Марк Спектор, який під іменем Матвій Бойченко, здійснювали роботу в армії Нестора Махна та ін. У 1919 р. ЦК КП(б) У при координації роботи з РКП(б) була розроблена схема організації партійної контррозвідки в Україні та в Криму. Із «Письма в ЦК РКП(б)» 29.X.1919. довідуємося таку інформацію. «1) На территории Украины создается тайная партийная контрразведка. 2) Во главе стоит лицо, назначенное ЦК и ответственное исключительно перед ЦК. 3) В его распоряжение даются несколько товарищей (ответственных перед ЦК), Украина поделена на районы»⁵⁵⁴. Також на початку 1919 р. в Україну були направлені агенти: «Чернігів – агент Гаухман, Козятин – агент Альтер, Сквиря – Юровський, Бородянка – Едельштейн, Київ (Куренівка) – Козаринський, Жеребович». Діяльність такої агентури викликала незадоволення місцевих жителів, які вважали, що євреї підтримують владу більшовиків і тим самим стають винуватцями життєвих нега-

⁵⁵² Ленин В. Телеграмма Главкому И.И. Вацетису. 29/XI -1918. Ленин В. ПСС. Т37 С.234. URL: <https://leninism.su/works/89-tom-50/317-pisma-ynvar-fevral-1918.html>.

⁵⁵³ **Яків Дробніс** (1890 м.Глухів, Чернігівської губ. – 1 лютого 1937, м.Москва) – більшовицький і радянський державний діяч. Народився в багатодітній єврейській родині. Мав лише початкову освіту. У 1904-1905 примкнув до Бунду, а з 1906 р. член глухівської організації РСДРП. Відтоді свою долю пов'язав із цією партією. Переслідувався за революційну діяльність. Був одним із організаторів КП(б)У, член ЦК п'яти скликань. У 1918-1920 рр. чотири рази представниками різних воюючих таборів отримував вирок – смертна кара, і кожного разу в той чи інший спосіб її уникав. У 1922 – член Малого Раднаркому РСФРР, у 1923 – член адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі СРСР. У 1923 р. належав до Лівой опозиції, підписав «Заяву 46-ти» 18 грудня 1928 р. на XV зїзді ВКП(б), поміж 75 активних діячів троцькістської опозиції, виключений із партії й засланий до Астрахані. Покаявся, У січні 1930 відновлений у ВКП(б), працював у Народному комісаріаті шляхів сполучення. 6 серпня 1936 р. заарештований органами НКВС і в січні 1937 засуджений до смертної кари за участь у «Другому московському процесі у справі троцькістського антирадянського центру. Розстріляний 1 лютого 1937 р. Див.: Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревежук В. Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.). Підручник для 10 класу. Полтава: Оріяна, 2005. С. 19.

⁵⁵⁴ ЦДАГО України Ф.І. Оп.20. Спр. Спр.129. Арк. 68.

раздів⁵⁵⁵. Партія почала враховувати «промахи» й змінювати тактику в роботі на Україні. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 червня 1920 р. заслухали «Информацию т.Луначарского о его поездке по Украине». Ухвалили рішення: *«Дать директивы Шумскому в Полтаве в числе посылаемых в деревню: посылать возможно меньше т.т. еврейской национальности»*⁵⁵⁶. Протистояння, яке намітилося у 1920 році між місцевими комуністами й тими, які прибували з Росії мало наслідком ухвалення спеціальної постанови Політбюро ЦК КП(б)У 5/IX-1920 р. Протокол №45 «О борьбе с русотяпством, об отношениях украинских коммунистов к командированым из России». Після обговорення ухвалили рішення: *«Написать письмо паркомам о решительной борьбе с «Русотяпством» и недопустимости враждебного отношения местных украинских коммунистов к командированым из России»*⁵⁵⁷. Термін «русотяпство» стане популярним у період українізації й буде розглядатися у таких конотаціях: російський націоналізм, російська (радянська) культурна зверхність, а оскільки активну боротьбу вели саме з «українським націоналізмом» і «шовінізмом», то для такого явища як «зверхність російського радянського» над національним придумали термін «русотяпство». У літературних дискусіях 1925 – 1928 рр. термін застосовували: В. Блакитний, В.Чубар, В.Коряк. Так В.Блакитний у листі «До групи гартованців» писав: *«війна з націоналізмом у культурі – одно з гасел «Гарту». Але маємо кілька націоналізмів: український – «щирий», російський – «русотяпство». Але при цьому вважав, що «найнебезпечніший ворог – український націоналізм, від чорносотенства до укапізму, в усіх їхніх «культурних відображеннях»*⁵⁵⁸.

Джерельна база, сформована самими більшовиками засвідчує, що ні про яке «встановлення радянської влади» в ході збройної боротьби не йшлося. Вони різними способами, в тому числі й з застосуванням насильства захоплювали владу в містах і селах України. Джерелами, які ха-

⁵⁵⁵ Див.: Піскун Валентина. Мовою документів: стратегія і тактика окупації України російськими більшовиками (друга половина 1919–1920 рр.). ...С.29.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.6. Спр. 7. Арк.27.

⁵⁵⁷ Там само. Арк.71.

⁵⁵⁸ Блакитний В. До групи гартованців. Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925 – 1928). Збірник матеріалів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури. Упорядкував С.Федчишин. За ред. В.Коряка. Харків, 1928. С.8. URL: https://books.google.com.ua/books?id=EmRPAQAAMAAJ&pg=PA43&lpg=PA43&dq_.

рактикують процес, є різного роду «доповідні записки», «донесення» інструкторів та агентів у «центр», тобто в ЦК КП(б)У, «рішення Політбюро ЦК КП(б)У». Ці документи засвідчують інтервенційний спосіб захоплення влади російськими більшовиками, мова документів виключно російська, практично в кожному документі зазначено ставлення до національного питання й про прояви чи ні антисемітизму серед місцевого населення. Захоплюючи територію, більшовицькі «уповноважені» в документах на адресу «Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» надсилали різні повідомлення. Так 21 січня 1919 р. з Чернігівщини інформували: «4) *неопределенность взаимоотношений между органами нашего государства РСФСР (виділено В.П.) вызывает на каждом шагу затруднения и недоразумения. Черниговщина представляет значительную часть нашей территории. 11 уездов полностью отвоеваны нашими войсками от петлюровцев*»⁵⁵⁹. Характерними були різні махінації з виборами до органів влади. Наприклад, в «Докладе ЦК КП(б)У Представителя от Центральной Организационной комиссии по созыву Всеукраинского съезда Е.Евнитского 5 марта 1919 г.» наголошувалося: «В Лебедин Харьковской губернии я назначен 19 февраля. В городе существовала коммунистическая организация, которая себя называла «Лебединской коммунистической партией (большевиков)». Агитационный отдел – слабо поставлен – им ведает т. Сорокин, присланный из центра. Было всего три коммунистические ячейки... На всеукраинский съезд от всех волостей прошли только коммунисты и им сочувствующие всего 35 чел.(одна треть коммунисты и две трети сочувствующие)»⁵⁶⁰. В «Докладной записке о поездке в Уманский уезд 4.VI.1919» член колегії наркомінсправ І.Кулик доповідав: «Прибыл в Умань около 8 мая. Незадолго до этого в Умани произошло восстание отряда чрезвычайной комиссии и местного батальона под предводительством эсера-коммуниста Штогрин и российского эсера Клименко. Будучи разбитыми в городе, они перешли в уезд – Штогрин – расстрелян. Клименко продолжал организовывать крестьянство в уезде под лозунгом «Долой коммуны и жидовских комиссаров». 11 мая уже 11 сел восстали. Подавлено. 11 мая днем собрался уездный крестьянский съезд, целиком кулацкий. После того как все наши кандидаты были провалены, мы ссылались на осадное положение, отложили его для более благоприятных

⁵⁵⁹ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 21. Арк.55.

⁵⁶⁰ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 20. Арк.1.

условий»⁵⁶¹. Тобто, якщо події: селянські зїзди, вибори до рад, інших органів влади відбувалися не за сценарієм більшовиків – вони визнавалися не дійсними. Існували й інші протиріччя між міською владою та волосною. Один із агентів (*підпис на документі нерозбірливий – В.П.*) доповідав в ЦК КП(б)У 10. VI. 1919 р. про становище у Фастові: *«организация коммунистов очень слабая, 27 человек без связей. Влияния на массы нет никакого. Два месяца не могли взять из деревни представителей в Совдеп, в то время как в Фастове крестьяне организовали самочинно свой сельский комитет. Советская власть работает плохо, благодаря конфликту между Волисполкомом и исполкомом г.Фастова. Конфликт розгорает антисемитизм т.к. исполком местечка преимущественно еврейский, а волостной исполком – селянский; последний считает волостную власть выше власти местечка. В деревнях комбеды состоят из кулаков, которые абсолютно ничего не делают, не снабжают Красную армию фуражем»*⁵⁶².

Про штучне створення комуністичних організацій в Україні в 1919 р. засвідчують досліджені нами джерела. Так у «Протоколі Засідання Зеньковської уездної конференції партії комуністів» від 7 травня 1919 р. зазначалося, що на засіданні був присутній представник Полтавського губернського комітету партії і «член ЦК КПУ» Дробніс. На засіданні виступив т. Сивочалов, який наголосив: *«Приехал из России, мы увидели, что Зеньковская уездная партия без пастуха. Посмотрел дальше на ячейки. Был в Лютенских-Будицах там на коммуниста смотрели как на черта. О ячейке сказали, что когда-то существовала, но за отсутствием помощи члены ячейки разъехались. В Дейкаловской волости. Приезжаю и спрашиваю председателя ячейки: «Вы председатель?» – «Да». «А ячейка есть?» – «Нет»*⁵⁶³. Цікавою є резолюція конференції від 8 травня. *«На основании постановления VIII Всероссийского съезда партии коммунистов уездная конференция постановляет распустить Зеньковскую уездную организацию и поручить вновь избранному комитету произвести строжайшую перерегистрацию членов»*. У Зіньківській волості на той час було «3 ячейки» у кількісному складі «11 действительных членов». Підкреслювалося також, що у волості активно діють есери. А у виступі т.Павлова піднімалось питання «О выборности

⁵⁶¹ Там само. Арк.20.

⁵⁶² Там само. Спр.21. Арк.38.

⁵⁶³ Там само. Ф. І. Оп.20. Спр.62. Арк.2, 6 зв.

командного состава» і деталізувалося: *«вопрос этот теперь стоит так: чем меньше зрела часть, чем ее состав более случаен, чем меньше в ней опытных командных лиц, тем нецелесообразнее применять к ней принципы выборности командного состава; ясно, что для нее нужно назначить командиров опытных коммунистов из центра»*⁵⁶⁴ (виділено – В.П.). За результатами виборів кандидатів на губернську конференцію можна зробити висновок про підтасовку кількості обраних делегатів. Обрано 5 осіб (1 особа обиралась від 50 членів партії), тобто, кількість членів партії мало бути не менше 250 осіб, а за протокольним звітом «з місць» їх в такій кількості не набиралося. Показовим за своїм складом є «Список членов комитета КП(б)У» Пирятинської організації. *«1.Сергей Сорокин, 24 г., образование обыкновенное, время вступления в партию – 1914; член исполкома в Вышнем Волочке, Тверской губ. – Председатель партийного комитета. 2.Игнатий Апраксин, 26 л., образование обыкновенное, время вступления в партию – 1918; член рабочего комитета в России, секретарь парткома, рабочий. 3. Зальман Колчинский, 25 л., образование высшее, время вступления в партию – 1917; латыш, член исполкома, зав.отделом н/образов., студент. 4. Василий Шыбаев, 24 г. образование среднее, время вступления в партию – 1917; комиссар продовольствия в Милославле, Тверской губ., член коллегии Упрядкома, аптекарский ученик. 5. Владимир Мишталев, 24 г.; образование среднее, время вступления в партию – 1918; командир отряда Донской конной сотни; зав. отделом Сов.пропаганды, слесарь»*⁵⁶⁵. Тобто, жодного представника навіть за місцем проживання з України не було представлено.

Подібна ситуація була і у Василькові. В «Докладе сотрудника исполкома (отдел Управления) Миронского, приехавшего из Василькова 27 мая 1919 г.» зазначалося: *«24 с.м. я познакомился с секретарем местной коммунистической партии Демидовой, очень хорошая работница старая партийная, просто по какому-то недоразумению попала в Васильков. Сведения дала: ЦК КПУ прислал несколько инструкторов агитаторов т.к. в Василькове не было никакой власти, то они остались в Василькове и образовали Ревком. В этом Ревкоме нет ни одного члена из местной организации. Все заведующие отделами – это приглашенные своих кумовьев и знакомых, одним словом «свои братья»... Никакого контроля не хотят знать ни из центра, ни со стороны местной комму-*

⁵⁶⁴ Там само. Ф. І. Оп.20. Спр.62. Арк.8 зв., 9.

⁵⁶⁵ Там само. Ф. І. Оп.20. Спр.62. Арк. 114.

нистической партии. Устроились они в Василькове шикарно. Заняли барский дом с хорошей мебелью, устроили «коммуну». Достали корову. Ежедневно реквизируют у крестьян 3000-4000 яиц по твердой цене для своей надобности. Имеют два повара, живут припеваючи. Присланные оказались в большинстве людьми неопытными, совершенно не способны к делу управления, многие из них алкоголики, вообще же большинство они люди невежественные, некоторые почти безграмотные»⁵⁶⁶. Це є також підтвердженням того, що так звана «комуністична партія та її організації в Україні в 1919 р.» – це був своєрідний російський «продукт на експорт» із відповідною національною ідентичністю її представників.

Одним із засобів боротьби із українською державою було створення партизанських загонів і спрямування їх на боротьбу як з військами Денікіна, так і з Армією УНР. Із розмови по прямому проводу «спеціаліста з українського питання» В. Затонського з членом Реввійськради XII армії тов. Бризановським із «Южфронта» 23/XI.1919 р. 14-15 год. дізнаємося таке: *«Сейчас поддержка партизанины в той или иной форме – непростительная ошибка. Если не преступление вербовочное бюро партизанов при дивизиях, а также вливание партизан в действующие на Украине полки – при настоящих условиях совершенно недопустима. Знайте, что сейчас поддерживать восстания в тылу Деникина нет смысла. И так все пылает. Посылать для повстанческой работы можно только самых надежных и вполне стойких партийных товарищей.... По мере продвижения в глубь Украины опасность превращения нашей XII армии в прошлогодние банды усилится. Наши части и без того партизанского происхождения, с определенными повстанческими тенденциями уже сейчас начинают разбухать. Имейте в виду, что поступление добровольцем спасет бандита от мобилизации и отправки, как они говорят, в Сибирь. Кроме того украинские эсеры-боротьбисты, именующие себя украинскими коммунистами – выдвинули лозунг украинской красной армии. Дали приказ вступить в ее ряды, чтобы превратить ее в специфическую украинскую.*

Необходимо произвести срочную замену частей XII армии твердо дисциплинированными российскими частями... С имеющимися у нас сейчас частями продвигаться на Украину опасно: подумайте серьезно о возможности замены, хотя бы частично»⁵⁶⁷. Партизанські загоны й

⁵⁶⁶ Там само. Спр.55. Арк. 50 зв., 51.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. І. Оп.20. Спр.23. Арк.6, 7, 9.

отаманський рух використовувався більшовиками до моменту захоплення влади, а опісля він ставав не просто не потрібним, а й небезпечним. З другої половини 1919 р. один за одним (часто за невияснених обставин, або з декількома версіями смерті) гинуть отамани: Никифор Григор'єв (справжнє -Никифор Серветник), Дмитро Соколовський, Євген Ангел, Зелений (справжнє –Данило Терпило), Сава Дяков. А деякі, як отаман Омелян Волох⁵⁶⁸, вчинив заколот в Армії УНР, а потім перейшов на службу до більшовиків⁵⁶⁹. Подібною була історія й отамана Юліана Мордалевича, члена УПСР з 1917 р. Під час підготовки до Другого зимового походу призначений командуючим Північним фронтом повстанських сил Правобережної України. 12 квітня 1921р. розпорядженням Петлюри – голова Радомишльського українського повстанського комітету, повстанського відділу ім. Івана Мазепи. 24 травня призначений командувачем Другої повстанської групи військ. А вже в червні 1921 р. розпочав переговори з більшовиками. В рішенні Політбюро ЦК КП(б)У України від 12 липня 1921 р. зазначена пропозиція: «3. в)Предложить ВУЦИК-у распространить амнистию на Мордалевича. 12.Послать в Киев в распоряжение т.Затонского для временной работы, после чего направит его в университет Свердлова, согласно его заявления»⁵⁷⁰. Мордалевич не лише сам перейшов на бік більшовиків, розкрив усі зв'язки. але й закликав інших повстанців наслідувати його вчинок. Як зазначає дослідник Я.Файзулін: «Слідом за Цупкомом та УВО, чекісти викривають цілу низку повстанських комітетів та організацій по всій Україні. У загальному звіті про діяльність ВУЧК за 1921 рік наголошувалося на розгромі потужного петлюрівського центру в Києві: ліквідації Цупкому, УВО, низки повстанських організацій на місцях та в частинах Червоної армії, Цент-

⁵⁶⁸ **Омелян Волох** (1886 – 3 листопада 1937) у вересні 1920 р. ступив до КП(б)У, Працював у Народному комісаріаті землеробства УСРР, займав низку посад у ВУЦВК, в Держстраху УСРР. 5 травня 1933 р. заарештований, звинувачений органами ДПУ у справі УВО, яка начебто проводила роботу з підготовки збройного повстання для повалення Радянської влади та відновлення «Соборної України». Засуджений до 10 років позбавлення волі. Постановою особливої трійки НКВС у Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. Омеляна Волоха засудили до найвищої міри кримінального покарання – розстрілу.

⁵⁶⁹ Детальніше про О.Волоха див.: *Ковальчук Михайло*. Останній заколот отамана Волоха (грудень 1919 – січень 1920 р. Військово-історичний альманах. 2009. Ч. 2 . С.1-25. 2010, Ч.1 . С.2–27. URL : https://shron3.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Mykhailo/Ostannii_zakolot_otamana_O_Volokha.pdf.

⁵⁷⁰ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.6. Спр.16. Арк.19, 22.

ральної залізничної організації. Зазначалося, що загальна кількість заарештованих перевищувала 6000 осіб. Ще більшою була кількість взятих на чекістський облік петлюрівців»⁵⁷¹.

У процесі опанування України російським більшовикам довелося, – за висловом Г. Лапчинського, – «приспосовуватись до специфіки «українських» форм як ми їх тоді уявляли»⁵⁷². Довелося вивчати українську мову, щоб застосовувати її на практиці. Органи більшовицької влади створювалися кальковано з Української Центральної ради, проте в опозиції до неї та з критикою її «буржуазності». «Наша концепція була така: проти буржуазної влади на Україні йде війною Українська радянська влада Народній секретаріат за братньою допомогою від Ради Народніх Комісарів»⁵⁷³. Захоплення території України в усіх більшовицьких документах, при розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи серед мас іменується «братньою допомогою» російських більшовиків. Армія, яка веде війну, має назву «Червоне козацтво» з метою перебивання смислового українського, формованого в період Центральної Ради «Вільного козацтва». Тобто, підміна понять і смислів була важливою складовою більшовицької пропаганди. Окрім того, як наголошує С.Кульчицький, – «Будівники держави-комуни під керівництвом В.Леніна поділили суспільство на «трудящих» і «нетрудящих»⁵⁷⁴ й саме репресивні органи визначали хто із цих категорій і в який час переходить в інший ранг «вороги народу».

Українське суспільство втомлене від багаторічного ведення війни і після 1917 року швидкоплинних змін урядів, потерпало від економічної розрухи і державно-політичної невпорядкованості. Особливо таким став 1919 рік, коли влада в містах змінювалася по декілька разів. Наприклад, в місті Умані за 1919 рік влада змінювалася 9 разів. Усе це дезорієнтовувало населення, втомлене постійною невизначеністю. «На початку 1920 року впоравшись із Денікінською навалою, Радянська влада втретє, й на цей раз уже остаточно, закріпилась на Вкраїні. Збага-

⁵⁷¹ Файзулін Ярослав. Ліквідація Цупкому. Як чекісти знищили антибільшовицьке підпілля в Україні 1921-го https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/likvidaciya-cupkomu-yak-chekisti-znishchili-antibilshovicke-pidpillya-v-ukrajini-1921-go-15062021-428431.

⁵⁷² Лапчинський Георг. Зазнач. праця. С. 172.

⁵⁷³ Там само. С. 175.

⁵⁷⁴ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. К.: Темпора, 2013. С.7.

чена досвідом попередніх років, Комуністична партія взяла твердий курс пристосування своєї політики до особливих умов України»⁵⁷⁵. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 року була дана вказівка Х. Раковському розгорнути пропагандистську кампанію з приводу існування «УСРР». «7. Доручається тов. Раковському дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси: рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно до цього проводити газетну роботу.

8. З огляду на те, що більшість рішень ЦК РКП не повідомляється своєчасно, звернутися до ЦК РКП з пропозицією повідомляти найважливіші рішення по телеграфу або телефону»⁵⁷⁶. Більшовиками розпочато творення смислового образу УСРР як нової радянської держави, держави робітників і селян, яка разом із братньою Росією бореться проти світового капіталізму за торжество комунізму. До роботи були активно залучені нові сили, тобто, представники тих українських політичних партій, які стали новонаверненими членами КП(б)У. Так автор статті, що приховався за криптонімом С.П.⁵⁷⁷, під заголовком «Петлюра в петлюру заведе» пояснював чому продовжуються військові дії: «Через те, що й досі тягнеться в нас на Україні війна між Червоною Армією та каламутником Петлюрою. Війна завдала Вам лиха. Усяка армія важким тягарем лягає на плечі населення. Для всякої армії потрібні мобілізації та реквізії. Треба значить зробити так, щоб армій не було, щоб війна прекратилася. Як це зробити? Найпростіше – це помиритися. Більшовики так і хочуть: вони пропонують усім своїм ворогам мир. Пропонують вони його й Польщі, яка на українську землю зазіхається. Червона Армія на чужі землі не зазіхає. Вона дбає лише Радянську Ре-

⁵⁷⁵ Калужний Н. «Селянська біднота» 1920 року. *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

⁵⁷⁶ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.6. Спр.7. Арк. 16 звор.

⁵⁷⁷ Автором був Сергій Пилипенко. **Сергій Пилипенко** (1891 – березень 1934), український письменник, громадський діяч. Учасник Першої світової війни. У 1918 р., після демобілізації, о повернувся до Києва, примкнув до місцевої групи УПСР, що гуртувалася навколо газети «Народна воля», став її редактором. Брав участь в організації повстання проти гетьмана П.Скоропадського, за що три місяці відсидів у в'язниці. На початку 1919 року підтримував владу більшовиків в Україні, вийшов з УПСР і 13 березня вступив у Комуністичну партію більшовиків. Працював у різних більшовійських виданнях. В УСРР брав участь у літературному житті. постановою партійної колегії ЦК КП(б)У від 21 серпня 1933 року Пилипенка виключено з партії «як небільшовика за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів». У березні 1933 р. розстріляний.

спубліку відборонити. Червона Армія, хоч вона і червона, військо робітників та селян»⁵⁷⁸. Преса стала одним із потужних інструментів для просування більшовицьких ідей. Якщо «в 1917 році українською мовою не було жодного комуністичного видання. 1918 р. народжується й швидко вмирає один. В 1919 ми здобуваємо вже 21, але й вони вмирають під навалом Денікінською. Але 1920 р. Радянська влада конче перемагає і ми вже маємо 63 часописи»⁵⁷⁹ – наголошував згодом С.Пилипенко, редактор «Селянської правди». Проте переважна більшість цих часописів видавалася російською мовою, а це не давало відповідного пропагандивного ефекту. Для опанування україномовного сільського населення України слід було створити такий друкований орган, через який можна було б закидати ті смисли, які б спонукували його до сприйняття більшовицьких ідей і дій. «9 березня (по старому стилю) 1920 року почала виходити перша на Україні селянська газета «Селянська біднота» – російською мовою. Видавав газету відділ по роботі на селі в Москві при Центральному Комітеті Комуністичної партії України, керував редакцією тов. Фалеев, що перед тим працював по роботі на селі в Москві при Центральному Комітеті Російської Комуністичної партії»⁵⁸⁰, – згадував у 1925 році Н.Калюжний⁵⁸¹. Починаючи з 31 березня (№ 17) газета «Селянська біднота» виходила українською мовою, а 30 червня 1921 була перейменована на «Селянську правду». Це був Орган ЦК КП(б)У і Центрального комітету незаможних селян. «Два числа вийшли при участі тов. Блакитного, а вже від Ч. 19 редагував газету я»⁵⁸² – зазначав Н.Калюжний. Перший місяць

⁵⁷⁸ С.П. Петлюра в петлюору заведе. *Пламя революции*. 1920. № 116. 6 мая.

⁵⁷⁹ Пилипенко С. Що робити далі? *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

⁵⁸⁰ Калюжний Н. «Селянська біднота» 1920 року. *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

⁵⁸¹ **Калюжний Наум Михайлович** (справжнє прізвище – Шейтельман 1886–1937) – політичний діяч, дипломат УСРР. Народився в містечку Устивиця (нині село Великобагачанського району Полтавської області) в багатодітній єврейській родині. На початку ХХ ст. працював народним учителем. У роки Першої світової війни служив у російському війську (1916 – серпень 1917). Належав до УПСР, Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбістів) та УКП(боротьбістів). Із 1920 – член КП(б)У. Детальніше див.: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kalyuzhn_y_N.

⁵⁸² Калюжний Н. «Селянська біднота» 1920 року. *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

газета виходила щоденно, далі – тричі на тиждень. У 1920 році її тираж складав 40 тис. примірників і розповсюджувалася вона безкоштовно. У 1921 р. 30 тис. Із 1922 р. газета перейшла на господарчий розрахунок і її тираж упав до 8800 примірників⁵⁸³. В.Блакитний згадував: «Нашим завданням є – тільки складати текст... Дальші розмови вияснили, що в «апараті» немає жодної людини, що вмiла би по українськи.... «Щирі» українці – поглядали на захід і не хтіли йти в «яничарську» газету. Харківська агрономія – ще тільки пристосовувалася, на яку ступити, й аж ніяк не хтіла зв'язувати роботою в більшовицькій газеті, та тим паче й українською мовою. Лишалось одно джерело – партія. Вона дала кілька (зовсім обмаль) робітників із журналістів революційного зразку. Далі ще звідкись видрали перекладача, коректора»⁵⁸⁴. За дивним збігом обставин 20 березня 1920 року також відбулося «влиття боротьбистів в Комуністичну партію більшовиків і Центральний комітет негайно ж відкомандирував кількох колишніх боротьбистів до роботи по переведенню газет «Известия», «Селянська біднота» на українську мову. То були т. Блакитний, я, М.Яловий, Колос і інші»⁵⁸⁵. Окрім того, в російськомовних газетах із початку травня 1920 року з'являються україномовні статті. Авторами статей були: Сергій Пилипенко, Василь Елланський.

Основне завдання, яке ставилося перед тогочасною пресою загалом і газетою, адресованою українським селянам, зокрема, – пропаганда більшовицьких ідей і втягування їх в пастку соціального розшарування та соціальних протиріч на селі. Інструментом для роздмухування протиріч стало створення Комнезамів (комітетів незаможних селян), Комбідів, система оподаткування, пропаганда ідеї про те, що саме радянська влада дбає про селянський добробут, краще господарювання, кооперацію, колективізацію і про те, що «ми хочемо своєю порадою поліпшити селянське життя» і це «є дорога до комунізму»⁵⁸⁶. Тобто, орієнтація суспільної думки на тимчасові труднощі, а краще майбутнє – «в комунізмі».

⁵⁸³ Білач М. Шляхи розвитку «Селянської правди». *Селянська правда*. 1925. Ч.13. 22 березня

⁵⁸⁴ Блакитний В. Як народилась «Селянська правда». *Селянська правда*. 1925. Ч.13. 22 березня.

⁵⁸⁵ Калюжний Н. «Селянська біднота» 1920 року. *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

⁵⁸⁶ Калюжний Н. «Селянська біднота» 1920 року. *Селянська правда*. 1925. Ч. 13 (846), 22 березня.

Важливим чинником впливу на думку провідної верстви суспільства також ставали, видавані за кордоном, просоветські україномовні видання⁵⁸⁷ і замовні статті в іншомовній пресі. Одним із таких україномовних часописів, які фінансувалися більшовиками, було видання «Нова громада». Спочатку редакція перебувала у Відні, а з липня 1923 р. за вказівкою Політбюро ЦК КП(б)У перемістилася до Праги⁵⁸⁸, бо саме там перебувала значна частина українських політичних емігрантів.

Основними прийомами, що їх використовували для впливу на людину і сприйнятність нею інформації були: *звернення до історичної пам'яті і використання подій в минулому для аналогій з сучасними явищами; перехоплення гасел і їх ціннісна експлуатація; використання протиставлень з метою тиску на емоційне сприйняття того чи іншого факту* (наприклад, російські робітники і красноармійці – визволителі; польські пани і шляхта – експлуататори); *використання українськомовних звернень і текстів* (часто написаних популярними в той час літераторами, діячами) в російськомовній пресі; *спекуляції на поняттях* (наприклад: революційна самооборона, світова соціальна революція); *дискредитація українських політичних діячів шляхом накидання ярликів, соціальне протиставлення як способу утвердження незаконних реквізій, виправдання грабунків* майна («грабуї награвоване»). Найвдалішими пропагандивними проектами, в тому числі й за участі українських діячів, стали советські республіки – УСРР і по мірі того як захоплювали територію Правобережної України, 15 липня 1920 р. проголосили Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку з центром у м.Тернополі (проіснувала до 23 вересня 1920 р., одним із творців і кураторів був В. Затонський).

Під час обговорення проєкту про створення союзної держави гостро постало питання про способи об'єднання й форму нового державного утворення. Про революційний ефект проникнення на захід Х.Раковський писав 28 вересня 1922 р. в листі до Й.Сталіна: *«Форма независимых республик давала нам возможность производить максимум революционного эффекта на всех окраинах, а также за границей. Посредством неза-*

⁵⁸⁷ Після відмови В.Винниченка співпрацювати в Україні з більшовиками й виїзду його за кордон. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення 11.01.1921 р. «Организовать украинское издательство в Вене, где выпускать журнал в противовес Винниченковскому «Нова доба» (во главе издательства поставит т. Левицкого)». ЦДАГО України Ф.І.Оп.6. Спр. 16. Арк. 7.

⁵⁸⁸ ЦДАГО України Ф.І.Оп.6. Спр.40. Арк. 77, 144 зв.

висимой Советской Украины – Советская Федерация имела возможность совершить такое же революционное проникновение в Галицию, Буковину, Бессарабию. Без всякой серьезной надобности мы сами себя лишаем этого оружия и наоборот даем польской и румынской буржуазии новое оружие для борьбы с нами и усиление своей национальной политики»⁵⁸⁹. Подібного листа Х.Раковський надіслав і Д.Мануїльському 29 вересня 1922 р.: «Меджу тем более всего для нашего революционного воздействия на заграницу имеет значение сохранение независимости Украины. Около десяти миллионов украинцев Польши, Галиции, Прикарпатской Руси и Бессарабии будут ориентироваться все больше и больше на Советскую Украину»⁵⁹⁰. Про статус УСРР як «незалежної» держави й про СРСР як союз «рівноправних» республік, і про можливість виходу зі складу СРСР ретельно дослідив С.Кульчицький. Про видимість функціональності всіх республіканських органів влади розуміли не лише в СРСР, а й за його межами. Радянські розвідувальні органи відстежували всі публікації й ретельно їх аналізували. В «Обзоре чешской прессы за 27 сентября 1923 г.» повідомлялося: «Все пражские газеты от 21 сентября в том числе и «Чехословенская республика» сообщают: «В результате образования Союза Советских Социалистических республик вместо русского Союза федеративных республик г.Юренев, бывший представитель РСФСР вручил в Мининдел сверительные грамоты, согласно которым та же функция, которую он выполнял прежде была ему вверена правительством СССР. Представительство ЧСР остается без изменения акредитовано в СССР»⁵⁹¹. А ще один автор, що підписувався «Ч'» (Червинка) в газеті «Народный лист» в передовице «Безымянное государство» писав: «Весь мир уже так привык к Московским выходкам, что никого не удивляет исчезновение имени России из официального названия величайшей континентальной державы мира. Кроме того совпра, хотя оно и упрочилось в заграничных отношениях в виду того, что

⁵⁸⁹ Х. Раковский – И. Сталину: Вместо федерации — упразднение республик. 28 сентября 1922 г. Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия: сборник документов Ненароков А. П., Горный В. А., Доброхотов Л. Н., Кожокина А. И., Котыхов А. Д., Ушаков А. И. Издательский центр «ТЕРРА» 1992 . С.116. URL:<http://sdinform.org/upload/books/Politologija/politicheskaja%20karta%20mira/70%20let%20SSSR-1992.pdf>.

⁵⁹⁰ Х. Раковский – Д. Мануильскому: «Имеет значение сохранение независимости Украины». 29 сентября 1922 г. Там само. С. 120.

⁵⁹¹ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 1738. Арк. 35-36

утомленная Европа перестала дебатировать о возможности какой-либо интервенции извне, все же считает, что это временная форма, которая так или иначе отойдет в область истории. Далее Червинка подчеркивает, что создавшееся положение только санкционирует то положение вещей, при котором инородцы держат в своих руках Россию»⁵⁹².

Отже, в період Української революції (1917 – 1923 рр.) російські більшовики, озброївшись революційними гаслами, застосовуючи терор, захопили владу в Росії, а, оскільки, економічні і соціальні ресурси не дозволяли вповні утвердитися при владі й установити контроль над колишньою імперією, то вони використали «попутників» – представників різних політичних сил із метою опанування території не лише УНР, а й інших держав, які утворилися на теренах Російської імперії. УСРР створювалася як проєкт опозиційний до Української Народної Республіки, з метою підміни процесу національного державотворення й національної ідентифікації українців «советським соціалістичним» і творенням «радянської людини». Конкуренція за смисли, що розпочалася в грудні 1917 р. тривала десятиліттями. А оскільки спроможності самих більшовиків було недостатньо, щоб опанувати всі напрямки: **дискредитація українського політичного поля (причому усіх спектрів від націонал-демократів до монархістів), контроль над територією, лояльність і підкореність партійного й державно-бюрократичного апарату, сприйнятність діяного населенням, «приручення» інтелігенції шляхом надання певних матеріальних преференцій**, – потрібні були законослухняні й покірні виконавці та підступні методи реалізації задуманого.

Процес «радянського державотворення» в УСРР здійснювався під керівництвом комуністичної партії за допомогою підвладних їй інструментів: **диктатури партії, примусу, нагляду, страху й підкупу**. До того ж, як влучно наголошує С. Кульчицький, – «В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» у формі робітничо-склянської влади рад»⁵⁹³. Одним із інструментів утримання влади й інвазії інших націй стала найбільша в світі на 1920 рік Червона армія. Щоб замаскувати ведення міжнаціональної війни в Україні російські більшовики-інтернаціоналісти в своїх документах не використовували

⁵⁹² Там само. Арк. 39.

⁵⁹³ Кульчицький С. Зазнач. праця. С.80.

термін «боротьба з українською армією чи армією УНР» (щодо боротьби з Польщею вживалася формула «білополяки»), а вживали – конструкт «*боротьба з петлюрівщиною*». «Петлюровские настроения» в Україні відстежувалися органами ГПУ упродовж 1920-х – 1930-х рр., і вживали відповідних заходів щодо різних верств населення. І хоча популярними лідерами в Українській державі були її очільники: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і Павло Скоропадський найбільше епітетів і прокльонів дісталось Симонові Петлюрі. Бо саме він став організатором військового опору російським більшовикам і політичним лідером, що до кінця своїх днів відстоював ідейно й практично існування незалежної української держави.

Михайло Грушевський і Володимир Винниченко в найскладніший час боротьби з російськими більшовиками навесні 1919 року покинули територію України, й перебували в Європі; співпрацювали з більшовиками у різний спосіб. Винниченко у 1920 р. навіть намагався «влитися» в більшовицькі владні ряди, прибувши в Росію, а потім з дозволу більшовиків поїхав в Україну. «Чесність із собою» врешті врятувала йому життя, бо він, зрозумівши підступність більшовицьких обіцянок, вчасно втік у Європу, хоча й там перебував під пильним оком більшовицьких спецслужб. М. Грушевський виїхав із України як голова закордонної делегації УПСР. Спілкувався з соціалістами різних країн, зрештою, у 1920 році також розпочав співпрацю з більшовиками, зокрема, з більшовицьким «дипломатом» і водночас агентом у Берліні В.Коппом⁵⁹⁴. Про співпрацю есерів із В.Коппом також засвідчує і записна книжка М. Чечеля, де на одній зі сторінок записані псевдоніми спілкувальників. Першим серед

⁵⁹⁴ **Віктор (Вігдер) Копп** (1880 – 1930), народився в м.Ялті. Навчався в Харківському технологічному інституті, звільнений за участь у студентському русі. З 1903 р. член РСДРП. Учасник Першої світової війни, потрапив у полон у 1915 р. і перебував у Німеччині до 1918. У 1919-1921 рр. – уповноважений НКЗС РСФРР в Німеччині, уповноважений наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР в Німеччині. У 1923 – 1925 рр. уповноважений НКЗС СРСР при РНК РСФРР, член Коллегії НКЗС СРСР, у 1925-1930 р.р. повноважний представник СРСР в Японії та Швеції. За даними посольства УНР в Німеччині В.Копп був куратором більшовицьких організацій і агентури в Берліні. Під його орудою перебували: «секретар у Райху, Відділ для Західноєвропейської пропаганди (Станіслав Павло Сапега та підпорядковані йому організації), Російська бібліотека, «Голос Росії» (Гольдберг і Баймінзон), печатня Гутнова, українська пропаганда (Петро Романів у таборах військовополонених) та ін.» Див.: Нарис більшовицьких організацій у Берліні. 26.6.1920. Державний архів Російської Федерації (ГАРФ). Ф. 5889. Оп.1. Спр.12. Арк. 164.

них Копп – Кримчак, Грушевський – Сергій, Чечель – Коровицький, Литвинов – білорус, Жуковський – Дачник, Ісасвич – Верба, Україна – місто. Всього зазначено 18 осіб та міста Прага, Відень, Брно та ін.⁵⁹⁵ Вперше на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У питання про повернення М.Грушевського в Україну розглядалося 25/01. 1921 р. Протокол №16. «5. Сообщение Шумского, что Грушевский желает выехать на Украину» і резолюція: «*Высказаться против приезда Грушевского на Украину*»⁵⁹⁶. Повернувся Михайло Сергійович з дозволу того ж Політбюро ЦК КП(б)У у березні 1924 р.⁵⁹⁷ Він мав стати своєю демонстрацією нової політики партії, що на XII з'їзді РКП(б) отримала назву «політики коренізації», яку більшовики розгорнули в «національних окраїнах» у 1923 р. Укорінювати в місцевий клімат і особливості культури та побуту слід було в першу чергу «прибульців» – представників державно-бюрократичного апарату, які не володіли мовою населення, яким керували, і пізнавати культуру народу в середовищі якого жили.

Із метою упокорення українців та зміни їхньої національної ідентичності російські більшовики продовжили імперську практику переселень та депортацій. 12 липня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядали низку питань «О главарях банд», «Ликвидация Петлюровского заговора» та ін.

У листі до В.Винниченка 18 березня 1921 р. Євген Чикаленко писав: «*большевики страшенно спопуляризували ім'я Петлюри, в сотню разів більше ніж царський уряд Грушевського. Тоді тільки «язык Грушевського» був, а тепер і язык петлюрівський, і думки та настрої, і повстання та всякі протести – все те Петлюрівське і за цю Петлюрівщину, вільну й невільну, карають людей і роблять ім'я Петлюри символом самостійної України і гаслом всенародного повстання на весну. Приїжджі з України делегати повстанські кажуть, що коли Петлюра не прийде весною на Україну, то вони мусять оголосити самозваного Петлюру, бо тільки це ім'я об'єднає всі повстанські групи*»⁵⁹⁸.

⁵⁹⁵ ДАРФ (ГАРФ). Ф.7365. Оп.І. Спр.І. Арк.7 зв.

⁵⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. І. Оп.6. Спр.13. Арк.12.

⁵⁹⁷ У Протоколі № 35 Політбюро ЦК КП(б)У 2 листопада 1923 р. зазначалося: «Не возражать против въезда Грушевского на Украину. Поручается его использование т. Затонскому». Див.: Там само. Спр.40. Арк.135 зв.

⁵⁹⁸ С.Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902 – 1929 роки / Упоряд. та вс. ст.. Н. Миронець. К.: Темпора, 2010. С. 316.

Упродовж 1920-х – початку 1940-х років термін «петлюрівець» став своєрідним національним ідентитетом, який російські більшовики використовували щодо українців, котрі й в умовах терору зберігали свою мову й культуру. На мою думку, «політика українізації» розпочалася в Україні не з відомого проголошення «політики коренізації» в 1923 р., а з 1921 року. Саме тоді на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 15.02. 1921 Протокол № 23 було дано доручення *«т.т. Чубарю и Шумскому написать циркуляр к членам организации об использовании украинского языка как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся Украины»*⁵⁹⁹. А 13.01.1922 р. ухвалили: «Признать, что билеты для членов КПУ должны быть на украинском языке»⁶⁰⁰. 29.06. 22 р. ухвалили: «Считать необходимым ввести в школе Червоных старшин команды на обоих языках. Ввести во всех военно-учебных заведениях Украины обязательное изучение украинского языка, на что обратить особое внимание»⁶⁰¹. Разом із процесом «українізації» втілювався в життя й проєкт використання українських діячів перекинчиків, які мали виконувати справу «підбиття» України під крило трансформовуваної Росії. Так у постанові від 23/XI-1923 про мемуари Тютюнника зазначалося: «Согласиться с предложением т. Мануильского о печатаньи мемуаров Тютюнника в «Коммунисте», возложив ответственность за редактирование на т.Мануильского»⁶⁰². У такий же спосіб редагувалися й різноманітні заяви громадських діячів, щодо підтримки більшовиків в Україні. Проте за кулісами видимої вистави з немов би самостійністю УСРР, виглядає «бестія без голови» – невидиме. Прийняття до КПУ лише з дозволу ЦК РКП. У Протоколі від 23/XI-1923 читаємо: «Считать возможным принять Мазуренко Юрия и Яворского в члены партии о чем возбудить ходатайство перед ЦК РКП»⁶⁰³. Тобто, самостійність КПУ була лише позірною, жодне рішення без схвалення з Москви та «інстанції» (ВЧК, ГПУ), за висловлюванням Ю.Коцюбинського⁶⁰⁴, не здійснювалося.

⁵⁹⁹ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 6. Спр. 13. Арк.23.

⁶⁰⁰ Там само. Спр. 20. Арк.5 г.

⁶⁰¹ Там само. Арк. 100.

⁶⁰² Там само. Спр.40. Арк. 144 зв.

⁶⁰³ Там само. Арк. 148 звор.

⁶⁰⁴ Про діяльність Ю.Коцюбинського див.: Піскун Валентина. Дипломат Юрій Коцюбинський: світло і тіні радянського більшовизму. *Український археографічний*

Про особливості процесу українізації свідчать документи. Уже після семи років «українізації». «До секретаря ЦК КП(б)У т.Любченка, До культпропвідділом ЦК КП(б)У т.Хвилі» звернувся секретар-парторганізатор Жмеринського Експлуатаційного р-ну (Харченко) 17/VIII.-1931 р. «В справі запровадження нацполітики партії на транспорті – зрушення фактично майже не спостерігається...Русифікаторський консерватизм у залізничному апараті (від Дирекції до низової станції чи дистанції) є тим рушієм, що гальмує цілу справу запровадження нацполітики партії і з другого боку живить шовінізм місцевий. Терміново потрібні заходи з боку ЦК»⁶⁰⁵. У «Распоряжении по Юго-Западной ж.д. № 1452 от 3 июля 1930 г.» зазначено: «1. Дирекция железных дорог и все другие подчиненные им единицы эксплуатационные районы и т.п. ведут деловую переписку между собой на языке центрального НКПС, т.е. на русском языке. 2. Дирекция железнодорожной административной единицы и административные лица дают распоряжения на русском языке»⁶⁰⁶, а всі зносили всередині УСРР українською мовою; документація має вестись двома мовами. У контексті українізації й її справжнього сутнісного змісту красномовним є проект листа «Всем окружкам КП(б)У и обкому АМ ССР». «Письмо по поводу проявлений антисемитизма на бытовом уровне с исправлениями и дополнениями» (дата не зазначена, 1931 р. – В.П.). «Кулацкие наемники антисемиты прежде всего ведут агитацию под лозунгом, что все последние мероприятия партии и соввласти дело рук «жидовской» власти. В довольно многочисленных листовках (заграничное происхождение некоторых из них установлено) на все лады трактуется эта тема. Зачитать письмо». Підпис «секретарь ЦК». «Перевод с украинского. Копия. Президиуму XIII Всеукраинского Съезда Советов»⁶⁰⁷. Лист написаний від імені делегатів з'їзду з різних регіонів УСРР і групи робітників столиці УСРР – Харкова від заводів ХПЗ, ГЕЗА, «Серпа і молота», які прибули на з'їзд. Загалом у листі поставлено 21 проблему. Охоплює питання самостійності УСРР, кадрової політики – доступу українців до управління державою; взаємини з національними меншинами, які не інтегруються в український соціум через неправильний курс держави;

щорічник. Нова серія. Вип.21/22. Український археографічний збірник. Т. 24/25. К.: Українські пропілеї, 2018. С.464 – 481

⁶⁰⁵ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 2-3.

⁶⁰⁶ Там само. Арк.5.

⁶⁰⁷ Там само. Арк.6-20

проблема з бюджетом⁶⁰⁸; питання нерівноправного представництва в раді національностей (республіки представлені по 5 осіб, а РСФРР- 30). Зі всього робився висновок: **«Русский шовинизм надо так скрутить, чтобы ему нечем было дышать»**. А наостанок саме цікаве: *«Мы считаем недопустимым, чтобы в составе конвойной стражи ГПУ и вообще всех войск ГПУ на Украине находились не украинские элементы и национально и территориально»*⁶⁰⁹. Не виключено, що цей лист був інспірований самими органами ГПУ. Уже 31.VIII/1931 р. Центральним комітетом було ухвалено «Резолюцію на доповідь про стан та чергові завдання культ обслуговування національних меншостей». Поміж іншого в п.5 зазначалося: *«З одного боку треба дати рішучу відсіч всім проявам великодержавного націоналізму в промисловості та радянському апараті, що виявляється в недооцінці й ігноруванні значення культурної мови нацменшин. Нерозуміння вживання рідної мови. З другого боку, треба підсилити боротьбу проти національного шовінізму, що проявляється в намаганні механічно та примусово поширювати культурну національною мовою і на ті елементи національних меншин, які перейшли до другої мови та до іншої національної культури»*⁶¹⁰. Очевидно тут йдеться про дуже складні процеси національної ідентифікації серед представників національних меншин, конфлікти з українською національною ідентичністю не тільки загалу, а й правлячої верхівки; намагання утримати ситуацію в Україні, хоч і контролюваною з Москви, проте з неподоланою опірністю несправедливості, несвободі й принизливим, зверхнім домінуванням «великоросійського» над українським.

Одним із засобів боротьби з українським національним рухом і з намаганням українців захистити свій життєвий простір була **«боротьба з бандитизмом»** в Україні. У «Проекте постановлення ВЦІК о борьбе с бандитизмом» (1921) вперше розглядалися питання про можливість використання «переселення» як засобу боротьби з «бандитизмом». Термін «бандитизм»⁶¹¹ більшовики використовували для означення будь-якого

⁶⁰⁸ Під п.7. задавалося запитання: *«Кто должен иметь больший бюджет республика с 30 млн населения или Московский округ с 5 млн. населения? Почему же первая в 1929 г. имела такой же бюджет, как вторая 27000000 руб.»*. Там само. Арк. 11.

⁶⁰⁹ Там само. Арк.20.

⁶¹⁰ Там само. Арк.23.

⁶¹¹ В кінці 1950-х – 1980-х рр. британський історик-неомарксист Ерік Гобсбаум запропонував один із смислово-архетипових термінів щодо селянських рухів у тра-

спротиву їхній владі. Питання про переселення відклали, але дали доручення: «Президиуму ВУЦИК-а разработать особо проект постановления о переселении из России на Украину. Поставить на сессии ВУЦИК-а доклад т. Раковского о бандитизме. Войти с предложением в ЦК РКП о присылке делегаций бедняков – украинцев с неурожайных местностей России (Поволжье и др.) для использования их на Правобережье при проведении налоговой кампании»⁶¹². Підступність і цинізм полягав ще й у тому, що українців планували використовувати проти українців. Пізніше ця практика набуде широкого розмаху, коли будуть призначати суддями і прокурорами у різних справах то М.Скрипника, то О.Шумського. «Переселенська політика» набуде широкого розмаху у міжвоєнний період і розгортатиметься як в середині України, так і переселення до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану⁶¹³. До того ж доводитимуться спеціальні плани й строго контролюватиметься їх виконання, У такий спосіб буде здійснюватися «приручення до покірності».

Одна зі значних «спецоперацій» із масового виселення населення з території України була проведена взимку й навесні 1930 р. 7 лютого 1930 р. під грифом «совершенно секретно» заступник голови ГПУ

дійсному суспільстві «соціальний бандитизм». Див.: *Hobsbawm E. Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries.* Manchester : Manchester University Press, 1959. 193 p.; *Hobsbawm E. Bandits.* New York : Pantheon books, 1981. 181 p. Деякі українські дослідники намагаються припасувати його теорію до більшовицької практики 1920-х – 1930-х рр. в українському селі. Так О.В.Компанієць зазначає, що «кінцева мета селянського опору в Українській СРР полягала в розборі усуспільненого майна, вигнання більшовицького активу із села, відновлення богослужіння, відновлення попередніх прав землекористування, зняття заборони на торгівлю тощо....Екстраполюючи поняття «соціальний бандитизм» на українську дійсність першої третини ХХ ст. зауважимо, що воно не є тотожним повстанству, бо в ньому практично відсутній момент конспірації». Див.: *Компанієць О.В. «Куркульський бандитизм» VS «соціальний бандитизм»: контури нової дослідницької парадигми у світлі теорії Еріка Гобсбаума. Український селянин.* 2017. Вип.17. С. 89-90. На мою думку, не варто переносити досвід, який Е.Гобсбаум застосував до інших суспільств на практику Української СРР, оскільки вона мала зовсім інший зміст. Так званий «куркульський бандитизм» означений більшовиками як такий, був варіантом власницького-господарсько спротиву державному насильству.

⁶¹² ЦДАГО України. Ф. І. Оп.6. Спр.16. Арк. 23.

⁶¹³ Див.: *Винниченко Ігор.* Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, «Рада», 1994. 126 с.; *Мазука Людмила Іванівна.* Формування української національної меншини в Казахстані (80 рр. ХІХ ст. –поч. 30-х рр.. ХХ ст.): дис... канд. іст.наук:07.00.01 – історія України / Київський університет імені Тараса Шевченка. К. 1996. 160 с.

Карлсон надіслав секретарю ЦК КП(б)У тов. Косіору листа в якому зазначалося: «В связи с решением директивных инстанций органами ГПУ необходимо очистить территорию Украины от активных контрреволюционных кулацких и белогвардейских элементов путем заключения в концлагеря и применения к наиболее злосной и активной части кулачества, террористам, повстанцам, организаторам массовых выступлений высшей меры социальной защиты»⁶¹⁴. Вместе с тем из районов сплошной коллективизации /т.е. тех, которые коллективизированы на 50% и выше/, должно быть выселено за пределы Украины – в Северный край – 20.000 семейств наиболее активных и богатых кулаков. Операция по массовому выселению начинается в районах сплошной коллективизации 20-25 февраля»⁶¹⁵. У документі також наголошувалося на проблемі з транспортуванням і поступовістю виконання «спецоперації». У «Довідці про хід виселення куркулів із округів УСРР» на імя голови ГПУ т. Балицького рапортувалося про виконання завдань. «За время с 18 февраля по 12 марта из пределов Украины выселено 12.539 кулацких семей, общей численностью в 57.720 чел.»⁶¹⁶. Тобто, соціальний простір українського села був зачищений від працьовитого й хазяйновитого елементу. Їхнє майно було реквізоване, із середнього класу родини перетворювалися на людей, позбавлених не лише власності на землю, дім, а й будь-якого майна. Окрім того, самі виселенці відірвані від місцевого ґрунту й відлучені від іманентно притаманного культурного й природного простору, що в подальшому вплинуло на національну ідентифікацію їхніх нащадків.

При всіх «інструментах», що їх російські більшовики використовували проти українців у 1920-х – 1940-х роках найжахливішими стали штучно організовані владою голодомори 1921 – 1923 рр., 1932 – 33 рр., 1946 – 1947 рр. та знищення української інтелігенції (і не лише внаслідок прямого терору: розстріли, табори, виселення з України, а й морального знищення через «служіння», «обслуговування» влади, «присутсуванство»). В українській історіографії досить широко висвітлена тема голодоморів⁶¹⁷. Застановимося лише на деяких чинниках, які впли-

⁶¹⁴ Термін «высшая мера социальной защиты» цинічний сам по собі оскільки це – смертна кара.

⁶¹⁵ ЦДАГО України Ф.1. Оп.20. Спр. 3190. Арк. 3.

⁶¹⁶ Там само. Арк.61.

⁶¹⁷ Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк. Вид-во М.П.Коць. 1996. 376 с. ; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в

нули на процес національної ідентифікації й мали дієвість не лише в окреслені хронологічні періоди, а й позначилися на наступних поколіннях українців. Причиною кожного із голодоморів були дії влади, пов'язані з насильницькими реквізіями запасів продовольства в українського селянства. Український власник землі, який викупив її сам (чи його батьки) в пореформений період, за зароблені кошти позбувся її внаслідок колективізації. У процесі модернізації кінця XIX – поч. XX ст. земля стала сталим капіталом. А бурхливий розвиток кооперації в період Першої світової війни та Української революції сприяв накопиченню капіталу саме завдяки приватній ініціативі українського селянина. Просвітницька робота української інтелігенції, практична дієвість з розгортання кооперативного руху, участь у роботі земств давали свої позитивні результати. Один із них – подолання бідності, а відтак – покращення життя, підвищення рівня освіченості й конкурентноздатності. Активний діяч революції, член Центральної ради, голова української торгової делегації у Швейцарії, міністр фінансів УНР в еміграції Павло Чижевський, маючи за плечима значний досвід, у праці «Основи української державности» наголошував: *«селяне були у всі часи і майже скрізь, верствою громадянства, найбільш придатною до державного будівництва – ґрунтом для існування держави є земля, територія: нема землі й не може бути держави... Українською кровю укріплено свідомість українського селянина; українською кровю сцементовано почуття економічної, політичної й національної єдності: економічної – бо селянин впізнав спільність своїх економічних інтересів; політичної, – бо він наочно побачив, що тільки міцна власна політична організація дасть змогу йому одбитися від чужинців й захистити від них добро своє й життя; національної – бо він наочно впізнав свою окремішність»*⁶¹⁸.

Мрія «про землю» як приватну власність була однією з чільних в українського селянина, бо вона давала свободу дій і устійнювала сьогодення. Українська художня література кінця XIX – початку XX ст. оприявнила позитивні й негативні риси цього явища. Часом між бажанням і

Україні 1921 – 1923. 1932-1933, 1946: Злочини проти народу. Київ – Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000 ; Геноцид українців 1932 – 1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд. О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. К.: Ви-во Марка Мкльника, 2021. 520 с. та ін..

⁶¹⁸ Чижевський Павло. Основи української державности. Київ-Відень, 1921. С.14, 20.

можливостями пролягав хисткий місток негативних вчинків у поведінці, як, наприклад, героя п'єси І.Карпенка-Карого «Сто тисяч» Герасима. Він ладен навіть іти на обман, авантюру заради можливості придбати землю й працювати на ній. *«Отоді я вам покажу, як хазяйнують! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтом, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Ідеш день – чия земля? Калитчина; їдеш два – чия земля? Калитчина; їдеш три – чия земля? Калитчина... Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу – земля під товаром буде стогнати...»*⁶¹⁹. І доволі складно визначити, де та тонка межа між працелюбством і користолюбством. Жага землі стала своєрідною пасткою для селянина в період революції. Більшовицьке пустослівне гасло «Земля – селянам», стало не лише зашморгом для малоосвічених мрійників, а до того ж ще й обернулося на парадоксальне «селяни в землі», бо кількість жертв внаслідок голодоморів в Україні не може порівнятися з жодною війною, яку б вела держава проти своїх громадян.

Сучасні дискусії науковців про кількість жертв в період Голодомору 1932-1933 рр. мають не лише застановитися на певній цифрі, яка напевно чи може бути остаточною, а й окреслити причини, назвати виконавців та дослідити наслідки цього страхітливого явища. На нашу думку, головна мета дослідників – показати нищість більшовицької управлінської і каральної моделі взаємин влади і населення; геноцидність та штучність Голодомору, адже українське селянство було позбавлене засобів до існування через примусове їх вилучення; землі як їхньої приватної власності й у такий спосіб можливості природного відтворення. А в подальшому глобальним наслідком стала втрата селянином престижності праці на землі, страху за майбутнє нащадків. Страх став своєрідним «біологічним явищем» передаваним на генетичному рівні як велика психологічна травма.

У процесі упокорення України більшовики використали також своєрідний метод «приручення інтелігенції», тобто використання її культурного потенціалу для служіння «ідеалам комуни», «світової революції» й боротьби з «буржуазним націоналізмом». З цією метою вони застосовували різні матеріальні заохочення, як наприклад, – пенсії для визначних діячів Галичини. Гонорари за написані, часто замовні, твори тощо. Доволі виразно свої роздуми з цього приводу озвучив Мирослав Ірчан

⁶¹⁹ Карпенко-Карий І. Сто тисяч. http://ukrlit.org/karpenko_karyi_ivan/sto_tysyach/11.

(справжнє прізвище Андрій Бабюк)⁶²⁰. У невеликому за розмірами творі «Автопортрет»(1927) він, немов споглядаючи на себе ззовні, визнає, що «Більшість творів написав я просто на замовлення, а це, свого роду ремісництво. Прийшли і сказали: «пиши, бо треба». Я й написав». Його ж перу належить іще одна із і трансферних фраз із минулого в теперішнє як своєрідний мем «**яка різниця**». «*Жаль за померлим буває лиш тому, що його більше не побачать, але померлому це байдуже. Вкінці, жаль за померлим в тих, що залишаються в живих, гасить свідомість, що «всім так буде». І тим, що курять, і тим, що не курять. Яка ж різниця?*». У тогочасних умовах смерть людини стала буденним явищем, а екстраполяція смислу «**яка різниця**» в сучасне має сприйматися з певним застереженням минулого для майбутніх поколінь.

⁶²⁰ **Андрій Дмитрович Бабюк** (літ. псевдоніми Мирослав Ірчан, Абба, І. Мірко, Усуус та ін.) народився 14 липня 1896 р. у с. П'ядики (тепер Коломийського району Івано-Франківської області) в селянській родині. Навчався у Коломийській гімназії, Львівській семінарії, яку закінчив у 1914 р. Під час першої світової війни служив підпоручником у корпусі січових стрільців у складі австро-угорської армії, був редактором газети "Стрілець". В лютому 1920 р. разом із Першою галицькою бригадою переходить на бік Червоної Армії. У березні 1920 р. Ірчан вступив до лав КП (б) У. На фронті перебував до кінця громадянської війни як голова редакційної колегії і комісар агітпоїзда, редагував газету для галицького селянства "Більшовик". Навесні 1921 р. переїхав до Києва, працював у школі червоних старшин, а затим одним із редакторів журналу "Галицький комуніст", друкував статті в газеті "Червона правда" та інших виданнях. У 1922—1923 рр. жив у Празі, навчався в тамтешньому університеті. В жовтні 1923 р. виїхав до Канади, працював у прогресивній місцевій пресі, редагував масові журнали "Робітниця" і "Світ молоді", був секретарем заокеанської філії "Гарт". Влітку 1932 р. Мирослав Ірчан повернувся на Україну, очолював у Харкові літературну організацію "Західна Україна". Став одним із перших членів новоутвореної в 1934 р. Спілки письменників СРСР. Вийшли друком понад 50 книжок Мирослава Ірчана. 28 грудня 1933 р. на підставі виданого ДПУ УРСР ордеру № 67 Мирослава Ірчана в приміщенні ЦК КП(б)У після тривалої розмови з Постишевим заарештували. Його звинувачували в "приналежності до націоналістичної української контрреволюційної організації — Національний блок УВО, яка прагнула повалити Радянську владу на Україні збройним шляхом, збиранні секретних даних у військових частинах і приналежності до терористичної трійки, що готувала замах на Постишева. Судова "трійка" і Колегія ДПУ УРСР 28 березня 1934 р. розглянула його справу і винесла вирок: 10 років концтаборів. Покарання відбував у Соловецькій тюрмі. Місцеві органи НКВД запідозрили, що, перебуваючи в місцях позбавлення волі, Бабюк А. Д. продовжував "перебувати на своїх контрреволюційних позиціях". Тому судова "трійка" УНКВС Ленінградської області в 1937 р. (протокол № 83 від 9 жовтня), повторно засудила його до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок виконано 3 листопада 1937 р. Див.: <https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=17765>

Михайль Семенко – представник українського футуризму, епатажний поет, що у 1917 р. повернувся до Києва, розпочав активну літературну діяльність, пов'язаний був із лівим крилом УПСР (боротьбистів), зокрема із В.Блакитним. У літературних колах була відома його передмова до книжки «Дерзання» (1914), в якій він наголошував, що від Шевченкового «Кобзаря» «тхне дьогтем і салом», тому час титана минув. У газеті «Боротьба» друкував сатиричні твори під псевдо Яків Мошек; статті під псевдонімом «Мертвопетлюйко». Цікавий факт із біографії М.Семенка, який так і не можливо витлумачити з достеменною вірогідністю. У кінці 1920 – на початку 1921 р. він перебував у Ризі під час проведення переговорів між російськими більшовиками і поляками про укладання перемир'я та угоди про визнання УСРР. 22 березня 1921 р. він написав вірш «Вулиці», де є й такі слова «*Прибув зараз з т.Іоффе... / Хай минуле різнобарвними плянами славиться/ Я хочу вперед барвну нитку вить!*». Перед тим він побував у Москві й присвятив їй вірша «Москва». Як відомо, Іоффе очолював російську делегацію в Ризі. Творчість М. Семенка в своїй багатовимірності є також і алегоричною, то скоріш за все відповідь слід шукати у віршах. У 1925 р. він написав вірш «Тов. Сонце (уривки з ревшфутпоєми)». */Розгублені ми без мети – /відбилися від шляху – / піддалися гіпнозії сили- стомились обезуміли без майбутнього»*⁶²¹. В одному з віршів також підкреслив «*я жертва погасаючого світу*». Але з впевненістю можна констатувати, що він став жертвою того світу, який сам намагався утверджувати й генерувати. 24 жовтня 1937 р. його розстріляли в одній із тюрем Києва⁶²².

7 листопада 1921 року опубліковано маніфест нової української літератури. Цього року вийшов літературно-мистецький збірник «Жовтень», присвячений четвертій річниці пролетарській революції в Росії. «У ньому опублікований «Наш універсал», підписами: Микола Хвильовий, Володимир Сосюра, Михайло Йогансен. Пізніше Йогансен в автобіографії писав: «Склав маніфеста для збірника «Жовтень» (універсал) у конструктивістському дусі (Коряк переправив відповідні місця і цей маніфест інакший – з формального став переважно агітаційний)». «*Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків, що, підфарбувавшись червоним карміном, годують пролетаріят заялозеними формами з минулих сто-*

⁶²¹ Семенко. М. В революцію. Харків: Держ вид-во України, 1925. С.17

⁶²² Див.: Якимчук Любов. Михайль Семенко: від футуризму – до тероризму. [http://litakcent.com/2012/12/27/myhajl-semenko-vid-futuryzmu-do-teroryzmu/](http://litakcent.com/2012/12/27/myhajl-semenko-vid-futuryzmu-do-teroryzmu/http://litakcent.com/2012/12/27/myhajl-semenko-vid-futuryzmu-do-teroryzmu/)

літь, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії (імажиністи, комфутуризм тощо), оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття. Формуємо загони. Організуємо регулярну армію мистецтв пролетаріяту.

Мову українську беремо яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших – селянства українського»⁶²³. Цікаво, що жоден із творців «універсалу» не належав до українського селянства, проте комуністичній партії потрібні були саме такі митці, які б, володіючи українською мовою, працювали саме на цю соціальну категорію як суспільно домінуючу. Поєднували українські смисли з радянськими і несли їх в маси.

Переломним моментом у ставленні більшовиків до української інтелігенції стала літературна дискусія 1925-1928 р. Розпочалася дискусія в кінці квітня 1925 р. статтею Г.Яковенка «Про критиків і критику в літературі», далі підключився М.Хвильовий і відповів памфлетом «Про сатану в бочці, або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян»» на сторінках «Культури й побуту» (додатку газети «Вісті ВУЦВК»). Це була відповідь тим силам, які, писали примітивні й банальні твори. Пролеткультівці пропагували лівацький нігілізм, відкидали класичну літературу як «класово ворожу». Керівництво «Плугу», зокрема, захищало «масовізм» («червону просвіту»), підкреслювали, що кожного дописувача до газети можна вважати «письменником». Партія спостерігала за дискусією і, зрештою, 21 січня 1928 р. питання було заслухане на розширеному засіданні ЦК Політбюро ЦК КП(б) У й ухвалено низку заходів і тактику партії «п.10. Про «Вапліте». «...зміст останніх номерів журналів «Вапліте» яскраво відбивають дальший відхід цієї організації від пролетарської лінії, наявність яскраво виявлених елементів націоналістичного ухилу в низці літературних творів та скат до чисто буржуазної, а частинно по суті до фашистської ідеології («Вальдинепи», «Розпеченим пером») і т. ін.) – доручити від Преси ЦК продовжувати іще більш розвернути ідейну боротьбу та глибоке викриття антипролетарських ухилів та буржуазно фашистського впливу на окремі групи письменників. В той же час необхідно проявляти максимальну обережність до тих, що дійсно визнають свої помилки та щиро хочуть звіль-

⁶²³ Цит. за: Цимбал Ярина. 7 листопада 1921 року. URL: <http://litakcent.com/2021/11/09/7-listopada-1921-roku/>

нитися від цих антипролетарських, буржуазних впливів. В) Необхідно ураховувати, що вищенаведена оцінка «Вапліте» не може бути розповсюджена на всіх членів «Вапліте», особливо на тих, що визнають помилкову лінію «Вапліте» і не стільки формально, як ідеологічно рвуть з цією лінією. Визнати, що для таких письменників, втім числі і позапартиї, повинні бути утворені максимально спрощені умови для їхньої роботи»⁶²⁴. Констатувалося про «самоліквідацію» «Вапліте». А пресі доручалося «провести роботу по дальнішій диференціації групи бувших членів «Вапліте». «Визнати, що твір «Вальдинети» Хвильового є твором по суті контрреволюційним, фашистським, антирадянським. Питання про можливість дальнішого перебування Хвильового в лавах партії передати в ЦК». Миколі Хвильовому ще вдалося покаятися, змінити свої погляди, але не вдалося обдурити самого себе і партію. 13 років служіння більшовикам, роздумів про Україну й Малоросію, конкуренція з російською літературою; «кулачні бої» з пролетарськими письменниками й трубадурами нового життя; талант і ницість – усе це поєдналося в одній особі, яка полюбляла символізм числа «13»⁶²⁵. 13 травня 1933 року він застрелився у власній квартирі.

Розвинута та підживлювана російськими більшовиками росієцентричність і російська культурна зверхність стали своєрідними маркерами для поділу суспільного простору в Україні на різні щаблі пізнання й культурного самовираження; на опозиційність села і міста. На розмежування загального «партія, влада» – вони й локального «ми» – жителі міст, сіл. Своє було традиційним усталеним, а «чуже» – накинута владою. Те від чого не можна відмовитися, з ним слід змиритися, бо його не можна позбутися. Так у суспільстві виховувалася своєрідна поведінкова дихотомія. В публічному просторі можна діяти за певними обмежувальними закономірностями, в приватному – особливе ставлення до публічного, державного, партійного про яке не можливо говорити офіційно. Така подвійність негативно впливала на національну ідентифікацію. Репресії, що розгорнулися з нечуваною силою у 1930-х роках в Україні, викликали не лише страх, а й безпорадність перед каральною системою

⁶²⁴ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.6. Спр. 142. Арк. 16 – 17.

⁶²⁵ Детальніше про Миколу Хвильового і його життєпис див.: Шаповал Ю. Розсекречений Микола Хвильовий. К.Темпора, 2009; Його ж.: Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ) Філологічний вісник.2011. Вип.1. С.43-89.

та закорінювали поведінкову установку про неможливість чинення опору, при цьому поєднуючи її з практикою доносів, «стукачества».

Основним методом підточування сил української інтелігенції був метод зіштовхування одних із іншими, й у такий спосіб знекровлювати обидві сторони. Так, наприклад, М.Грушевського із С.Єфремовим в ВУАН. Голова ГПУ УСРР Балицький у «Спец.сводке. О юбилее академика С.А. Ефремова» повідомляв: *«Интересно также почеркнуть то обстоятельство, что все приветствовавшие Ефремова, Грушевскому приветствий не прислали. Это подтверждает наши прежние выводы, что юбилей Грушевского внес раскол в среду научных сил, разделив их на сторонников Грушевского, и сторонников Ефремова и Крымского»*⁶²⁶. А, враховуючи те, що диригентами обох ювілеїв були органи ГПУ, вони ж перлюстрували все листування діячів один із одним і всі вітання, то спрямовувати протиріччя в потрібному їм напрямку було дуже просто. Притому, вони враховували також людську психологію у взаєминах.

Ще одним напрямком, де російський більшовизм розгорнув свій наступ була історична наука. На межі 1920-х на початку 1930-х рр.. розпочався наступ на історичну школу М.Грушевського. Із 28 грудня 1928 р. по 4 січня 1929 р. в Москві відбувалася Всесоюзна конференція істориків-марксистів. С.Семко 14.І.29 подав звіт «Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Косиору. Копия Наркому просвещения тов. Скрипнику Н.А.». У записці наголошувалося: *«Взявший на себя руководство украинской делегацией тов. Яворский во время конференции был в состоянии растерянности. Выступление Покровского М.Н. дало тон и повод к отрицательному отношению к украинской исторической науке и делегатам украинцам. Украинская историческая наука квалифицировалась как наука националистическая, а ее представители (без исключения) как националисты-шовинисты, даже несмотря на принадлежность к КП(б)У и обществу историков-марксистов»*⁶²⁷. Автор також наголошує на тому, що російські історики тенденційно ставилися до українців та до місцевих реалій. А намагання українських істориків зауважити про те, що відносно України вживається термін «Юг России» не було жодної реакції. *«И когда предложили фракции конференции резолюцию-декларацию, то весь пункт о национализме исторической (имели в виду и марксистов) науки обращены были против Украины, хотя формально*

⁶²⁶ ЦДАГО України Ф.І. Оп. 20. Спр.2315. Арк. 25-25 зв.

⁶²⁷ ЦДАГО України Ф.І. Оп. 20. Спр.2930. Арк. 1 – 1 зв.

*это (термин Украина) упомянуто не было, но все сознавали, что острее направлено против Украины.. А пропорции о великодержавном шовинизме отвергнуты. Покровский поставил в одну шеренгу Грушевского и Шульгина»*⁶²⁸. 3 січня 1929 р. в газеті «Вечерняя Москва» опубліковано статтю «На мировую арену», де зазначалося: «Тов. М.Н. Покровский подчеркивает, что последняя позиция М.С. Грушевского это – «крестьянско-рабочая революция»; последняя позиция Милюкова – это «крестьянская революция». Разница в одном слове здесь не существенна, а совпадения чрезвычайно значительны. Последняя ставка этих людей, – совершенно независимая от их национальности заключается в том, что они надеются на восстание крестьянства против Советской власти и этими надеждами живут»⁶²⁹. Відтоді розпочався наступ на українську історичну науку в тому числі й марксистську. В Додатку до Протоколу Політбюро з 8. XII. 1929. «По обследованию украинского института марксизма и ленинизма. /Утверждено ЦК КП(Б)У 7.XII. 1929.» засуджувалася праця Яворського з історії України. Зокрема, теорія двохкультурності, применшення ролі пролетаріату як гегемона революції на Україні. А також помилки й інших авторів. Особливо наголошувалося: «Налицо многочисленные факты, указывающие, что кулаки и шовинистические элементы интеллигенции усиленно пытаются изображать наступление на кулака, как проявление национального гнета»⁶³⁰. Загострювалася увага на небезпеці «українського шовінізму». Також після проведення зазначеної конференції розпочався наступ на школу М.Грушевського, критика його діяльності, заборона праці в Україні (висилка в Москву). Закрито журнал «Україна».

Утиски влади поширювалися не лише на гуманітарну сферу, а й в інших галузях науки. Ім'я видатного українського геолога Федора Остаповича Лисенка – відкривача нафтогазоносної Дніпровсько-Донецької западини, яка нині є найбільш нафтогазовидобувним районом України, багато десятиріч було під заборонаю та забуттям. Ф.Лисенка розстріляли 26 серпня 1937 р. ще до офіційного оголошення вироку. Наукові дослідження вилучили з бібліотек і знищили, а колег-фахівців вислали з України, або звільнили з роботи. Втрачений і рукопис монографії про нафтогазоносність в Україні, а матеріали наукових досліджень та відкриття

⁶²⁸ Там само. Арк.2.

⁶²⁹ Там само. Арк. 4.

⁶³⁰ Там само. Спр.165. Арк.112 – 114.

нафти за розпорядженням О. Шліхтера приписали професору Московського геолого розвідувального інституту, Миколі Шатському академіку АН СРСР (з 1953 року)⁶³¹.

Паралельно більшовики розпочали й таємну боротьбу проти церкви як інституції та релігії у всіх конфесійних виявах. Одним із методів – «внедрение агентуры». Так в «Смете расходов по работе ГПУ среди религиозных группировок на первое полугодие 1926 г.» зазначено: «Содержание секретных сотрудников: 1) по обновленческому движению по 2 секретных сотрудника на каждый округ церковный на Украине. 42 округа – 84 сотрудника. 2) по тихоновскому движению по 2 секретных сотрудника на округ – 84 чел. 3) по автокефальному движению по 3 с/с по 22 округам – 66 чел., 4) по группировкам ДХУ (Діяльно христова церка – В.П.) по 3 с/с на 8 округов -24 чел. 5) по группировке собора епископов по 2 с/с на округ, 18 округов – 36 чел. ...» Всего: 378 чел. Содержание по с/с по всем группировкам исчисляется в среднем в сумме 20 руб в месяц на каждого. На 6 мес. – 45.360 р.»⁶³². Загальні витрати на «содержание осведомления в руководящих органах религиозных группировок – 7200 руб.». Окрім того, зазначалися також витрати на відрядження та на секретних співробітників в інших конфесіях. Загалом 81540 руб. Станом на січень 1926 р. в Україні, за даними ГПУ, існували такі релігійні групи: «тихоновщина до 6000; обновленчество – 2900, автокефалисты липковцы 1500 и сектанство, рационалистическое и мистическое. Лояльными из перечисленных мы считаем только обновленцев, которых поддерживали материально, и рационалистическое сектанство, препятствий которого мы не чиним»⁶³³. Також зазначалося, що автокефалія є по суті більше політичною ніж зелігійною групою. На діячів української автокефальної церкви збиралися дос'є. Згодом провідні діячі В.Липківський, В. Чехівський та багато інших стали жертвами більшовицького терору в Україні.

Українська інтелігенція, котра повірила в більшовицьку ідею й практичне втілення в життя гасел виявилася не лише ошуканою у своїх прагненнях творити українську культуру на своїй землі, а й затаврована смисловими покручами: «зрадники», «запроданці», «шпигуни», «злочинці». А значний культурний пласт на довгі роки залишався утаємниче-

⁶³¹ Див.: Созанський В. Феномен Лисенка .*Геолог України*. 2004. №2. С.69-74.

⁶³² Там само. Ф.І.Оп.20. Спр. 2318. Арк. 37.

⁶³³ Там само. Спр.2318. Арк.1.

ним, або забутим і в такий спосіб недоступним до сприйняття й переосмислення.

Всеукраїнськість проти більшовицької Росії

У період Української революції (1917-1923 рр.) сформовано на офіційному державному рівні поняття «Україна-батьківщина». Натомість головним гаслом більшовиків стало «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». Між цими смисловими конструктами розпочалася запекла боротьба за впливи, яка тривала упродовж десятиліть.

Від появи пісень-гімнів: восени 1862 р. «Ще не вмерла Україна» наддніпрянця Павла Чубинського та галичаника, композитора Михайла Вербицького; в лютому-березні 1885 р. твору «Молитва» («Боже, великий єдиний нам Україну храни»), авторства Олександра Кониського і Миколи Лисенка пройшли роки напруженої культурно-просвітницької роботи української інтелігенції як Наддніпрянщини, так і Галичини, щоб при першій нагоді, – кризі Російської імперії, втілитися в життя в назві держави Українська Народна Республіка. Вперше, обіймаючи ту чи іншу посаду на дипломатичній службі посадовці підписували «Заприсяжне обіцяння». В ньому йшлося: *«Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси Держави і всіма силами своїми допомагати її славі і розквіту, не жалкуючи для цього навіть життя»*⁶³⁴. А ухвала 2 липня 1918 р. «Закону про громадянство Української держави» відсікла всі існуючі до цього етноніми «рутени», «русини», «малороси», утвердила етнонім українці. Відбулося розмежування із етнонімом «росіянин», «російський». Те ж саме було здійснено й в ЗУНР, розмежування з ідентитетом «австрійський». 8 квітня 1919 р. ухвалено закон «Про право горожанства (громадянства) на Західній області Української Народної Республіки». Відтоді до складу яких би державних утворень не входили вихідці з України ідентитети «Україна» й «українець» зберігалися як на особистісному рівні, так і в назвах громадських організацій.

Проголошення незалежності УНР й Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. мали значний вплив на ідентифікаційні процеси як в межах України, так і за кордоном. Як відомо, еміграційні потоки другої половини XIX ст. спрямовані із Західної України до США та Канади. Там українці самоорганізуються і створюють різні громадські організації,

⁶³⁴ ЦДАВО України Ф. 3766. Оп.1. Спр. 86. Арк.35.

що сприяє консолідаційним процесам спільноти. Одним із прикладів є вихід у світ 15 вересня 1893 р. україномовної газети у США «Свобода» (видається і донині); утворення в 1894 р. Руського Народного Союзу (від 1914 р. Український Народний Союз). Своєрідним гаслом об'єднання стали слова: *«Один усім допомогти не може, але всі одному нехайно. З того виходить ясно, що в єдності сила, яку важко перемогти»*⁶³⁵. На 1895 рік у США проживали 300.000 українців. Український Народний Союз 1894 року нараховував 439 членів і 605.60 доларів майна у 1946 р. – 45.720 і 8.500.000 доларів майна. Окрім того, засновано було видавництво «Свобода», яке займалося виданням українських книжок⁶³⁶. Усі ці заходи з одного боку утримували в українській культурі значну кількість емігрантів, а з іншого – вони своєю чергою впливали на уряд країни, в якій жили і його ставлення до України.

Революційні події 1917 р. на Наддніпрянській Україні вплинули й на українців за океаном. У статті «На переломі» в американській газеті «Свобода» наголошувалося: *«По обох боках кордону Українці жадають тепер всіма силами можливо найскорішого надання їм повної автономії на національно-територіальній основі, і клич «нехайна національно-територіальна автономія» є під ту пору найважливішим всеукраїнським гаслом, в імені якого ведеться завзята боротьба і напружуються всі сили для здійснення того жадання.... По осягненню теперішнього нашого жадання ще в часі війни слідуючим етапом в наших домагань буде нехайна злука австрійської України з російською, яко найцінніший ідеал для кожного Українця»*⁶³⁷. Тобто, об'єднання двох частин єдиного народу визнавалося й українцями за кордоном як духовна й суспільна цінність.

У ході революції було закладено підґрунтя понять «вукраїнський», «все українство», яке охоплювало не лише тих, хто мешкав в межах УНР, а й українців у всьому світі, і навіть російські більшовики змушені були припасовувати їх при творенні, наприклад, Комуністичної партії Західної України, Всеукраїнського Товариства культурного зв'язку з закордоном (статут затверджено у 1926 р, а офіційно розпочало діяльність у 1928 р.)⁶³⁸.

⁶³⁵ Драган А. Український Народний Союз в минулому і сучасному (1894—1964). Джерсі-Сіті – Нью Йорк. Видавництво УНС «Свобода». 1964. С. 16.

⁶³⁶ Там само. С.35, 120 – 135.

⁶³⁷ На переломі// Свобода. 1917. 17 липня. №83.

⁶³⁸ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 2911. Арк. 1 – 2.

Поява в міжнародній політиці нового гравця української держави стурбувала багатьох європейських політиків не тільки своєю неочікуваністю, а й значимістю у розв'язанні багатьох геополітичних проблем. Навіть російська промонархічна газета «Время» 20 грудня 1920 р. констатувала успіх української дипломатії на міжнародній арені, наголошувала: *«ніколи не було зроблено так багато в галузі популяризації української національної ідеї в світових політичних колах за такий короткий час»*⁶³⁹. Проте у появі незалежної соборної України незацікавленими виявилися як близькі сусіди: Росія, Румунія, Польща, ЧСР, так і далекі – Франція, Велика Британія і навіть США. УНР не було прийнято до складу Ліги Націй. Як відомо, Ліга Націй розпочала свою діяльність у січні 1920 р., головою став британець Ерік Драммонд (1920-1933 рр.). Й відтоді українці намагалися стати її повноправним членом. Враховуючи настійливі домагання українців увійти до складу цієї міжнародної організації, 25 серпня 1920 р. Е. Драммонд (в українських джерелах того часу зустрічається написання його прізвища як Друммонд) звернувся до Місії УНР в Англії з листом проханням подати всі відомості щодо становища України. *«Автентичну копію актів, якими Україна проголосила свою незалежність і якими їй дано право на незалежне самоврядування, а також інші документи потверджуючи цей стан»*⁶⁴⁰. Документи слід було подати англійською й французькою мовами. Після одержання листа радник посольства Я.Олесницький зібрав потрібні документи і 29 жовтня переслав їх. У документі йшлося про кількісний склад УЦР – 800 осіб, з них 600 українців. Із 150 делегатів від України до Установчих зборів 115 належало до української нації. До української конституанти з 326 членів було обрано тільки 250, з них 100 українців. З 10 млн. голосів 8 млн. подано за українські партії. Вторгнення більшовиків завадило провести Установчі збори. Також підкреслювалася спадкоємність влади: УЦР, Гетьманської держави та Директорії. Зазначалося також, що Українська держава була визнана 1918 р. Фінляндією, 1920 – Польщею й Литвою⁶⁴¹. У «Реєстрі членів Дипломатичних представництв та Консулятів за кордоном на 12 грудня 1920 р.» зазначалося: . Посольства. 1.Німеччина – керуючий посольством (посол УНР) Ро-

⁶³⁹ Там само. Спр.621. Арк.19.

⁶⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. Спр.3696. Оп.2. Спр. 379. Арк.104.

⁶⁴¹ Там само. Арк.105 -106.

ман Смаль-Стоцький; 2. Туреччина – заступник Посла, уповноважений міністр Іван Токаржевський-Карашевич; Болгарія – виконує доручення представник в Румунії; Фінляндія – секретар, виконуючий обов'язки керуючого справами Посольства Петро Сливенко; 6. Швейцарія – Голова барон Микола Василько (функціонує яко місія). Дипломатичні місії – представлені у 15 країнах. Консульства: у Берліні, Мюнхені, Гданську. Віце-Консульства: Кавказ: Баку, Батум. Заступництво УНР при Лізі Націй – Олександр Шульгин⁶⁴². Російські більшовики на той час не були визнані жодною державою та не мали своїх дипломатичних місій. Їх заміняли більшовицькі шпигуни, розгалужена сітка яких працювала в різних європейських країнах.

Українські громадяни, які на початку 1920-х років тікали з території України до країн Європи розповідали про жахіття, що їх чинили більшовики. Одна із утікачок, дружина полковника Освальда-Костянтина Решке⁶⁴³, начальника головного штабу Петлюри (1919) писала 19 листопада 1921 р. до МЗС: *«я лишь три месяца тому назад вырвалась из ужасов совдепии, в которых погиб один из моих детей, прошу сведения о моем муже, опытного офицера пожертвовавшего семьей для борьбы за самостоятельность родной и любимой Украины»*⁶⁴⁴. Подібних інформацій українські емігранти отримували чимало. 11 жовтня 1922 р. Павло Христюк із Відня писав Олександрю Олесю *«...оце недавно Михайло Сергійович (мова йде про М.С. Грушевського – В.П.) одержав листа від Жуковського (йдеться про колишнього військового міністра, члена УПСР- В.П.). Можна сказати, що чоловік не пише, а прямо реве, акі звір неприручений. Пише, що у всіх установах, у всім суспільнім житті задають тон «морфіністи, садисти, кокаїністи і прочія наволоч, – що людині, яка звикла дихати «цивілізованим європейським повітрям», просто хоч криком кричи, або вимагай, щоб живцем закопали в землю, і навіть хреста не поставиш. Отаке-то відродження!»*⁶⁴⁵. Однак, ця пересторога не

⁶⁴² Там само. Спр.401. Арк.6.

⁶⁴³ **Освальд-Костянтин Решке** навесні 1919 року – начальник оперативного відділу штабу Східного фронту Дієвої армії УНР. З 26 липня 1919 – начальник штабу Київської групи Дієвої армії УНР. Припис міністерства на листі Іоанни Решке. «справа невідома». Там само. Спр. 478. Арк. 30 зв.

⁶⁴⁴ Там само. Арк.30-30 зв.

⁶⁴⁵ Павло Христюк – Олександрю Олесю. м.Відень 11 жовтня 1922 р. Листування українських громадсько-політичних та культурних діячів з Олександром Олесем (1906 – 1944) /Упорядник : Ю. Горбач. К.: Оріон, 2017. С. 178.

зупинила П.Христюка, він у 1924 р. повернувся в Україну, працював у Харкові в Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву(1928-1931 рр.), друкувався у журналі «Червоний шлях». Проте, вже 2 березня 1931 р. його було заарештовано у справі так званого Українського Національного Центру, засуджено до ув'язнення, де й помер в одному із таборів 19 вересня 1941 р.

Російські більшовики, які після окупації України, розгорнули широку пропагандивну роботу з поширення комуністичних партій та молодіжних організацій в європейських країнах, фінастуючи їх, отримували звіти про виконану роботу⁶⁴⁶. Так Підкарпатський краєвий комітет Комуністичної спілки молоді Чехословаччини. Ужгород. 7 грудня 1924 р. за підписом секретарів: Турського і Шафраніва доповідав в ЦК ЛКСМУ в Харків. *«Найбільш складна і не менш сложна проблема в політиці нашої партії і спілки Підкарпатської Руси, це національне питання.*

*Православна церков була центром клерикальної, реакційної, руссофільської агітації і користаючись своїм апаратом і блеском царської державности, а також не в менший мірі природной ізольованістю від України (Карпати) і анальфабетизмом селянства (тільки 5% вміє читати і писати). Білі емігранти з українського націоналістичного табору, котрих оказалось тут багато, завдяки їх ворожого відношення до большевизму пособили розвою странного напрямку національних бажань українських селян Підкарпаття. Ідея сполучення з Україною оказалась так популярна, як ідея сполучення з Великоросією. Це може з часом визвати досить складне становище»*⁶⁴⁷. Тобто, в різних частинах України населення вже ідентифікувало себе, хоча й не в повному складі загалу, з Україною.

Перебуваючи в еміграції, Симон Петлюра продовжував ідеологічну й організаційно тактичну боротьбу за відвоювання незалежності УНР. У листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка (1922) він наголошував: «Основою державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її»⁶⁴⁸. А в праці «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923 р.) наголошував: «ми повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії, як ідею нереальну, штучну і

⁶⁴⁶ Російські більшовики видавали газету «Підкарпатська правда». Редагував її Н.Калюжний.

⁶⁴⁷ ЦДАГО України. Ф.7.Оп. 1. Спр. 66. Арк.1.

⁶⁴⁸ Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. Симон Петлюра. Статті. К.: Дніпро. 1993. С.225.

невигідну для Європи, натомість виставляючи плян поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остаточної, неспокійної справи, що все тайла в собі погрозу і небезпеку для Європи, що й тепер тайть в собі ті ж самі тенденції». Але це можуть зробити українці «своєю кров'ю, жертвами і упертістю»⁶⁴⁹.

Попри значні зусилля органів безпеки УСРР, спецслужб і компартії у населення продовжувала існувати надія на відновлення незалежної України. На Наддніпрянщині надії були звернуті не стільки до українських комуністів як до повернення Симона Петлюри. Так звані «петлюрівські настрої» відстежувалися ГПУ й подавалися щотижневі звіти про такі настрої серед населення. Після вбивства С.Петлюри у травні 1926 р. під грифом «секретно» розсилалися Інформаційні бюлетені ЦК КП(б)У під заголовком «Відношення селян до вбивства Петлюри». «Проскурівщина. Петлюровщина використовує скрутний стан бідноти й агітує проти радянської влади: «Ваша влада, яку ви захищали, нічого вам не дає, краще було б, якби був Петлюра. С.Сернов, Чорноострівського району; с.Васютинці Вовковінецького району. В цих селах були заяви бідноти «Давай нам Петлюру». ... А щодо вбивства Петлюри то: «Петлюрівська частина населення дотримується думки – ніби Петлюру вбито євреями за завданням більшовиків, що їм за це треба мстити»⁶⁵⁰. А в інформації за 16/20/V- 1926 простежуємо й цікаві ідентифікаційні ознаки, які виявляли серед населення. «Харків. В Будянському партколективі Мереф'янського району поділ на українців і кацапів, на «наших» і «чужих». Кажуть, що секретар осередку не місцевий і що треба висунути «свого»⁶⁵¹.

Важливого значення для розгортання подальшого «соціалістичного» будівництва на Україні набула літературна дискусія, яка тривала з 1925 по 1928 рік. З одного боку вона показала, що інтелектуальний потенціал українського суспільства є значним і воно здатне чинити опір невігластву й непрофесіоналізму, а з іншого – призвела до розколу в середовищі тих, хто підтримував радянську владу в Україні. Це своєю чергою спрацювало на руку більшовикам й дало їм черговий привід для розгортання репресій проти української інтелігенції. Особливо показовими стали розбірки в КПЗУ й боротьба з «шумськізмом». Очевидно, що най-

⁶⁴⁹ Петлюра Симон. Сучасна українська еміграція та її завдання. Там само. С. 254.

⁶⁵⁰ Там само. Спр. 116. Арк. 15 – 15 зв.

⁶⁵¹ Там само. Арк.16 зв.

більше турбувало російських більшовиків об'єднання українців як в СРСР, так і серед політичної еміграції. За терміном «всеукраїнськість» розумілася єдність українців у боротьбі за свою національну ідентичність і незалежну державу.

Прояви розуміння своєї приналежності до українства можна прос-тежити серед різних верств населення. Показовою є «Справа тов. Бурби П.В.». Сам уродженець Кубані Бурба був студентом ХІНО. 13/IV/ -27 р. він писав до секретаря ЦК КП(б)У тов.Кліменка, уже засуджений на три роки і перебував у «лагері» з приводу такого питання. *«Завдяки деяким хибам в справі реалізації національного питання, а саме українського на Кубанщині (з 2 млн компактним українським населенням) в статті тов. Хвилі від 14/ IV- 26 р. є деякі відомості «Комуніст», ми студенти-українці з чисто культурних і економічних причин, без будь-яких глибоких і радикальних пережитив щодо політичного стану поставили перед собою завдання протоптати, власне тільки спробувати протоптати шлях справи приєднання Української Кубані до Радянської України. Нас 10 українців засудили, мене в концлагер, а останніх у вільне заслання»*⁶⁵². Прохав переглянути справу. Голова ДПУ УСРР Балицький написав листа до тов.Кліменка. *«Повертаючи при цьому заяву громадянина Бурби П.В., повідомляємо, що Бурба – мешканець Кубані, його було притягнуто до відповідальності за антирадянську діяльність на Кубані й присуд він має від належних органів РСФРР, а не УСРР. Справа Бурби знаходиться в ОДПУ СРСР. Оскільки нам відомо, що він був учасником контрреволюційної організації на Кубані»*⁶⁵³.

Із другої половини 1920-х рр. українці з різних регіонів надсилали листи до друкованих видань, до ЦК КП(б)У з протестами проти тієї національної політики, яка проводиться в Україні. Показовою є справа селянина с.Жидовець⁶⁵⁴ А.Березюка з Білоцерківщини. Він написав листа на ім'я Л.Кагановича, в якому аналізував становище в Україні. *«Селянство лишилось беззахисне при радянській владі, а його опікуни – паничі-комуністи воцарились на великому троні комуністичного монархізму й живуть паразитниками за рахунок селянства. От україноці, так україноці. Не дурно ж вони і національні меншості утворили в нас на Україні, вірніше мовити – «Ельдорадо», ще щоб бачеться, щільніше загар-*

⁶⁵² ЦДАГО України Ф.І. Оп.20. Спр.2522. Арк.59-60.

⁶⁵³ Там само. Арк.58.

⁶⁵⁴ Нині с. Квітневе Попільнянського району Житомирської обл. (с. Жидівці до 1937 р., з 1937 до 2016 р. с.Жовтневе).

бати, приборати до рук українську економіку, сколонізувати її і утворити з України «Південну Росію». Через те, мабуть, українці не можуть мати собі і української комуністичної партії, а лише КП(б)У, чи частину російської комуністичної, або ще вірніше – «партію перельотних птиць».

Спитать би Вас – чим же їхне з партії КП(б)У. Чи ні російським шовіністичним душком, чи ні російською тенденцією, тащить її, не пушать?

Та само собою розуміється, що так. А наше дурні українці отдають Україну заміж за російський інтернаціонал, а потім йдуть шапкувати, щоб запобігти ласки перед поважною свекрухою – Росією та велими шановним зятем Комінтерном. Але не дайте мати Христова – бути Україні невісткою у будь-якої свекрухи Росії та ще й за тим голим сварливим «Комінтерном», з ним же весь світ гризеться. Він з усіма задирається. Воно ліпше було б, щоб Україна взяла б розвод з Комінтерном і з спілками ССР, та утворила УС РРСР (Так у тексті – В.П.), мала б собі кривну ЦК партії, а то як буде невісткою, то на завжди буде лишатися рабинею Росії, а ви, паничі – КП(б)У, українці, будете вірними халуями «Комінтерну» та Росії»⁶⁵⁵. ГПУ було проведено розслідування, і 21 травня 1926 р. за підписом Зам. Пред ГПУ УССР Карлсона надійшла відповідь-пропозиція: «А.Березнюк неоднократно писал в Центральные органы УССР, ЦИК СССР, Коминтерн, гг. Петровскому, Чубарю, Калинину и Зиновьеву различные жалобы демагогического характера на отдельных членов КП(б)У, предлагал «перманентную революцию» и т.д. Кроме того, установлены случаи контрреволюционной агитации со стороны Березнюка и распространение им антисоветских листовок. Партактив с.Жидовец и сознательная часть селян считают Березнюка «пустым головотяпом» не приспособленным к работе. Учитывая к.р. поведение Березнюка, нами возбуждается вопрос о высылке его в административном порядке за пределы УССР»⁶⁵⁶. Тобто, з тими українцями, які мали свою думку, виголошували її, органи ГПУ розправлялися як із запеклими ворогами УСРР.

Особливого розголосу і занепокоєння викликало «Постановление VIII конференции КПЗУ «Международное положение и украинский вопрос». У цій постанові аналізувалася міжнародна обстановка й

⁶⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. І. Оп.20.Спр. 2319. Арк.35-37.

⁶⁵⁶ Там само. С.37.

підготовка до нової імперіалістичної війни, Констатувалося, що українським питанням зацікавилася Англія, а при Берлінському університеті відкрито «гетманско-петлюровську ячейку» Інститут українознавства, Кучапський (так в тексті, насправді Кучабський – В.П.) видав брошуру «Більшовизм і завдання українського заходу». Але найбільше занепокоєння викликало наступне твердження: *«При сегодняшнем положении при теперешнем развитии классовой борьбы в Западной Украине и при факте социалистической стабилизации УССР, западноукраинская буржуазия защищать себя как класс, спасти свое классовое господство, уже не может с галицкой колокольни. Она должна спасти его ИСХОДЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ «ВСЕУКРАИНСКОЙ КОНТРРЕВОЛЮЦИИ ДЛЯ БОРЬБЫ ПРОТИВ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ на Западной Украине и против УССР»*⁶⁵⁷. Не дивлячись на те, що в цей час частина західноукраїнської інтелігенції переїхала до УСРР, виникла небезпека об'єднання українців в еміграції й на Західноукраїнських землях, і на Волині (провал Ю.Коцюбинського з роботою в середовищі воленародовців, агентури на західноукраїнських землях); консолідація українських емігрантів після вбивства С.Петлюри, розгортання Прометеївського руху під егідою Польщі, – викликали побоювання, що не вдасться утримати в своїх руках протестну УСРР.

2 вересня 1927 р. Політсекретаріат Виконавчого Комітету Комінтерну слухав «український вопрос». У Постанові «Український вопрос» зазначалося: *«В разрешении этой проблемы – «украинский вопрос» является одним из важнейших национальных вопросов Средней Европы, решение которого диктуется интересами пролетарской революции как в Польше, Румынии Чехословакии так и во всех прилегающих странах»*⁶⁵⁸. 14 травня на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У вчоргове розглядалося національне питання. Кожен із виступаючих акцентував увагу на «нездоланності національного питання в Україні» та про поведінку О.Шумського. Виступали: Скрипник, Петровський, Каганович, Чубар. Особливий підхід на бачення проблеми висловив Олександр Шліхтер. *«Я должен сказать, что нередко приходится в нашей среде встречаться с таким фактом, что как только затронешь национальный вопрос*

⁶⁵⁷ ЦДАВО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 2481. Арк. 13.

⁶⁵⁸ ЦДАГО України Ф.І. Оп.20. Спр.2464. Арк.13.

черт его знает! Выходит, что казалось бы все совершенно ясно, а в конце концов получается драка, спор и две стороны. Почему это. Это, по-моему, результат того националистического окружения, которое у нас есть, которое мы воспринимаем даже борясь против его. Для того, чтобы мы с этой бедой, или с этой возможной бедой покончили как следует нужно быть требовательным, требовательным и еще раз требовательным в принципиальной постановке вопроса о необходимости самой последовательной, самой решительной борьбы с этими националистическими грибами, которые несомненно вокруг нас растут, питаются и жиреют»⁶⁵⁹. Тобто, українське суспільне середовище було неприйнятним для російських більшовиків. Вони не могли подолати той суспільний внутрішній спротив, які чинили навіть ті, хто був прибічником більшовизму.

У доповіді на «Заседании украинской комиссии ИККИ 23 августа 1927 г.» А.Хвиля⁶⁶⁰ звітував про національне питання в Україні й констатував таке: *«Сложность обстановки заключается в том, что у рядов буржуазии, украинских обывателей различных прослоек мещанской интеллигенции, особенно на культурном фронте, под маркой строительства украинской культуры, украинского хозяйства составляются лозунги связи с Западом. И под этим прикрытием вырастает консолидированный единый фронт украинского национализма. На селе в образе кулака, отчасти интеллигенции в городе, украинской буржуазии в форме «культурной», «литературной» и даже церковной. Он неустанно работает над одним – привить широким массам идеологию украинского национализма, ненависть к Москве какой бы то ни было, в противовес этому развить веру в грядущее от буржуазного запада. Отсюда у них*

⁶⁵⁹ ⁶⁵⁹ ЦДАГО України Ф.І. Оп.20. Спр.2479. Арк.16

⁶⁶⁰ **Андрій Хвиля** (справжнє прізвище Олінтер (19.08.1898 -10.02.1938). український радянський державний діяч. Із 1 917 р. – член УПСР. Із травня 1918 – боротьбист. У 1918 на поч.. 1919 – у підпіллі на Волині. Активно співпрацював із більшовиками; із червня 1919 – у КП(б)У, член Волинського губернського виконкому. За денікінщини голова підпільного губернського к-ту КП(б)У і губернського революційного комітету Поділля. У 1927-37 – член ЦК і оргбюро ЦК КП(б)У. 1937 заарештований у справі "буржуазно-націоналістичної організації колишніх боротьбистів", за допитами особисто стежив Й. Сталін . Вироком Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Див.: **Хвиля Андрій Ананійович** [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khvyliya_A

осуждение сегодняшнего дня, уход в романтику идеологического национализма, передержка истории и распространение того взгляда, что Советская власть есть один очень неприятный этап к созданию доподлинного украинского буржуазного государства»⁶⁶¹. Цитує також Є.Маланюка про те, що розгромлені на військовому фронті, ми зберегли непереможну й могутчу зброю – національне мистецтво. А насамкінець констатує: «Нужно вам сказать, что вообще украинский фашизм за границей всякого рода украинца коммуниста травит словом «малоросс»⁶⁶².

Українські політичні емігранти за кордоном розгорнули масову роботу як в своєму середовищі, так і в різних країнах перебування та в міжнародних організаціях. Важливу роль у промоції українського державотворення на міжнародній арені відігравали Західно-Українське Товариство Ліги Націй(ЗУТЛН)⁶⁶³ та Українське Товариство Ліги Націй (УТЛН). Проте головним недоліком діяльності товариств було те, що ЗУТЛН пропагувало державну незалежність Східної Галичини, а УТЛН ратувала за те, що територія УНР окупована російськими більшовиками. На початку 1920-х років у різних українських середовищах відбувалися дискусії про майбутнє українських земель і тактику подальшої політичної діяльності. 3 лютого 1922 р. відбулося чергове засідання дискусії ЗУТЛН про відношення до Польщі і Росії. Одним із виступаючих був Василь Панейко, державний секретар закордонних справ ЗУНР (1919) і член делегації на Паризьку мирну конференцію. Аналізуючи поточну ситуацію він мовив: «Наша орієнтація не може бути тільки українська і тільки державницька. ... мусимо прийти до федерації з Росією. Ми, Галичане, знаємо, що від Польщі без війни, без крові і заліза ніхто не вирве Східної Галичини...Під термін самостійність вкладають романтичне розуміння принципу державної суверенності. Се належить до минувшини. Європа йде до великої організації. Самостійність у деякім значінню скінчена. Але виринула инша самостійність. Робити на своїй території все, що треба для розвитку економіки і духовних сил. За такою самостійністю я до глибини душі, в першій мірі в злуці з таксамо

⁶⁶¹ ЦДАГО України. Ф. І .Оп.20. Спр.2483. Арк.10.

⁶⁶² Там само. Арк. 11.

⁶⁶³ Детальніше див.: Соляр І., Красівський О., Муравський О. Діяльність Західно Українського Товариства Ліги Націй 1921-1924 рр. URL: <https://www.researchgate.net/publication/338182646>.

самостійним народом російським...»⁶⁶⁴. Подібні заяви лише дезорієнтували політиків і спільноту.

Українська політична еміграція у міжвоєнний період докладала чимало зусиль, щоб «українське» було в колі інтересів міжнародної політики, культури, освіти й науки. Розрахунки російських більшовиків на те, що після вбивства Петлюри український рух в європейських країнах згасне, не виправдалися. Існування Уряду УНР в еміграції (1920 -1992 рр., хоча й не мало юридичного статусу як такого, проте зберігало традицію саме українського державотворення. А гуртування навколо ідейного центру, хоча й не набуло всеохопності всіх політичних сил, проте все ж сприяло об'єднувчим процесам у середовищі еміграції. Аналізуючи ситуацію в світі, Арнольд Марголін, писав у листі до Микити Шаповала 7.XI.1928 р. із Нью Йорка про необхідність контактів із небільшовицькими російськими організаціями. Наголошував: «...звертаю Вашу увагу на необхідність інформувати американців про Вашу згоду з групою Чернова. Це дуже важко, бо тут думають, що нема а ні одного росіянина, котрий співчуває самовизначенню українського народу... Треба, щоб всі українські групи демонстрували факт свого існування перед американцями»⁶⁶⁵.

Попри репресії, розкладову агентурну роботу в середовищі еміграції, вбивства лідерів українського національного руху: Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Степана Бандери та інших, російським більшовикам так і не вдалося здолати спротив і упокорити Україну в її українськості та прагненні до незалежності й свободи.

Багато років, працюючи на більшовиків, за їхніми завданнями борючись з українськими націоналістами, письменник Юрій Смолич у «Записках на схилі віку» 5. VIII- 63 р. зазначив: «Українство» – кумедне, чудернацьке слово. Хіба могли б існувати ідентичні йому, – «російство», або «німецьтво», навіть «грузинство», або що? Цей термін уміщає в собі і приналежність до нації – української, і певний не автоматизм національної приналежності, а громадянську свідомість цієї приналежності, і наголошує на певній потребі такої свідомості – всупереч національному автоматизмові, або байдужості чи нігілізмові. Містить у собі цей термін і певну неначе життєву програму життєвої діяльності – проголошення й відстоювання прерогативів української нації; і

⁶⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф.355. Оп. I. Спр. 3. Арк.37.

⁶⁶⁵ ЦДАВО України. Ф 3563. Оп.I. Спр. 178. Арк.63-63 зв.

певний елемент «партійності», чи що, – і протидію «українофобству», ба й аморфному «українофільству». І покладає це поняття неначе певні обов'язки того, хто признає себе належним до «українства», – певний, сказати б, пропагандивний обов'язок»⁶⁶⁶. У 1980 р. журнал «Вітчизна» надрукував спогади Ю.Смолича, проте, ця частина була випущена⁶⁶⁷.

Отже, в добу Української революції (1917 – 19123 рр.) були закладені основи поняття всеукраїнського як загальнонаціонального в межах окреслених Універсалами кордонів Української Народної Республіки й Актом Злуки 22 січня між УНР та ЗУНР. На законодавчому та побутово-культурному рівні утвердилися поняття «українець», «український», «Україна батьківщина». Регіональні протистояння між УНР і ЗУНР були підживлювані історично обумовленими геополітичними векторами орієнтацій та протиріч. Вони не мали ідеологічного та культурного підґрунтя, а розгорнулися внаслідок військової поразки від значно мобільніших політичних еліт сусідніх держав, а також через бажання регіональних еліт розв'язувати зовнішньополітичні питання не з розуміння всеукраїнських завдань, а з суто регіональних економічних і політичних інтересів.

⁶⁶⁶ ЦДАМЛМ України . Ф. 169. Оп.2. Спр. 107. Арк. 8-9.

⁶⁶⁷ Смолич Ю. Записки на схилі віку. Вітчизна. 1980. №1. С. 109-127.

III. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НА РОЗДОРІЖЖІ ІМПЕРСЬКОГО ВТРАЧЕНОГО І МОЖЛИВОГО ЗДОБУТОГО

Валентина Піскун

Перша половина ХХ століття характеризується низкою великих потрясінь для імперій, суспільств, спільнот. Цей час позначений не лише переходом від традиційного до модерного суспільства, а й поступовим домінуванням світськості над релігійністю, тобто руйнацією вибудованих століттями взаємин у родині, між чоловіками й жінками, між батьками й дітьми, між сусідами. У хитросплетіннях часу, простору, політики й економіки людина змушена була пристосовуватись до здійснюваного, досить швидко вміти реагувати на дійсність і робити вибір. Не завжди це залежало від її бажань чи можливостей.

Початок весни 1917 року ознаменував собою не лише прихід тепла і надії на закінчення війни, але й приголомшливу звістку для світової спільноти – інформацію про падіння царського режиму в Росії. Імперія, що так довго диктувала свої правила гри на міжнародній шахівниці, впала під тягарем власної нерозсудливості й снобізму у ставленні до одного із ключових питань – національного у багатонаціональній державі. Приголомшене суспільство чекало кардинальних дій від Тимчасового уряду Росії, тих політичних сил, які склали політичну систему колись могутнього каркасу імперії, але не склалося. Деконструкція системи здійснювалася за методом прискорення, яке характеризує зміну швидкості в часі як за величиною, так і за напрямком. Величина потрясінь виявилася надзвичайною і жорсткою, а напрямком, як показав подальший хід подій – зворотно-інерційний.

У листопаді 1918 року з історичної мапи Європи щезне ще одна імперія Австро-Угорська; її спадок підхоплять новостворені держави республіканської форми правління. Ще 28 жовтня проголошено незалежність Чехословаччини; 1 листопада Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), 12 листопада Австрійську республіку, 16 листопада Угорську, 1 грудня Королівство сербів, хорватів і словенців. Імперія Габсбургів втратила контроль над підбитими землями і народами, а на її руїнах постали нові незалежні держави. 10 вересня 1919 року в місті Сен-Жермен, що неподалік Парижа, було підписано Сен-Жерменський договір за яким Австрійська республіка повинна була визнати розпад Австро-Угорської імперії, незалежність новостворених держав та їхні кордони.

Як відомо, в добу великого розвалу Російської імперії головним питанням, яке стояло на порядку денному, було питання національне. Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Поволжя (Ідель-Урал), Дон, Туркестан, Далекий Схід, Кубань, Україна, Білорусь, Крим – на всіх просторах Російської імперії були проголошені національні держави, і в запеклій боротьбі намагалися відстояти своє право на національне самовизначення. У складних обставинах геополітичних пертурбацій, українські провідні діячі, зреагувавши на виклики, ризикнули поставити на порядок денний створення незалежної держави. У короткотривалу добу Української революції (1917-1923 рр.) постімперське суспільство здобуло важливий досвід у формуванні демократичних засад співжиття різних національних спільнот в межах окресленого українськими політичними діячами територіального простору дії. За досить короткий час українці пройшли шлях від політичної доктрини єдності території (народу)⁶⁶⁸ до практики державного будівництва – проголошення УНР, ЗУНР і намаганні об'єднати УНР і ЗУНР в одну державу. Свій політичний вибір мали здійснити не лише українці як такі, а й представники інших національних меншин, які мешкали в межах України. Складність розв'язання цього питання полягала в тому, що в період революції в межах території України проживали представники різних народів, які, так само як і українці, намагалися політично самовизначитися і національно визволитися від наслідків імперської політики скривдження. Більшість дослідників вважають, що національне відродження українців і формування їх як нації тривало понад століття, оскільки імперії з одного боку чинили опір еволюційним процесам, а з іншого – втягуючи в імперську суспільну орбіту найбільш мобільні групи і особи-

⁶⁶⁸ Найбільш всеохопно проаналізував територіальні аспекти українського націєтворення в тому числі й геополітичному контексті на початку ХХ ст. Степан Рудницький. У німецькомовній статті «Україна й українці», виданій вперше у Відні восени 1914 р., він охарактеризував основні складники нації. *«Основні підвалини незалежної нації, якщо вже ми йдемо з мени важливих до найважливіших: загальні антропологічні характеристики, окрема мова. Спільні історичні та політичні традиції (у минулому) і прагнення (у майбутньому), незалежна культура і замкнута географічна територія»*. С.532. І дав ретельну характеристику кожній із ознак. Див.: Рудницький С. Україна й українці. *Степан Рудницький (1877-1937)*. Історія. Геополітика. Географія /Укладач, авт. передмови, коментарів, упоряд. візуальних матеріалів О.Ковалевська, переклад з нім., чеськ., рос. І. Андрущенко. В 5-х кн.. Кн.3 . Географія. Початки досліджень. К.: Темпора, 2018. С.525 – 552.

стості, тим самим знекровлювали інтелектуально, культурно і навіть соціально націю, яка формувалася.

Падіння царизму в Російській імперії стало своєрідним детонатором, який спричинив швидку самоорганізацію національних еліт на шляху до створення нового суспільного поля на її теренах. Найбільшим потрясінням для російського суспільства стали революційні перетворення в Україні, адже її територія та й самі українці були однією з важливих складових імперії та її міфів. Із далечини ста літ, що минули відтоді, накопичився значний як наративний, так і джерельний матеріал про події Української революції. У межах сучасної території України в добу Української революції (1917 -1923 рр.) намагалися розв'язати своє національне питання: українці, росіяни, поляки, євреї і кримські татари⁶⁶⁹. Представники інших національних меншин, які, як ті, хто мав преференції під час переселення на українські землі з кінця XVIII ст., орієнтувалися на Росію як державу. Окрім того, в межах території України намагалися реалізувати свій «революційний проєкт» і представники міжнародного анархістського руху, які вважали свій рух інтернаціональним і невід'ємною складовою світового революційного процесу⁶⁷⁰.

Національне питання одне з найбільш актуалізованих в історичному та політологічному дискурсах як серед українських істориків, так і зарубіжних. Не торкаючись усього розмаїття параметрів його розгляду, застановимося лише на таких: яким було ставлення самих українців до створення незалежної держави та виокремлення із імперського простору; як до нього ставилися національні меншини, які на час революції проживали на теренах України; чи вважали вони Україну своєю батьківщиною та як самі себе ідентифікували в умовах розпаду імперії.

⁶⁶⁹ Взаємини між українцями і кримськими татарами детальніше див. : *Піскун В.* Українська Народна Республіка і Кримська Народна Республіка: від конфронтації до пошуку шляхів відродження та моделі співіснування. В кн.: Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю, Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. /За ред.. В.Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. С. 295 – 315.

⁶⁷⁰ Детальніше про анархістський рух в Україні див. : *Савченко В.* Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика. Київ, 2017. НАН України. 444 с. ; *Його ж:* Проєкт «Україна» Махновська трудова федерація. 1917–1921. Харків: Фоліо, 2018. 388 с.; *Його ж:* Анархісти Одеси. 1917–1937. Одеса, Астопринт. 2020. 218 с. *Його ж:* Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика. Київ, 2017. НАН України. 444 с.

Губернія:	Численность еврейского населения Украины и число детей школьного возраста по губерниям.			на 1 января 1917 г.	
	По Всероссийск. переписи 1897 г. в т. тысяч х/з	По расчёту	По расчёту	Дети 7 - 11 лет мальч.	дев.
	Общ. евр.	Общ. евр.	% евр.		
Ки́евская...	3.559,2	433,7	12,2	578,3	27.760
Подольская.....	3.018,3	370,6	12,3	494,1	23.720
Волинская.....	2.989,5	395,8	13,2	527,7	25.330
Черниговская.....	2.297,9	114,5	5,0	152,7	7.330
Полтавская.....	2.778,1	110,9	4,0	147,9	7.100
Екатери́новская.....	2.113,7	101,1	4,8	134,8	6.470
Херсонская.....	2.733,6	339,9	12,4	453,2	21.730
Харьковская.....	2.492,3	13,9	0,55	27,8	1.340
Таврич.еск. /з/узда	901,1	32,0	3,5	64,0	3.070
Холмская.....	877,0	115,0	13,1	135,2	6.500
Итого.....	23.760,7	2.027,4	8,5	2.715,7	130.370

Примечания:
 * / Еврейское население Харьковской в 3 губерниях губ. условно по сравнению с данными переписи 1897 г.
 ** / Данные по Холмской губернии относятся к 1 января 1909 г.

Дані про чисельність єврейського населення по губерніях на 1 січня 1917 р.

Як відомо, напередодні Першої світової війни (1913 р.) населення українських земель кількісно складало 38,59 млн. осіб, зокрема, у складі Росії 32,24 млн. (83,5%), у складі Австро-Угорщини – 6,35 млн. (16,5%). У містах мешкало лише 15% населення. 85% населення були сільськими жителям. За статистичними даними попечителів навчальних округів про кількість єврейського населення по губерніях України на 1 січня 1917 року загальна кількість єврейського населення була 2.715.7 осіб, включаючи 3 повіти Таврійської та Холмську губернії (дані по Холмській губернії подані на 1 січня 1909 р.). Найбільша кількість проживала в Київській – 578,3 тис. осіб та Подільській губерніях – 494.1 тис. осіб⁶⁷¹. В Австро-Угорщині проживало понад 2,5 млн. 281 євреїв (на українських землях близько 700 тис.). У 1917 р. поляки склали 8% населення України. Проживали вони переважно на Правобережній Україні та в великих містах.⁶⁷² Росіяни зосереджувалися переважно у великих містах (близько 8 %). Окрім того, на теренах українських губерній проживали: німці, чехи, шведи та представники інших народів. Процес політизації постімперського суспільства відбувався прискореними темпами, а це своєю чер-

⁶⁷¹ ЦДАВО України. Ф.1748.Оп.1. Спр.7. Арк. 2.; Ф.1199, оп.1.спр.7 арк.2

⁶⁷² Kupczak J.M. Polacy na Ukraine w latach 1921–1939. Wrocław, 1994. С. 24.

гою впливало на національну ідентифікацію як українців, так і національних меншостей.

Найбільшу активність як громадянську, так і політичну напередодні кардинальних революційних змін в Російській імперії виявляли євреї, які були представлені в різних політичних партіях у тому числі й в українському національному русі.

Єврейська еліта і «єврейська вулиця»

Російська правляча еліта кінця XVIII – першої половини XIX ст. хоча й поповнювалася за рахунок представників різних етносів, які проживали на її теренах, проте у ставленні до євреїв дотримувалася відповідної дистанції взаємин, що характеризувалися низкою обмежень та заборон, головною з яких була межа осілості⁶⁷³. І хоча «смуга осілості» існувала до 1917 р., проте представники єврейської нації (відомі єврейські діячі, державні службовці різних рангів, культурна еліта) уже в 1880-х роках розпочали активну просвітницьку, освітню та різноманітну допомогову роботу в єврейському середовищі містечок. Було створено низку єврейських організацій. Із 1868 по 1919 р. існувало «Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев», у 1880-х рр. створено «Общество распространения просвещения между евреями в России», «Бюро защиты евреев»; у 1890 р. в Англії створено «Єврейське колонізаційне товариство» (очолював Давид Фейнберг⁶⁷⁴, який мав широкі зв'язки з євреями, котрі жили в

⁶⁷³ **Межа осілості** – це територія в межах якої представникам єврейської національності в Росії дозволялося офіційно селитися. Законодавство Російської імперії відносило євреїв до тієї категорії «іногородців», чії права визначалися особливими законами (виняток було зроблено лише для караїмів та вихрещених євреїв, на яких поширювалися правила загального законодавства). А в іменному указі від 23 грудня 1791 р. уточнювалося, де можуть проживати нові піддані (Катеринославське намісництво і Таврійська область). «Положенням про євреїв» 1804 р. і 1835 р. існування смуги осілості було підтвержене. На початок XX ст. «смуга» охоплювала 15 губерній, 8 з яких були українськими: Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Полтавська і Чернігівська. Проіснувала до 1917 р. Детальніше див.: *Негода Юлія*. Законодавчі акти Російської імперії як інформативне джерело з історії євреїв України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3227>.

⁶⁷⁴ Див., наприклад: *Фейнберг Д. Ф.* Начало еврейской общины в Петербурге / Предисл., подгот. текста и примеч. И. Левиков // *Лехаим* М.. 2009. Авг. № 8 (208). С. 31–35; Там само. Сент. № 9 (209). С. 32–36.

різних країнах), у Росії воно мало свій відділ. Як зазначає дослідниця Є. Соломінські, – «вони відігравали ключову роль у справі освіти, соціалізації і культурної інтеграції російського єврейства»⁶⁷⁵. З'являються перші російськомовні видання «Рассвет», «Русский еврей». Формується єврейська інтелігенція, накопичується капітал, встановлюються не лише міжособистісні зв'язки, а й налагоджуються відповідні контакти у владних коридорах. Для цієї когорти людей «єврейство було їхньою традицією, але вже не догмою. А життєвим простором їхньої діяльної допомоги і формування світських форм консолідації єврейського суспільства. Інтегрованість в оточуюче суспільство і передовсім високоосвічені прошарки вперше дозволила освіченим громадянам єврейського віросповідання брати на себе місію посередників у вирішенні юридичних чи соціальних питань між владою і євреями всередині смуги осілості та за її межами. Інтерес до російської літератури і культури в першому поколінні російсько-єврейської інтелігенції був надзвичайно великим»⁶⁷⁶. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. формуються своєрідні єврейські професійні кола. Так, наприклад, в галузі юриспруденції працювали: Максим Вінавер, Яків Тейтель, Леонтій Брамсон, Яків Фрумін, Олексій Гольденвейзер, Герман Трахтенберг та ін. У той же час виникають і перші політичні партії Бунд, РСДРП.

Особливо загострилося єврейське питання в процесі революції 1905 – 1907 рр. Єврейська молодь прагнула вийти за межі дозволеного окресленого простору і все більше політизувалася. П.Століпін, роздумуючи про обмеження для 5-ти мільйонного єврейського населення, у «Тезисах по вопросу об отмене черты оседлости для евреев» 1907 р. зазначав: «б) При этом основным условием должно было быть постановлено: никаких мер в порядке уступок революции, наглости и никакого ущерба коренному русскому населению, русскому народу.

7) Выходя отсюда, нельзя не прийти к убеждению, что уничтожение черты оседлости без Думы, без опроса представителей страны,

⁶⁷⁵ Соломински Елена. Яков Тейтель. Заступник гонимых. Судебный следователь в Российской империи и общественный деятель в Германии. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=668046&p=13>

⁶⁷⁶ Соломински Елена. Яков Тейтель. Заступник гонимых. Судебный следователь в Российской империи и общественный деятель в Германии. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=668046&p=13>

было бы легкомысл[енным], поспешным актом, ничем не вызванною уступкою; разрешение же приобретения земельной собственности, в момент мобилизации почти всего земельного фонда государства, могло бы нанести и чувствит[ельный] вред народу, если принять во внимание большие денежные средства, находящиеся в распоряжении еврейства»⁶⁷⁷. Разом із тим він вважав, що потрібно на місцях зменшити деякі «полицейские стеснения», ось тоді можливо євреї будуть менше революціонізуватися.

Єврейська суспільно-політична думка на початку ХХ ст. не була єдиною. Вона пройшла своєрідний шлях від вимог національно-культурної автономії (Бунд) через «сеймівців», які розширили бундівський лозунг до розмірів необхідності «повного самоуправління» у всіх сферах життя євреїв. Подібної думки дотримувався і орган сіоністів «Єврейская жизнь», що постав 1904 р. Єврейська преса в різних містах: Варшаві, Одесі, Вільні підхопили ці ідеї. Разом із тим сіоністи поєднали роботу з організації культурного життя в місцях розсіяння із еміграцією до Палестини. Одна із потужних дискусій в єврейському середовищі розгорнулася у 1906 р. відбувалися навколо таких питань: чи добиватися прав євреям в країнах проживання, чи орієнтувати їх виїзд до Палестини та самоорганізацію власного життя там. Наслідком дискусії стало створення «Єврейської територіальної організації». Донька Арнольда Марголіна⁶⁷⁸ згадувала: «Тоді то, темпераментом абсолютно різних людей, в 1906 р. заснувала «Жидівську Територіальну Організацію», яка відповідала потребам часу. Одним з основоположників цієї організації був покійний Англієць з комфортабельних віллів та садів околиць Лондону – письменник І. Занегвіл, Другим був курляндський Жид, окуліст, який жив у Києві і був настільки загальновідомим, що навіть візники називали його «патріархом очей» та «доктором золотого серця» – М.Мандельштам. Третім був рухливий, молодий киянин, адвокат, який щойно визначився як оборонець в цивільних та політичних процесах. Це був А.Марголін.

⁶⁷⁷ Столыпин П. Тезисы по вопросу об отмене черты оседлости для евреев. Столыпин П.А. Переписка. М. Росспэн, 2004. URL: <http://www.hrono.ru/libris/stolypin/19070000stlp.html>

⁶⁷⁸ Арнольд Марголін (1877 -1956), народився в м. Києві в родині підприємця, купця першої гільдії Давида Марголіна. Закінчив юридичний факультет Київського університету; адвокат, член колегії адвокатів Росії, єврейсько-український громадський діяч, дипломат УНР, представляв Україну в Лондоні, на Паризькій мирній конференції.

Територіальна організація ніколи не була великою, і тому вона не розпоряджалася мільйоновими засобами. Мало хто, крім близьких А.Марголіна, знав, що він не дивлячись на багатства свого батька Давида Семеновича, все старався бути незалежним і в міру сил самому заробляти і витратити згідно з власними ідеологічними переконаннями»⁶⁷⁹. Не маючи значних грошових коштів вони розпочали громадську роботу із допомоги євреям в їхньому повсякденному житті та еміграції. А сам А. Марголін «завжди вважав, що Жиди (асимільовані, або національно чи ортодоксально настроєні) мають приймати участь у загальнополітичній та громадській житті країни свого поселення. Тому державні країни України, Польщі, Грузії і т.д. мали б, на його думку, бути нормальним середовищем політичної діяльності жидівства, як і всіх інших етнічних і релігійних меншин»⁶⁸⁰.

Окрім політичних дискусій в єврейському середовищі відбувалися дискусії про культуру та мову. Зокрема, якою має бути національна мова давньоєврейська чи жаргон (розмовна мова ідиш). Разом із тим в кінці XIX на початку XX ст. доволі швидкими темпами відбувалася русифікація єврейської інтелігенції, яка намагалася вирватись із вузьких рамок єврейської ортодоксальної культури, межі осілості та реалізуватися в Петербурзі чи Москві. Якщо в 1897 р. 96,90% євреїв визнавали жаргон (ідиш) рідною мовою; російську 1.28%, польську – 0,90%, німецьку – 0,44% . При цьому російською мовою вміли читати 45% дорослих чоловіків і чверть жінок. За знанням російської грамоти євреї займали одне з перших місць серед народів Росії, вони відставали від німців, але випереджали росіян. В межі осілості більшість євреїв могли спілкуватися українською і білоруською мовою. Серед тих 3%, що не могли назвати ідиш рідною мовою був і 18 річний Лев Бронштейн-Троцький. Він розмовляв на суміші російської та української мови⁶⁸¹. Малознайомою мовою ідиш був також і для київського адвоката Олексія Гольденвейзера. Він при звичаївся до вжитку мови російської, як у професійному середовищі, так і в родинному колі. У 1911 р. уже 80% євреїв називали ідиш своєю рідною мовою. Як зазначав В.Жаботинський: «В однойзычном

⁶⁷⁹ Марголіна А. Д. До глибшого пізнання і розуміння А.Д. Марголіна. *Вільна Україна*. 1958. Ч.18. С. 47.

⁶⁸⁰ Там само. С.46.

⁶⁸¹ Див.: Будницький О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920). М.:Российская политическая энциклопедия «РОСПЭН». 2006. С.42-43.

государстве племенное меньшинство, в особенности рассеянное, неизбежно ассимилируется раньше или позже»⁶⁸².

Процес національної ідентифікації російського єврейства також супроводжувався бурхливими дискусіями на ниві культури. Одним із поштовхів до всеросійської дискусії стала стаття, опублікована на початку 1908 р. Корнієм Чуковським «Євреї і русская культура» в газеті «Свободная мысль», згодом передрукована в газеті «Рассвет»⁶⁸³. Які думки Чуковського⁶⁸⁴ викликали таку бурхливу реакцію? Першим його твердженням було таке: якби не євреї, то російської культури не існувало б. По-друге, євреї не можуть написати визначні російські твори, оскільки не розуміють культуру народу серед якого живуть. Вони можуть бути репортерами, критиками, інтерв'юерами. *«Чтобы только понять Достоевского, вам нужно вернуться назад по крайней мере на десять веков – ни годом меньше! – и поселиться, по горло в снегу, среди сосновых лесов, и творить с дикими «гоями» их язык, их бедную эстетику, их религию, ходит с ними в деревянные церкви и есть кислый хлеб – и только тогда прийти на Невский проспект и понять хоть крошечку из всего, что здесь делается. Я утверждаю, что еврей не способен понять Достоевского, как не способен понять его англичанин, француз, итальянец, иначе либо Достоевский не Достоевский, либо еврей не еврей. И я не уважал бы еврея, не считал бы его личностью, если бы было иначе»*. І

⁶⁸² Жаботинский В.И. Письма о национальностях и областях: Еврейство и его настроения //Русская мысль. 1911, январь. <https://archive.org/details/pismaonazionalnosityah/mode/2up?view=theater>

⁶⁸³ Иванова Е.В. Чуковский и Жаботинский. Москва – Иерусалим: Мосты культуры. Гешарим / 2005 г. <https://www.chukfamily.ru/kornei/bibliografiya/knigidokumenty/strongevgeniya-ivanovastrong-chukovskij-i-zhabotinskij/glava-2>

⁶⁸⁴ **Чуковський Корній Іванович** (справжнє прізвище Микола Васильович Корнейчуков) (1882 – 1969) – радянський письменник, перекладач, літературознавець. Його ідентифікують як людину «українсько-єврейського походження», оскільки він був позашлюбною дитиною служниці, полтавської селянки Катерини Йосипівни Корнейчукової та Еммануїла Соломоновича Левенсона. Еммануїл був сином лікаря, почесного громадянина міста Одеси Самуїла Левенсона в багатодітній єврейській родині. Разом вони прожили близько семи років, жили спочатку в Одесі, Еммануїл взяв її з собою до Санкт-Петербурга на час свого навчання в інституті. Там Катерина народила доньку Марію і через три роки – Миколу. Невдовзі Емануїл Левенсон одружився з полячкою та переїхав жити до Варшави, а Катерина з дітьми повернулася до Одеси, де й пройшло дитинство Миколи. Розмовною мовою у Чуковського, коли жив в Одесі, була українська. І хоча Левенсон допомагав грошима, діти багато зазнали негараздів на життєвому шляху.

далі наголошує: «Чем больше поэт, тем он национальнее; чем он национальнее, тем менее он понятен чужому слуху, чужой душе. Певцы классового сознания, а не национального жизнеощущения – Рылеев, Плещеев, Горький, Надсон, Скиталец – доступны всем и понятны евреям – но за то же они фатально второстепенны и не поднимаются выше известного уровня. Их очень легко перевести на любой язык – ибо корни их не глубоко в нашей земле, но легче вырвать с корнем дуб и забросить его в Лондон, чем передать англичанам красоту «Войны и мира».

Еврей, вступаю в русскую литературу, идет в ней на десятые роли не потому, что он бездарен, а потому, что язык, на котором он здесь пишет, не его язык; эстетика, которой он здесь придерживается, не его эстетика»⁶⁸⁵. Розгорілася жвава дискусія, яка торкнулася не лише проблеми «євреї і російська література», а й національної самоідентифікації євреїв. В. Тан⁶⁸⁶ наголошував: «я еврей и также русский. Я не могу отказаться от своей двойственной природы. Поскольку я еврей и поскольку русский, я сам не знаю. Если хотите узнать, вырежьте сердце и взвесьте. Не знаю, каким языком я пишу, плохим или хорошим, но этот язык – мой родной язык. Другого у меня нет»⁶⁸⁷. Вочевидь саме подібні думки в середовищі єврейства згодом окреслилися й появою специфічного терміна «російський єврей» і самого явища в західноєвропейському соціумі міжвоєнного періоду.

Відгукнувся на дискусію В. Жаботинській, який наголосив, що в наш час не важливо якою мовою написано твір, більш важливо, які смисли там передані. А окрім того підкреслив, що письменник «может писать для русской публики, это гораздо заманчивее – и аудитория неизмеримо больше, и жизнь шире, многообразнее, богаче. Искушение слишком велико. Оторваться от этого простора и сосредоточить свои мысли на переживаниях еврейства – это жертва, для некоторых и большая жертва. Из малороссов, одаренных сцениче-

⁶⁸⁵ Корней Чуковский. Евреи и русская литература. Иванова Е.В. Чуковский и Жаботинский. Москва – Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим / 2005 г. <https://www.chukfamily.ru/kornei/bibliografiya/knigidokumenty/strongevgeniya-ivanovastrong-chukovskij-i-zhabotinskij/glava-2>

⁶⁸⁶ Володимир Германович Богораз-Тан (1865, м. Овруч – 1936, Ростовська обл.) – російський і радянський етнограф, лінгвіст, письменник і революціонер. Єврей за походженням. Справжнє ім'я та прізвище – Натан Менделевич.

⁶⁸⁷ Тан В. Г. Евреи и литература. По поводу анкеты «Свободных мыслей». Там само.

ским талантом, большинство пока уходит на великорусские под-
мостики, и причина та же: аудитория шире и культурнее, репертуар
лучше, общественное признание куда серьезнее... Одного заметного
столичного публициста недавно убедили стать во главе органа, по-
священного еврейским интересам; и он через месяц ухватился за пер-
вый повод и ушел, высказавшись так: «У меня все время было такое
чувство, точно я из громадного зала попал в чулан...». Общечелове-
ское (русское называется общечеловеческим) важнее национального,
интересы ста миллионов с лишним важнее интересов пяти миллио-
нов и так далее. Но все это словеса перед тем фактом, что наш
народ остается без интеллигенции и некому направлять его
жизнь»⁶⁸⁸. До дискусії підключився також О. Л. Д'Ор⁶⁸⁹, який наголо-
сив, що ви кличете народ в країну, яка ніколи не буде його країною, а
сіонізм назвав найбільшою утопією⁶⁹⁰.

До певної міри дещо осібно думку, хоча й трохи пізніше (його
спогади «Из моей жизни. За сорок лет» були опубліковані в Парижі в
1925 р.) висловив відомий єврейський юрист і громадський діяч Яків
Тейтель. Його своєрідним кредо упродовж усього життя було: «*Так как
золотой век космополитизма не скоро наступит, то считаю долгом
бороться за права своего народа. Это мне не мешает любить все чело-
вечество и своими друзьями иметь лучших людей других национально-*

⁶⁸⁸ Владимир Жаботинский. Письмо (О «Еврейях и русской литературе»). Там са-
мо.

⁶⁸⁹ **Йосип Львович Оршер** (літ.псевд. О.Л.Д'ОР) (1878 -1942) – російський ра-
дянський письменник, журналіст, Сатирик. Народився в єврейській родині в с.Старе,
Переяславського повіту Полтавських губ. Навчався в ешиботі в Кременчуці (1890-1893
рр.). у 1893 р. переїхав до Катеринослава, де в «Екатеринославских губернских відомо-
стях» з'явилися його перші публікації, зокрема «Наша интеллигенция (1893),
Співробітничав також в житомирській газеті «Волинь», «Одесском листке». У 1906 р.
переїхав до Петербургу, де друкувався в різних виданнях. У 1918 р. редагував один із
перших радянських сатиричних журналів «Гильотина», у 1919 р. був кореспондентом
петроградської філії Російського телеграфного Агенства (РОСТА). Помер в 1942 р. в
Ленінграді. У 1936 р. опублікував 1-шу частину роману про життя єврейського містечка
«Яков Маркович Меламедов. М.1936. Проте відомість йому принесли фейлетони.
Див: Старостин Е. В. Д'ОР. Русские писатели.1800 – 1917. Биограф. Словарь. Т.2. Г-К
/Гл.ред.П.А.Николаев. М.Большая Российская энциклопедия, 1992. С.157-158.

⁶⁹⁰ О. Л. Д'Ор. «Личные настроения». Иванова Е.В. Чуковский и Жаботинский.
Москва – Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим / 2005 г. URL:
<https://www.chukfamily.ru/kornei/bibliografiya/knigidokumenty/strongevgeniya-ivanovastrong-chukovskij-i-zhabotinskij/glava-2>

стей»⁶⁹¹. Констатуємо, що думки з приводу національної ідентифікації євреїв були розбіжними. Разом із тим в кінці XIX на початку XX ст. швидкими темпами відбувався розпад традиційного єврейського суспільства; все більше єврейської молоді включалося в політичну боротьбу. Формуються політичні партії: Загальний єврейський робітничий союз (Бунд) в 1897 р. і з 1899 р. групи Поалей Ціон (Робітники Ціона), які намагалися поєднати сіонізм із соціалізмом. Згодом на початку XX ст. виникнуть і інші єврейські партії соціал-демократичного спрямування, а, окрім того, євреї складатимуть чималу кількість загальноросійських революційних партій: РСДРП, соціалістів-революціонерів та анархістів.

Паралельно зі зростанням єврейського національного руху в Росії ширився й антисемітизм. М.Туган-Барановський ще у 1904 р. писав, що основу російського антисемітизму слід шукати не в архаїчних поглядах селянства, а у вищих і середніх класах та частині інтелігенції; антисемітизм у суспільстві був викликаний зростанням націоналізму і конкуренції; невдалі конкуренти євреїв і ставали частіше за все націоналістами і юдофобами⁶⁹².

Революційні події в Російській імперії навесні 1917 р. значно активізували та мобілізували національно-визвольні рухи на всіх обширах країни. Український національно-визвольний рух за короткий термін березня – початку квітня 1917 р. набув організаційно інституційного характеру з постановням Центральної ради, і відразу заявив про толерантне ставлення до всіх народів, які проживали на території України. Уже 15 (2 ст.ст.) квітня 1917 р. у «Новій раді» опубліковано статтю М. Грушевського «Народностям України», в якій наголошувалося: *«Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії. ... Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з*

⁶⁹¹ Тейтель Я.Л. Из моей жизни. За сорок лет. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=668046&p=13>

⁶⁹² Туган-Барановский М.И. Антисемитизм в современной России /Публ. К.Д.Мондзя //Вестник еврейского университета. 2004. №9 (27). С.360.

свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей»⁶⁹³.

Процес легітимації Центральної ради як органу самоуправління в Україні відбувався впродовж літа-осені 1917 р. і здійснювався шляхом переговорів із Тимчасовим урядом. Паралельно з вирішенням автономії українських земель розв'язувалося і питання національних меншин⁶⁹⁴. Дослідниця Анна Процик (США) детально розглянула ставлення російського націоналізму до українського питання в добу революції. Вона наголошувала: «російські ліберали непохитно противилися ідеї «федерації знизу», реставрації Російської держави через узгоджені зусилля всіх її складових, тому що таким чином регіони могли вибороти не лише культурні, але і за допомогою Антанти, політичні права у ослабленого центру»⁶⁹⁵.

Першою спробою порозумітися між українцями і євреями став виступ із вітальним словом голови Ради об'єднаних єврейських організацій доктора Григорія Биховського⁶⁹⁶ на Всеукраїнському національному

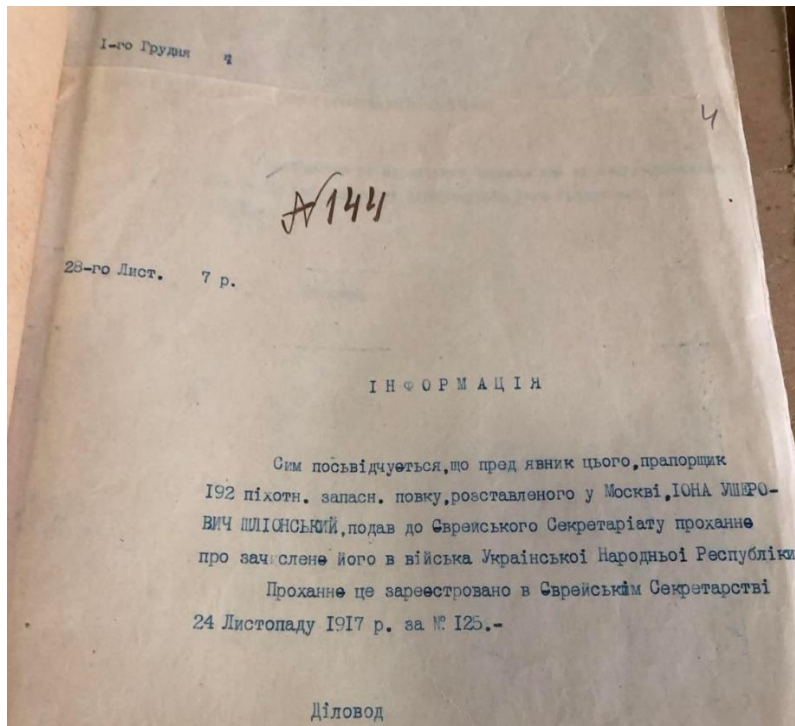
⁶⁹³ Грушевський М. Народностям України. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. Ред. П. Сохань. Т.4. Кн.І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». С.18 -19.

⁶⁹⁴ Детальніше про розв'язання цього питання див.: Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (березень 1917 – січень 1918 рр.): джерельна база та інтерпретаційні практики: монографія / Валентина Піскун, Ігор Гирич, Михайло Ковальчук, Валентин Кавунник, Інна Старовойтенко, Дмитро Бурім та ін. За заг. ред. В. Піскун. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: «Видавництво Людмила», 2018. 428 с.

⁶⁹⁵ Процик Анна. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни //Український історичний журнал.2002.№4. С.134.

⁶⁹⁶ **Биховський Григорій Борисович** (13(25). 02. 1861, м. Новгород-Сіверський, нині Чернігівської обл. – 1936, Київ) – лікар-онколог. Професор. Закінчив медичний ф-т Ун-ту св. Володимира в Києві (1889). Працював асистентом хірургічної клініки Ф. Борнгаупта. 1893–98 – засновник і керівник хірургічної лікарні. Ініціатор і головний лікар упродовж 25 р. Київської безкоштовної лікарні І. та М. Зайцевих. 1920–21 – хірург, зав. хірургічним відділом Центральної, робітничої лікарні Києва. Організував при Київському рентгенологічному, інституті онкологічний диспансер (1932; від 1934 – онколог. клініка). Очолював медичну раду т-ва «Допомога» (засн. 1922), що мало на меті виключно трудові, медичні та соціальні види допомоги найбільш вразливим верствам населення, зокрема євреям. Був головою Київського єврейського добродійного товариства. *Карамаш С. Ю.* Биховський Григорій Борисович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський,

конгресі (7 квітня 1917 р.). Відтоді і до ухвалення Закону «Про національно-персональну автономію» та Четвертого Універсалу українсько-єврейські стосунки можна охарактеризувати як **період взаємного пізнання і політичної співпраці** у вирішенні складних питань на шляху державного самоствердження українців. Соломон Гольдельман наголошував: «Жидівський національний табір був власне єдиним неукраїнським чинником в країні, й особливо в місті, на підтримку якого українці поклалися. Українці мали підстави вірити, що обіцянка завести в Україні національно-автономний лад для національних меншостей принесе їм певні симпатії в неукраїнській частині населення. На ділі, та національна автономія справді цікавила лише жидів, а решта меншостей залишалась просто байдужою до українських обіцянок»⁶⁹⁷

М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=41855.

⁶⁹⁷ Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917 – 1920. Накладом видавництва «Дніпрова хвиля». Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. С.51.

Знаковими подіями весни 1917 – січня 1917 р. стали: входження до складу УЦР 50 єврейських представників по 10 від кожної політичної партії і представлення 5 єврейських партій в Малій раді (Сіоністи, Бунд, Фарейнігте, Поалей-Ціон, Фолькспартей); спільна підготовка законів; створення 28(15) червня 1917 року виконавчого органу – Генерального секретаріату, що незабаром став крайовим органом управління на Україні. При секретареві у справах національностей назначалися три товариші (заступники): від великоросів, євреїв і поляків. Вони мали право «докладу і рішального голосу по цих справах в Генеральному секретарстві». Усі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також і мовами російською, єврейською і польською. Українська грошова одиниця гривня також мала написи трьома мовами. Також до секретаріату єврейських справ масово почали звертатися євреї, які служили в російській армії з проханням про зарахування їх до складу українського війська.

29(16) липня було затверджено Статут Генерального секретаріату. У примітці до §4 Статуту зазначалося: *«при секретареві в справах національних назначається три товариші секретаря – від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділах своєї нації мають право докладу і рішального голосу по цих справах в Генеральному секретарстві. Товариші секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради»*⁶⁹⁸. Від євреїв цю посаду обійняв Мойсей Зільберфарб – член УЦР від Єврейської Об'єднаної Соціалістичної Партії, член Малої Ради, у січні 1918 р. призначений міністром єврейських справ УНР, один із авторів майбутнього закону «Про національно-персональну автономію». М. Зільберфарб після призначення на посаду товариша генерального секретаря наголосив: *«Я вітаю вас з прийняттям великого історичного документа, який буде мати значення не тільки для Росії, але і Європи. Те, що не змогла установити культурна Європа, робимо ми. Для України випала велика честь встановити форми братерського сожителства народів»*⁶⁹⁹. Проте не все так складалося як проголошувалося у виступах. Допоки українська демократія йшла в політичному фарватері відстоювання автономії у складі федеративної Росії – єврейські політичні кола підтри-

⁶⁹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том I. 4 березня – 9 грудня 1917 р. С.182.

⁶⁹⁹ Там само.

мували її дії, а вже після проголошення III Універсалу М.Литваков – представник Фарейнігте 7 (20) листопада 1917 р. заявив: *«Прокламування української республіки може бути сприйнято так, як немов би ми рвемо на частини живе тіло Росії»*. Слід погодитися з думкою дослідниці Т. Щетиніної про те, що на початку революції національні меншини вітали Центральну Раду, але не як прообраз української держави в найближчі місяці, а як одне з громадських національних об'єднань⁷⁰⁰. А в процесі розгортання української державної організаційно-структурної розбудови їхні шляхи перестали співпадати, бо «стежка орієнтації на Петроград» увірвалася.

4 серпня (22 липня) 1917 р. О. Шульгин після обговорень компетенцій віце-секретарів видав «Припис для віце-секретарів національних справ». Відтоді віце-секретаріат ставав представницьким та адміністративним органом національної групи в межах української виконавчої влади. Остаточна юридична легалізація віце-секретарств була затверджена Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні 17(4) серпня 1917 р.

Уже у вересні М.Зільберфарб зформував три відділи «свого» віце-секретарства: загальний, народної освіти і общинних справ. 14 (1) листопада було реорганізовано уряд і віце-секретарі Генерального секретаріату міжнаціональних справ стали комісарами, тобто фактично генеральними секретарями. Ухвалення закону «Про національно-персональну автономію» 9 січня 1918 р. надавало права національним меншинам в Україні. Протоколи засідань Генерального секретаріату та Малої ради за грудень 1917 – січень 1918 р. засвідчують, що саме євреї були найбільше зацікавлені в ухваленні цього закону. Після ухвалення закону М. Литваков (ОЄСРП) піднесено зазначив: *«віднині меншості перестають бути меншостями і стають рівноправними громадянами Української Народної Республіки»*. 11(24) січня 1918 р. на засіданні Малої ради М. Грушевський зачитав IV Універсал, а секретар ради М. Єремійв оголошував прізвища членів Ради і вони відповідали. Із присутніх 49 членів Малої Ради 39 – представники українських партій, проголосували «за» проголошення незалежності України (в тому числі й представник польської соціалі-

⁷⁰⁰ *Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень – травень 1917 р.). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 1999. Вип.8. С. 21-29.

стичної партії). Четверо осіб проголосували «проти» (російські меншовики і Бунд), а шестеро – «утрималися» (партія Поалей Ціон і єврейська соціалістична робітничка партія). Представник Бунду Лібер (Марк Гольдман) свої дії пояснив так: «...то великорусское движение, которое называется большевизмом, имеет глубокие корни везде, в том числе и на Украине. И когда там, в центре России, революция будет разбита, то не погибнет ли революция и на Украине?». Такої ж думки дотримувався і секретар великоросійських справ, росіянин Д.Одинець. С. Гольдельман так описав свої враження від тих подій. «Коли ж по прочитанні Універсалу – треба собі при цьому уявити цю урочисту і разом з цим гарячково-напружену атмосферу, яка була того вечора як у залі засідання Ради, так і на переповнених народом галеріях – росіяни підняли руки проти (ці «росіяни» були здебільшого зросійщені жиди), а з ними підняли руки проти Універсалу також представники жидівського «Бунду», решта ж жидівських національних представників утрималася від голосування (представники сіоністів просто не явилися на засідання), – то ця сцена зробила на всіх присутніх українців гнітюче враження, і відповідним було реагування публіки з галерії»⁷⁰¹. Хоча така поведінка єврейських політичних партій зовсім не була показником ставлення простих євреїв до українського національного руху. Проте преса дуже швидко рознесла по всій Україні, Росії, Європі і США інформацію про ставлення єврейських політиків до проголошення незалежності України, і тим самим формувала відповідні суспільні настрої. Єврейські політики і революційна молодь в переважній своїй більшості обрали не забезпечення прав усього єврейського народу спільно з українцями в межах простору України і її розбудову як держави, а «світову революцію» з невизначеними кордонами перемог.

Розпочався інший етап у стосунках українців і євреїв – **взаємної недовіри й взаємоборювання**, який супроводжувався не лише політичною напругою та дискусіями, а й важкими наслідками не лише для політиків, а для єврейського загалу, який мало розумівся на політичній еквілібристиці лідерів. Найбільший тягар непорозуміння і випробувань ліг на плечі, за висловлюванням С.Гольдельмана, «жидівської вулиці».

⁷⁰¹ Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917 – 1920... С.53.

Соломон Ізраїлевич Гольдельман (1885-1974)

Знаковим чинником, який поглиблював протистояння в українсько-єврейських взаєминах стали єврейські погроми в містах і селах України. Породжені імперською національною політикою царського уряду в Росії, єврейські погроми не припинилися і в добу Української революції. Втомлені війною люди, намагалися спрямовувати свій негатив назовні, знайти винного у всіх своїх негараздах деінде. У секретному донесенні помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління в Стародубському, Новозибківському, Н.Сіверському, Суражському і Мглинському повітах 10 січня 1917 р. №26 доповідав Начальнику управління: *«в єврейской среде чувств патриотизма и сознания нравственного долга перед родиной искать едва ли можно. Наши войска и наши военные интересы еврейству чужды. Все круги еврейского населения к тем и другим, в лучшем случае относятся безразлично, в худшем – скрыто-враждебно, втайне лелея мысль о разгроме России, господстве немцев, почти автоматически, по их мнению, влекущем за собою отмену черты оседлости и*

уравнение в правах с остальными гражданами государства»⁷⁰². Як би критично не ставилися чиновники до євреїв 400 тис. їх служили в лавах російської армії в період Першої світової війни. Як правило, сама місцева адміністрація, різного рангу урядовці, чорносотенці й були підбурювачами місцевого населення до вчинення погромних дій щодо єврейського населення. Після лютневої революції в армійських частинах посилювалася агітація російських більшовиків, які так само підбурювали населення до різних протиправних дій у боротьбі з існуючою владою. Втомлені багаторічною війною військовики часто велися на такі підбурення й громили державні склади, поміщицькі економії й єврейські торгівельні лавки. А, оскільки, територія України була ареною воєнних протистоянь, то саме тут влада військового зі зброєю в руках часто ставала домінуючою над мирним населенням. Уже восени 1917 р. почали фіксуватися єврейські погроми в містечках України. 18 жовтня вперше на засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про єврейські погроми (м. Погребище). Було обговорено і ухвалено відозву Генерального секретаря національних справ О. Шульгина «До свідомого громадянства України». В ній зазначалося: «Сумні звістки надходять з різних частин України: крім звичайних грабіжок, пожеж та іншого, помічаються наміри утворити єврейські погроми та грабувати єврейське майно. Злочинні агітатори, користуючись темрявою народу, хочуть розпалити почуття національної ненависті, яке умілою рукою сіяли слуги царського ладу. І Генеральний секретаріат, що має карати злочинців грабіжників, не зможе сам запобігти цьому лихові, коли всі свідомі українці, в першу чергу, а разом і досвідчені громадяни інших національностей України не будуть одностайно боротися з погромами і з цією злочинною агітацією». Генеральний секретар військових справ Симон Петлюра підтримав ініціативу єврейських представників про створення єврейських дружин для самооборони. Проте представник Бунду М. Рафес вважав, що «єврейська людність повинна мати захист від органів влади на Україні, за що відповідальність мусить лежати на Генеральному секретаріаті». Такої ж думки дотримувалися і єврейські соціалісти. Проти були сіоністи. Все ж дружини самооборони були створені в деяких містах України, наприклад, в Одесі. 15 листопада 1917 р. у відозві до українських солдатів

⁷⁰² Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. К: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. С.158.

С.Петлюра писав: «Не допускайте погромів та безпорядків, а якщо ви їх допустите, то ви ганьбою покриєте славне ім'я українського війська. Ніякі погроми не повинні бути допущені на нашій землі»⁷⁰³. Під час обговорення в Малій раді Закону про створення народного війська на початку січня 1918 р. проти його прийняття виступили Є. Неронович і М.Рафес.

Після проголошення 4(17) грудня 1917 р. Ультиматуму РНК Росії УНР розпочалося військове вторгнення російських більшовиків в Україну та масовий рух за захоплення влади в її містах і містечках. Збільшовичені військові частини, що стояли на території України, посилили різні безчинства та погроми як державного, так і приватного майна. До Генерального секретаріату надходили скарги. Проте Центральна Рада в січні-лютому 1918 р. вже не мала змоги протистояти насильству над мирним населенням. Уряд УНР мусив боротися з анархією, яка охопила російську армію; формувати українську армію і водночас захищатися від вторгнення більшовиків. Саме під ту пору поширилася в Україні так звана «отаманія», коли керівники окремих загонів не підпорядковувалися центральній владі і чинили самосуди, або підбурювали населення.

Зміна форм правління в Україні не сприяла стабілізації ситуації в державі. Як уряд гетьмана Павла Скоропадського, так і Директорія УНР виявилися безсилими протистояти всезростаючому управлінському хаосу, економічній розрусі, підривній діяльності більшовицької агентури та військовому вторгненню. Особливо запекла боротьба більшовиків за Україну розгорнулася у 1919 р. Найжахливішим єврейським погромам початку 1919 р. у Бердичеві, Житомирі, Проскуріві передували намагання російських більшовиків вчинити там заколоти з метою захоплення влади. Після погрому в Житомирі в газеті «Волынская заря» 13 січня 1918 р. наголошувалося: «Попытка воспользоваться штыками для водворения коммунистического равенства, оказалась выгодной лишь профессиональным и непрофессиональным грабителям»⁷⁰⁴. Уряд УНР негайно провів розслідування вчинених погромів у Бердичеві та Житомирі. Постраждалим було виділено 3 млн. гривень компенсації.

Одним із трагічних став Проскурівський погром, вчинений військовими Армії УНР 15 лютого 1919 р. під командуванням отамана Семесенка. Було вбито 390 чоловіків, 309 жінок, 76 дітей, ще 500 осіб пора-

⁷⁰³ Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. С.220

⁷⁰⁴ Сергійчук В. Знач. праця. С.186.

нено (за іншими даними 1200 осіб). Погром був спровокований підривною діяльністю більшовиків під керівництвом Олексія Снегова⁷⁰⁵, який у той час очолював Вінницький підпільний губернський комітет РСДРП, і здійснив спробу захоплення влади. За наказом Головного отамана військ УНР була створена спеціальна слідча комісія, винуватців заарештовано, Семесенка навесні 1920 р. засуджено польовим судом і страчено. Урядом було здійснено низку заходів із унеможливлення подібних погромів. 27 травня 1919 р. Міністерством внутрішніх справ УНР створено особливу слідчу комісію для розслідування єврейських погромів на території України і злочинної агітації проти єврейського населення, виявлення винних і притягнення їх до відповідальності. В армії було запроваджено інститут державних інспекторів зі значними повноваженнями. 28 липня 1919 р. у розпорядження Міністерства єврейських справ надійшли кошти у розмірі 11460000 грн. на допомогу єврейському населенню⁷⁰⁶.

Наслідком Проскурівського погрому стала фінансова блокада УНР, рахунки були заморожені у всіх європейських банках (окрім Німеччини), а на військове майно, придбане для армії, за ініціативою американських євреїв, накладений арешт у Франції в порту Бордо. Українську валюту перестали приймати до обміну. А Бунд уже в березні 1919 р. проголосив визнання влади більшовиків. *«Владі УНР не тільки з морального, а й з матеріального боку коштували погроми дорого. Крім загального розкладу й деморалізації армії та ганебної плями на український рух і на саму владу, влада платила за погроми ще тим, що видавала значні допомоги потерпілим від погромів. Крім того, погромні ексцеси приносили також значний спад на міжнародному ринку вартості українських грошей, що дуже боляче відчував бюджет нашої держави»*⁷⁰⁷, – писав державний інспектор армії УНР Володимир Кедровський. Влада УНР засуджувала погроми як жахливе антигуманне явище в історії українського визволь-

⁷⁰⁵ **Снегов Олексій Володимирович** (Йосип Ізраїлевич Феліксон 1898 -1989), радянський партійний і політичний діяч. У 1919 році був одним з організаторів Вінницької ЧК. З лютого по травень 1919 року – голова Подільського губернського комітету КП(б)У. З 1919 року – секретар Політичної комісії 13-ї армії РСЧА. З вересня по листопад 1920 року – секретар Подільського губернського комітету КП(б)У. У грудні 1920 – лютому 1921 року – відповідальний секретар Полтавського губернського комітету КП(б)У. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁷⁰⁶ Див. Вісник Української Народної Республіки. Вінниця.1919. Ч. 28. 29 липня

⁷⁰⁷ *Кедровський Володимир*. Боротьба з погромами в Україні. Поле відчаю й надії. Альманах. Київ, 1994. С.48.

ного руху. Саме Проскурівський погром єврейські політики означили як «політичний», і відтоді розпочався перелом у ставленні євреїв до українського національного руху. Більшовицька провокація й недалекоглядність та нерозсудливість українських військових мала наслідком єврейські жертви мирного населення з одного боку, а з іншого – спрямувала більшість єврейських політиків в антиукраїнський табір.

Журнали засідань Ради народних Міністрів засвідчують, що уряд УНР засуджував погроми та вживав заходів щодо їх припинення, надавав фінансову допомогу потерпілим, проте розгортання воєнних дій протиборчих сторін на території України не дозволяли йому вчасно втілювати в життя ухвалені рішення. За поданням міністра єврейських справ П.Красного 27 травня 1919 р. було ухвалено Закон Директорії УНР про утворення Особливої Слідчої Комісії для розслідування єврейських погромів. 17 червня 1919 р. Головний Отаман військ УНР С.Петлюра надіслав коменданту тилу телеграму з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів. 17 липня 1919 р. він зустрічався в Кам'янці з єврейськими діячами. 2 серпня розповсюджено Наказ Головного Державного Інспектора про необхідність проведення роз'яснювальної роботи серед козаків про шкідливість погромів. У «Віснику Української Народної Республіки» розміщувалися статті про спільну працю українців і євреїв. 18 серпня 1919 р. на засіданні Ради народних Міністрів заслухали «Доклад керуючого міністерством Єврейських Справ про становище в Україні», яке утворилося через єврейські погроми і ухвалили низку заходів для упередження подібних ексцесів. 26 серпня оприлюднено Наказ Головної Команди Війська УНР, ч.131 за підписом Головного Отамана С.Петлюри і Начальника штабу Отамана Юнаківа, в якому вони зверталися до старшин і козацтва врахувати міжнародну ситуацію і те як погроми шкодять державі та закликами не допускати їх. 21 серпня посол УНР в Німеччині надіслав листа до МЗС про публікації закордонної преси щодо єврейських погромів. Зазначав, що інформації надходять із двох джерел «...се польські вісти з Варшави через Лондонську пресу. Друге: інформації спеціальної єврейської комісії, що переїздила недавно через Берлін до Англії з багатим матеріалом про погроми...справа погромів буде підноситися далі пляново і може відбитися голосним відгомоном, особливо в краях Антанті»⁷⁰⁸. А С.Гольдельман надіслав Міністру закордонних справ Меморандум 15

⁷⁰⁸ Сергійчук В. Зазнач. праця. С.345.

серпня 1920 р., в якому наголошував: «Для західного соціалістичного руху совіти – це авангард соціальної революції, перемога совітів проти Антанти, проти Польщі, проти України (Петлюри) – це для Зах.соціалістів – перемога соціальної революції, а тому всі, що підтримують У.Н.Р. – контрреволюціонери. Для жидівського суспільства на заході – український національний рух (знову Петлюра) і погроми не відокремлюються»⁷⁰⁹. Російські більшовики, врахувавши популярність С.Петлюри серед населення як активного діяча, котрий організував військовий спротив їхній експансії в Україні, побудували пропагандистську роботу на тезі «Петлюра-погромник», а український національний рух – «націоналістичний». І донині ці смислові конструкти продовжують жити, наприклад, у вступних статтях до описів документів в українських архівах й формувати відповідні конотації⁷¹⁰.

Практично і дотепер складним випробуванням для українсько-єврейських стосунків стало вбивство євреєм С.Шварцбардом лідера українського національного опору Симона Петлюри в травні 1926 р. в Парижі. 22 червня 1926 року Микита Шаповал, який зі значною критикою ставився до діяльності С.Петлюри, написав статтю «Трагедія Петлюри». Високо оцінюючи постать Петлюри як борця з більшовиками, він констатував: «Ті, хто направив Шварцбарда, точно розрахували дві річі: безкарність злочинцеві і дискредитація українського руху... Жидівсько московський сполучений геній намагається виявитися в нечуваному ростові жидівсько державницьких аспірацій на березі Чорного моря. Зінов'єви і інші подібні, родом з України, жиди знають куди йдуть і тому не зупиняться перед усякими засобами для поборювання українського руху. Москва буде натравлювати українців проти жидів, а жидів проти українців, щоб спаралізувати сили обох народів у взаємній воро-

⁷⁰⁹ Сергійчук В. Зазнач. праця. С.428-429.

⁷¹⁰ Наприклад, у ЦДАВО України Ф. І. має назву «Верховна Рада України». Оп. І. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. 25 грудня 1917 – 18 квітня 1918. У «Передмові» до фонду зазначено: «за прикладом трудящих Росії протягом листопада-грудня 1917 р. готували збройні сили Соціалістичної революції для розгрому контрреволюційних сил Каледіна і Центральної Ради». Щодо Директорії УНР вживається терміни: «прибійників Петлюри та інших націоналістичних банд». Тобто, при знайомстві з фондом на сайті, дослідник відразу потрапляє в полон «радянсько-російського смислового поля», а, відтак, і формування концептуального бачення не лише «Української революції», а й історичного процесу загалом. Див: URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/1-1.pdf>

жнечі і обома ними керувати»⁷¹¹. Цей прийом був дієвим упродовж багатьох десятиліть і донині лише окремі єврейські дослідники намагаються об'єктивно поглянути на українсько-єврейські стосунки у ХХ ст.⁷¹²

Окрім політичного, українсько-єврейські взаємини мають і побутовий вимір. Він пов'язаний, передовсім, із життєвими практиками окремих людей. Дя прикладу наведемо думку одного із жителів Умані – Петра Федоровича Курінного, який залишив багатий матеріал про міжнаціональні взаємини у своїх щоденниках. Так 19 лютого 1918 р. він записав у щоденнику: «У нас, в Умані, некоторое успокоение... Евреи опять сделались украинцами и куда-то девали большевистский дух... Удивительный народ!. Они приспособливаются ко всему... Как только появились большевики, евреи тот час сделались большевиками... Даже газеты сделались большевистскими... Читатъ их противно было, а когда большевики удрали, евреи сделались настоящими украинцами... Опять обсуждаются вопросы устройства жизни на манер украинизации и т.п. и деньги украинские пошли в ход, и появились покупатели и оживления, а то жизнь при большевиках, как в стране занятой врагом, было прекратилась»⁷¹³. Тобто, людина, яка багато років поспіль спілкувалася з євреями в Одесі, Умані, помітила одну з характерних рис – ставати на бік переможців і продовжувати займатись поточними справами. Окрім того, у щоденниках періоду революції П. Курінний констатує й факти підтримки єврейською молоддю більшовиків, як наприклад І.Кулик, який став комісаром, та інші. На взаємини українців і євреїв вплинули також негативні практики пов'язані із перебуванням Червоної армії⁷¹⁴ та реквізії майна, здійснювані повсякчас, хлібозаготівлі початку 1920-х рр., переселенська практика.

Державний переворот 29 квітня 1918 р., прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського, діяльність німецької адміністрації на теренах

⁷¹¹ Шаповал Микита. Трагедія Петлюри. ЦДАВО України Ф.3563. Оп.І.Спр. 60. Арк. 136 – 137.

⁷¹² Гомельський Алік. Єврейсько-українські відносини. ХХ сторіччя. Київ: Видавництво «Український пріоритет», 2021. 264 с.

⁷¹³ Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918 – 1929 рр.). /за ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. С. 30.

⁷¹⁴ У 1918 р. кореспондент газети «Лондон Таймс» (The Times) в Росії Роберт Уїлтон склав таблицю, в якій зазначено, що в той час було 384 комісари в тому числі 2 негри, 13 росіян, 15 китайців, 22 вірменина і понад 300 євреїв, в тому числі й вихідці із США. Див.: U.S. National Archives. (1919). Record Group 120: Records of the American Expeditionary Forces, June 9.

України поглибили протистояння між центральною владою і місцевою. Бандитизм і партизанщина стали одним із дієвих знарядь російських більшовиків для дестабілізації і захоплення влади в Україні. Аналізуючи Агентурні відомості, які надходили в «Освидомительный отдел» Департамента Державной варты Министерства внутренних дел о настроениях населения Украинской Державы», засвідчуємо напружену ситуацію не лише в прикордонній з Росією зоні, а й по всій Україні. Так у зведенні за 5 серпня 1918 р. по Харківській губернії зазначено: *«Арестована прибывшая из Москвы Хася Абрамовна Залкинд, соквартирантка скрывшейся Романы Давыдовой Вольф, прибывшей две недели назад из Чернигова; найдены в квартире 30.500 рублей и мандат, подписанный Юрием Коцюбинским с печатью «Военного секретарства рабоче-крестьянского правительства Украины», согласно которого все прибывшие в «Центральный революционный комитет» должны давать отчет предьявителю его, обнаружены связи с Черниговом»*⁷¹⁵. Участь євреїв у підпільній діяльності проти УНР, в більшовицькому уряді в Україні викликало неґації у різних українських середовищах.

Зміна більшовицької тактики щодо опанування України також значною мірою залежала від участі євреїв у пропагандивній роботі як тих, хто був знайомий із специфікою місцевого життя. Під час другого наступу російських більшовиків на Україну (грудень 1918 – перша половина 1919 р.) було широко використано тактику створення повстанських загонів. Проте, як виявилось, просування їх на територію України, а також частина перекинчиків, як наприклад Ничипір Григор'єв зі своїм військом, зіткнувшись із реаліями більшовизму, розпочали антибільшовицькі виступи. Так «Сводка №1 центрального бюро звязи и информации при наркомвоен Украины за время от 31.03 по 17.04. 1919 г.» констатує стан більшовицького війська на різних напрямках. Для прикладу зачитуємо одну із характеристик групи військ Київського напрямку. *«Богунский полк. Во время организации и борьбы с гетьманщиной полк был очень хорош, как в боевом, так и в моральном отношении. Но по мере встречи с контрреволюционным мещанством в местечках и кулацких селах, к нему стал прививаться в сильной степени антисемитизм. Большая часть красноармейцев потеряла доверие к комиссару полка,*

⁷¹⁵ Архів Української Народної Республіки. Міністарство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варты та політичної інформації (1918 – 1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С.28.

как к еврею. Борься с этим нет возможности. Когда полк стал пополняться жителями Киевской губернии антисемитизм стал усиливаться.

Политотделом в ответ на срыв «жидовских» кокард было выпущено воззвание, объясняющее значение звезды. Большое влияние, знаки стали одеваться»⁷¹⁶. А в Бюлетені № 22, 24 квітня 1919 р. давався аналіз діяльності «банди Зеленого». Констатувалося поміж іншим і таке: «Крестьяне сочувствуют зеленоцам потому, что их пугает коммуна. Все стоят за Советскую власть, но никто не признает коммуны. Зеленцы также борются против того, что в стране с 80% украинского населения у власти находятся не украинцы, а жидаы, великороссы, латыши. По словам начальника гарнизона г.Ржищева, зеленцы скорее готовы пригласить союзников, чтобы при их помощи добиться самостоятельной Украины, чем подчиняться «Российским и жидовским комиссарам»⁷¹⁷. Подібне становище констатувалося в Гостомельській волості, Васильківському повіті та різних армійських частинах. Явище набуло значного розмаху після повстання Н.Григор'єва в травні 1919 р. Так, що «Совет рабоче-крестьянской обороны Украины» 10 травня засудив дії Н.Григор'єва і ухвалив: «1) Григорьев и его ближайшиие сотрудники объявлены вне закона; 2) каждый гражданин Советской Украины и в частности каждый красноармеец обязан расстрелять их на месте; 3) всякое оказание помощи Григорьеву будет караться вплоть до расстрела; 4) по отношению к социалистам-революционерам, активистам и независникам активистам объявляется красный террор. Председатель ВЦИК Петровский Председатель РК обороны Раковский. Члены Совета : Бубнов, Жарко, Иоффе, Подвойский, Пятаков»⁷¹⁸. А 29 травня 1919 р. ухвалено рішення «О чистке полков». «Бригада Богунского. Пока не трогать, а освидетельствовать ее на месте, послав туда надежных людей. Сделать это поручается наркомвоен т. Подвойскому в 24 часовой срок»⁷¹⁹.

Національне питання постало на Україні у всій гостроті та протиріччях. Цікаво, що саме в цей час надруковано працю Василя Шах-Рая і Сергія Мазлаха (Робсман Сергій Михайлович) «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (січень 1919). Праця вийшла в Саратові, куди оби-

⁷¹⁶ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 119. Арк. 18 зв.

⁷¹⁷ Там само. Арк.23.

⁷¹⁸ Там само. Спр. 109. Арк. 17-17 зв.

⁷¹⁹ Там само. Спр. 109. Арк. 36.

два евакуювалися після наступу німців у 1918 р. Головна ідея праці – усамостійнення більшовицької України й рівноправні стосунки з Росією. Іван Майстренко у передмові до другого видання праці в 1967 р. назвав В. Шахрая «винахідником українського більшовизму»⁷²⁰. Дискутуючи з Леніним про неправильність стратегії і тактики більшовиків у вирішенні національного питання в Україні, вони розробили своєрідний «план». Їхня ідея полягала в тому, як перехопити у націонал-демократів бренд самостійництва, враховуючи жагу українців до побудови самостійної держави. Наголошували, що *«для розуміння характеру і тенденцій українського революційного руху революційні роки 1917 і 1918 мають незрівнянно більше значіння, ніж навіть увесь попередній рух на протязі століття»*. *«Щоб боротися з німцями ми мусили визнати Самостійність України»*, бо російські більшовики *«проспали український рух»*. Окупація України мала величезне значіння для об'єднання Наддніпрянщини з Галичиною і в той же час розрив зв'язків з Росією. *«Відрізана від України селянська північ попадає майже в безвихідне економічне становище»*⁷²¹. І покроковий план як через боротьбу за самостійну Українську Східно-Робітничо-Селянську республіку взяти владу в свої руки. Самостійна комуністична партія, відсунення від політичного впливу тих, хто не підтримує ці ідеї, «переконувати кожним своїм кроком, кожним своїм вчинком, кожним своїм «словом» російський пролетаріат і український пролетаріат, що український народ є, що українська мова є і вона майже нічим не відрізняється від інших «інтернаціональних» мов, навіть тим, що вона здається незрозумілою для тих, хто її не знає». *«Не треба боятись бути навіть «шовіністами»*. *Перевести в життя тезіс Петлюри: на всьому світі селяне й робітники стали панами»*. *«Здійснити на ділі, а не на словах самостійність і незалежність Української Східно-Робітничо-Селянської Республіки»*⁷²². І, зрештою, важливий акцент. *«Українська Комуністична партія (більшовиків) потрібна для того, аби вести боротьбу у себе вдома, на Україні з власними «націоналістами», «шовіністами», прихильниками єдності ріжних класів українського громадянства»*⁷²³. Тобто, боротьба проти української нації, що потужно зая-

⁷²⁰ Див. Мазлах Сергій і Василь Шахрай. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Друге видання. Вид-во Пролог, 1967. С.13.

⁷²¹ Мазлах Сергій і Василь Шахрай. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Саратов, 1919. С. 25-34.

⁷²² Знач. праця. С. 87-88.

⁷²³ Знач. праця. С.89.

вила про себе в період революції. Окрім того, в праці проглядається яскрава тенденція увіходження в геополітичні проблеми й яскраво виражений антиамериканізм. Книга була видана тиражем 10000 примірників. Цікавою є доля авторів. Уже 9 березня 1919 р. їх виключили з партії. Книга вилучена. Проте вже 15 березня С.Мазлах працював у радянських установах Полтави, а 7 жовтня 1919 р. його відновили в партії за особистою заявою. В.Шах-Рай виїхав на Кубань, і там за невідомих обставин загинув. С.Мазлах пристосувався до радянських реалій і вже не реагував на урізання прав УСРР. Працював на Україні, а потім у Москві. 25 листопада 1937 р. С.Мазлаха звинувачено в українському націоналізмі й страчено у Москві⁷²⁴.

Упродовж 1919 – 1920 рр. на території України єврейські погроми здійснювали різні ворогуючі армії та анархістські загони під орудою отаманів, а влада в містечках змінювалася по декілька разів. Головними причинами проявів антисемітизму в період Української революції були такі: 1) політичне протистояння українських і єврейських партій у визначенні майбутнього України і долі єврейського населення в ній; підтримка єврейськими політичними партіями (зокрема партією «Бунд») російських більшовиків на початку 1919 р.; 2) військова інтервенція російських більшовиків та ведення воєнних дій іншими арміями; 3) конкуренція в торгівельно-економічній сфері, оскільки в часи революції український кооперативний рух за підтримки держави набув широкого розмаху та охопив різні сфери життєдіяльності українців; 4) історична пам'ять про «кривди», підживлювана пропагандою з різних політичних кіл і використовувана для пошуку «винних і ворогів»; 5) побутовий вимір негативних практик у стосунках.

Радянська влада застосувала тактику «м'якої дії» щодо представників національних меншин, взявши їх у союзники в процесі опанування України. Для контролю за проведенням національної роботи в Україні при ЦК КП(б)У було створено національні відділи пропаганди та агітації. Єврейську секцію очолював М.Альтшулер. Так само єврейська секція була утворена при Наркомпросі. 22 липня 1920 р. Косіор направив листа до єврейської секції в Наркомпрос, в якому наголошувалося: *«По имеющимся у нас данным в Киеве до сих пор не*

⁷²⁴ Детальніше про життєвий шлях С.Мазлаха див.: Юренко О.П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією. Київ-Полтава, 1992. С.228-241.

організована евсекція при Губнаробразе. Предлагаем вам принять меры к немедленной организации такой секции. При организации этой последней следует сговориться с Губкомом о делегировании в нее соответствующих партийных работников»⁷²⁵. Тобто, створювалися повністю підконтрольні партії органи. До того ж, враховували фактор партійного різнобачення стосунків із РКП(б) і КП(б)У єврейських політичних партій. Особливе ставлення було до ЄКП (Поалей-Ціон). Воно виражалося у стримуванні, але не повній забороні діяльності. Про це свідчать деякі документи. Так 21 липня 1920 р. Косіор направив листа «В Воениздат. Тов.Алгасову» в якому наголошувалося: «Согласно решения последней конференции Евсекции РКП, развития агитации ЕКП(Поалей-Цион) считается нежелательным, как способ привития в еврейских рабочих массах сионистских идей под коммунистическим знаменем, поэтому следует воздержаться от разрешения издания ЕКП журнала «Накануне».

Лозунги в связи с польским наступлением были уже изданы на еврейском языке Харьковским Губпаркомом, т.о. издания лозунгов ЕКП считаем излишним»⁷²⁶.

Ще в травні в політвідділ «РВС Югозападфронт» зверталися з запитом про те, чи правомірним є створення Єврейського комуністичного союзу, окремого від створюваного більшовиками. Косіор 11 червня 1920 р. написав листа-відповідь: «Организованный теперь во многих местах Украинский Еврейский Союз молодежи, отколовшийся от еврейского союза рабочей молодежи, находившегося все время под идейным руководством нашей партии ...Вышеупомянутый самостоятельный союз молодежи находится под фактическим руководством ЕКП (Поалей-Цион) и отношение нашей партии к тому союзу такое же как к партии «Поалей-Цион» вообще. «Мы ведем идейную борьбу, не преследуем их»⁷²⁷. Якщо з українськими політичними партіями більшовики розправилися вже на початку 1920-х років, то сіоністські молодіжні організації продовжували свою діяльність. А офіційно заборона діяльності сіоністської партії «Поалей Ціон» здійснена в 1928 році.

Таке ставлення влади створювало напругу у міжнаціональних стосунках, робило суспільний простір України піддатливим для маніпуля-

⁷²⁵ ЦДАГО України. Ф.І. Оп. 20. Спр. 159. Арк.26.

⁷²⁶ Там само. Арк.156.

⁷²⁷ Там само. Арк. 185.

цій, малодієвим до опірності й боротьби за справедливість. Закладало підґрунтя для формування своєрідної «травмованої ідентичності».

Польське питання в Україні

Польське питання в Україні тісно пов'язане з двома основними чинниками: з одного боку боротьба поляків за відновлення своєї держави, яка продовжувалася усе XIX століття й ознаменувалася двома повстаннями проти державної влади Росії, а з іншого – польська займанщина на Правобережжі та міжнаціональні конфлікти з поляками в Галичині на економічному та політичному ґрунті. Не вдаючись в особливості розгортання польського національного руху в Російській імперії зауважимо декілька визначальних особливостей, які були притаманні полякам й визначали їхню ідентичність.

Максим Славінський помітив одну важливу річ, яка характеризувала польський соціум в підросійській Україні в другій половині XIX ст. *«Втративши свої школи, примушені були поляки своїх дітей посилати до російських шкіл, бо ж не всі з них могли виряджати дітей своїх за кордон, а до того ж ще й дипломи закордонних шкіл не мали в Росії сили. Поляки спочатку вчили їх дома польської мови й усіх предметів на польській мові. І лише після того, як у дитячому інтелекті була закладена солідна національна база, дітей учили мові російській. Вживаючи скрізь, – і дома, і де тільки можна було, -мови польської; дітей привчали дивитися на мову російську, як на чужу, накинута ззовні, – таку, що її треба знати, але одночасно вживати її слід тільки там, де це зовсім необхідно. Російщина для поляків на Україні була завше й скрізь цілком чужим елементом і це москвини, росіяне і зросійщені відчували кожного разу, коли їм доводилось мати діло з поляками»*⁷²⁸. А щодо української мови, то для більшості поляків *«українська мова була, так мовити, другою рідною мовою, і вони прекрасно нею говорили»*.

Генрик Юзевський, поляк, котрий народився в Києві у 1892 році, і свою молодечу активність проявляв на початках XX ст. досить чітко наголосив про самовизначення й світогляд представників своєї нації. *«Про поляків, котрі проживали в Юго-Западном крає, Росія знала, що це не росіяни, навіть не напівросіяни. Польський світ – це окрема реальність, інша, принципово відмінна, певною мірою Західна Європа, зі своєю тисячолітньою історією, традиціями повстань, католицизмом. Серед*

⁷²⁸ Славінський Максим. Зазнач.праця. Арк.9.

инородцев Російської імперії поляка вважали винятково важким, ним складно управляти. Були щоправда, угодовці (польське угруповання, утворене після 1882 р., проголошувало необхідність лояльності щодо російського окупанта з метою збереження національної самобутності), котрі загальної ситуації не змінювали»⁷²⁹. Для поляків українська територія не була чужиною і Юзевський наголошує на «польському акценті» тогочасного українського життя. І якщо для нього українського питання до 1917 року не існувало як такого, то особливо вразила після повернення з заслання (з Саратова) у червні 1917 р. обстановка в Києві. «Якщо людині суджено переживати речі неймовірні, що межують ся з дивом, то саме «дивом» можна назвати те, що я побачив у Києві. Перед очима ще стояв Юго-Западний край, у якому я народився й виріс, російська реальність, інертна маса українського села, повністю русифікована місцева інтелігенція. Повернувшись, виявив я Київ українським, столицею Української держави з власним урядом, парламентом, адміністративним апаратом. Зникло трьохцветное знамя, на його місці возвеличувався блакитно-жовтий прапор... Україна воскресла до незалежного існування, як фенікс із попелу мотлоху реальності Юго-Западного края»⁷³⁰

У період революції польське питання в Україні мало декілька виявів, що вирізняються за територіальним чинником. В Наддніпрянщині з початком революції воно характеризувалося: зростанням активності політичних партій і громадських організацій; розширенням впливу римокатолицького костелу і розбудовою мережі освітніх закладів⁷³¹. Польська меншина Наддніпрянщини, яка на 1917 рік нараховувала близько 1 млн. осіб, характеризувалася високим рівнем освіченості, соціальним статусом (близько 20% були дворянами), глибинністю урбанізації, соці-

⁷²⁹ Юзевський Генрик. Замість щоденника / пер.Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи: післяслово Марека Запура; за заг. і наук.ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С.90.

⁷³⁰ Юзевський Генрик. Зазнач праця. С. 94-95

⁷³¹ Упродовж березня – червня 1917 р. чисельність польських громадських організацій та їх регіональних представництв зросла із 30 до 230. Загальна чисельність початкових, середніх і вищих польських навчальних закладів протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. зросла із 287 до більш ніж 1350, а учнівства та студентства – із 15,9 до щонайменше 87 тис.осіб. Детальніше див.: *Потапенко Максим. Польський» 1917 рік в Україні*. In: М. Apollo, М. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects*(pp. 424-441). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/4036/20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

альною комунікативністю та рівнем самоорганізації. Уже 6 березня 1917 р. було створено Польський виконавчий комітет на Русі, який відстоював інтереси польської меншини та право на самоуправління. Від початків революції польські політичні й громадські діячі хоча й співпрацювали з представниками українського національного руху, проте неоднозначно ставилися до проголошення незалежної держави українцями, оскільки й самі претендували на їхній простір. Польські політики входили до складу Центральної ради. У структурі Генерального секретаріату при секретареві у справах охорони прав національних меншостей заступником із польських справ (віце-секретарем) став Мечислав Міцкевич (з 25 січня по 28 квітня 1918 р. – міністр польських справ). 11 січня 1918 р. представник польської соціалістичної партії в Малій Раді проголосував за IV Універсал. Поляки в своєму загалі підтримували боротьбу українців за незалежність. Польські політичні діячі співпрацювали з урядом УНР, а два представники Станіслав Стемповський і Генрик Юзевський входили до його складу за часів Директорії УНР. Генрик Юзевський, киянин за місцем народження, про свою роботу як українського урядовця писав: *«Я був поляком – довіреною особою Польщі. Поляком, українським віце-міністром, довіреною особою України. Я не був ані «інструментом» Польщі в українському уряді, ані «агентом» або «шпигуном». Польща могла мені довіряти. Не менше на мене могла покладатися й Україна»*⁷³².

Найбільшим виявом співпраці наддніпрянських українців у боротьбі з російським більшовизмом стало підписання Варшавської угоди 21-24 квітня 1920 р. так званої «союз Пiлсудський – Петлюра»⁷³³. І хоча представники УНР в тогочасних умовах наразилися на критику зі сторони деяких наддніпрянських⁷³⁴ та західноукраїнських політиків, і сам договір був «ситуативним і нерівноправним» все ж він дозволив продовжити боротьбу із російським більшовизмом й призупинив військову інвазію російських більшовиків у Західну Європу.

⁷³² Юзевський Генрик. Замість щоденника / Генрик Юзевський : пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура; за заг. і наук. ред Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2027. С. 108.

⁷³³ Детально джерела (українські й польські) щодо переговорного процесу й реакції на підписання угоди див.: Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały. Redakcja Jan Pisulinski Witalij Skalski. Warszawa – Kijow. 2020. 432 s.

⁷³⁴ Піскун Валентина. Ставлення Наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди. Przegląd Wschodni. 2020. T. XVI. Z. 1 (61). S. 61-76.

Дещо інакше українсько-польські стосунки склалися на західно-українських землях, де конкуренція між поляками й українцями розгорнулася на політичному, економічному й військовому напрямках. Передумовами українсько-польського конфлікту були: активізація польських політичних сил, головно національних демократів, які не сприймали український національний рух на Галичині, вороже поставилися до прагнень українців; численні публікації кінця XIX – початку XX ст. в яких пропагувалася «вищість» польської державно-політичної культури над українською; плекання національних традицій про велич Речі Посполитої та її місійність, бачення майбутнього Галичини. І хоча все це підсилювало патріотизм поляків, проте водночас і загострювало міжнаціональні протиріччя.

Так приміром «У травні 1903 р. у Львові відбувся «всепольський національний з'їзд політиків», на який прибуло понад 800 представників польських політичних партій з усіх польських дільниць. Схвалені на ньому документи містили цілком зрозумілі завдання відбудови «історичної Польської державності». Центром державницьких змагань оголошували Галичину. Однак про українців навіть не згадували»⁷³⁵. Таке ставлення до українців викликало непорозуміння. Особливо вони загострилися на питанні бачення майбутнього Галичини. Польський політичний табір апелював до «історичного права належності цих земель до Польщі, а українській ставив на перший план право українців на національне самовизначення в межах «етнічного розселення українців». Під ту пору спільними зусиллями наддніпрянців і галичан було здійснено значний науковий прорив в обґрунтуванні існування й розселення українців: праці М.Грушевського, С.Рудницького та ін.

Національна політика в дуалістичній імперії полягала у стримуванні протиріч та відповідній реакції на тиск із боку тих чи інших національних громадських рухів та їх лідерів. Як наголошує І. Монолатій: *«Галицьке зрівняння» 1914 р. доцільно трактувати як провінційну модель політичної співпраці між поляками й українцями, що вбудовувалася в систему австро-угорського дуалістичного федералізму, або ж як своєрідний міжнаціональний “modus vivendi”, покликаний урівноважити*

⁷³⁵ *Запекільняк Леонід.* Українсько-польський конфлікт у 1918 – 1923 роках і спроби його поладження. *Записки наукового товариства імені Шевченка.* Т. ССLXXIV: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2021. С.529. URL: https://ntsh.org/sites/default/files/zapyskyntsh_2021.pdf.

*політичну систему на крайовому рівні. Сеймову виборчу реформу 1914 р. можна вважати результатом польсько-українського політичного діалогу, але аж ніяк не фактом польсько-українського міжнаціонального примирення у Східній Галичині. У зв'язку з початком Першої світової війни "Галицьке зрівняння" 1914 р. так і не відбулося, а тому не змогло покращити ступінь політичної інтегрованості української спільноти*⁷³⁶.

Із початком війни поляки, розділені імперіями, розпочали боротьбу за відновлення держави, використовуючи нові міжнародні обставини й можливості. 16 серпня 1914 р. у Кракові було проведено нараду всіх польських партій Галичини й створено Національний Комітет Народовий (НКН) – єдиний політичний центр для представництва польських національних інтересів під час війни. Комітет оголосив війну Австро-Угорщини і Німеччини проти Росії війною за відновлення Польщі. Також до його компетенції входило представлення національних інтересів тих частин польського народу, які перебували у складі Росії. Окрім того, Комітет ініціював створення Польських легіонів, які під проводом соціал-демократа Ю. Пілсудського мали допомогти Центральним державам у визволенні Польщі з-під російського володарювання. У змагання за поляків вступила і Росія. Маніфестом головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 13 серпня 1914 р. до польського народу оголосила свою воєнну мету – визволення польських земель з-під панування Австрії та Німеччини й утворення об'єднаної Польщі як окремої державної одиниці під владою російського царя. У листопаді 1914 р. в Парижі було створено Польський національний комітет, в якому провідну роль відігравали національні демократи й очолював його Р.Дмовський. За цим комітетом стояла не лише Росія, а й зацікавлена Антанта. Тобто, поляки розпочали роботу в тому числі й у протиборчих таборах. Це засвідчує про високий рівень почуття національної відповідальності польських політиків і їхнє стратегічне мислення.

Перед українцями Галичини в період війни постало декілька стратегічних і тактичних завдань, які так чи інакше конкурували як на власному терені, так і в міжнародній opinio з поляками і їхніми планами відновлення Польщі. Конкуренція за впливи й ресурси породжувала міжна-

⁷³⁶ *Монолатій І. "Галицький" компроміс 1914 року: старт чи фініш українсько-польського примирення? Незалежний культурологічний часопис "І". Україна–ЕС: Транскордонна Галичина. Б. м., 2010. Ч. 64. : URL: <http://www.ji.lviv.ua/n64texts/64-zmist.htm>*

ціональний антагонізм. Тим більше, що політика Австрії щодо українців не вирізнялася прихильністю, а під час війни їх ще й почали звинувачувати в русофільстві. Почуття національної дискримінованості в середовищі галицьких українців значно загострилося внаслідок проголошення 5 листопада 1916 р. імператорами Німеччини та Австро-Угорщини декларації про відновлення польської державності, яке мало відбутися частково за рахунок українських етнічних земель. Українці розпочали протест, – направляли у всі державні австрійські інстанції листи. Також галичани створили Головну Українську Раду, яка маніфестом від 3 серпня 1914 р. закликала український народ стати до боротьби на боці Центральних держав за визволення України. До них також приєдналися, об'єднані в Союзі визволення України, наддніпрянці, які наголошували, що воєнний розгром Росії уможливить визволення і самостійність України.

Падіння царського режиму в Росії, розгортання там українського національного руху, створення Української Центральної Ради, проголошення незалежності УНР і визнання права суб'єктності на міжнародній арені (Берестейський мир) вплинули на перебіг політичних подій на Західноукраїнських землях і пришвидшили процеси політичної самоорганізації. Створення 18 жовтня 1918 р. Української Національної Ради, проголошення 19 жовтня намірів про об'єднання всіх українських земель у єдину державу; передача влади у Львові 1 листопада 1918 р. Українській Національній Раді; створення 11 листопада 1918 р. уряду Державного секретаріату, а 13 листопада ухвалення тимчасового Основного Закону, де закріплювалася назва Західно Українська Народна Республіка, прапор, герб, окреслювалася її територія. *«Стоячи на становищі самоозначенні народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє: I. Ціла етнографічна українська область Австро-Угорщині, а з окрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцілну українську територію. II. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава»*⁷³⁷. Президентом обрано Євгена Петрушевича. Незалежність Польщі проголошена 11 листопада 1918 р.

⁷³⁷ Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007300-18#Text>.

Поляки апелювали до «історичної Речі Посполитої» і її прав на українські землі. Польські політики не хотіли змиритися з втратою Львова й свого впливу на цих територіях. Спроби провести переговори між представниками обох таборів у Львові і в рамках конференції в Парижі не мали позитивного результату⁷³⁸. Внаслідок масованого наступу польських військ на Галичину уже в липні 1919 р. її територія була ними окупована.. М. Литвин наголошує, що це був «конфлікт двох новонароджених держав – Західно-української Народної Республіки і Польщі за територію від Сяну до Збруча, де українці становили більшість (окрім великих міст та частини містечок, де переважали євреї або поляки)... Де-факто українсько-польська війна тривала дев'ять місяців – з 1 листопада 1918 р. до 16 липня 1919 р., переходу уряду ЗУНР і Галицької армії через Збруч до Кам'яця на Поділлі – тогочасної тимчасової столиці Української Народної Республіки. Де-юре українсько-польське військово-політичне протистояння тривало до 14 березня 1923 р., коли Рада Послів у Парижі ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під політико-адміністративне управління Польщі і визнала новий польсько-радянський кордон»⁷³⁹. Але вже з березня 1920 р. в офіційному діловодстві запроваджено термін «Малопольська Вихідня». Польському урядові пропонувалося надати Галичині права автономії, що так і не було здійснено.

Осмилення спільності загроз під ту пору не стало настільки усвідомленим обома народами, щоб стати пліч опліч у боротьбі за свободу. Кожна нація виконувала своє «домашнє завдання». Підписання поляками Ризького мирного договору у березні 1921 р. знаменувало визнання суб'єктності Української Соціалістичної Радянської Республіки. Разом із тим розпочалося змагання між Польшею і СРСР за впливи на українців Галичини і Волині з одного боку та на поляків в УСРР з іншого. Втягування в «радянський простір» і підбурювання свідомості шляхом підживлення історичних «кривд» давало можливість більшовикам зіштовхувати інтереси одних із іншими і в такий спосіб домінувати.

⁷³⁸ Детальніше про хід переговорів див.: *Зашикільняк Леонід*. Українсько-польський конфлікт у 1918 – 1923 роках і спроби його полагодження... С.529 – 533.

⁷³⁹ Див.: *Литвин Микола*. Українсько-польська війна 1918-1919 рр.: генеза, хід, геополітичні наслідки. В кн. *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918 – 1920 / За редакцією Тадеуша Кшонстка*. Варшава. Vıpart, 2010. С.161 .

Російське питання в Україні

Перша світова війна, неспроможність влади вміло й вчасно реагувати на виклики, спричинили дезінтеграційні процеси в імперській Росії. Намагання російських монархістів і лібералів упродовж березня – жовтня 1917 р. утримати цілісність Росії й знизити революційний поступ мас не мав успіхів. Український національний рух, який своєю самоорганізованістю й толерантністю до іншого підточив сутнісний зміст росієцентричності як в Україні, так і за її межами.. Протистояння російської імперської системи й українського національного руху, що тривало з середини ХІХ ст. базувалося переважно на культурництві, а відтак, у свідомості російських політиків утрадиційнилося ставлення до нього як до меншовартісної опозиційності. Адже імперія мала завжди інструменти і для непокірних – в'язниці й шибениці, і для лояльних – державні посади, фінансові вливання, прямий підкуп тощо. Проте, влітку й восени 1917 р. російські політики не врахували «ритму доби». Анна Процик влучно окреслила ставлення однієї з політичних партій тогочасної Росії до національного питання. «На початку ХХ ст. Російська конституційно-демократична партія – була можливо найбільш наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніколи не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури, повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей»⁷⁴⁰.

Самоорганізація українців у березні – квітні була приголомшливою не лише для місцевого обивателя, а й для російських політиків. У пошуках національного порозуміння українці запропонували росіянам (російським політикам) переговори як засіб для вирішення проблем, що все з більшою силою тиснули на Тимчасовий уряд. Паралельно з переговорами українські політичні діячі використовували принцип самоорганізації на демократичних засадах: шляхом проведення з'їздів громадських інституцій і виборів. 30 травня 1917 р. була опублікована *«Доповідна записка делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдат-*

⁷⁴⁰ Процик Анна. Російський імперіалізм і Україна в добу революції і громадянської війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Protsyk_Anna/Rosiiskyi_natsionalizm_i_Ukraina_v_dobu_revoliutsii_i_hromadianskoi_viiny.pdf

ських депутатів з питань автономії України» в ній наголошувалося на тому, що в Києві розпускаються різні неправдиві чутки про український національний рух. Підкреслювалося також і те, як глибоко в'їлася «ідея національного панування на Україні російського народу, ідея господаря-власника в свідомість навіть демократичних елементів... Ніякі заперечення українців не можуть побороти це розбурхане національне почуття хазяїна, якому хочать нанести удар з боку підвладної до цього часу національності, вдарити самим фактом існування її, її зростаючої організації і натурального (а не насильного) витіснення з позицій пануючих»⁷⁴¹. Як виявилось витіснення росіян з «позицій пануючих» на Україні об'єднало у боротьбі проти українців і російських більшовиків, і прибічників відродження монархічної Росії. На думку М.Лазаровича, – «опір російської меншини автономізації України більше базувався не на ідейній, а на прагматичній основі, адже росіяни були фактичними господарями України»⁷⁴². На мою думку, слід також враховувати й ідейний чинник, оскільки «ідея великої Росії» як конструкт політичний й ідеологічний базується не лише на прагматичній соціальному, культурному й господарському посіданню, а й на триманні в путях російської ідентичності насельників простору від «Карпат до Владивостоку», про що будуть дискутувати з українцями й євразійці в еміграції.

Уже з перших днів революції склалися особливі стосунки між лідерами українського національного руху та представниками російської імперської нації, як тими, хто захищав Росію імперську, так і тими, хто прагнув збудувати в Росії новий лад. Важливою ознакою Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків (РСДРП (б); з березня 1918 р. РКП (б)) було те, що вона складалася не лише з росіян за походженням. До її складу входили представники різних етносів, проте спільними ознаками для них були: російська мова, як мова держави і мова спілкування, російська культура, як своєрідна світоглядна домінанта, жага захоплення влади в Росії і встановлення диктатури пролетаріату та трудового селянства, неприйнятність української мови і самостійності Української держави. Упродовж березня – грудня 1917 р. ставлення російських більшовиків до українського руху різко змінилося: від повної підтримки – до широ-

⁷⁴¹ Там само. С.95

⁷⁴² Лазарович Микола. Українське державотворення 1917 -1921 рр. крізь іноетнічну призму: на прикладі російської національної меншини. Межибіж. Науковий вісник з проблем національної історії та пам'яткознавства. 2017. № 1. С.68.

комасштабної війни. Від толерування й участі в діяльності УЦР – до голосування в Малій Раді проти проголошення незалежності УНР. Причинами цього стала еволюція українських політичних діячів від автономії, через федерацію – до незалежності.

Практично ці ж самі фактори були характерними й для прибічників промонархічної Росії й визначали їхнє негативне ставлення до українського руху. Недаремне один із їхніх лідерів в Україні Василь Шульгин⁷⁴³ у березні 1919 року переконано писав В.Маклакову: *«Принцип Единая Россия – до известной степени преемлется и большевиками, которые недавно выбросили разного рода мазепинцев из Киева. Не думайте, пожалуйста, что мы, киевляне, очень огорчены этим. Наоборот, мы определенно предпочитаем большевиков украинцам, ибо украинцы те же самые большевики, со всеми теми методами управления и террором, только с бесплатным прибавлением проклятой украинской мовы, от которой делается разлитие желчи у всех, кого не успели перестрелять галицийцы. Поэтому, если нас думают спасти от большевиков при помощи украинцев, то мы категорически отказываемся»*⁷⁴⁴.

У чому ж полягала неприйнятність українського національного руху. Передовсім у знищенні ним преференції на російськість в Україні. До революції російська мова панувала у всіх сферах: державно-управлінській системі, освіті, побуті, культурі. Українська мова і українська державність руйнувала не лише імперськість як таку, а й потужно впливала на фінансову прибутковість різних сфер життєдіяльності росіян.

⁷⁴³ **Василь Віталійович Шульгин** (13 січня 1878, Київ – 15 лютого 1976, Владимир, Росія) – правник за освітою, публіцист, видавець (газета «Киевлянин»); депутат Державної Думи Росії (II, III, IV (1907 – 1917 рр.); політичний діяч, один із ідеологів і організаторів Білого руху за відновлення монархії в Росії. З 1920 р. в еміграції. У січні 1945 р. заарештований радянськими військами в Югославії, вивезений до Москви і засуджений на 25 років ув'язнення. У 1956 р. достроково звільнений. Жив у Володимирі. Автор низки публіцистичних праць: «Об антисемитизме в России» (1929); «Что нам в них не нравится?» (1930), «Украинствующие и мы!» (1939) та ін. За негативне ставлення до євреїв його вважали антисемітом. Його перу належать спогади: «1920-й год» (1921); «Дни» (1927). Див.: *Ясь О.В. Шульгин Василь Віталійович // Енциклопедія історії України: у 10 т. редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т.10: Т-Я С.666.*

⁷⁴⁴ Спор о России: В.А. Маклаков – В.В. Шульгин. Переписка 1919 – 1939 г. /сост. вст. ст., примеч. О.Б. Будницкого. С. 46.

Особливістю «російського питання» в Україні було й те, що носіями російськості були не лише росіяни за етнічною приналежністю, а й представники інших національних меншин для яких російська держава, мова й культура визнавалися своїми, в тому числі й для зрусифікованої частини українців. А це ускладнювало не лише процес національної ідентифікації, а й визнання права українців на мову, культуру й незалежну державу. Ті потуги, які здійснювала влада УНР в напрямку інтеграції національних меншин в український простір і забезпечення їхніх автономних прав на законодавчому рівні не мали належного сприйняття⁷⁴⁵.

Як відомо, росіяни склали більшість у таких промислових містах України як Харків (63.17 %), Миколаїв (66.33%), Луганськ (68,16%), Одеса (49.09%), Катеринослав (47.78%) всього населення цих міст. А в Києві у 1917 р. з 467.400 осіб росіяни становили – 231.400, євреї – 87.200, українці – 76.600 осіб⁷⁴⁶. У березні 1917 р., члени клубу прогресивних націоналістів у Києві створюють «Общество юго-россов». В резолюції загальних зборів зазначалося: *«Надати всіляку підтримку Державній Думі і її голові Михайлу Володимировичу Родзянку в їх патріотичному намаганні встановити в країні порядок і довести війну до переможного завершення. Лише він один зможе зміцнити свободу і велич Росії. Робітники Петрограду хочуть нав'язати свою волю всій країні»*. За мету «Общество юго-россов» ставило – *«объединение русских демократических элементов на территории Украины.... Юго-россами называється тот, кто признает своим языком русский литературный язык, а местом своей деятельности – территорию свободной Украины (виділено – В.П.)»*⁷⁴⁷. Також ставили завдання: *«отстаивать права национального меньшинства и бороться со всяким узко-национальным течением, откуда бы оно не исходило. Никаких «украинцев» наши предки не знали, а всегда считали себя русскими. «Украина» или окраина – это термин не этнографический, а географический, и под ним разумеется по точному и прямому смыслу слова лишь окраинная часть того*

⁷⁴⁵ Детальніше див.: Піскун Валентина. Спроби розв'язання «російського питання» в Україні у період революції (1917-1921 РР.): на прикладі діяльності Міністерства великоруських справ УНР. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLXXIV*: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2021. С.510 – 524. URL: https://ntsh.org/sites/default/files/zapyskyntsh_2021.pdf.

⁷⁴⁶ Див. : Короткі підсумки перепису населення України. Харків, 1928. С. 2.

⁷⁴⁷ Резолюция общего собрания членов Клуба прогрессивных националистов в Киеве // Киевлянинъ. 1917. №86. 31 марта.

великого целого, которое называется Россией и жители этой страны – окраинцы или украинцы – это лишь часть великого русского народа»⁷⁴⁸. В непризнанні українців як таких в єдиному пориві завжди об'єднуються російські політичні партії незалежно від їхнього політичного спектру.

Розбудовуючи толерантні взаємини з національними меншинами представники українського національного руху надавали їм безперешкодне право брати участь в українському державотворенні. На підставі згоди з Тимчасовим урядом 3 липня 1917 р. вищим крайовим органом управління на Україні став Генеральний секретаріат УЦР. При секретарстві у національних справах назначалися три товариші Генерального секретаря: від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря з національних справ затверджувалися Комітетом Ради і мали право «рішачого» голосу на засіданнях Генерального секретаріату. 15 липня 1917 р. було засновано при секретарстві міжнаціональних справ три віцесекретарства: з великоросійських, єврейських і польських справ. На тому ж засіданні товаришем Генерального секретаря з польських справ призначено М.Міцкевича, з єврейських справ – М. Зільберфарба. Росіяни довго не могли визначитися зі своїм представником. Зрештою 19 жовтня 1917 р. товаришем секретаря з великоросійських справ було призначено професора, історика Дмитра Одинця, який ще в серпні прибув до Києва. Особливістю цього призначення було те, що і М.Зільберфарб, і М.Міцкевич були мешканцями України, а Дмитро Одинець⁷⁴⁹ приїхав до Києва із Петербурга. Працюючи в Україні, він так і не зрозумів ні сутності своєї місії, ні прагнень українців до розбудови власної держави.

Після більшовицького перевороту в Росії територія України й самі українці були втягнуті у російській політичний і військовий конфлікт. Значна частина українців перебувала по обидва боки ворогуючих сторін. Водночас як «білий рух» під керівництвом А.Денікіна, так і російські більшовики своїм ворогом вважали український національний рух і новопосталу українську державу. У єдності своєї негачії до України й ук-

⁷⁴⁸ Ромул. Новая национальность // Киевлянинъ. 1917. №86. 31 марта.

⁷⁴⁹ Детально біографію Д.Одинця див.: Историк русского зарубежья: Дмитрий Одинец. Вступительная статья и примечания к документам подготовлены кандидатом исторических наук Андреем Скоробогатовым // Эхо веков. 1999 №1/2 URL: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_1_2/06/06_3/. Окрім того, як історик він опублікував статтю. Див.: Одинец Д. Из истории украинского сепаратизма //Современные записки (Париж). 1939. № 68. с.369-387.

раїнців вони знищували її інфраструктуру, економіку, розкладали суспільство морально, знекровлювали матеріально й фізично.

Незважаючи на великий суспільний розлам у період революції спостерігається значний свідомісний зсув серед українців – представників різних соціальних верств. Усвідомлення своєї приналежності до окремішньої нації стало беззаперечним у переважної більшості населення. Звернемося знову до «Щоденника» Петра Федоровича Курінного. Він особливо цікавився всіма подіями, які відбувалися в 1917 р. в Україні, свої думки записував у щоденниках. Під час виборів до Установчих зборів йому запропонували проголосувати за список № 8 «во главе коего состоит Василий Витальевич Шульгин – редактор газеты «Киевлянин»... Сотрудник газеты Совенко, барон Мейендорф и проч. собственники недвижимости... Партия порядка, но она малочисленная и едва ли в состоянии будет удержать за собой многочисленное представительство»⁷⁵⁰ записав він у щоденнику. А щодо підтримки партії на виборах записав 29 жовтня 1917 р. таке: *«Но я не разделяю той части этой программы, которая отрицает автономию Украины и нерешительно говорит об определении народностей, а потому не могу я участвовать в выборах этой партии. Я склоняюсь к партии «Народной Свободы» отрицающей всякие захваты чужой собственности и признающей автономию народностей, в том числе Украины»*⁷⁵¹. Цікаві його роздуми щодо більшовиків. *«Какие-то мальчуганы, называемые «красногвардейцами»... Большевики называют их «красным казачеством», но кто они и какое отношение имеют к казачеству и к Украине вообще никто не скажет, так как это «сброд» со всех местностей... «Босячне» назначается приличное жалованье от большевитского Правительства за то, что они бьют буржуев и воюют против Украины.. Все эти и самое Правительство (для Украины) люди чужие, никем неизбранные и никому неизвестные... Смотрят на нас, уманцев, как на побежденных»*⁷⁵². Російська мова стала його «робочою» мовою як службовця, а що ж тримало його в «українськості»? Народні звичаї, обряди, православна віра, українська пісня, природа свого краю, яку він описує з особливою привабливістю, історичне минуле.

⁷⁵⁰ Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898 – 1917 рр.) ... С.296.

⁷⁵¹ Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918 – 1929 рр.)... С.298-299.

⁷⁵² Там само. С. 19.

Підсумовуючи основні сутнісні чинники взаємин між представниками національних меншин, які проживали в Україні на період революції, й українським національним рухом можемо констатувати: при неуспішному намаганні українських урядів знайти порозуміння з національними меншостями підтримка ними прагнень українців до побудови власної держави була ситуативною з боку поляків та євреїв і ворожою як зі сторони російських більшовиків, так і прибічників відновлення монархічної Росії. Кожна зі сторін вибудовувала власне майбутнє, але в їхній уяві й практиці не було місця українській незалежній державі. Більше того, промонархічні й більшовицькі кола українців як окремий народ не визнавали, а поляки ставилися до них зі зверхністю, а часто й з негативними конотаціями.

IV. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1920-х – 1930-х рр. ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Ірина Преловська

Впродовж Української революції 1917–1921 рр. відбувся повний розпад імперської російської церковної системи управління Православною Церквою на теренах Російської імперії з відповідними наслідками для нового устрою церковного життя для різних частин колишньої імперії. Інституалізації нових церковних структур відбувалася або в період спроб становлення нової державності (Україна, Грузія), або з початком 1920-х рр. утворення неоімперського радянського простору з подальшим проголошенням СРСР у 1922 р. З 1917 р. після Жовтневого перевороту більшовиками було проголошено РРФСР з одночасним відродженням Московського патріархату замість синодального устрою. Припинення діяльності Святійшого урядуючого Синоду Російської Православної Церкви призвів в Росії до поновлення інституту патріаршества після тривалої перерви впродовж 1700–1917 рр., а також виникнення кількох церковних розколів в середовищі самої Православної Церкви на території РРФСР.

Питання набуття статусу автокефалії православними Церквами у ХХ столітті є надзвичайно актуальним як для прихильників автокефалії національних церков так і для їхніх опонентів. Одним з важливих питань є проблема інституалізації Грузинською (Іберійською) церквою в момент відновлення нею автокефалії у 1917 р. та УАПЦ в період українських церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр. до її інституалізації на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 р. Ці дві події об'єднує не тільки намагання проголосити незалежну Церкву у незалежній державі.

Важливим спільним чинником є однакове ставлення Московського патріархату до намагання відокремитись від Російської Православної Церкви будь-якої з частин, які свого часу були силою держави приєднані разом з територією до Російської імперії. Але навіть перебуваючи в складі Російської Церкви впродовж кількох століть Грузинська Церква зберегла мову і традиції, управлялась Синодальною конторою при Святійшому Синоді. Натомість колишня Київська митрополія, починаючи з

другої половини XVII ст., була розчинена в складі Російської Православної Церкви.

Докладний нарис набуття статусу автокефалії національними православними церквами подає Олександр Лотоцький у своїй праці, присвяченій дослідженню проблеми набуття автокефалії православними церквами⁷⁵³. Найбільш цікавими для дослідження є дві проблеми: 1) набуття Грузинською церквою автокефалії у 1917 р. і пов'язані з цією проблемою проблеми та події та 2) спілкування Української Автокефальної Православної Церкви з Грузинською (Іберійською) церквою в зв'язку з проблемою набуття власної автокефалії упродовж церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Із сучасних дослідників справу створення нарисів з історій Помісних християнських церков, в тому числі й Грузинської Православної Церкви, є Олександр Саган⁷⁵⁴. Він же є автором передмови до сучасного українського передруку відповіді Св. Патріарха-Католикоса Киріюна II (Садзагеллі) щодо проголошення автокефалії Грузинської Церкви Св. Патріарху Московському і всієї Росії Тихону (Белавіну)⁷⁵⁵.

Певний історіографічний доробок у справі дослідження питання проголошення автокефалії Грузинської і Української церков та публікацій документів має і авторка цієї статті⁷⁵⁶. Історіографію досліджень з

⁷⁵³ Лотоцький О.Г. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: В 2 т. Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича. Варшава, 1935. Т. 1 Засади автокефалії. 207 с.; Його ж. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: В 2 т. Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича. Варшава, 1935. Т. 2 Нарис історії автокефальних церков 560 с.

⁷⁵⁴ Саган О. Вселенське Православ'я: суть, історія, сучасний стан. К.: "Світ знань", 2004. 912 с. Нарис історії Грузинської Церкви див. стор. 555–566.

⁷⁵⁵ Саган О. Правда для всіх відкрита // Патріарх. К.: Видавничий Дім "Юніор Пресс", 2006. С. 49; *Інтернет-публікації*: Новини: Київське православне молодіжне братство св. князів страсотерпців Бориса і Гліба <http://www.risu.org.ua/text/Sakartvello.rtf>; Послання 1919 року Католикоса-Патріарха Леоніда Патріарху Тихону. Слава Ісусу Христу! <http://www.uaorthodox.org/article.php?pid=457>

⁷⁵⁶ Преловська І.М. Проблема набуття Грузинською церквою автокефалії у 1917 році і значення цієї події у справі боротьби за автокефалію Української церкви в 1921 році // Православний Вісник. К.: Вид. УПЦ КП. К 1998. № 1–2. С. 36–41; № 3–4. С. 42–54; № 5–6. С. 50–52; *Її ж.* З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні (на матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України) // Розбудова держави. К., 1998. № 9–10. С. 97–106; *Її ж.* Проголошення автокефалії Грузинською (Іберійською) та Українською церквами 1917–1921 рр. (До публікації документів) [публікація епістолярію, коментарі, передмова] // Труды Ки-

історії тільки Грузинської Церкви подано у російських церковних і світських виданнях, в т. ч. інтернет-публікацій⁷⁵⁷. Саме там накопичились різноманітні дослідження як окремих періодів історії Грузинської Церкви, так і загальні нариси та публікації.

Натомість на території України з весни 1917 р. починають розвиватись кілька православних церковних напрямів, поява яких зумовлена як перебуванням у складі РПЦ тривалий період, так і протестом саме проти цієї обставини на користь утворення більш модерних (обновленських) та національних традиційних форм існування православ'я, які зберігались в селянському середовищі (УАПЦ).

Українське суспільство вимушено було визначатись зі своїми канонічними і мовними уподобаннями під час соціальних процесів Української революції 1917–1921 рр. Саме в цей час національна ідентичність яскраво проявилась як фактор церковного вибору в процесі інституалізації трьох основних напрямів православ'я в Україні, причому в стані взаємної ворожнечі і намагання захопити церковну нерухомість, яка до того належала виключно Російській Церкві в період синодального управління, яке діяло згідно з “Духовним регламентом”⁷⁵⁸. Після 1917 р.

ївської Духовної Академії. Присвячено 1700-річчю мучеництва святої діви Варвари. К.: Вид. УПЦ КП, 2006. Т. 3. С. 171–209.

⁷⁵⁷ Наведені російськомовні історіографічні видання з інтернет-публікації: Церковно-Научный Центр “Православная Энциклопедия”, 2001 // <http://www.sedmitza.ru>.; Покровский Н., свящ. Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России. Тифлис, 1906; Сабинин Г. История Грузинской Церкви до конца VI в. СПб., 1877; Бараний Ц. Деяния церковные и гражданские. М., 1913. Кн.1; Иоселиан Платон. Краткая история Грузинской Церкви. СПб., 1843; Захарьин И. Кавказ и его герои. Кн. 1: Святыни, богатства народы. СПб., 1902; Протопопов И. А., свящ. Краткое жизнеописание главнейших деятелей Грузинской церковной истории. М., 1902; Цинцадзе К., свящ. Историческая справка по вопросу об автокефальности Грузинской Церкви. Тифлис, 1906; Его же: Автокефалия Церкви Грузинской: Исторический очерк IV–XI в. Тифлис, 1905; Дурново Н. Н. Историческое исследование о патриарших и архиепископских (автокефальных) престолах в Православной Восточной Церкви. М., 1910; Критика, в основном тенденциозная, отношений русского духовенства и церковных деятелей к православным грузинам и особенно к их стремлению восстановить автокефалию своей Церкви дана в кн.: Судьбы Грузинской Церкви: По вопросу о Грузинской церковной автокефалии. М., 1907; Егоров В., свящ. К истории провозглашения грузинами автокефалии своей Церкви в 1917 году. М., 1917; Грузинская Церковь и ее автокефалия // Феология. Июль 1965 г. – Март 1966 г. и др.

⁷⁵⁸ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего, держав-

боротьба між прихильниками українських автокефалістів, обновленців і тихонівців розгорнулася за опанування цієї системи.

Усі землі так званої Малоросії утворювали один митрополичий округ, хоча ще в 1808 р. він вийшов за національні межі. З того часу за законом Олександра I він включав Молдавію, Валахію та Бессарабію, перетворені в області Київського екзархату. Розвиваючись вглиб, адміністративна система розгалужувалась на майже 500 благочинницьких округів та понад 8200 різновеликих парафій. На переважній частині сільського масиву України. православні осередки і храми вони розташовувались з характерною національною специфікою, яка полягала в розпорошенні населення по хуторах, відділених від храму часом на 10–12 верст. На українські території, тобто на одній сороковій загальноімперського простору у 1900 р. була зосереджена п'ята частина всіх храмів та сьома – монастирів. 10 333 церкви та 105 монастирських помешкань утворювали основну частину православної інфраструктури так званої “російської” України⁷⁵⁹. Саме у період церковно-визвольного руху за автокефалію Української Церкви відбулося оцінювання періоду примусової русифікації і проголошення тих засад, на яких мала б ґрунтуватись Українська Церква без російського імперського втручання.

Єпархіальні з'їзди 1917 р. в Україні суттєво відрізнялися від подібних зібрань попередньої доби, оскільки після зречення російського імператора Миколая II Романова від престолу остання доба існування Святійшого урядуючого Синоду РПЦ мала інший характер відносин між державою і Церквою. Більшість цих з'їздів в Україні підтвердили і проголосили курс на українізацію богослужіння.

Втім, якщо розглядати постанови цих єпархіальних зібрань стосовно українізації церковного життя, то найрадикальнішими виявилися Київський і Полтавські єпархіальні з'їзди у травні 1917 р. Єпархії Правобережної і центральної та північної частин Лівобережної України також виявили достатній потенціал для підтримки українізації, вшанування

нейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената. [1721 г.]. М.: Синодальная тип., 1861. 193 с.

⁷⁵⁹ Православна церква в Україні (1900–1917) // Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с. Бібліогр. С. 337.

українських традицій і національної церковної історії. Натомість, на сході і півдні України така підтримка була мінімальною.

На єпархіальних з'їздах, які відбулись в Україні весною-літом 1917 р, було піддано критиці діяльність Російської Православної Церкви в Україні в минулому і обговорено питання майбутнього устрою Української Церкви, порушено питання про організацію Всеукраїнського церковного центру у Києві, як ініціативного органу по відокремленню православних парафій в Україні від керівництва Російської Церкви в Москві. Першим єпархіальним з'їздом, який сигналізував про нові церковні настрої, що склались в українському суспільстві став Київський єпархіальний з'їзд (12–18 травня 1917 р.). Делегати вперше свої промови і пропозиції висловили українською мовою. Головою з'їзду був обраний прот. Василь Липківський.

Полтавський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян (3–6 травня 1917 р.) зайняв найрадикальнішу позицію в цьому питанні на фоні всіх з'їздів 1917 р. – українське питання, що тісно перепліталось з питанням національного відродження Церкви в Україні, було розглянуто з'їздом в атмосфері особливого національного піднесення: всі присутні заспівали “Заповіт” і “Ще не вмерла Україна” і заслухали ряд промов, заряджених національними ідеями. З'їзд виступив за те, що у вільній національно-територіально-автономній Україні 1) повинна бути автокефальна церква; 2) церква визнавалась першою з-поміж інших ісповідних організацій; 3) богослужіння повинно здійснюватись тільки українською мовою, утворити перекладову комісію; 4) нові православні храми на українських землях будувати в національному архітектурному стилеві, живопис і спів повинні мати національне забарвлення; 5) для підготовки пастирів створити національну духовну школу; 6) відновити українську богословсько-православну літературу за допомогою богословських факультетів університетів та духовних академій. Була пропозиція українізувати Київську духовну академію: перекласти богослужбову літературу, запровадити студії з історії Української церкви, археології, церковного права, словесності⁷⁶⁰.

У Чернігівській єпархії відбувся 2 з'їзди (перший 30 квітня – 5 травня, другий 9–11 серпня 1917 р.), які розглядали питання про новий дер-

⁷⁶⁰ Про українізацію Церкви. Доклад Полтавському єпархіяльному съезду 3–8 мая 1917 г. Лубны, 1917. 12 с.

жавний лад, і висловили своє відношення щодо державно-церковних відносин, реалізували в своїх постановах ідеї про відродження виборності духовних осіб. Згодом саме Чернігівська єпархія стане осередком усіх церковних напрямів, де будуть інтенсивно розвиватись українізовані парафії УАПЦ, обновленські осередки і парафії, що належали за висловом чекістів до “твердих тихонівців”, з яких у середині 1920-х рр. з’являться осередки Істинно-Православної Церкви (ІПЦ)⁷⁶¹.

Херсоно-Одеський надзвичайний єпархіальний з’їзд 19–26 квітня 1917 р. бачив Церкву в Україні як частину “єдинонеділимої” РПЦ і ні про яку національну Церкву питання не піднімав. Учасників з’їзду влаштовували реформи єпархіального устрою, в основу яких було покладено виборність і соборність. З’їзд запропонував устрій Церкви, при якому основною адміністративно-церковною одиницею мала стати парафія, парафії об’єднуються в благочинні округи, благочинні в повітові, повіти об’єднує єпархія, а єпархії зливаються в митрополичий округ під зверхністю Московського Помісного Собору.

Катеринославський екстренний з’їзд духовенства і мирян 10–17 травня 1918 р. став українським не тільки по назві, а по змісту ідей церковного відродження. Головуючим був єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневський), від мирян – проф. Дмитро Яворницький. Домінуючим питанням стало питання про статус Української Церкви, про природу автономії та автокефалії. З доповідей виходило, що Українська Церква має всі канонічні та історичні підстави стати незалежною через географічний фактор – віддаленість, а отже, незручність спілкування з Російським патріархом, та політичний фактор: патріарх знаходиться під цивільною юрисдикцією і в підданстві іншої держави, а це впливає на його відношення до іноземної пастви.

⁷⁶¹ Шуміло В. Корпус писемних пам’яток Катакомбної Істинно-Православної Церкви: проблеми збирання, збереження та дослідження. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 35–41; Його ж. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. 2019. С. 67–80; Його ж. Схиархімандрит Лаврентий и его время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов, 2001. 68 с., ил.; Його ж [у співавторстві з С. Шумилом]. Краткая история Русской Истинно-Православной Церкви (1927–2007 гг.). Киев ; Чернигов, 2008. 56 с., ил.; Його ж. Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині. *Реабілітовані історією*. У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 303–309 та ін.

З усіх змагань, що пройшли на єпархіяльних з'їздах 1917–1918 рр. стало зрозумілим, що ставлення до українізації і автокефалії, взагалі до статусу Православної Церкви в Україні стане критерієм вибору для існуючих православних парафій і монастирів. Національний склад населення в тій чи іншій частині України зумовлював ставлення до українізації церковного життя. Таким чином уподобання парафіян чи монастирських насильників при переході до УАПЦ, обновленців чи тихонівців стали вирішальним фактором при виборі приналежності до певної конфесії на початку 1920-х рр.

Українська Автокефальна Православна Церква, як осередок національно налаштованих українських представників духовенства і мирян, які бажали національної Церкви з митрополитом-українцем на чолі, українською мовою богослужіння, незалежною від Московського патріархату і такої, що існує на традиційній для українського православ'я zasadі соборноправності. Варто зазначити, що географія розповсюдження українізованих парафій, які взяли за основу зразковий статут, складений ВПЦР у 1919 р., і зареєструвались у складі УАПЦ (офіційно: “Всеукраїнська Спілка Православних Парафій”), приблизно співпадала з реакцією населення певних регіонів на єпархіяльні з'їзди 1917–1918 рр. в контексті їхніх рішень стосовно запровадження української мови в богослужінні.

Масовий приплив українізованих парафій до УАПЦ відбувся на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині (частина Волині, яка опинилася в УСРР), трохи менше на Харківщині, Катеринославщині і зовсім мало на Одещині, Херсонщині, Донеччині, Луганщині тощо.

Після того, як відбулась інституалізація УАПЦ на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 р.⁷⁶², саме цей загальний православний осередок став об'єктом боротьби з боку обновленців та автокефалістів, які використовували радянське законодавство для отримання в оренду православних храмів після реєстрації двадцятки членів майбутньої парафії.

Важливою для з'ясування стосунків між владою, зокрема Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським

⁷⁶² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Михайліченко Г. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. К.; Львів: Жовква, 1999. 560 с.

виконкомом ради робітничих та селянських депутатів, та ВПЦР є документи, які свідчать про звернення ВПЦР у справі отримання в користування храмових споруд і церковного майна на підставі нового радянського законодавства⁷⁶³.

Виявлено архівну справу у ЦДАВО України, яку скомпоновано з документів щодо повернення будівель зайнятих денікінцями у 1919 р. та проведення церковних служб українською мовою⁷⁶⁴. Йшлося про церковні споруди, які ВПЦР отримала від радянської влади після процесу націоналізації весною 1919 р., на початку осені того ж року денікінським урядом повернуто попереднім власникам. Діячі з ВПЦР і священники-українізатори були покарані з відома митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького). Очевидно саме в цей період сформувалася стійка версія в російській історіографії, згідно з якою автокефальні змагання в Україні були інспіровані радянською владою задля руйнування Православної Церкви.

Окремі архівні справи містять листування ВПЦР з повітовими церковними радами УАПЦ, Полтавським братством⁷⁶⁵. Тут зібрано інформації про затвердження прийнятих на зборах постанов рад, про призначення єпископів, протоієреїв, священників українізованих парафій на початку 1920-х років⁷⁶⁶. Те ж саме стосується інших осередків на Полтавщині⁷⁶⁷, Одещині⁷⁶⁸, Поділлі⁷⁶⁹, Херсонщині⁷⁷⁰ тощо.

⁷⁶³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 282 “Листування Всеукраїнської церковної ради з радянськими органами влади про розподіл церковного майна між релігійними общинами”.

⁷⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 5 “Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель зайнятих раніше денікінцями та проведення церковних служб українською мовою”.

⁷⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 29 “Листування з Полтавським братством про заснування українських православних парафій”.

⁷⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. 156 “Листування з повітовими церковними радами про затвердження постанов рад, про призначення єпископів, протоієреїв, священників. 1923 р.” та ін.

⁷⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 33 “Протоколи загальних зборів членів парафії про приєднання до спілки православних парафій с. Бережівка Прилуцького повіту на Полтавщині та листування з цього питання”; спр. 34. “Протоколи загальних зборів членів парафії про приєднання до спілки православних парафій с. Баришівка Прилуцького повіту на Полтавщині та листування з цього питання”.

⁷⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 35 “Протоколи загальних зборів чле-

Одним з основоположних принципів УАПЦ формації 1921 р. була соборноправність. Виходячи з принципу соборноправності, одним з найважливіших напрямів відродження українського церковного життя було проголошено скликання церковних Соборів як втілення православної соборності на практиці. Діячі з активістів автокефального руху 1917–1921 рр. справедливо критикували устрій Російської Православної Церкви Синодального періоду (1721–1917) за відсутність Соборів, які є неодмінною ознакою православ'я і за визначенням є “істинним голосом Церкви”. На різноманітних зібраннях прихильників автокефалії часто говорилося про те, що після ліквідації імператором Петром Першим патріаршества в Росії впродовж 1700–1721 рр. і влаштування діяльності Святійшого урядуючого Синоду припинилося скликання Соборів⁷⁷¹, отже не було всецерковного обговорення церковних проблем⁷⁷².

Цей факт визнають сучасні російські церковні історики. Зокрема прот. Владислав Ципін відзначає, що “Скасування первосвятительського престолу, так само як і зникнення більше ніж на 200 років Помісних Соборів з життя Руської Церкви, виявилось грубим порушенням 34-го апостольського правила”⁷⁷³. Синод, який складався з кількох архієреїв та пресвітерів не міг бути повноцінною заміною Помісного Собору.

нів парафії про приєднання до спілки православних парафій м. Одеси та листування з цього питання”; спр. 36. “Протоколи загальних зборів членів парафії про приєднання до спілки православних парафій м. Одеси та листування з цього питання”; спр. 37. “Листування з Одеською губернською церковною радою про приєднання до спілки Всеукраїнської автокефальної церкви”.

⁷⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 38 “Листування з Подільською губернською церковною радою про приєднання парафій Подільської губернії до спілки Всеукраїнської автокефальної церкви”.

⁷⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 39 “Листування з керуючим Херсонською парафією про церковний православний рух на Україні”.

⁷⁷¹ Духовный регламент, тшанием и повелением всепресветлейшего, державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената. [1721 г.]. М.: Синодальная тип., 1861. 193 с.

⁷⁷² *Преловська І. М.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939): монографія. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. 696 с. С. 275.

⁷⁷³ *Ципін Владислав, протоіерей.* История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700–2005). М.: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 3 изд., дополненное. С. 24.

В Україні таке припинення соборного життя було штучним, оскільки у попередній період Церква вирішувала внутрішні проблеми шляхом обговорення їх на Соборах. Виходячи з цієї, спочатку стихійної критики синодального управління православними єпархіями у складі Російської церкви на початковому етапі автокефального руху і подальшого обговорення відновлення соборного життя на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. було ухвалено скликати Собори УАПЦ кожні 5 років на свято Покрови⁷⁷⁴.

Але для більш повного втілення принципу соборноправності і активізації церковного життя на місцях було вирішено скликати щопівроку своєрідні “соборчики” для обговорення поточних церковних проблем УАПЦ представниками українізованих парафій. Такі збори було вирішено назвати Великі Микільські (на честь першого богослужіння українською мовою у Свято-Микільському військовому соборі на Печерську на свято Миколая весняного 1919 р.)⁷⁷⁵ та Великі Покрівські Збори (на щорічне відзначення скликання Першого Собору УАПЦ у 1921 р. на свято Покрови)⁷⁷⁶. І. Ф. Власовський подав відомості про церковні округи УАПЦ, пославшись на матеріали Великих Микільських і Покрівських Зборів УАПЦ⁷⁷⁷.

Документи цих Великих Зборів ВПЦР 1924 р., які збереглися у архіві, представлені листуванням щодо справи скликання зборів⁷⁷⁸, тезами до зборів⁷⁷⁹, протоколами засідань, які приблизно відповідають за формою протоколам соборних засідань УАПЦ, ухвал та списків і реєстра-

⁷⁷⁴ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 387.

⁷⁷⁵ Преловська І. Свято-Миколаївський військовий собор як осередок Печерської парафії УАПЦ у 1920–1930 рр. Доповідь на XIV Міжнародних Могилянських читаннях “Мазепинська доба в культурі України”. КПЛ, 3–4 грудня 2009 р., м. Київ. // Могилянські читання 2009 р.: Мазепинська доба в культурі України. К., 2010. С.112–119.

⁷⁷⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 389.

⁷⁷⁷ Власовський І. Нарис історії Української... Т. IV (XX ст.). Ч. 1. С. 151–152.

⁷⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 170 “Листування з Київським губернським виконкомом про перереєстрацію статуту Української автокефальної православної церкви, з Сумським єпископом Петром Ромодановим про скликання Микільських зборів і Ніжинським єпископом Ширяєм про становище автокефальної церкви в Ніжинському окрузі. 1924 р.”; Там само. Спр. 171 “Листування з Подільською крайовою радою про скликання Микільських зборів. 1 березня – 28 листопада 1924 р.”.

⁷⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 172 “Тези до великих Микільських зборів. 25 травня 1924 р.”.

ційні картки делегатів⁷⁸⁰. Протокол Великих Микільських Зборів 25–30 травня 1924 р. містить інформацію про стан парафій УАПЦ на Переяславщині, протистояння з “Живою Церквою”, тихонівщиною та булдовщиною, стосунки з місцевими органами влади. За тією ж схемою були доповіді про стан парафій УАПЦ на Чернігівщині, Глухівщині, Конопщині, Ніжинщині⁷⁸¹ та ін.

Іншою засадою УАПЦ була автокефалія Православної Церкви, причому проголошений в “Київських канонах” 1921 р. принцип реалізації автокефалії суттєво відрізнявся від обновленців, які також визнавали автокефалію своєї Церкви, і тихонівців, які взагалі не вели розмов про відокремлення від Московського патріархату.

Під час Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. питання про автокефалію Православної Церкви в Україні вважалося вже вирішеним і тому просто зафіксоване в новостворених канонах цієї Церкви. З огляду на відсутність в православ’ї канонів, які стосуються процедури набуття автокефального статусу окремою Церквою, Собор 1921 р. сам виробив низку канонів щодо автокефального устрою Української Церкви, а також до інших Церков, з яких складається Всесвітня Церква⁷⁸².

Поєднання революційної лексики з євангельськими постулатами є притаманним всім документам УАПЦ. Це також є втіленням проголошеного курсу на вживання живої української мови в церкві. Канони проголошують позбавлення автокефалії Української Церкви у XVII столітті примусовим і протиканонічним діянням. Звідси робиться висновок: ніякого дозволу на отримання автокефалії від кріархальної московської Церкви-Матері не потрібно, оскільки не було канонічної процедури скасування автокефалії.

Таким чином Собор УАПЦ 1921 р. поставив крапку на тривалих канонічних суперечках затвердивши власні церковні канони згідно яким Українська Церква є автокефальною; всі попередні акти Російської Церкви щодо становища Української Церкви вважаються недійсними; всі православні Церкви Всесвіту повинні зібратись і утворити принципово новий церковний устрій, який би ґрунтувався на заповідях Ісуса Христа,

⁷⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 174 “Списки і реєстраційні картки делегатів великих Микільських зборів 1924 р.”

⁷⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 7–11 зв.

⁷⁸² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 376–378.

а не на державницьких засадах поневолення та пригноблення однієї Церкви іншою. Це стало причиною неможливості подальших перемовин між прихильниками УАПЦ та оновленнями і, тим більше, тихонівцями.

Листування ВПЦР з церковними осередками УАПЦ, які спочатку були представлені українізованими парафіями, які приєдналися до ВСПП, а потім у 1921 р. увійшли до складу УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським, представлено в архівному фонді № 3984 ЦДАВО України. Місцеперебування головного осередку УАПЦ, який з 1919 р. знаходився у приміщенні колишньої Київської духовної консисторії по вул. В. Короленка (Володимирській), 24 збігалось з місцезнаходженням парафіяльної ради Старокиївської парафії УАПЦ при великому Софійському соборі⁷⁸³.

З метою отримання опису приєднання українізованих парафій до ВСПП на засіданні ВПЦР від 4 серпня 1924 р. було схвалено проєкт “обіжника-заклику” до церковних об’єднань УАПЦ “про збірку і надсилку матеріалів до ВПЦР, необхідних для праці по складанню історичного нариса п’ятирічного існування УАПЦ”. Було визнано за необхідне заснування Церковного музею УАПЦ й доручено прот. Юрієві Красицькому “негайно приступити да закладання такого музею”, надання приміщення для якого покладалось на Старокиївську парахвіяльну церковну раду⁷⁸⁴.

У обіжнику наголошувалося на тому, що досвід кожної громади є цінністю для суцього та наступних поколінь, “коштовним скарбом”: “Всяка громада в своєму життю, користуючись досвідом попередніх віків і поколінь, від яких залишилися перекази й історичні матеріали, сама, творячи життя, дає досвід і практику для послідуєчих поколінь і нащадків. І тим славніша громада, чим більш глибокій світ залишила вона по собі в добу свого життя”⁷⁸⁵.

⁷⁸³ Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви... – С. 275.

⁷⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358 “Матеріали до історичного нариса існування Української Автокефальної Православної Церкви за п’ятиріччя 1919–1924 рр.”. Арк. 7–7 зв. *Опубліковано*: “В Українській церкві велика була духовна сила...” Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров’ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А.Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І.М. Преловської. Ніжин, 2012. 352 с., іл. С. 121–122.

⁷⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 11.

Успіхи в поширенні української церковної справи в перші роки пояснює настрій піднесення, що відбився і в обіжнику до всіх парафіяльних рад м. Києва, крайових та округових рад від 30 серпня 1924 р.: “Громада вірних Української Православної Автокефальної Церкви переживає зараз найщасливішу добу свого життя, коли з розсіяної, поневоленої, безправної, несвідомої, поневіряної маси утворено величню, могутню, спаяну вірою, любов’ю і надією, однією думкою і однією волею – з’єднану в одну сем’ю, в один суцільний організм громади вірних – Святу Церкву, рідну для нашого побожного народу. Величезні зусилля потрібні були для цього, непохитна віра в перемогу, що віками тримала надзвичайне релігійне піднесення народу нашого, щоб в тяжких умовах боротьби з старою Церквою царсько-панської Росії – “Церквою-домовиною”, на руїнах її збудувати рідну нам УАПЦ”. Ці “п’ять років славного життя громади вірних – нашої Церкви [...] повинні утворити найкращу сторінку в історії нашої Церкви”⁷⁸⁶.

Всупереч негативним тенденціям, пов’язаним з протидією українському церковному рухові з боку влади, ВПЦР визначала як перспективне завдання складання історичного нарису життя Церкви у всеукраїнському обсязі, і з цією метою відповідні комісії мали створити крайові й округові ради. Найпершою ланкою формування такої інформації мали стати парафії, кожна з яких “повинна скласти історію виникнення свого в самій докладній формі, зазначивши тих діячів церковної громади, що серед церковної темряви піднесли світло”⁷⁸⁷. До активної праці у збирання “історичних матеріалів, що стосуються до життя нашої Церкви і відродження її” закликалися “всі парафії і керівничі церковні органи”. Передбачалося збирати “листи, фотографічні знімки, малюнки, вірші, газети, газетні вирізки, часописи, ноти, зафіксовані в яких-небудь формах промови і т. ін. – все буде прийматися з великою подякою”.

Укладачі обіжника брали до уваги й особливості джерельної бази для написання історії парафій УАПЦ: “Всі працівники нашої Церкви святої закликаються подати в листівній формі свої спогади, як учасники, або свідки великої події відродження Церкви Української, бо більшість подій не мають листівних записів і треба користуватись персональним

⁷⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 11; “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 123–124.

⁷⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 11. “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 124.

спогадами і переказами”⁷⁸⁸. Передбачалося на Покрову 1924 р., в річницю Першого Собору 1921 р., “перевести по всіх храмах збірку добровільних пожертв на витрати по складанню історичного нариса життя У.А.П.Ц. за п’ятиріччя 1919–1924 рр. і закладення музею”, а зібрані гроші через округові церковні ради надіслати до ВПЦР⁷⁸⁹.

Нариси історії парафій УАПЦ були написані впродовж 1924–1925 рр. на пропозицію Малої Ради ВПЦР. За формою виконання це літописи українізованих парафій, які є наративними документами, пам’ятками життя Української Церкви, але разом з тим вони є регіональним зрізом життя українського суспільства впродовж 1917–1925 рр., пам’яткою української мови та культури, носієм масиву інформації.

Як зазначив у передмові до збірника А. Л. Зінченко, ця група документів викликає зацікавлення передовсім тим, що вони містять дуже багатий фактичний матеріал, що стосується українського церковного руху на рівні село-грумада-парафія й відбивають точку зору на цей рух його безпосередніх організаторів на місцях, дають змогу точніше побачити механізми взаємодії української парафії й влади на місцях, простежити низову організаторсько-благочинницьку роботу структур УАПЦ на місцях, подати загальну характеристику тенденцій розвитку церковного життя з погляду активних учасників парафіяльного життя чи священника, які й були авторами цих своєрідних літописців п’ятиріччя в житті Української церкви.

Головним регіоном цього парафіяльного літописання є переважно Північне Лівобережжя. Щодо цього краю на Першому Соборі УАПЦ 1921 р. прозвучали суперечливі судження. “Чернігівщина – це північна сторона, той забутий куток, та губернія, [яка] з давніх давень й до останнього часу денационалізована, – говорив у своєму виступі, ділячись враженнями від поїздки до краю о. Нестор Шараївський. – З давніх давень вона тягнула до Москви, наслідки чого відчуваються й до останніх днів”. Суголосно з ним виступив представник Сосницького повіту Василь Потієнко: “Чернігівщина... в [справі] національн[ої] [свідомості] завше була [по]зад[у]. Так само і зараз в справі національного українського [церковно]-визвольного руху”⁷⁹⁰.

⁷⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 11–11 зв.; “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 125.

⁷⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 12; “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 125.

⁷⁹⁰ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 51, 55.

Натомість представник Козелецького повіту на Першому Соборі УАПЦ 1921 р. Р. Руденко, був упевнений, що “вся Чернігівщина, вся людність [Ч]ерн[і]гівщини дуже бажає українізації Церкв[и]. “Як вони почули, – продовжував він, що у Києві [в] святій Софії служать Бож[у] службу наш[ою] рідн[ою] українськ[ою] мовою, то у всіх загорілася любов до цього...”⁷⁹¹.

Архівні документи з фонду №3984 ЦДАВО України разом з опублікованими раніше спогадами учасників подій церковно-визвольного руху на Чернігівщині⁷⁹² передають строкатість настроїв у парафіяльних громадах краю: від активної позиції учасників цього руху до пасивної й вичікувальної – у значній частини духівництва і вірян і, нарешті, до неприховано ворожої – у старого єпископату, чернецтва й решти священників.

“Літописи” парафій УАПЦ 1920-х рр. підтверджують відомі в літературі з інших джерел спостереження про складність впровадження національних засад в житті парафії. У нарисах історії парафій УАПЦ відбилася неоднорідність церковно-парафіяльного середовища, суперечливість національної та церковної орієнтації духівництва і вірян⁷⁹³.

Цінність цих документів полягає в тому, що вони засвідчують різноманітність конкретних деталей у перебігу цього процесу, додатково прояснюють соціально-психологічні й особистісні мотиви людей у виборі певної моделі поведінки. “Літописи” дозволяють простежити свідомі орієнтири як самих укладачів літописів життя парафій, активістів-організаторів українізації церковного життя, спонукальні мотиви тих священнослужителів та парафіян, що протидіяли організації громад УАПЦ, впровадженню української мови в богослужіння, прийняття священників нової висвяти та загалом УАПЦ⁷⁹⁴.

У протоколах і ухвалах Великих Микільських Зборів ВПЦР, які відбулись у великому Софійському соборі 25–30 травня 1924 р., містяться інформації про життя автокефальних парафій на Переяславщині, Чернігівщині, Глухівщині, Конотопщині, Ніжинщині, Борзенщині⁷⁹⁵. Ці мате-

⁷⁹¹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 53.

⁷⁹² Мартирологія Українських Церков: У 4-х т. Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Балтимор, Торонто: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с. С. 93–105.

⁷⁹³ “В Українській церкві велика була духовна сила...”... С. 5.

⁷⁹⁴ Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної... С. 275.

⁷⁹⁵ Документи №№ 9–10 // “В Українській церкві велика була духовна сила...”...

ріали в повному обсязі знаходяться у архівній справі № 173 “Протокол засідань Великих Микільських зборів 25/V–1924 р.”.

Для вивчення тих процесів, які відбувались на Кременчуччині у 1923–1924 рр. і були пов’язані з українізацією Церкви і заснуванням парафій УАПЦ, важливими є документи зі справи №233 “Листування з Кременчуцькою церковною радою про приєднання парафій до автокефальної церкви”. Це, зокрема, лист ВПЦР до Кременчуцької громади українських православних автокефалістів з повідомленням про відрядження благовісника о. Юхима Калішевського від 8 листопада 1923 р.⁷⁹⁶, копію листа Василя Липківського до української православної парафії м. Городище від 28 березня 1924 р.⁷⁹⁷ і лист-подяку до ВПЦР від парохвіяльних уповноважених Тросцько-Соборної, Юр’євської, Покрівської та Миколаївської церков від 12 липня 1924 року⁷⁹⁸.

Велике значення для розуміння тих процесів, які пов’язані з життям українізованих парафій на Чернігівщині є справа №282 “Протоколи засідань президії Чернігівської крайової ради. 5 травня 1925 р. – 22 червня 1926 р.”. Витяг з протоколу № 63 засідання ВПЦР від 22 червня 1925 р.⁷⁹⁹ та доповідь архієпископа Івана Павловського стосуються відвідин парафій УАПЦ Конотопської (Сновської) округи⁸⁰⁰. Доповідь є щоденниковими записами самого Івана Павловського, куди він по датах записував послідовність відвідин, свої враження після богослужіння в храмах цих парафій, давав оцінки священикам УАПЦ та місцевим активістам.

У справах № 357 “Матеріали до історичного нарису “Існування Української автокефальної православної церкви за п’ятиріччя 1919–1924 рр. по Переяславському округу. 1925 р.”” і №358 “Матеріали до історичного нарису “Існування Української автокефальної православної церкви за п’ятиріччя 1919–1924 рр.”” по Чернігівщині 1925 р. зібрано літописи сільських самовидців про автокефальний рух в Наддніпрянській Україні.

С. 115–119.

⁷⁹⁶ Док. № 29 // “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 168.

⁷⁹⁷ Док. № 30 // “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 169.

⁷⁹⁸ Док. № 31 // “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 170–171.

С. 170–171.

⁷⁹⁹ Док. № 28 // “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 167.

⁸⁰⁰ Док. № 27 // “В Українській церкві велика була духовна сила...” С. 159–166.

Іншу частину парафіяльних літописів взято до збірника зі справи №358 Внутрішній заголовок, запроваджений в діловодстві УАПЦ був такий: “Справа по збиранню матеріалів по нарису п’ятирічного існування У.А.П.Ц.”. Основний масив вміщених у збірнику нарисів упорядковано саме з цієї справи. У ході підготовчої роботи по збиранню цих літописів з нагоди 5-річчя заснування УАПЦ 1919–1924 рр. (рахувати від квітня а не від закону УНР від 1 січня 1919) було не тільки зібрано матеріали, але й закладено історичний церковний музей УАПЦ⁸⁰¹.

При ознайомленні з сільськими “літописами” автокефального руху характерною особливістю процесу була та, що не лише свідомі українці, але й значна частина (иноді переважна) як правило після слухання зразкового українського богослужіння, підтримували ідею приєднання своєї парафії разом з сільським храмом до УАПЦ.

Демократичний устрій УАПЦ змінив і соціальну складову церковного устрою. Внаслідок запровадження принципу соборноправності на практиці, статечні сільські дядьки опинилися в складі парафіяльних, повітових, округових, крайових церковних рад і явно пишалися обранням до місцевих церковних структур УАПЦ. Нарешті селяни отримали можливість вирішувати всі справи, які стосувалися їх храму і взагалі церковного життя⁸⁰².

Переважна ж більшість священиків-екзархівів, особливо ченців та єпископат, скрізь, навіть у віддалених селах виявили активний спротив проголошенню як українізації так і автокефалії. “Літописи” дозволяють зробити деякі висновки щодо здійснення на практиці спроб залучити до справи українізації місцевих церков старослов’янських священиків. Абсолютна більшість з них вороже поставилися до намагання місцевих активістів українізувати парафії, проведенню зразкових Служб Божих, запрошення представників від ВПЦР і, навіть якщо хтось із них тимчасово погоджувався служити українською мовою, то після втручання місцевого благочинного або навколишніх старослов’янських священиків, світських діячів і монахів відмовлявся від подальшої співпраці.

Методи роботи представників прихильників Московського патріархату не відрізнялись чистотою. Автори “літописів” кваліфікують їх діяльність на селі як “використання народної темноти”, влаштування шпи-

⁸⁰¹ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 15.

⁸⁰²Преловська І. М. Джерела з історії Української... С. 312.

гів на селі, підмовлення одних на інших, намагання приховати від селян справжні мотивації своїх дій, тобто намагання відродити дореволюційний варіант стосунків між духовенством і владою і відокремленість кліру від селян.

Окреме місце у справі стосунків між прихильниками і противниками українізації Церкви на селі посідають місцеві органи влади, які, очевидно за вказівками згори, маніпулюють дозволами на використання храмів та реєстрацію церковних громад. Не останнє місце у справі виникнення конфліктів посідають місцеві відділки ДПУ, зусиллями яких відбувалися маніпуляції з реєстрацією, організації сутичок і протистояння.

З самого початку руху за українізацію та автокефалію Православної Церкви в Україні було очевидно, що УАПЦ – це українська селянська церква. Це видно по способам створення парафіяльних церковних структур на селі, обставинам обрання представників сільських парафіяльних рад, відбудові відносин з екзархієстськими кліриками або з призначеними з Києва священиками чи уповноваженими ВПЦР і взагалі з того, що основу цієї Церкви складали селяни.

З опублікованих у збірнику “літописів” можна зробити висновок про те, що через попередні утиски часів Російської імперії, розпочатий після революції 1917 р. бурхливий розвиток українізаційних процесів на селі, значною мірою супроводжувався зростанням “Просвіт” і це в свою чергу впливало на церковне життя (українська мова, народні хори при парафіях, театралізовані вистави на Різдво та інші церковні свята). Це все наклало відбиток навіть на зміст “літописів”, оскільки автори іноді навіть не згадують в ім’я кого названо сільський храм, оскільки повністю захоплені оповіданням тих подій, які стали для села знаковими, про які довго говорили.

Основою соборноправності в УАПЦ стали євангельські основи, але саме це і створило суттєве протиріччя із засадами тихонівців і обновленців, які орієнтувались на державну владу. “Київські канони” 1921 р. подають визначення внутрішнього устрою Української Церкви: “1. Церковна влада має своєю основою силу Св[ятого] Духа. Між членами Церкви не може бути ні панування, ні насильства. Основний заповіт Христа, Сина Божого, про устрій Церкви да[но] нам у таких словах: “Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а старші правлять їми. Але проміж нас не так нехай буде. А хто у вас хоче бути старшим, нехай буде вам слугою, і хто хоче у вас бути першим, нехай буде вам рабом. Як і Син Чоловічеський не на те прийшов, щоб Йому служили, а щоб Самому

послужити й оддати душу Свою за спасіння многих”. (Мт. [20]: 25–28)⁸⁰³.

Далі у “Київських канонах” 1921 р. детально описано порядок отримання духовного сану до єпископського включно усіма достойниками з числа українських церковних активістів:

“11. Священнослужителями української правосл[авної] автокефальної] Церкви вважаються єпископи, священники і диякони.

12. Українські священнослужителі, які відповідають всім вимогам догматів і канонів православної Церкви і вимогам цих канонів [...] і мають належну шкільну або позашкільну освіту і по своїй бездоганній попередній діяльності заслуговують бути пастирями церкви, право на служіння в церкві набувають шляхом: а) обрання їх відповідними церковно-релігійними організаціями і потім б) церковного висвячення, в якому беруть участь члени церквн вкупі з єпископом.

13. Українські церковно-релігійні організації обирають собі єпископів і вищих священнослужителів, не зазначаючи терміну, на який обрано. Звільнення єпископів і членів причету від служіння Церкві без їхньої згоди можливе лише після вироку церковного суду. Справи про звільнення єпископів передаються в суд за згодою Всеукраїнської Православної Церковної Ради [ВПЦР], а настоятелів парафіяльних храмів і інших священників, дияконів та дяків-за згодою Повітової Церковної Ради.

14. Висвячення [в] сан українських священнослужителів виконується на місці їхнього парафіяльного служіння [після того, як кандидатуру буде ухвалено Всеукраїнською Православною Церковною Радою або належною повітовою церковною радою]. В тому разі, коли на служіння Церкві обрано особу, яка вже має сан священнослужителя вона [після затвердження виборчого переведення [ВПЦР], або належною Повітовою Церковною Радою], одержує від єпископа благословенство на працю, по можливості в самій парафії при першій відправі.

15. Єпископи української] правосл[авної] автокефальн[ої] всенародно-соборноправної Церкви, з волі Божої, через церковне обрання й висвячення є носителі Божої благодаті й духовні провідники Церкви, і тому мусять бути зразком чесноти і морально-духовної краси.

⁸⁰³ Розділ III. Внутрішній устрій Української Церкви // Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 378.

16. Походження і шлюбний стан не може бути перешкодою до набуття всіх ступенів духовного сану, до єпископського включно, особам, гідним того як з морального, так і з освітнього боку. На служіння єпископське можна обірати осіб від 30 років, а на служіння священницьке і дияконське від 21 року. [...]

17. В справі набуття єпископського сану ченці не повинні мати ніяких привілеїв.

18. В справі одруження і розриву шлюбів священослужителі української Церкви підлягають загальним законам.

19. Засвоєну православному духівництву одіж українські священослужителі повинні вдягати під час відправи Божої служби і треб. В позаслужбовий час вони мають право носити цивільну одіж. Волосся вони можуть носити по бажанню.

20. Українські священослужителі одержують утримання по згоді з парафіянами, відповідно місцевим умовам⁸⁰⁴.

Таким чином, поява і реєстрація українізованих парафій УАПЦ впродовж 1920-х рр. була і своєрідним індикатором того, що населення в цій місцевості було більш-менш однорідним, оскільки для реєстрації українізованої парафії УАПЦ після проведення зразкового українського богослужіння збиралася відповідна кількість парафіян і активістів, утворювався хор тощо. Інституалізація УАПЦ відбувалася саме в тих місцевостях, де український елемент був найбільш усталеним.

Українська Соборно-Синодальна (обновленська) Церква (Українська Православна Автокефальна Синодальна Церква, УПАСЦ) представлена прихильниками руху оновлення Церкви, який почався до 1917 р., і зібрав прихильників демократизації церковного управління і модернізації богослужіння. Ця Церква зосередила канонічний єпископат і навіть проголосила автокефалію у 1925 р. на Соборі у Харкові. Проте, це була російськомовна церковна структура, яка даремно закликала українських селян приєднатись до неї, випускаючи відозви російською мовою.

Після розпаду Російської імперії спостерігається черговий сплеск активності тієї частини православного кліру, який бажав реформ. Переважно усі ідеї обновленства початку ХХ століття пронизують діяльність єпархіального духівництва. Постанови щодо відновлення принципу ви-

⁸⁰⁴ Розділ XI. Організація Української Церкви і церковного урядування. 2. Священослужителі української православної автокефальної Церкви // Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... С. 383–384.

борності духівництва та реформування духовних шкіл на зразок світських, за відновлення інституту дияконату жінок, щодо українізації церковної практики та незалежності Православної Церкви в Україні були прийняті на українських єпархіальних з'їздах.

У 1922 р. внаслідок розколу в середовищі Російської Церкви обновленський рух організувався в обновленську Церкву, якою стала “Жива Церква” (ЖЦ) на чолі з Всеукраїнським Вищим Церковним Управлінням (ВУВЦУ). Основною метою обновленства було оновлення Церкви і визнання справедливості більшовицької революції 1917 р. Соціально-політична система Радянської держави була використана обновленцями у якості моделі при створенні власної Церкви, стрижневими завданнями якої стали перерозподіл церковної влади з огляду на інтереси церковних “низів” та псевдонародна орієнтація.

Радянська влада скористалася тенденцією церковного розколу і наявністю інакомислячих елементів кліру з метою знищення православ'я, вважаючи, що внутрішня боротьба знесить Церкву, що полегшить процес її подальшої ліквідації. Ставши у керма державної влади, більшовики вбачали в обновленському русі лише потенціал для реалізації атеїстичної доктрини. Органи радянської влади допомогли обновленцям захопити церковне управління і запровадили політику всілякого сприяння: намічали лінії розвитку обновленського руху, фінансували його акції, протегували обновленцям на адміністративних засадах, підтримували їх за допомогою репресій щодо їхніх церковних опонентів.

За даними Л. Регельсона, впродовж 1922–1923 рр. в Україні до Обновленської церкви перейшло 15 тихонівських єпископів, серед яких такі відомі діячі обновленства як Пімен (Пегов), Олександр (Чекановський), Лоллій Юр'євський та ін. Обновленська Церква наприкінці 1923 р. мала вже 49 єпископів⁸⁰⁵, тобто значно більше половини ієрархів РПЦ, що забезпечувало їй не тільки міцні позиції, але й надихало до більш рішучих дій у боротьбі проти “тихонівщини” у проведенні церковних реформ.

13–16 лютого 1923 р. в Києво-Покровському монастирі відбувся Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян. Зберігся комплекс документальних матеріалів цінний первинною інфор-

⁸⁰⁵ Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви (1917-1945): Материалы по истории Церкви. – Кн.15. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. – С. 531.

мацією про розвиток історичних подій, особливо в контексті організаційного оформлення обновленського руху в Україні та загального стану релігійно-церковного життя 1920-х років.

Про ставлення і потенційні дії щодо тихонівців і автокефалістів в УСРР красномовно говорить витяг з протоколу № 1 Всеукраїнського церковного обновленського з'їзду духовенства і мирян, який відбувся в Києво-Покровському монастирі 13–16 лютого 1923 р., зокрема виступу 13 лютого прот. Шаповалова про загальноцерковний стан: “Докладчик отметил необходимость для духовенства и православных мирян выявить свою политическую физиономию и торжественно признать справедливость социальной Революции в ее основных стремлениях. Докладчик указал, что в настоящее время церкви предстоит серьезная борьба с реакционным направлением в церкви (или так наз. “тихоновщиной”), которая всеми силами противится делу церковного обновления, причем докладчик указал и на те методы, к каким прибегают противники церковного обновления, а именно к услугам кликуш, распространению подложных документов от заграничных иерархов и от Карловицкого Собора, к распространению провокационных слухов о том, что обновленцы совершенно разрушают весь строй церковной жизни и извращают учение Христа. Докладчик призывал духовенство к энергичной борьбе против этих врагов. Особенно болезненными по мнению докладчика является для Съезда вопрос об автокефалистах-липковцах, вопрос больной в виду того, что прежняя церковная власть на Украине своими бестактными поступками, свидетельствующими не о любви, а о какой-то каменной холодности, оттолкнула от себя национальное движение. Докладчик выразил искреннее желание возвратить заблудших овец в лоно православной Церкви, средства для чего должен указать Съезд и будущий Собор. Наконец, докладчик указал на предстоящий Поместный Собор и на желательность созыва Вселенского Собора, который должен произвести обновление церкви в мировом масштабе при помощи соединений церквей”⁸⁰⁶.

Станом на березень місяць 1925 р. УПАСЦ мала 10 єпархій і 32 архієреї: в Харківській єпархії було 10 ієрархів – митрополит Слобідсько-Український і Харківський Пімен, архієпископ Ізюмський Йосип, єпископ Куп'янський Володимир, єпископ Ахтирський Філарет, єпископ

⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 220, 220 зв.

Сумський Іосиф, єпископ Старобельський Мелетій, єпископ Чугуївський Гавриїл, єпископ Зміївський Серафим, єпископ Валковський Іов, єпископ Петро; в Київській єпархії – митрополит Київський Іннокентій і архієпископ Бердичівський Олександр; в Чернігівській єпархії – архієпископ Чернігівський Андрій, єпископ Конотопський Адріан, єпископ Городнянський Никифор; у Волинській єпархії – архієпископ Волинський Сергій (прибув з Костроми) і єпископ Староконстантинівський Яків, в Одеській єпархії – архієпископ Одеський Ювеналій, єпископ Миколаївський Рафаїл (прибув з Муромської єпархії), єпископ Первомайський Йосип, єпископ Зинов'ївський Афанасій; в Подільській єпархії – архієпископ Подільський і Брацлавський Лоллій, єпископ Кам'янецький Адріан, єпископ Тульчинський Фотій, єпископ Гайсинський Яким; в Полтавській єпархії – єпископ Полтавський Йосип і єпископ Кобелякський Миколай; в Катеринославській єпархії – архієпископ Катеринославський Павло, єпископ Запорозький Сергій, єпископ Олександрійський Іоан, єпископ Бердянський Михаїл; в Донецькій єпархії – архієпископ Донецький Олександр. Павлоградська і Черкаська кафедри залишилися вакантними.

У червні 1925 р. Синод УПАСЦ провів реорганізацію єпархіальних управлінь. Відповідно до нового адміністративного поділу УРСР було утворено 36 самостійних єпархій: Харківську, Сумську, Ізюмську, Куп'янську, Старобільську, Київську, Полтавську, Черкаську, Павлоградську, Артемівську, Маріупольську, Катеринославську, Запорізьку, Мелітопольську, Кременчуцьку, Криворізьку, Луганську, Чернігівську, Конотопську, Глухівську, Білоцерківську, Бердичівську, Житомир-Волинську, Шепетівську, Кам'янець-Подільську, Могилівську, Тульчинську, Проскурівську, Вінницьку, Одеську, Молдавську, Херсонську, Миколаївську, Первомайську, Зинов'ївську, Уманську. У зв'язку з ліквідацією деяких вікаріальних управлінь відбулись кадрові переміщення. Єпископ бувшого Ахтирського вікаріатства Філарет очолив Сумську єпархію, єпископ Сумський Іоасаф зайняв Полтавську кафедру, єпископа Олександрійського Іоана перевели до Кременчугської єпархії, єпископа Гайсинського Якіма призначили керуючим Вінницькою єпархією, а архієпископа Лоллія – Житомирсько-Волинською єпархією. Сім єпархіальних кафедр залишалися вакантними: Криворізька, Чернігівська, Глухівська, Могилівська, Проскурівська, Херсонська і Уманська. Як бачимо, оновленці намагались утворити єпархії згідно новому державному адмініст-

ративному розподілу, як це було в Російській імперії, причому незалежно від кількості парафій і наявності очільників.

Митрополит Феодосій (Процюк) подав перелік обновленських архієреїв разом з вказівками на їхні кафедри⁸⁰⁷, що дозволяє скласти перелік регіонів, де обновленці мали вплив⁸⁰⁸. До складу Всеукраїнського Священного Синоду у 1925 р. входили митрополит Слобідсько-Український і Харківський Пимен (Пегов) (голова), митрополит Київський Іннокентій (Пустинський), архієпископ Чернігівський Андрій (Одинцов), архієпископ Тираспольський, тимчасово керуючий Одеською єпархією Ювеналій (Машковський), архієпископ Бердичівський Олександр (Чекановський), архієпископ Могилівський Лоллій (Юр'євський), архієпископ Миколаївський Костянтин (Спаський), єпископ Змієвський Серафім (Ляде) та ін.⁸⁰⁹. Ці та інші архієреї Обновленської Церкви належали до єпархій на території УСРР: Харківська (найбільший перелік), Київська, Чернігівська, Волинська, Одеська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Павлоградська і Донецька⁸¹⁰.

Таким чином, на відміну від УАПЦ, яка проголосила українізацію, соборноправність та автокефалію засадами своєї Церкви, УПАСЦ намагалася демонструвати модернізацію церковного життя, хоча зберігала попередній варіант церковного устрою. Всі документи цієї Церкви свідчать про те, що українізація залишалася тільки гаслом, оскільки практично всі її документи і публікації дійшли до нас російською мовою. Всі спроби дискредитації прихильників тихонівців не призвели до бажаного для радянської влади занепаду цієї Церкви. На початок 1925 р. орієнтації на патріарха Московського Тихона (Белавіна) продовжували дотримуватися майже 6 тисяч парафій в УСРР, обновленської – 3 тисячі парафій.

⁸⁰⁷ Феодосий (Процюк) Митрополит Омский и Тарский. Обособленные движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). М., Издательство Крутицкого подворья. Общество любителей церковной истории, 2004. 639 с. С. 254–261; 304–307.

⁸⁰⁸ Феодосий (Процюк) Митрополит Омский и Тарский. Обособленные движения... – С. 318–320.

⁸⁰⁹ Феодосий (Процюк) Митрополит Омский и Тарский. Обособленные движения... – С. 318.

⁸¹⁰ Феодосий (Процюк) Митрополит Омский и Тарский. Обособленные движения... – С. 319–320.

Російська православна церква в Україні (тихонівці) представлена повністю єпископатом, що підтримував канонічну єдність з Московським патріархатом після його відродження на Помісному Православному Церковному Соборі РПЦ 1917–1918 рр., практично повним складом православних монастирів в Україні до їхньої ліквідації радянською владою, великої частини проросійського духовенства і мирян, які вважали неканонічними будь-які варіанти змін у богослужінні і в церковному устрої.

З точки зору національної ідентичності ієрархія духовенство і вірні цієї Церкви сповідували шовіністичне ставлення до української мови і Церкви, навіть будучи етнічними українцями. Ця Церква повністю відкидала можливі варіанти компромісу і спілкування з іншими Церквами в УСРР, вважаючи тільки себе єдиною канонічною структурою з церковно-слов'янською мовою богослужіння.

Владу ВЦУ не визнав екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков)⁸¹¹. Щоб відмежуватись від обновленців, він скликав Київський православний церковний Собор з метою оголосити автокефалію РПЦ в Україні, робота якого проходила з 23 серпня по 5 вересня 1922 р. за участю 84 делегатів. Єпископат представляли 9 ієрархів: митрополит Михаїл (головуючий), архієпископ Подільський Пімен, єпископи – Чернігівський Пахомій, Житомирський Аверкій, Миколаївський Прокопій, Лубенський Григорій, Канівський Василій, Білоцерківський Дмитрій і Вінницький Амвросій⁸¹².

Але влада не дала санкції на проведення Собору, а дозволила провести лише нараду (з'їзд) з питань церковно-релігійного життя, що визначило невизначеність рішення щодо автокефального статусу РПЦ в Україні. Згідно постанов 2–4 вересня 1922 р. оголошувалося, що Українська Церква стала на шлях автокефалії, тобто повної самостійності в спра-

⁸¹¹ Преловська І. М. Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. К., 2007. Вип. 17. С. 118–128. Преловська І. М. Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929) // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. Вип. 15. Український Археографічний збірник. Т. 18. К.: Український письменник, 2010. С. 40–82.

⁸¹² Покровский А., профессор. Автокефалия Православной Церкви на Украине (Доклад на Пленуме 2-го Всеукраинского Помесного Собора 19 мая 1925 г.) // Украинский Православный Благовестник. Харьков, 1925. №18. С. 5.

вах внутрішнього управління. Остаточного питання автокефалії мав розв'язати Всеукраїнський Помісний Собор, до скликання якого всі справи церковно-релігійного життя в Україні повинні вирішуватися Священним Собором єпископів України⁸¹³.

Якщо частині єпископату РПЦ в Україні, хоча б у такий спосіб, вдалося уникнути підпорядкування обновленському ВЦУ, то цей з'їзд змушений був відреагувати на актуальні питання церковного життя в УСРР. Серед делегатів виявилися прихильники порозуміння з УАПЦ, зокрема, священник з Волині В. Коваленко запропонував запросити на зібрання представників ВПЦР для обміну думок щодо взаємного примирення. Виключно з тактичних міркувань з'їзд погодився запросити 5 представників ВПЦР і з свого боку утворив спеціальну комісію у складі 5 осіб для спільного обговорення питання про об'єднання Православної Церкви в Україні. Заслухавши доповідь архімандрита Гермогена про церковні події в Москві і про групу "Жива церква", з'їзд ухвалив рішення відмежуватись від "Живої церкви".

Для прихильників патріаршої Церкви цей варіант автокефалії був лише тимчасовим тактичним маневром щоб ізолювати Україну від обновленської Церкви в РРФСР, стримати обновленський рух в УСРР та очікувати подальшого розвитку подій. У червні 1923 р. Московського патріарха Тихона (Белавіна) було звільнено і він негайно ліквідував цю штучну автокефалію. У 1925 р. він закинув полтавській делегації Феофіла Булдовського, що "... з цієї екзаршої автокефалії вийшла лише велика провокація, що дала новий сильний аргумент липківцям дорікати Москву в ширості"⁸¹⁴.

"Автокефалія" Київського з'їзду 1922 р. чітко характеризує політичний аспект ворожості і несприйняття української церковної незалежності з боку РПЦ. Показово, що ієрархи РПЦ, які не проминали тлумачити УАПЦ як "безблагодатну", "самосвятську", "лжеієрархію" тощо, самі виключно з політичних міркувань проголосили абсолютно неканонічну, з їхнього розуміння канонічного права, автокефалію. Все це свідчить про те, що боротьба тихонівців проти УАПЦ пояснюється не церковними і богослівськими, а політичними міркуваннями.

⁸¹³ Автокефалия Украинской Православной Церкви в совещании депутатов Киевского Собора 1922 года // ГПУ. Харьков, 1925. № 3. С. 3.

⁸¹⁴ *Покровский А., професор.* Автокефалия Православной Церкви на Украине (Доклад на Пленуме 2-го Всеукраинского Помесного Собора 19 мая 1925 г.) // Украинский Православный Благовестник. Харьков, 1925. № 18. С. 5.

Більшовиків не влаштувала і спроба делегатів Київського з'їзду знайти порозуміння з УАПЦ, і антиобновленська позиція митрополита Михаїла (Єрмакова), який різко виступив проти Київського єпархіального з'їзду прихильників "Живої церкви" у листі від 13 грудня 1922 р., де наголошував: "Цим свавіллям порушені основні канони церкви. Потім ви, отці і браття, з'явилися у Київ як особи необрані й неуповноважені від духовенства та мирян тих повітів, де служите. Нарешті, ви не можете вважати себе представниками духовенства та мирян усієї Київської єпархії, оскільки з'явилися лише із двох – трьох вікарійних округів єпархії. Отже, у вас немає підстав називати ваші збори єпархіальним з'їздом. А тому, якщо ви дійсно перебуваєте у канонічному спілкуванні зі своїми єпископами і бажаєте залишитись у ньому, а також – якщо бажаєте оновлення та упорядження церковного життя на основі Ісуса Христа, святих апостолів і церковних канонів, то благаю вас, послухайте мене та побратимів моїх київських єпископів, припиніть ваші засідання, поверніться у свої парафії, а потім всі будемо молитись і чекати, коли Господь увінчає успіхом наші намагання виклопотати у державної влади дозволу на скликання... канонічних з'їздів усієї Київської єпархії та всієї України"⁸¹⁵.

Після смерті патріарха Московського Тихона (Белавіна) в квітні 1925 р. для тихонівців в УСРР виникла складна ситуація через проблеми канонічного преемства патріаршества в РРФСР і реалізації подальшого державного проекту повної ліквідації церковного життя в СРСР⁸¹⁶.

Діяльність місцеблюстителя московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) призвела до неприйняття його церковної політики тими представниками тихонівців, які вважали це "змовою з антихристом" і угодовством з радянською владою. Це в свою чергу призвело до утворення підпільної Церкви, яка не визнавала такої політики. Однією з таких церковних організацій стала Істинно-Православна Церква (ІПЦ).

ІПЦ почала формуватися наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. внаслідок неприйняття більшістю єпископату та духовенства Руської

⁸¹⁵ Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міф і факти 20-30-х років. К., 1994. С. 68.

⁸¹⁶ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. Сборник документов в 2-х чч. 1917–1943. / Сост. М.Е. Губонин. М.: Изд. Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. 1064 с.

Православної Церкви політичного курсу митрополита Сергія (Страгородського), спрямованого на підпорядкування Церкви атеїстичній державі. Так виник рух, що отримав назву “Істинно-Православна Церква”. Після розгрому її легальних структур в 1936–1938 рр. ІПЦ перейшла на нелегальну форму служіння – “катакомби”, від чого за нею закріпилася ще одна назва – Катакомбна Церква. Однією з єпархій в Україні, де цей рух увібрав у себе ледве не половину мешканців, була Чернігівська, з якої походили видатні ідеологи ІПЦ в загальноцерковному русі 1920–1930-х рр.: архієпископ Пахомій (Кедров), єпископ Дамаскин (Цедрик), ігумени Аліпій (Яковенко), Лаврентій (Проскура) та інші⁸¹⁷.

Таким чином, в період Української революції відбулась інституалізація трьох основних напрямів православ'я в Україні, які чітко визначились саме на підставі територіальної і національної ідентичності українців і зосередили в собі ієрархію, духовенство і вірних, які розділяли відповідні ідеї.

Найконсервативнішою течією серед усіх церковних напрямів були тихонівці, тобто ті архієреї, духовенство і вірні в Україні які противилися будь-яким змінам і новотворам у церковному житті, вважаючи єдино можливим тільки устрій, успадкований від часів Російської імперії. До деяких змін і реформ їх змусили тільки дії радянської влади, яка націоналізувала все церковне майно і храмові споруди згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Тихонівці воліли якомога менше брати участь в державних справах, але поступовий тиск ситуації з парафіями і храмами в УСРР примусив їх реагувати на це.

УАПЦ після своєї інституалізації у 1921 р. почала реєструвати нові осередки, направляючи тули нововисвячених єпископів і священників. На відміну від тихонівців і обновленців, уподобання парафіян стосовно українізації богослужіння, автокефалії і соборноправності слугували відповідним індикатором українського населення і тягнули за собою перехід храмів і парафій до складу УАПЦ.

Невідомо, як склались би стосунки між напрямками православної Церкви після процесів інституалізації, якби ці процеси не відбувались в

⁸¹⁷ Шуміло В.В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині в 20–30-х рр. ХХ ст. Автореферат на здобуття наук. ступеня к.і.н. Чернігів, 2021. 18 с. С. 1.

межах соціального експерименту побудови соціалістичного суспільства з відповідними антицерковними заходами і політичними репресіями. У цих умовах навіть теоретично УАПЦ була приречена на знищення як з національного, так і з церковного боку саме через те, що уособлювала для українців реальне відродження їхніх традицій.

V. НА ПЕРЕХРЕСТІ СВОЇХ І ЧУЖИХ ІДЕАЛІВ: МІСЦЕ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ КОНСТРУКТАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНКУРЕНТІВ

V.1. Провідні діячі ОУН про українські етнічні території (1920-і – 1930-і рр.)

Юрій Черченко

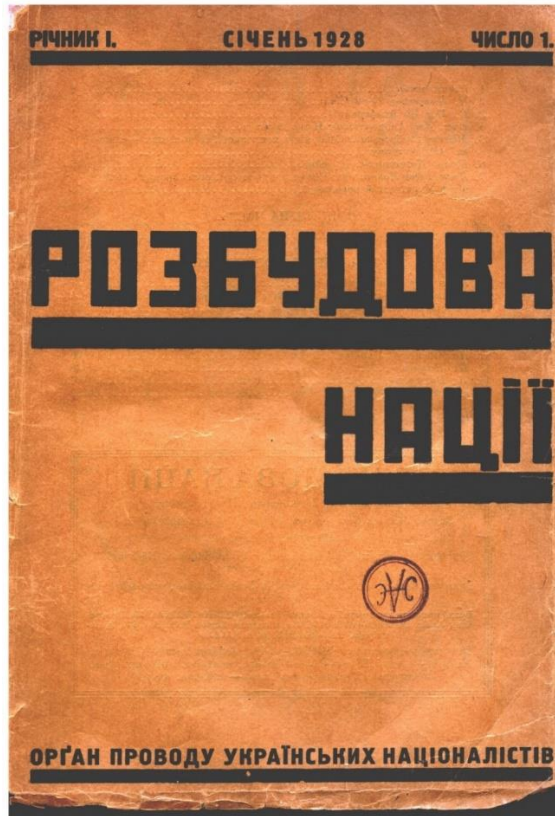
Питання українських етнічних територій в планах керівників українського націоналістичного руху в міжвоєнний період, особливо напередодні другої світової війни, дуже важливе для розуміння діяльності ОУН в роки війни. Адже саме з майбутньою війною керівники організації пов'язували свої надії на відновлення української державності. Ця тема ще не знайшла свого належного висвітлення в сучасній українській історичній науці. Серед нечисленних публікацій варто передусім згадати монографію Олександра Зайцева “Український інтегральний націоналізм”⁸¹⁸ та статтю Володимира Панченка “Кубань в уявній географії українських націоналістичних інтелектуалів 20-х – 40-х років ХХ ст.”⁸¹⁹.

Український націоналізм, як відомо, вийшов на історичну арену в кінці ХІХ століття і на початку наступного сторіччя Микола Міхновський формулює завдання здобуття Самостійної України “від Сяну по Кавказ”. Але напередодні першої світової війни та у воєнні роки український націоналізм не був тою політичною силою, яка відчутно впливала на хід історичних подій на українських землях. Його вплив на українські політичні процеси на українських землях та на еміграції посилювався в повоєнні роки з утворенням Організації українських націоналістів. На цьому етапі розвитку українського націоналізму важливу роль в популяризації націоналістичної ідеології відігравав Дмитро Донцов, хоча й врешті він відмовився долучитися до діяльності організації. Ба більше, на початку 1930-х років стосунки Донцова з керівництвом новоствореної

⁸¹⁸ *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм (1920 – 1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 488 с.

⁸¹⁹ *Панченко В.* Кубань в уявній географії українських націоналістичних інтелектуалів 20-40-х років ХХ ст. // *Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень.* Дніпропетровськ : Пороги, 2008. Вип. 4. С. 151 – 155.

ОУН значно загострилися⁸²⁰. Цікаво також, що Донцов до 1914 р. не поділяв націоналістичних поглядів і був прихильником ідей “марксистського соціалізму”⁸²¹. Але Донцов в своїх творах теми українських етнічних територій та їх кордонів практично не торкався. Обговорювати цю тему почали учасники підготовки I конгресу ОУН.

Перший номер журналу “Розбудова нації”

Першим кроком до об’єднання українських націоналістичних груп в єдину організацію стала Перша конференція українських націоналістів, що відбулася 3 – 7 листопада 1927 р. в Берліні. Як відзначав Петро Мірчук: “Центральною особою, що єднала всіх у підготовці та проведенні I. Конференції, був полк. Євген Коновалець, висуваний усіма націоналі-

⁸²⁰ Див.: Зайцев О. Український інтегральний націоналізм. С. 170 – 171.

⁸²¹ Сосновський М. Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968 – 1975. НТШ. Бібліотека українознавства. Т. 47. Нью-Йорк – Торонто, 1979. С. 576.

стами як єдиний кандидат на провідника майбутньої Організації українських націоналістів.”⁸²² На цій конференції було обрано Провід українських націоналістів у складі: Євген Коновалець (голова), Микола Сціборський (керівник політичної референтури), Дмитро Андрієвський (ідеологічно-статутарної референтури), Володимир Мартинець (керівник секретаріату і пресового та пропагандивного відділу). Конференція ухвалила, що ПУН має видавати свій періодичний друкований орган, де мали висвітлюватися головні ідеологічні засади українського націоналістичного руху. На пропозицію Д.Андрієвського місячник отримав назву “Розбудова нації”. Перший номер “Розбудови нації” вийшов в січні 1928 р. і в ньому оприлюднено офіційний комунікат про конференцію.

У першому номері “Розбудови нації” Володимир Мартинець у статті про завдання українського націоналістичного руху після першої конференції українських націоналістів писав: *“...розгром наших національно-державних змагань це природний наслідок не тільки нашої невідготованості, головно в ділянці національної ідеології, ... але це передусім безпосередній наслідок планового, рішучого та одночасного наступу всіх наших національних ворогів з одностайною ціллю: невідділення меншого чи більшого клаптика української землі, але здушення та розгрому українських національно державних змагань уцілому... Ні Польща, ні Росія, ні інші окупанти не бажать й не можуть бажати існування побіч себе української національної держави, бо така скорше чи пізніше піднесла би претензії соборництва. Щобільше, кожний прояв українського національного руху, хоч би на чужій території, викликає занепокоєння решти окупантів. Рівнож їх внутрішня політика у відношенні до української окупованої території, хоч ведена ріжними способами, все ж має однаковий характер, бо зміряє до здушення національно- державних аспірацій українського народу в ядрі”*⁸²³.

У “Розбудові нації” регулярно друкувалися матеріали про положення українців на окупованих українських землях. Наприклад в другому номері за 1928 рік опубліковані матеріали “На Радянській Україні”, “Під Польщею”, “Під Румунією”, “На Кубані”. Зокрема в останньому йшлося про те, що на початку 1920-х років радянська пропаганда активно просувала тему “українізації” Кубані, але в реальності все вийшло

⁸²² Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т.1. Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. С.76.

⁸²³ В.М. По Конференції. Розбудова нації. Ч. 1. Січень 1928. С. 7.

навпаки й закінчилося повною русифікацією краю. “З великим криком писала свого часу вся большевицька преса про українізацію Кубані, однак – тільки писала, установлювала реченець, в якому Кубань мала бути вже українською не тільки в селянських хатах, але й в школах, урядах, ріжних громадських і культурних установах і т.д., одним словом все життя на Кубані мало носити український характер...”⁸²⁴ А далі в матеріалі наводилися факти про згортання українського шкільництва на Кубані, про утиски україномовних кубанців при прийомі на роботу в державні установи. “Як видно, то й влада погодилася з цим, що ліпше є русифікувати, чим українізувати, що для добра Росії як такої необхідно здушувати всякі прояви українізації.”⁸²⁵

У матеріалі цього ж номеру “Під Румунією” описувалося становище українського населення на Буковині і Бесарабії. Румунська влада так само як і російська вживала різних заходів з метою асиміляції українського населення цих регіонів. Українцям доводилося боротися за право користуватися рідною мовою в сфері громадського життя, за права української мови в народних школах, та права українських церков, православної і греко-католицької.

Матеріали про становище українців на українських етнічних землях друкувалися в кожному номері “Розбудови нації”. Так в наступному номері за березень 1928 р. в рубриці “На Кубані” подавалися цифри з Всесоюзного перепису 1926 р. згідно з якими на Північно-Кавказькому Краї (Північний Кавказ і Донщина) жили 3.107.000 українців. Звичайно ці радянські статистичні дані були значно зменшені. Найбільшою кількістю українського населення була звісно на Кубані, де українці склали 80-90% населення станиць та хуторів. “Не дивлячись на це, Кубань не тільки не прилучена до Української Республіки, але навіть не виділено її в окрему автономну національно-територіальну одиницю... Вся місцева влада тут російська. Вона скрізь підпирає російську культуру й затримує зріст та поширення культури української.”⁸²⁶

У номері за квітень того ж року опубліковано матеріал “Українці в Радянському Союзі”. В ньому на основі матеріалів Всесоюзного перепису 1926 р., що були опубліковані в московській газеті “Известия” в березні 1928 р., а також інших публікацій в російських та українсь-

⁸²⁴ П. На Кубані. Розбудова нації. 1928. Ч. 2. С. 71.

⁸²⁵ Там само.

⁸²⁶ Кубанець. На Кубані. Українське культурно-національне життя на Північному Кавказі. Розбудова нації. Ч. 3. Березень 1928. С. 115.

ких радянських газетах подавалася розлога статистика кількості українського населення поза межами УСРР в інших регіонах Радянського Союзу. За цими матеріалами виходило, що поза межами УСРР в Радянському Союзі в грудні 1926 р. мешкало майже 8 млн. українців, що становило більше чверті населення республіки (29 млн.). Називалися райони з найбільшою кількістю українського населення. Передусім це Кубань, далі прикордонні Вороніжчина, Курщина, Донщина, приволзькі Саратовщина й Самарщина (Жовтий клин), Сибір (Сірий Клин) й Далекий Схід (Зелений Клин) в Росії, а також Туркестан. Автор цієї статті місця компактного проживання українців так і називав “українські території”. Він проаналізував стан народної освіти в цих регіонах, а також підготовку вчительських кадрів для українських шкіл й зробив невтішний висновок про те, що шкіл не вистачає так само як і вчителів. Наприклад, на 1,5 млн. українського населення на Вороніжчині існував всього один педагогічний технікум. До того ж заборонялося створювати українські школи другого ступеня і після початкових шкіл українські діти мусіли далі переходити до російських шкіл. Держава практично усунулася від вирішення проблем українського населення: “Фактом є, що з початком 1927 р. українізація Кубані, Вороніжчини, Курщини, Саратовщини, Донщини й т.д. опиралися тільки, або майже тільки, на слабкі сили тамошнього українства. Ще гірше було положення в Туркестані, на Сибірі, а навіть на Зеленому Клинні, куди не сягали безпосередні впливи Радянської України... Як бачимо, стан мало потішаючий, бо офіційні кола стоять на перешкоді українському рухові.”⁸²⁷

У шостому номері за 1928-й рік побачила світ стаття того ж автора “На Радянській Україні. Боротьба за економічне усамостійнення”, в якій він аналізує публікації в українській радянській пресі на економічні теми. Докладно вивчивши статті директора Інституту економіки і віцепрезидента ВУАН Костянтина Воблого, харківського професора Михайла Волобуєва, харківського економіста, працівника Наркомфіну УСРР Віктора Доброгаєва та голови Держплану УСРР Григорія Гринька, журналіст робить наступний висновок: “На Україні перш усього вкорінилося вже загальне пересвідчення про окремішність українського господарства й про потребу його піднесення на засаді українських територіальних

⁸²⁷ *Vigilax*. Українці в Радянському Союзі. Розбудова нації. Ч. 4. Квітень 1928. С. 164 – 165.

інтересів.”⁸²⁸ І як наголошує автор, від визнання господарської окремішності і спроможності України та необхідності розвитку її господарства в рамках своєї території залишається лише невеликий крок до розуміння того, що Москва використовує Україну і фактично Україна є колонією Москви.

У шостому номері “Розбудови нації” за 1928 рік в матеріалі “Під Румунією” знову піднімається проблема гноблення українців румунами на українських етнічних територіях. Окупанти практично знищили українську освіту на цих землях, яка існувала до того часу коли до Румунії після першої світової війни відійшли Буковина і Бесарабія. “Із наведеного бачимо, що все ж німці й мадяри мають свої школи в Румунії. Отже виходить, що українці перебувають в найгіршому положенні, бо, коли перед прилученням Буковини й Мармарощини до Румунії ми мали коло 1000 своїх шкіл, зараз не маємо жодної.”⁸²⁹

Тему жахливого становища українців на своїх етнічних територіях окупованих Румунією змальовано також в статті відомого українського вченого історика, етнографа, мовознавця Зенона Кузеля “Українці в Румунії”. Як зазначав Кузеля, українці є автохтонним населенням в Буковині, Бесарабії й Мармарощині, що живе там від давніх часів. Коли ці землі відійшли до Румунії то румуни знищили до щенту всі попередні українські здобутки: участь в крайовому управлінні на Буковині, українське шкільництво, українську церкву, українські кооперативи, кредитові й ощадні установи, український аматорський театр, народні бібліотеки, читальні, хорові товариства і т.д. Заборонено українську мову в судах. “...У Бесарабії й на Буковині заведено постійний стан облоги...започатковано румунізаторську кампанію, що згідно з поясненнями урядових чинників, має на меті протягом короткого часу винародовити всіх українців. У Бесарабії українців позбавлено всіх прав і віддано на ласку військового терору, який вже приніс багато тисяч жертв і змусив десятки тисяч вимандрувати до Аргентини, Бразилії та інших країн.”⁸³⁰

Таким чином, упродовж 1928-го року в журналі регулярно публікувалися матеріали присвячені ситуації на українських етнічних територіях, що були окуповані чотирма державами. Весь той рік було присвячено підготовці I конгресу ОУН. В червні 1928 р. Провід українських

⁸²⁸ *Vigilax*. На Радянській Україні. Боротьба за економічне усамостійнення. Розбудова нації. Ч. 6. Червень 1928. С. 246.

⁸²⁹ К. Під Румунією. Там само. С. 249.

⁸³⁰ *Кузеля З.* Українці в Румунії. Розбудова нації. Ч. 9. Вересень 1928. С. 322.

націоналістів затвердив десять головних тем, які повинні були стати предметом розгляду на конгресі. Відповідно до цих тем до оргкомітету надійшло 39 рефератів. Декілька з них були присвячені ситуації на українських землях: реферат Леоніда Костарева “Національна революція на Західних Землях України”, реферат Ріка Ярого “Закарпаття”, а також два реферати “Політичне положення на Буковині” та “Бесарабія”, автори яких не були вказані. Перший Великий Збір ОУН відбувся в січнілютому 1929 р. у Відні. На конгресі було прийнято звернення “Від конгресу українських націоналістів” підписане головою президії Миколою Сціборським і секретарем Володимиром Мартинцем. В ньому було чітко сформульовано позицію організації з цього питання: “У своїй зовнішньополітичній чинності Українська Держава стремітиме до досягнення меж, що охоплюватимуть всі українські етнографічні терени і забезпечуватимуть її належну господарську самовистарчальність та стратегічну відборонність.”⁸³¹

У затвердженому Великим Збором “Устрої ОУН” зазначалося, що тільки незалежна українська держава зможе об’єднати українську націю в межах її етнічних територій. “Державна форма життя найвимовніше потверджує конкретне у змістовленні чинного характеру національної ідеї, а тому першим природним стремлінням нації є прикрити межі своєї державної виконності з цілим крайовидом етнічного розпросторення, щоб таким чином державно оформити цілий свій фізичний організм...”⁸³² Після відновлення державності, як записано в документі, постанове завдання створення найвищих законодавчих органів “на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.”⁸³³

У 1930 р. в двох випусках “Розбудови нації” публікувалася стаття професора Українського вільного університету та Української господарської академії Олександра Мицюка “Євразійство”. Стаття прямо не торкалася теми українських кордонів, але в ній висвітлювалося ставлення ідеологів євразійства до національного питання на теренах бувшої Російської імперії й, зокрема, до українських визвольних змагань. Олександр Мицюк наголошував, що професори-євразійці “...стоять на стано-

⁸³¹ Книш З. Становлення ОУН. К.: Вид-во ім.О.Теліги, 1994. С. 98 – 99.

⁸³² Там само. С. 104.

⁸³³ Там само. С. 105.

вищі, що в державі Росії-Евразії вся арифметична сукупність різноплемінного населення складає одну націю, і при тім, мовляв, руську чи євразійську. В данім випадку позиція євразійців є ніщо інше, як позиція реакційного публіциста 60-х років Каткова, який держався погляду, що “русский народ единообразен во всем своём составе от Карпат до Амура...”⁸³⁴. Детально проаналізувавши ідеологічні підвалини євразійства та політику Москви щодо різних поневолених народів Мицюк дійшов логічного висновку: “До українських визвольних змагань і таких самих прагнень інших недержавних народностей СССР та до течій “областничества” євразійство відверто вороже. Воно не для нас і, гадаємо, не для інших народностей, що волею історії перебувають нині під одною з великоросами стріхою, а яким євразійство готує ролю не субекта своєї долі, а обекта його агресивних мрій.”⁸³⁵

Проблему українських етнічних територій в складі бувшої Російської імперії, а згодом СССР, предметно висвітлював в своїй статті “Соборність України та її східні кордони” колишній хорунжий УГА, член УВО, учасник Першого конгресу ОУН Осип Бойдуник. Як він сам зазначав на початку статті, приводом для її написання стала 10-а річниця українських визвольних змагань і роздуми про причини їхньої поразки. Серед головних причин Бойдуник називає не тільки силу ворогів, але й роз’єднаність української нації в її боротьбі за національне визволення. “Але коли 1917 – 1918 р. прийшла нагода це (визволення – Ю.Ч.) здійснити, то в нас зявилися три “лани”: один – над Дністром, другий – над Дніпром, а третій – над Кубанню. Замість одного лану – держави з одним центром у Києві й одною оборонною силою, в нас було три “лани” і три центри: один у Львові-Станиславові, другий у Києві, а третій у Катеринодарі; і кожний з тих центрів вів собі окрему політику і мав осібну армію. Акт 22 січня 1919 р. не дав нам соборности, бо проголосив соборність формально і то лише частини українських земель над Дніпром і Дністром, полишаючи решту земель поза межами соборности.”⁸³⁶

А далі Бойдуник зосереджує увагу на східних кордонах українських етнічних територій. Починає він зі статистики. Посилаючися на праці українських та іноземних етнографів Осип Бойдуник пише, що на Кубані та інших північно-кавказьких землях, як от частині Донщини й Аст-

⁸³⁴ *Мицюк О.* Євразійство. Розбудова нації. Ч. 1-2. Січень-лютьень 1930. С. 22.

⁸³⁵ Там само. Ч. 3-4. Березень-квітень 1930. С. 76.

⁸³⁶ *Бойдуник О.* Соборність України та її східні кордони. Розбудова нації. Ч. 3-4. Березень-квітень 1930. С.58.

раханщини, на цілій Ставропольщині й частини Терщини українці складають більшість населення (від 60 до 75 відсотків залежно від області). “Одначе, – зазначає автор – для нас при розгляді проблеми національностей на північно-кавказьких землях, куди важливіше від різних тенденційних статистик історичне минуле тих земель.”⁸³⁷ І після цього висновку в статті подається історичний огляд заселення українцями вказаних територій, яке розпочалося з кінця XVIII ст. Спочатку заселення відбувалося за рахунок козаків, яке на початку 1860-х років практично завершилося і далі сюди в пошуках землі переселялися вже селяни з південних і східних регіонів України. Завершує свою статтю Бойдуник статистикою з сучасних на кінець 1920-х років робіт видатного українського географа академіка ВУАН Степана Рудницького, зокрема його книг “Основи землезнання України” (1924-1926) та “Ukraine – Land und Volk” (1916). Спираючись на ці дані автор доходить до наступного висновку: “Так отже, східний етнічний кордон України є такий: починаючи на півночі від Новохоперська вздовж ріки Хопра аж по її устя до ріки Дону, звідси в напрямі полудневого заходу, на захід від Дукасова, М.Березівки, на схід од Катеринівки до ріки Донця, Донцем до устя його до ріки Дону, Доном до ріки Сал, Салом до Крилова, звідси на північний схід до Сарепти, звідси на полудневий схід озерами-болотами Хомата, Цяцю, Тундутову, Кошоти, відтак до українських осель над Каспійським морем, починаючи від Михайлівського, вздовж побережжя Каспія аж до устя ріки Терек. Тут починається полуднева границя України, яка йде рікою Тереком аж до устя ріки Малки, Малкою до Кавказького хребта, відтак Кавказьким хребтом аж до Чорного моря. Ці етнічні границі України повинні стати вихідною базою й для політичних меж Української Держави. Розуміється, що наведення тих границь не означає, що вони не можуть бути в майбутности змінені наслідком поширення етнічних меж України колонізацією...”⁸³⁸

У тому ж 1931 р. в журналі “Розбудова нації” з’явився матеріал присвячений Закарпаттю. Це була перша публікація в журналі присвячена цьому краю. Її автор, Осип Ростоцький, зазначав, що стаття є рефератом виготовленим за програмою і під керівництвом професора Олександра Мицюка для Слов’янського інституту в Празі, на підставі дослідження сіл Чорноголови й Люта в Карпатах (нині Ужгородський район

⁸³⁷ Там само. С. 59.

⁸³⁸ Там само. Ч. 7-8. Липень-серпень 1930. С. 168.

Закарпатської області). Але в першій частині публікації (число 3-4) Осип Ростоцький робить огляд всіх територій з переважно українським населенням в Закарпатті. Підкарпатська Русь, як відомо, була однією з земель у складі Чехословаччини. Ростоцький наголошував, що: "...зміст політичного терміну "Підкарпатської Русі" не ідентичний із поняттям українського Закарпаття і значно від нього вужчий, по "ПР" – це лише частина цілої Закарпатської землі, заселеної українським народом, і становить приблизно дві третини її."⁸³⁹ Він аналізує етнічний склад населення, релігійний, професійний, подає ґрунтовний огляд господарського життя в краю, розвитку промислу й торгівлі, стану соціальної сфери, і робить висновок про те, що "загальний стан краю нині дуже сумний" і потребує невідкладного реформування. "Господарський поступ краю не можна мислити без піднесення передусім загального рівня освіти населення, себто, без належної організації шкільництва... що має мову краю, народню, українсько-руську."⁸⁴⁰ З іншого боку, місцева адміністрація мусить розуміти потреби корінного населення, прислухатися до голосу людей, дбати про інтереси більшості населення. "Головна хиба адміністрації "ПР"... це її бюрократичність, відчуженість від народу, незнання його мови і звичаїв, його історії і його сучасної біди. Багато урядів не знає навіть, що "підкарпатські русини" – це частина українського народу, і вживають у своїх оголошеннях, листах і т.і. спеціального "підкарпатськоруського" язичія, котре самі фабрикують, мішаючи туди до купи всі мови, що ними балакають на просторах між Карльсбадом і Владивостоком."⁸⁴¹

Також Ростоцький висловлює свій погляд і на популярні в ті роки в ЧСР ідеї слов'янської єдності. "Гострий твердий досвід життя розвіяв вже давно віру в солодкі сентиментальні слова політиків про єдність і братерство славянських народів у серцях синів великого українського народу. Не можна вже примусити їх любити інших славян лише тому, що це славяне, і забувати на всі ті кривди, утиски й упрямління, яких вони від них зазнають."⁸⁴²

На жаль, стаття Ростоцького містить низку антисемітських випадів. Зокрема, однією з двох причин зубожіння народу в Закарпатті автор називає "жидівський наступ до краю", внаслідок якого вся торгівля й лих-

⁸³⁹ *Ростоцький О.* Закарпаття. Розбудова нації. Ч. 3-4. 1930. С.80.

⁸⁴⁰ Там само. Ч. 5-6. 1930. С. 140.

⁸⁴¹ Там само. С. 139.

⁸⁴² Там само. С. 141.

варство опинилися в руках єврейського населення. А загалом стаття містить цікавий статистичний матеріал і спостереження автора. Рівночасно, вона позбавлена різких оцінок дій окупантів українських етнічних земель й національного пригноблення українців, як це писалося стосовно Буковини, Бесарабії, Галичини з Волинню або України в ССРСР. На нашу думку, такий здержливий тон цієї публікації пояснюється тим, що державна влада ЧСР в 1920-х роках прихильно ставилася до української еміграції на її терені. В країні у міжвоєнний період знайшли прихисток майже 20 тис. українців. Про це, до речі, писали самі націоналісти в оглядах життя української громади в Чехословаччині. Чеський уряд фінансував діяльність трьох українських вищих навчальних закладів, поблажливо ставився до діяльності різних українських політичних партій і груп. В Празі легально діяла Легія українських націоналістів, яка видавала часопис “Національна думка” й стала однією із засновниць ОУН. Празький осередок ОУН поряд з берлінським були найбільшими в Європі. В Празі ж знаходилася й редакція “Розбудови нації”, там же протягом тривалого часу жили її головний редактор Володимир Мартинець й видавець Микола Сціборський. Тому про дії чеської влади на Закарпатті писалося стримано й у загальних обтічних виразах.

У 1933 р. на сторінках “Розбудови нації” з’явилася стаття члена ОУН правника і педагога, інженера Сергія Володимирівича “Скільки нас?”, в якій він подає різноманітний статистичний матеріал стосовно чисельності українського населення на українських етнічних землях. Він наводить цифри про загальну площу українських етнічних земель спираючися на підрахунки Степана Рудницького й Мирона Кордуби. “Площа цілої Європи має 10 066 000 кв. кілометрів, себто українці заселяють 7,24% площі цілої Європи. Держава утворена з цілого українського етнографічного терену в Європі займала б друге місце щодо величини; перше – європейська частина ССРСР...”⁸⁴³ Загальну кількість українців Сергій Володимирівич подає за даними обрахунків Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, Мирона Кордуби, Степана Рудницького, Володимира Войтинського, Зенона Кузелі, а також наводить цифри зі своїх досліджень. Володимирівич вважав, що основною характеристичною рисою українців того часу був надзвичайно високий природний приріст. В УСРСР в 1924 – 1928 – рр. українське сільське населення дало приріст 2,45%. Приріст українського населення на Закарпатті в 1924 – 1927 рр.

⁸⁴³ Володимирів С. Скільки нас? //Розбудова нації. Ч. 3-4. 1933. С. 63.

становив 2,02%. Для порівняння він наводив показники приросту населення в Англії і Франції в довоєнні 1900 – 1910 роки, які становили – 0,95% і 0,20% відповідно. В Чехословаччині (без Закарпаття) в 1924 – 1927 рр. цей показник становив 0,92%. Тобто, природний приріст українського населення Закарпаття був більший ніж у двічі ніж загальний приріст населення по всій Чехословаччині. “З двох складових чинників, що визначає міцність нації – маса та організованість – за перший можна бути спокійним, не так справа виглядає щодо другого складника – організованості, – тут оздоровлення є конче потрібним.”⁸⁴⁴

Пишучи про майбутнє створення української держави автор підкреслює складність цього завдання не тільки через опір окупантів, але й через відірваність цих територій одна від одної. За даними Володимиріва в ССРСР жило 77,04% всього українського населення світу, “але тільки 56,77% на теренах УСРР; так виглядає національний характер радянської системи – кордони проведено зовсім не за національним принципом, а за політичним і кілька мільонів українського населення не включено в межі “автономної” України. Праця соборності виглядає дуже тяжкою для української нації бо тільки коло половини українців живе в ядрі майбутньої держави – УСРР, решта поза її межами.”⁸⁴⁵

Упродовж 1933 – 1934 рр. в “Розбудові нації” опубліковано 7 матеріалів М.Булавенка про події на Кубані. Перша стаття “До східних проблем України. Жмут історичних інформацій”⁸⁴⁶ подає короткий огляд історії заселення українцями Північного Кавказу, наводить статистичні дані про кількість українців на цих територіях відповідно до перепису 1926 р. в ССРСР. Також автор статті коротко описує події 1917-1919 рр. в розділі “Козацькі республіки в 1917-1920 рр.”. В останньому розділі “Козача еміграція” М.Булавенко розповідає про козацькі осередки на еміграції в Європі. За його даними на еміграції опинилося приблизно 30 тис. козаків. “Боротьба козацтва з Москвою в рр. 1917 – 1919 закінчилася перемогою Москви. Понад 30 тисяч кубанських військ капітулювало на березі Чорного моря (біля м. Сочі) перед червоною армією. Понад 20 тисяч донців, 6-7 тисяч кубанців і коло 3-х тисяч терців опинилися спочатку в Криму під командою генерала Врангеля, а в листопаді місяці 1920 р., разом з російськими

⁸⁴⁴ Там само. С. 65.

⁸⁴⁵ Там само. С. 64.

⁸⁴⁶ *Булавенко М.* До східних проблем України. Розбудова нації. Ч. 7-8. 1933. С. 165 – 174.

військами і утікачами, опинилися закордоном.”⁸⁴⁷ За словами М.Булавенка, більшість кубанців на еміграції потрапили під російський вплив за виключенням групи кубанських самостійників на чолі з Василем Іванисом та іншими діячами Кубанського краювого уряду та Кубанської української національної ради. В подальших шести публікаціях М.Булавенко детально описані події української революції на Кубані та участі кубанських козацьких військ в бойових діях в 1918-1919 рр. В останній статті “Кубань і “московський шлях” (число 7-8, 1934 р.) йшлося про спроби генерала Денікіна “витягти Кубань” на “московський шлях”. Оповідь закінчується подіями жовтня 1919 р.

У двох випусках за 1934 р. також опублікована стаття “Українці у Румунії й теорія “українізації” Буковини”, в якій подається критика праць румунських істориків про те, що румуни з прадавніх часів заселяли Буковину і як автохтони та носії історичних і культурних традицій краю мали історичне право на цю територію, а українці мовляв були зайдами з інших територій.⁸⁴⁸ Знову ж таки автори змушені звертатися до історичних джерел, зокрема літописів для спростування цих неправдивих тез. В кінці статті автори роблять висновки: “Буковинські й бесарабські... українці перебувають од віків у самому своєму ядрі; українці є автохтонами Буковини й Бесарабії і осіли тут на століття раніше від румунів... Що торкається теорії “українізації Буковини”, то треба заявити, що вона не має за собою ніяких реальних доказів і розминається з очевидними фактами. Вона являє собою взірць поверховності, довільності, неаргументованості й тенденційного перекручування історичних джерел.”⁸⁴⁹ Ці теорії румунських фахових і нефахових істориків мали далекосяжну політичну мету і були засобом пропаганди, а не шляхом пошуку наукової істини.

Таким чином, публікації в журналі “Розбудова нації” дають багатий матеріал для розуміння позиції чільних діячів ОУН щодо українських етнічних територій. Звісно, авторами цих публікацій рухав в першу чергу не інтерес до етнографії, а намагання зрозуміти як можливо об’єднати українське населення цих земель, незважаючи на регіональні відмінності, в єдиному руслі боротьби за національне визволення та побудову власної держави.

⁸⁴⁷ Там само. С. 170.

⁸⁴⁸ *І.В.А.Н.* Українці в Румунії й теорія “українізації” Буковини. Розбудова нації. Ч. 1-2. 1934. С. 25.

⁸⁴⁹ Там само. Ч. 3-4. 1930. С. 99 – 100.

Микола Сціборський

Саме про це писав в 1933 р. Микола Сціборський: “Лише так організована Національна Революція, коли селянин десь із Яворова в Галичині розумітиме спільний інтерес з українським козаком на Кубані і поспішатиме йому на допомогу, а той знова допомагатиме першому, зможе доклати окупантів. Бо в соборній єдності Української Нації полягає її величезна і непереможна сила. Коли ж тої єдності не буде, знова розіб’ють нас вороги поодиноці.”⁸⁵⁰

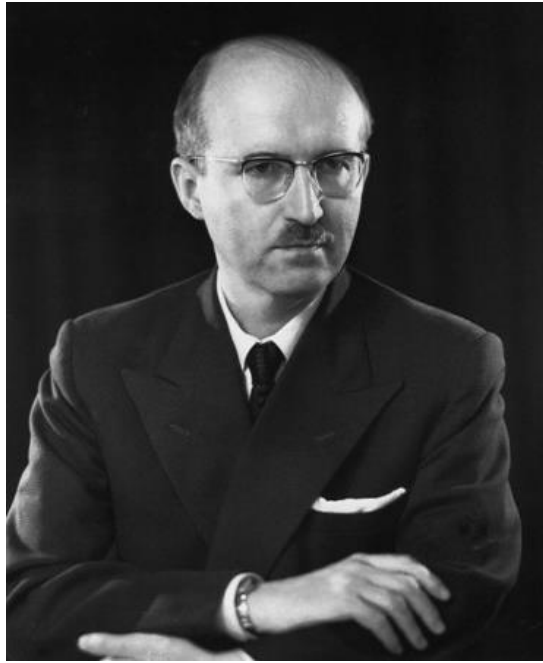
Проблема українських етнічних територій знову виринула в теоретичних дискусіях серед українських націоналістів вже під час підготовки II Великого Збору ОУН. Євген Коновалець, спочатку планував провести другий Конгрес ОУН в першій половині 1931 р., як і було передбачено Устроєм ОУН, прийнятим першим конгресом ОУН. Проте цьому завадили різні перешкоди, серед яких головною стали репресії проти членів ОУН на західноукраїнських землях, окупованих

⁸⁵⁰ *Сціборський М.* ОУН і селянство. Видання “Розбудови нації”. 1933. С. 35.

Польщею. Внаслідок репресій за ґратами опинилася велика частина провідних членів ОУН на ЗУЗ. Досить згадати, що протягом 1930–1932 рр. на посаді провідника ОУН на ЗУЗ змінилося 7 осіб, доки в січні 1933 р. обов'язки Крайового провідника ОУН не почав виконувати Степан Бандера, який затримався на цій посаді до арешту в червні 1934 р. А після вбивства польського міністра Броніслава Перацького на вимогу польської влади ці репресії поширилися також на інші європейські країни. Були проведені арешти українських націоналістів, зокрема, в Чехословаччині і Німеччині. В Празі перестав виходити друкований орган ПУН журнал “Розбудова нації” а його головному редакторові Володимирі Мартинцю довелося вистрибувати у вікно щоби не бути заарештованим чеською поліцією. Зрештою Мартинець втік до Австрії, а вже звідти дістався до Франції, де вони разом з Миколою Сціборським в Парижі видавали “Українське слово”. В цей же час у Євгена Коновальця почали виникати проблеми з перебуванням у Швейцарії, знову ж таки через постійні звертання польських офіційних представників до швейцарської влади. А в червні 1936 р. стало відомо про стеження за Коновальцем радянських агентів і підготовку теракту проти Голови ПУН⁸⁵¹. Через це Коновальцеві довелося у вересні того ж року переїхати на постійне мешкання до Італії. В 1937 р. нарешті розпочалася організаційна робота по скликанню II конгресу ОУН. Уповноваженим по підготовці конгресу Коновалець призначив 26-літнього Ярослава Стецька.

Провести конгрес планували восени 1938 р. Завершення практичної роботи по підготовці конгресу могло настрашити кремлівських керівників і посилити їх намагання ліквідувати Коновальця, щоб таким чином завдати потужного удару українському національно-визвольному руху, що і призвело до трагедії в Роттердамі. Загибель Голови ПУН знову ж таки відтягла скликання II Великого Збору ОУН ще на цілий рік і він нарешті розпочав роботу наприкінці серпня 1939 р. за кілька днів до нападу нацистської Німеччини на Польщу.

⁸⁵¹ Детальніше про це див.: *Маковецький Я.* Підготовка атентату в Женеві. /Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 785 – 805.

Ярослав Стецько

Про тематику матеріалів, які готувалися до розгляду учасниками конгресу ми дізнаємося з обіжника Ярослава Стецька (число 3) “Заінтересованим по справах журналу”⁸⁵² від 23 квітня 1938 р. Цей документ зберігається в архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. В тексті, на нашу думку, йдеться саме про теми для рефератів, а частина з них можливо могла бути опублікована перед конгресом. “Журналом” конгрес називали з метою конспірації. В цьому документі Стецько пише, що до першого червня: “Буде устрій, маніфест ще опрацьовується”⁸⁵³. Очевидно, що проект нової редакції Устрою ОУН навряд чи публікувався би до розгляду і затвердження його на Великому Зборі. В обіжнику Стецько пропонує 28 тем для розгляду на конгресі і називає прізвища чи псевдоніми деяких авторів. Тематику українських етнічних територій та їхніх кордонів мусів висвітлювати, вочевидь, реферат Володимира Мартинця (в тексті псевдонім “Кедрин”) “Україна на карті світу в минулому,

⁸⁵² Див.: Бурім Д., Черченко Ю. Огляд документів фонду Євгена Коновальця в архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. / Український археографічний щорічник. Вип. 21/22. К.: Українські пропілеї, 2018. С. 112 – 114.

⁸⁵³ Там само. С.114.

сучасному й майбутньому (політико-стратегічний нарис)”. Також, ця тематика розглядалася і в матеріалах, що готував до конгресу Ярослав Барановський (в документі псевдонім “Макар”). Його реферат мав дуже широку назву – “Внутрішньо-політична тематика”. Але серед тез, які пропонував Стецько для цього реферату, було й таке: “...поневолені народи Москвою й Польщею, ...жителі зокрема східних кордонів України, Україна і Польща, Румунія і ЧСР...”⁸⁵⁴ Два окремі реферати присвячувалися розвитку націоналістичного руху на Закарпатті, та на Буковині і Бесарабії. Автори цих рефератів не були вказані.

Цікава тема пропонувалася для підготовки Олегові Ольжичу (в тексті псевдонім “Свенціцький”). Назва реферату і тези до нього були сформульовані Стецьком так: “Українська національна культура, героїчна етика – також концепція життя, місія України, імперіялізм, моральне право на колонії...”⁸⁵⁵ Згадки про український імперіялізм ми знаходимо в листуванні Миколи Сціборського ще періоду підготовки I конгресу ОУН. Так, в листі до Дмитра Андрієвського від 8 липня 1927 р. Сціборський висловлював надто радикальні погляди стосовно завдань і методів діяльності націоналістичного руху, які він характеризував як “могутній, молодод здоровий прояв імперіялістичного духу”. Він писав: “Гаслами, які на мою думку, мусять бути положені в основу всіх нас, уміючих чисто відчувати й чорно працювати, мають бути: національний егоїзм, імперіялізм, ірраціональний фанатизм, шовінізм, готовність до жертви і сила честі. Нам кажуть і скажуть – це брутально, недемократично, непарламентарно, неетично й неморально. Відповіддю на це мусить бути лише “плевок ігнорування” в бік тих, хто буде предавати нас анатемі.”⁸⁵⁶

У жовтні 1937 р. Ярослав Стецько написав розлогі тези (майже 50 сторінок) про те, які головні ідейно-теоретичні проблеми треба буде розглянути на майбутньому конгресі. Серед решти інших тем він також називає український імперіялізм і проблему колоній. “VI. (X). Місія України – як подвижника нових суспільних, моральних, правних і політичних ідей. Основи української національної могутності, великодержавності... Справа колоній. Український імперіялізм.”⁸⁵⁷ В цьому документі

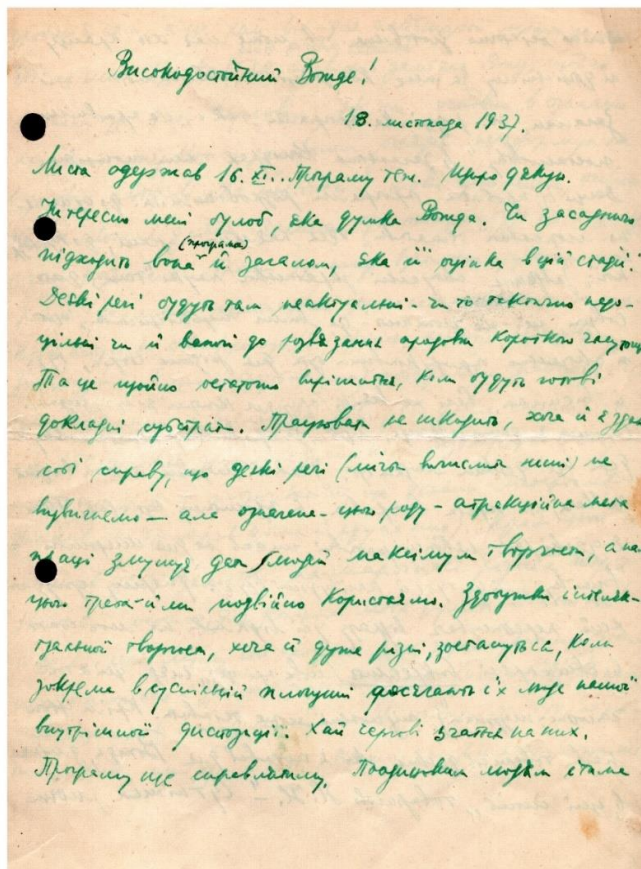
⁸⁵⁴ Там само. С. 113.

⁸⁵⁵ Там само.

⁸⁵⁶ Архів ОУН у Києві. Фонд Дмитра Андрієвського. Справа 2. “Листування Дмитра Андрієвського з різними особами”. Арк. 79 – 80.

⁸⁵⁷ Архів ОУН у Києві. Ф.1. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 67.

він пише про українську колонізацію Сибіру. “У цій темі можна буде теж розглянути справу Сибіру, де є масові оселі українців, яких сюди переселявали. Українці культуризували Сибір і на основі цього претензії України до Сибіру є й історично оправдані. Може це, що колись було прокляттям історії, буде благословенням імперіялізму нашого духа. І крізь Китай аж до Тихого Океану оселі за оселями засланих і т.п. українців тягнуться. Захоплені могутньою ідеєю вони ще доконають свого діла.”⁸⁵⁸

Лист Ярослава Стецька до Євгена Коновальця

⁸⁵⁸ Там само. Арк. 41.

Питання визволення українських етнічних територій докладно висвітлював і Михайло Колодзінський в своїй “Военній доктрині українських націоналістів”, яку він теж написав до II Великого Збору ОУН. Темі організації військової сили та плану визволення України присвячувалися реферати Романа Сушка, Володимира Колосовського та Миколи Капустянського. А для реферата Колодзінського (в документі псевдонім – Кум) Стецько запропонував такі тези: “Український мілітаризм. Питомні риси воєнної стратегії в історичній ретроспективі й аналіза конституційних елементів психофізичної постаті українського вояка. Українська воєнна доктрина.”⁸⁵⁹

Михайло Колодзінський

В Архіві ОУН у Києві зберігається листування Михайла Колодзінського, де серед іншого є й листи Євгена Коновальця та Ярослава Стецька. В цих листах стосовно майбутнього конгресу також вживається термін “журнал”. В листі від 10 березня 1938 р. Стецько пише до Колодзінського: “Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під н[азвою] “Українська воєнна доктрина”. До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав уже п[ан] Мудрий⁸⁶⁰ і з ними згідний. До Вас належало б крім історичної ретроспективи дати і перспективу, базуючи нашу доктрину на тих завданнях, що їх ми ставимо перед

⁸⁵⁹ Бурім Д., Черченко Ю. Зазнач. праця. С. 113.

⁸⁶⁰ Мудрий – псевдонім Євгена Коновальця.

Україною. Реферат Ваш має бути готовий до 1.VI. ц[ього] р[оку] і пересланий мені.”⁸⁶¹

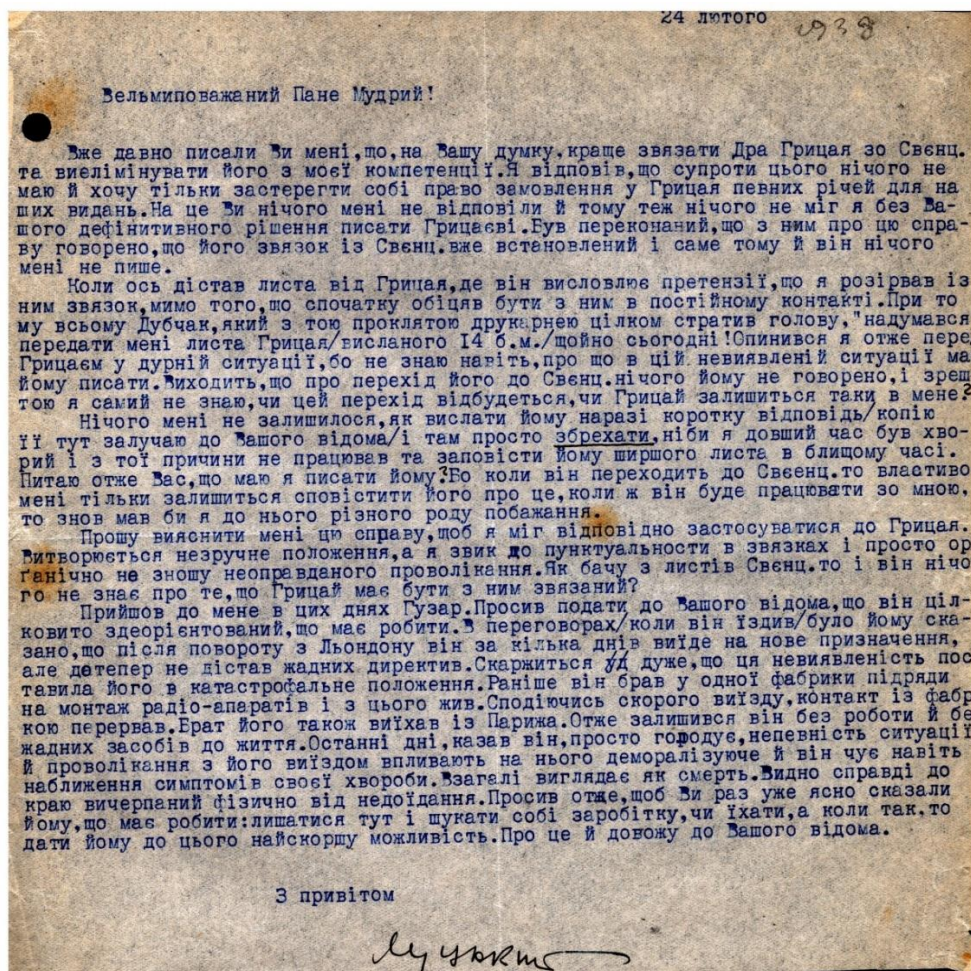
В червні того ж року Стецько знову пише до Колодзінського. Це вже було після загибелі Євгена Коновальця. В листі від 25 червня Стецько запитує Колодзінського про підготовку реферату. “Прошу мені написати, як іде справа з Вашим рефератом про воєнну доктрину. Хотів би я, щоб незалежно від речення мого журналу, Ви її виготували. Діло моє по підготовці журналу продовжую. Хочу мати всі реферати в себе викінчені, щоб – коли буде усталений його реченець, уже все було приготоване.”⁸⁶² Стецько тут повідомляє Колодзінського, що незважаючи на загибель Голови ПУН, робота по підготовці скликання другого конгресу ОУН тривала. До осені 1938 р. Колодзінський закінчив роботу над “Воєнною доктриною”. В Архіві ОУН зберігається один з варіантів тексту цього реферату. Він налічує понад 200 сторінок і мусить бути предметом розгляду для окремої статті. Тут ми тільки скажемо, що Колодзінський обстоював необхідність поширення українських територій на схід аж до Середньої Азії. Ще у вересні 1936 р. він писав в листі до Коновальця наступне: “Я наразі використовую час і приготуюся написати дещо за географію України і за наші східні границі. Купив собі велику географію... і тепер її студіюю. Маса матеріалу до статей і до всяких рефератів. Поминувши це, що студіюючи її змінився цілковито давній погляд на східні границі України. В нас географія мала і буде мати вплив на зорганізування держави... В першій фазі нашої революції, чи радше повстання, ми по звільненню наших етнографічних земель мусимо спинитися над Волгою, а пізніше кинути все здібне до бою на лінію Могилів – Саратов і перенести війну в Казахстан... Так що ніби границі нашої держави повинні спиратися на Алтайських верхах ...”⁸⁶³ А вже у “Воєнній доктрині” Колодзінський окреслює майбутні кордони України, яка об’єднає всі українські етнографічні території. Він детально по населених пунктах проводить цю межу. Навіть назви параграфів є промовистими: “Воєнна географія і границі України”, “Полудневі границі України”, “Границі України з Румунією”, “Границі з Мадярщиною і Чехословакією”, “Границя з Польщею”, “Границя з Білорусинами”, “Границя з Московщиною”, “Границі з Кавказькими народами”. Змалювавши кор-

⁸⁶¹ Архів ОУН у Києві. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 128.

⁸⁶² Там само. Арк. 142.

⁸⁶³ Там само. Арк. 98, 98 зв.

дони майбутньої України, Колодзінський наголошує, що це тільки перша фаза. “Так зачеркнута Україна це ще не є імперіялізм. Це тільки мінімум... По здобуттю України ми маємо стати на Східно-Європейському просторі озброєні на чотири сторони і розпочати другий розділ нашої праці себто опанування Центральної Азії, щоби влучити її в круг нашої культури і цивілізації... Казахстан – є наша азійська Україна – імперія України за якою тужать молоді українські націоналісти.”⁸⁶⁴

Лист Миколи Сціборського (псевдонім “Луцький”) до Євгена Коновальця.

⁸⁶⁴ Там само. Ф.1 Оп. 2. Арк. 78 – 79, 167.

Необхідно зазначити, що в середовищі ОУН не було єдиного розуміння терміну “імперіалізм”, тому з цього приводу точилися дискусії, бо в своїх писаннях різні автори вкладали в це поняття різний зміст. Так, Микола Сціборський критикував Колодзінського і Стецька, який схилився до позиції Колодзінського, саме за їхнє намагання вписати до завдань майбутньої війни за незалежність ще й завоювання земель на Сході. Сціборський відкидав саму можливість насильного інкорпорування чужих територій та асиміляції.⁸⁶⁵

Проблема українських етнічних територій, їх кордонів, шляхів визволення, була однією з головних тем в дискусіях членів ОУН в міжвоєнні роки, тому що від долі цих територій залежала доля майбутньої держави – якою ця держава буде, в яких кордонах, з яким населенням. Події другої світової війни в черговий раз перекроїли карту Європи, а мета здобуття своєї незалежної національної держави не була реалізована і відкладена ще на 50 років.

⁸⁶⁵ Див.: *Олександр Зайцев*. Знач. праця. С. 271.

V.2. Україна у фокусі гітлерівського “нового порядку” Європи: адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна на межі ідей та реальності

Тетяна Себта

Про “новий порядок” Європи нацистське керівництво Німеччини голосно заговорило після окупації нею влітку 1940 р. країн Бенілюксу та частини Франції, що ще більше розпалило багаття Другої світової війни і посилило напруженість на Європейському континенті. Гітлерівський “новий порядок” Європи передбачав зміну усталених на той час державних кордонів, новий перерозподіл територій між державами осі, завоювання на сході Європи “життєвого простору” та встановлення у майбутньому панування “Великонімецького райху” від Ла-Маншу до Уралу та від норвезького м. Нарвік до Балкан⁸⁶⁶. Такі плани неминуче вели до війни з іншою не менш агресивною імперією на сході Європи – Радянським Союзом (СРСР), керівництво якого під більшовицьким гаслом “світової пролетарської революції” так само мріяло про війну і встановлення в Європі панування свого режиму⁸⁶⁷.

Напередодні Німецько-радянської війни майже вся територія сучасної України перебувала у складі СРСР, крім Закарпаття (на той час Карпатська Україна). Ще до початку Другої світової війни в ході низки подій, спричинених Мюнхенським зговором та рішенням Першого Віденського арбітражу, Карпатську Україну в березні 1939 р. вкінці окупувала Угорщина⁸⁶⁸. У складі СРСР територія сучасної України була розділена між власне Українською РСР та Кримською Автономною РСР,

⁸⁶⁶ Enzyklopädie des Nationalsozialismus. Hrsg. W. Benz, H. Graml, H. Weiß. 4. Auflage. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 2001. S. 612–613; див. також карту запланованого “Великонімецького райху”: *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України, Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. С. 24.

⁸⁶⁷ *Гогун А.* Как НКВД готовился к войне. Свидетельствуют документы архива СБУ. *Радіо Свобода*. 13.03.2021. URL: <https://www.svoboda.org/a/31147317.html>.

⁸⁶⁸ *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. У 2-х ч. Ужгород, 1993, 1996; *Болдижар М.М.* Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 1995. С. 294–296; *Вегеш М.* Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Вид. “Карпати”, 2004. С. 134, 154–165.

що входила тоді до складу Російської РФСР. Територія Української РСР займала площу 577,7 тис. кв. км⁸⁶⁹ з населенням 41657 тис. чол.⁸⁷⁰ і поділялася на 23 області: Вінницьку, Волинську, Ворошиловградську (нині Луганська), Дніпропетровську, Дрогобицьку, Житомирську, Запорізьку, Ізмаїльську (нині у складі Одеської обл.), Кам'янець-Подільську (нині Хмельницька), Київську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Ровенську (нині Рівненська), Сталінську (нині Донецька), Станіславську (нині Івано-Франківська), Сумську, Тернопільську, Харківську, Чернівецьку і Чернігівську. Територія Кримської Автономної РСР складала 26 тис. кв. км з населенням 1127 тис. чол. (за даними на 17 січня 1939 р.)⁸⁷¹.

Внаслідок розпочатої 22 червня 1941 р. нацистською Німеччиною та її союзниками війни проти СРСР Румунія отримала південні та південно-західні області України. До її складу увійшли Чернівецька і Ізмаїльська області, які були включені відповідно до губернаторств Буковина і Бессарабія. Більша частина Одеської області, південно-західні райони Вінницької області, правобережні прибузькі райони Миколаївської області та три лівобережні придністровські райони Молдавської РСР – територія між Дністром і Південним Бугом – утворили губернаторство Трансністрія (з рум. Задністров'я) з центром з 19 серпня по 17 жовтня 1941 р. у Тирасполі, потім в Одесі⁸⁷².

⁸⁶⁹ ССРСР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 г. М., 1941. С. 161–214.

⁸⁷⁰ Дані за оцінкою Центрального статистичного управління УРСР на 1.07.1941 р. (Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. К., 1996. С. 381). В основі цих даних лежать такі цифри: за переписом населення 17 січня 1939 р. в УРСР (без МАРСР) проживало 30347,062 тис. чол.; після приєднання до УРСР у 1939 р. Західної України та в 1940 р. Північної Буковини і частини Бессарабії населення України збільшилося на 9240 тис. чол., що з урахуванням природнього приросту населення в 1939 р. – першій половині 1941 р. склало більше 41500 тис. чол., цифру в 41900 тис. чол. населення УРСР на січень 1941 р. називає В. Косик (Сулькевич С. Территория и население СССР. М., 1940. С. 44; Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 21, 25; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів: НТШ у Львові, 1993. С. 455).

⁸⁷¹ ССРСР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941... С. 140.

⁸⁷² Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 100; Alexander Dallin. Odessa. 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. Iasu: Center

Адміністративно-територіальний устрій Генерального Губернаторства.
Поділ на дистрикти і округи. 1943 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 2, и.р.)

Іншу частину України, яку окупувала Німеччина, було поділено між адміністративно-територіальними одиницями німецького цивільного управління – Генеральним Губернаторством* і утвореним 20 серпня 1941 р. Райхскомісаріатом Україна, не враховуючи великої прифронтової території, т. зв. областей

for Romanian Studies, 1998. 296 p.; Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект. *Архіви окупації 1941–1944*. Упоряд. Н. Маковська. К., 2006. С. 768; Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии. *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова*. 1997. Вип. 5. С. 182–187.

* Генеральне Губернаторство (нім.: Generalgouvernement, до липня 1940 р. Генеральне Губернаторство окупованих польських територій) – адміністративно-територіальна одиниця, утворена нацистською Німеччиною 12.10.1939 р. на території чотирьох польських воеводств – Варшавського, Люблінського, Краківського та Радомського, які отримали назву дистрикти. У серпні 1941 р. п'ятим дистриктом стала Галичина. Генеральним губернатором було призначено Ганса Франка (1900–1946), столицею Генерального Губернаторства було визначено м. Краків.

військового управління, підконтрольних Вермахту. Територія військового управління складалася з району бойових дій, тилового району окремих армій, тилового району груп армій⁸⁷³. Під військовим управлінням групи армій “Південь” перебувало п’ять українських областей: Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), Сумська, Харківська і Чернігівська.

Адміністративно-територіальний устрій Трансїстрії. Поділ на жудеци (повіти). 1941–1944. Карту уклад Віорел Ахім (Viorel Achim). Die Zwangsarbeit der deportierten Juden und Roma für die Wehrmacht in Transnistrien. Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen / Hrsg. D. Pohl, T. Sebta. Berlin: Metropol Verlag, 2013. S. 270)

⁸⁷³ Alexander Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. S. 106.

Галичину (області Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська без північних районів) 1 серпня 1941 р. як п'ятий дистрикт з центром у Львові було приєднано до Генерального Губернаторства. До Райхскомісаріату Україна, починаючи з 1 вересня 1941 р., поетапно було включено тодішні Волинську, Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Кам'янець-Подільську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Ровенську області, майже всю Миколаївську область без трьох західних районів, крайні північні райони Тернопільської області, північно-східні райони Вінницької та Одеської областей, а також південні та південно-західні райони Брестської, Пінської (з 1954 р. включена до Брестської), Поліської (з 1954 р. включена до Гомельської) і Гомельської областей БРСР.

Територія Райхскомісаріату Україна (далі **РКУ**) станом на 1 січня 1943 р. займала площу 339 275,83 кв. км з населенням 16 910 008 чол. і була поділена на шість генеральних округ, ті, в свою чергу, – на 114 округ, які охоплювали разом 433⁸⁷⁴ райони. Їх очолювали відповідно: генеральний комісар (генералкомісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. У великих містах, що прирівнювалися до округи, управління здійснювали міські комісари (штадткомісари). Найнижчою адміністративною одиницею в сільській місцевості були сільські громади, в містах без поділу на райони – міські громади, а в містах з поділом на райони – міські районні громади. Органами управління найнижчих ланок були сільська управа на чолі зі старостою, міська управа на чолі з бургомістром та міська районна управа на чолі з головою. Представники німецької влади займали посади генеральних, окружних і міських комісарів. Місцеве, т. зв. допоміжне управління, починалося з районного рівня. У тому випадку, якщо невелике місто було дислокацією генерального або окружного комісара, то посаду бургомістра займав представник німецької влади⁸⁷⁵.

⁸⁷⁴ На 1 січня 1943 р. загальна кількість районів становить 433, з них 25 міст на рівні району. Райони міських округ (великих міст) рахувалися як один район, який включався до загального числа районів. Тому п'ять міських округ, які діяли на цей час в РКУ (міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Київ, Кривий Ріг), зараховано як до числа округ, так і районів (*Übersicht über die Verwaltungseinteilung des Reichskommissariats Ukraine nach dem Stand vom 1. Januar 1943. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО)*, ф. Р-2281, оп. 1, спр. 33, арк. 44–45зв.; *Rayonverzeichnis des Reichskommissariats Ukraine, 1.01.1943. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України*, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 4зв.–6зв.).

⁸⁷⁵ *Себта Т.* Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського

Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна. Поділ на генеральні округи. 1 вересня 1942 р. (Державний архів Херсонської області, ф. Р-1942, оп. 1, спр. 59, арк. 68)

Попри те що питання адміністративно-територіального устрою Райхскомісаріату Україна в українській історіографії є начебто в загальних рисах достатньо добре досліджене і не може викликати яких-небудь труднощів або непорозумінь, тим не менш інколи в науковій літературі доводилося зустрічати дату створення РКУ 20 серпня і 1 вересня 1941 р.; замість генеральної округи, найбільшої адміністративно-територіальної одиниці РКУ – “генералкомісаріат”; замість округи – “гебітскомісаріат”, “обласний комісаріат” або дивну назву “окружний гебітскомісаріат”, хоча ці терміни “генералкомісаріат” і “гебітскомісаріат” мають означати адміністрації генерального комісара (генералкомісар) та окружного комісара (гебітскомісар). Те саме стосується і терміну “штадткомісаріат”, що означає адміністрацію міського комісара (штадткомісар). Доводиться також зустрічати назву однієї й тієї ж генеральної округи як Криму, так і Таврії або “частина Таврії”, не кажучи вже про назву “Райхскомісаріат

НАНУ. Т. 19. Кн. II. Ч. 2. К., 2009. С. 116–117; Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). Монографія. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. С. 203–205.

Україна”, яка існує в багатьох варіантах. Походження цих термінів і назв, їхнє правильне застосування вже розглядалися в окремій статті⁸⁷⁶.

Більше того, у поважній монографії О. Гончаренка поняття “Райхс-комісаріат Україна” визначається не як територія, підпорядкована окупаційній владі, а як адміністрація, яка діяла на певній території – а саме як “*центральний адміністративно-територіальний орган системи німецької окупаційної влади комбінованого типу, який мав управлінсько-розпорядчі повноваження у сфері господарсько-економічного та поліційного контролю*”⁸⁷⁷. Відбулася підміна понять – “адміністрація” замінила “територію”, адже термін “орган(и)” зазвичай співвідноситься з поняттям “влада”, що діє на певній території. У випадку РКУ – це територія, на якій діяли органи окупаційної влади, і тому має визначатися терміном “адміністративно-територіальна одиниця”.

Таку саму помилку зробила і американська дослідниця Венді Лауер. Вона зазначила, що РКУ це: “*цивільна адміністрація на окупованих німцями територіях Правобережної України [...] Комісаріат Україна був з’єднаний із райхскомісаріатом Остланд (Білорусія та країни Балтії) у територію Імперського міністерства у справах східних окупованих територій*”⁸⁷⁸. Після такого визначення виникає запитання, – так, Райхскомісаріат Україна був все-таки адміністрацією чи територією? І як може цивільна адміністрація, наразі РКУ, “з’єднатися” з іншою цивільною адміністрацією, наразі Райхскомісаріат Остланд (далі РКО), “у територію”?

Ця типова помилка бере свій початок з часів окупації, яку виправляли ще самі німці. Вони розглядали “райхскомісаріат” як територію, а, точніше, як адміністративно-територіальну одиницю. У наказі райхс-комісара України від 27 вересня 1942 р. про заборону використовувати терміни “генералкомісаріат” і “гебітскомісаріат” щодо терміну “райхс-комісаріат” зазначалося: “*Термін “райхскомісаріат” діє тільки для означення всієї території, підпорядкованої управлінню райхскомісара України*” (*der Ausdruck “Reichskommissariat” dient nur zur Bezeichnung des gesamten der Verwaltung des Reichskommissars für die Ukraine unterstellten Gebiets*)⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах...

⁸⁷⁷ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”... С. 89.

⁸⁷⁸ Лауер В. Творення нацистської імперії... С. 336.

⁸⁷⁹ Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна

Отже, Райхскомісаріат Україна – це одна з адміністративно-територіальних одиниць другого рівня⁸⁸⁰, утворених нацистською Німеччиною на окупованих східноєвропейських територіях під загальним управлінням Райхсміністерства окупованих східних територій. РКУ мав свій кордон, свою валюту – карбованець, яка була в обігу лише на його території, свою банківську систему, представлену Центральним емісійним банком України і мережею господарчих банків. Це відрізняло його від інших утворених адміністративно-територіальних одиниць німецького цивільного управління в окупованих країнах Європи, і в першу чергу від РКО, який, як і РКУ, відносився до компетенції Райхсміністерства окупованих східних територій.

Принагідно зазначимо, що “*управлінсько-розпорядчі повноваження у сфері господарсько-економічного та поліційного контролю*” (див. виноску 877) апарат цивільного управління, тобто райхскомісара, на території РКУ не мав. Поліцейський контроль на території РКУ здійснювало відомство райхсфюрера СС Генріха Гімmlера, керівника СС та Німецької поліції. А господарсько-економічне управління та відповідний контроль здійснювало відомство Германа Герінга, уповноваженого з виконання чотирирічного плану, через свої господарські відділи, інтегровані, щоправда, по всій вертикалі цивільної влади в адміністрації райхскомісара, генералкомісарів і гебітскомісарів⁸⁸¹.

Існуючі розбіжності у термінах і назвах, помилкові твердження щодо самого поняття “Райхскомісаріат Україна” вимагають подальшого, глибшого дослідження причин його утворення, устрою та функціонування. Тому **метою** цього розділу є висвітлення планів нацистського керівництва напередодні Німецько-радянської війни і на її початку щодо України у фокусі гітлерівського “нового порядку” Європи та реалізації цих планів в ході війни у вигляді Райхскомісаріату Україна. Цій меті підпорядковані такі **завдання**: в якому статусі і з яким устроєм бачили

у термінах... С. 120–121.

⁸⁸⁰ Поділяємо думку О. Гончаренка, який відніс РКУ до другого управлінського рівня у вертикалі нацистської окупаційної влади (*Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату... С. 202*). Додамо, що й за розмірами РКУ, як і РКО, знаходився на другому щаблі (рівні) адміністративно-територіального поділу окупованих східноєвропейських територій.

⁸⁸¹ Див., наприклад, лист райхскомісара України генеральним і окружним комісарам про включення співробітників Східного господарчого штабу у структуру цивільного управління, 20.12.1941 р. (Державний архів Херсонської області, ф. Р-1824, оп. 1, спр. 1, арк. 1).

Україну керівники нацистської держави? В яких межах вони її бачили? Яку роль вони їй відводили у своєму “новому порядку” Європи? Хто і як розробляв плани адміністративно-територіального устрою Райхскомісаріату Україна? І як в дійсності ці плани були реалізовані?

Адміністративно-територіальний устрій і органи управління Райхскомісаріату Україна в науковій літературі

З огляду на те, що питання адміністративно-територіального устрою РКУ мало прикладний характер, окремо воно не досліджувалося ні в українській радянській, ні пострадянській, ні зарубіжній історіографії. В багатьох дослідженнях, як у великих монографіях, так і статтях, воно відіграло допоміжну роль при висвітленні різних аспектів політики та практики нацистів на окупованій території України або інших тем, пов'язаних з історією України періоду Другої світової війни.

Вперше в Україні тема адміністративно-територіального устрою РКУ і, взагалі, розподілу окупованої української території між нацистською Німеччиною та її союзниками знайшла наукове висвітлення у збірнику документів “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.”, що вийшов у Києві в 1951 р. Це – накази Гітлера про введення 17 липня 1941 р. цивільного управління на окупованих радянських територіях і призначення райхсляйтера Альфреда Розенберга райхсміністром окупованих східних територій, про створення 20 серпня 1941 р. Райхскомісаріату Україна і призначення Еріха Коха райхскомісаром України; повідомлення про включення 1 серпня 1941 р. території Галичини до складу Генерального Губернаторства, декрет кондукетора Румунії маршала Іона Антонеску від 19 серпня 1941 р. про встановлення румунської адміністрації на окупованій українській території між Дністром і Південним Бугом, документ за серпень 1941 р. про попередній поділ РКУ на генеральні округи.

Відразу після виходу з друкарні названий збірник документів було заборонено, і майже весь його тираж пущено під ніж. Вціліло небагато примірників. Нині один з них зберігається в Державній науковій архівній бібліотеці у м. Києві. Знищений збірник документів 1951 р. з деякими доповненнями і змінами побачив світ лише у 1963 р.⁸⁸² Він містив серед іншого названі вище документи за виключенням декрету Іона Антонеску. Після двох збірників документів “Німецько-фашистський ре-

⁸⁸² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. 3б. док. і матеріалів. К., 1963. 486 с.

жим на Україні 1941–1944 рр.” 1951 р. та 1963 р. питання адміністративно-територіального поділу РКУ, в тому числі розбудови нацистського цивільного управління, в українській (читай радянській) науковій літературі більше не висвітлювалось, точніше, нічого нового не з’явилося. Всі наступні видання лише повторювали відомі документи⁸⁸³, а дослідники продовжували спиратися на одну й ту саму джерельну базу.

Звичайно, в радянський час гори було написано різноманітних праць, тематика яких так чи інакше торкалася планів та окупаційної політики нацистів. Тут, в певному ідеологічному ключі, розглядалися політичні, репресивні, економічні, культурні аспекти їхньої діяльності⁸⁸⁴. Але ті питання, які стоять на меті цього розділу, вони не висвітлювали. Винятком можна назвати появу у 1974 р. перекладу на російську мову книги німецького історика Норберта Мюллера – “Вермахт и оккупация”. Автор дав детальний аналіз структури німецького військового управління на окупованій радянській території, яке здійснювалося Вермахтом, висвітлив поступову передачу територій німецькому цивільному управлінню, яке діяло в райхскомісаріатах Остланд і Україна. Він назвав три дати передачі українських областей та районів Райхскомісаріату Україна

⁸⁸³ Документ від 17.07.1941 р. про введення німецького цивільного управління на окупованих радянських територіях див.: Преступные цели – преступные средства. Док. М.: Изд-во Политической литературы, 1968. С. 54–56; Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1986. С. 26–29. Документ про встановлення румунської адміністрації на окупованій українській території між Дністром і Бугом див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы. В 3 т. Т. 1. К., 1985. С. 304–305.

⁸⁸⁴ *Шлепаков А.* Україна в планах міжнародної реакції напередодні Другої світової війни. К.: Держполітвидав УРСР, 1959. 66 с.; *Коваль В. С.* О политическом кризисе оккупационного режима на Украине. *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). Сб. статей.* М.: Политиздат, 1965. С. 65–74; *Коваль М. В.* Історія пам’ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.; *Коваль М. В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. К.: Наукова думка, 1970. 194 с.; *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. М.: Экономика, 1970. 272 с.; *вони ж.* Крах плана “Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. М.: Экономика, 1980. 376 с.; *Швагуляк М. Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). К.: Наукова думка, 1983. 248 с.; *Левит Е.* Осталось только на фотографиях: Памятники, разрушенные и уничтоженные, произведения искусства, похищенные и погибшие. Изд. 2-е, исп. и доп. М., 1986. 352 с.

– 1 вересня, 20 жовтня і 15 листопада 1941 р.⁸⁸⁵, хоча, насправді, їх було чотири. Останнє приєднання українських територій до РКУ, що лежали на схід від Дніпра і на південь в його нижній течії, відбулося 1 вересня 1942 р. Також помилково автор назвав передачу РКУ у вересні 1941 р. району Могильова⁸⁸⁶, переплутавши його з містом Могилів-Подільський, що відійшов до румунської Трансністрії. Білоруське місто Могильов, як і прилеглі до нього райони, входило до тилового району групи армій “Центр”, тобто знаходилося під військовим управлінням.

В незалежній Україні багато дослідників звернулося до історії адміністративно-територіального поділу України та формуванню її сучасних кордонів. В цих різних за обсягом дослідженнях простежено історію адміністративно-територіального устрою України від найдавніших часів до сучасності, висвітлено численні організації та реорганізації в 20–50 рр. минулого століття адміністративно-територіальних одиниць – районів, округ, областей, становлення кордонів України в межах СРСР, опубліковано численні документи з цієї теми⁸⁸⁷. У монографії “Кордони України: територіально-адміністративний устрій” її автор, М. Дністрянский, щодо кордонів РКУ відмітив, що північний кордон було проведено з урахуванням Брестської угоди 1918 р.⁸⁸⁸, внаслідок чого до РКУ увійшла територія Берестейщини, Південної Пінщини і Мозирщини, де переважало українське населення⁸⁸⁹. Проте стосовно південного кордону РКУ з Трансністрією – Хотин–Могилів-Подільський–Ямпіль–Рудинка–р. Савранка–Південний Буг⁸⁹⁰, він

⁸⁸⁵ Мюллер Н. Вермахт и оккупация: 1941–1944. М.: Воениздат, 1974. С. 102.

⁸⁸⁶ Ibidem.

⁸⁸⁷ Дністрянский М. С. Кордони України: Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.; Боєчко В. Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.; Бузало В., Дмитрієнко М. Територіальне розмежування та встановлення кордонів між Україною і Молдавією 1940 р. *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наук. праць*. Ін-т іст. України НАНУ. Ч. 8. К., 2005. С. 5–36; Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: Проблеми концептуалізації. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 114–145; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доп. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.

⁸⁸⁸ Текст Брестської угоди 9.02.1918 р. між УНР і країнами Четвертного союзу – Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією і Туреччиною, див.: Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Т. Hornykiewicz. Bd. 2. Horn: Ferdinand Berger, 1967. S. 213–214; Боєчко В. Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України... С. 19.

⁸⁸⁹ Дністрянский М. С. Кордони України: ... С. 115.

⁸⁹⁰ Там само. С. 114.

дещо помилився, зокрема на ділянці між річками Дністер і Південний Буг. Кордон пролягав насправді по лінії Хотин–р. Дністер–с. Василіуди (нині Василівка)–р. Лядова–с. Примазениця (нині Примошаниця)–Бар–р. Рів–р. Південний Буг.

До теми окупаційних нацистських органів управління звернувся П. Рекотов у публікації “Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)”⁸⁹¹. Він детально розглянув систему управління в областях військового підпорядкування, РКУ, румунських губернаторствах Буковина, Бессарабія і Трансністрія, Генеральному Губернаторстві, а також висвітлив характер діяльності органів місцевого управління в областях військового підпорядкування і РКУ. Щодо останнього автор вірно вказує на ланки його адміністративно-територіального поділу – генеральна округа–округа–район. Терміни “генералкомісаріат” і “гебітскомісаріат” він використовує в значенні апарату управління. П. Рекотов висвітлив також територіальне формування РКУ з 1 вересня по 15 листопада 1941 р. за розмірами площі, не уточнюючи, щоправда, які саме області були передані, і не згадуючи останнього четвертого етапу передачі українських областей цивільному управлінню.

Детально спиняється П. Рекотов на структурі та функціонуванні нацистського цивільного управління в РКУ, зокрема адміністрації райхскомісара України, порівнюючи зі структурою Райхсміністерства окупованих східних територій. Він перераховує підвідділи 4-х головних відділів (у автора – “головні управління”), а саме: центрального, політичного, господарського і технічного, й наголошує, що структура адміністрацій генеральних комісарів і окружних комісарів (генералкомісаріатів і гебітскомісаріатів) у спрощеному вигляді повторювала будову адміністрації райхскомісара⁸⁹². Подібну думку він висловив щодо структур Райхсміністерства окупованих східних територій і адміністрації райхскомісара, стверджуючи, що остання повторювала в основному структуру першого.

Питання адміністративно-територіального поділу і управління РКУ розглядали в окремих своїх публікаціях Л. Дубровіна і Н. Малолетова⁸⁹³.

⁸⁹¹ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) ... С. 91–101.

⁸⁹² Там само. С. 93.

⁸⁹³ Дубровіна Л., Малолетова Н. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942). *Бібліотечний вісник*. 2003. № 3. С. 17–28; Дубровіна Л., Малолетова Н. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупацій-

Вони не розділяють думку попереднього автора про поступове спрощення структури апарату нацистського управління в РКУ від найвищої ланки управління (Райхсміністерство окупованих східних областей) до найнижчої (гебітскомісаріат), стверджуючи, що схема побудови була однаковою. Якщо за схему вважати структуру на рівні відділів (без підвідділів і секторів), тоді правильно – вона однакова, а якщо загальну структуру з усіма відгалуженнями, то в такому випадку – ні. Структури нижчих ланок не були ідентичні вищим⁸⁹⁴. Також дослідниці не змогли розібратися з термінами. “Генералкомісаріат” у значенні території та його український перекладний термін “генеральна округа” вони зрозуміли як дві окремі адміністративно-територіальні одиниці⁸⁹⁵, хоча, насправді, це одне й те саме. Більше того, “генералкомісаріат” мав ще друге значення – “адміністрація генерального комісара”. Тому з часом німці заборонили цей та термін “гебітскомісаріат” використовувати (наказ райхскомісара України від 27 вересня 1942 р. – див. виноску 879).

Дещо повторює публікацію П. Рекотова стаття О. Лисенко і В. Нестеренко “Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект”⁸⁹⁶. Тут також висвітлено розподіл території України між Румунією і нацистською Німеччиною, зокрема між Генеральним Губернаторством, Райхскомісаріатом Україна і зоною військового управління, а також систему управління в кожній з них. Автори вперше назвали четвертий етап передачі РКУ окупованих українських областей – 1 вересня 1942 р. Свою увагу дослідники більше акцентували на висвітленні планів нацистів щодо управління України та її майбутнього. Зокрема вони проаналізували важливі меморандуми від 2 квітня та 8 травня 1941 р. щодо розділу СРСР та політико-адміністративного устрою окремих його територій, які підготував очільник зовнішньополітичного відомства НСДАП

них установ. *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів.* Упоряд. Л. Дубровіна, Н. Малолетова. К., 2004. С. 59–113.

⁸⁹⁴ Див. структуру адміністрації райхскомісара України від 1.02.1943 р., адміністрацій генералкомісарів від 1.04.1943 р., гебітскомісарів від 21.04.1943 р. та районних і міських управ від 21.04.1943 р. (*Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine* (далі **Zbl RKU**). 1943. Nr. 7. S. 83–85. *ЦДАВО України*, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 75–76; *Zbl RKU*. 1943. Nr. 21. S. 305–308. *Там само*, арк. 149зв.–150).

⁸⁹⁵ *Дубровіна Л., Малолетова Н. Діяльність Київської міської управи... С. 17; Дубровіна Л., Малолетова Н. Бібліотеки м. Києва... С. 61.*

⁸⁹⁶ *Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр. ... С. 762–769.*

Альфред Розенберг; його виступ 20 червня 1941 р. перед вузьким колом імперських керівників, які займалися розробкою питань східноєвропейського регіону; та засідання вищого керівництва Райху у ставці Гітлера 16 липня 1941 р., на якому йшлося про розділ окупованих територій СРСР та їхній устрій. Автори простежили генезу ідей щодо політичного устрою України – від національного державного утворення, певної самостійності через пробудження в українців почуття національної свідомості до імперського комісаріату під німецьким управлінням та їхньої реалізації – розділ території України між Румунією і Німеччиною, передачу Галичини Генеральному Губернаторству та утворення РКУ.

Багато зарубіжних дослідників зверталися у своїх роботах до української тематики періоду Другої світової війни, розглядаючи зокрема політику нацистської Німеччини щодо України, її практичне втілення, насамперед в РКУ, перебіг культурного, релігійного життя української громади на окупованій території. У зв'язку з цим потрібно згадати, в першу чергу, великий доробок українського вченого-емігранта професора Українського Вільного Університету в Мюнхені та Сорбоннського університету в Парижі Володимира Косика, зокрема його монографії “Україна під час Другої світової війни”⁸⁹⁷, “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”⁸⁹⁸. Крім того, оприлюднені ним німецькі документи в чотиритомнику “Україна в Другій світовій війні у документах”⁸⁹⁹ містять багато важливої інформації щодо планів та методів здійснення нацистської політики в Україні, настроїв українського населення на окупованій території, економічного положення в Україні, боротьби ОУН(б) та УПА проти окупантів.

Монографія В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” є другим виданням з невеликими доповненнями його першої монографії “Україна під час Другої світової війни”. Це багатопланове, глибоке дослідження, яке висвітлює стан політичних сил української еміграції напередодні Другої світової війни, їхні візії щодо майбутнього устрою України в разі війни Німеччини проти Радянського Союзу, плани наци-

⁸⁹⁷ Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945. Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1992. 729 с.; Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 734 с.

⁸⁹⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. ... 659 с. (оригінальне французьке видання: *Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine*. Paris: Publications de l'Est Européen, 1986).

⁸⁹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах: 36. нім. арх. матеріалів (1941–1945). Упоряд. В. Косик. В 4 т. Львів: НТШ у Львові, 1997–2000.

стської Німеччини щодо України як напередодні, так і протягом війни з СРСР. У монографії автор пише, як невирішеність українського питання під час війни та колоніальна політика нацистської Німеччини в Україні, зокрема в РКУ, призвели до посилення національно-визвольної боротьби українців проти гітлерівських окупантів під проводом ОУН(б), а з весни 1943 р. – УПА. В обох монографіях автор дав чітку схему адміністративно-територіального устрою РКУ за станом на 1 січня 1943 р., вказавши як упродовж 1941–1942 рр. збільшувалася площа території райхскомісаріату. Він також наводить число округ і районів, у тому числі міських округ, що входили до РКУ, кількості населення, яке проживало в РКУ⁹⁰⁰.

На початку нового століття справжнім проривом в дослідженні періоду нацистської окупації України (1941–1944) стала майже одночасна поява двох монографій – нідерландського історика Карела Беркгофа “Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою” та американської дослідниці Венді Лауер “Творення нацистської імперії та Голокост в Україні”⁹⁰¹. Своє дослідження К. Беркгоф здійснив на прикладі Райхскомісаріату Україна, а В. Лауер – Житомирської генеральної округи. Обидві монографії вийшли в перекладі на українську мову⁹⁰². Дослідження К. Беркгофа і В. Лауер перегукуються між собою – в центрі їхнього уваги людина, соціум, зокрема трагедія євреїв під час Голокосту, військовополонених, форми співпраці/спротиву місцевого населення, виживання в умовах гітлерівського режиму. З іншого боку, значну увагу в обох монографіях приділено формам організації нацистської окупаційної влади, політиці, яку вона проводила, та методам її здійснення. Автори висвітлили та дали загальну характеристика корпусу німецьких чиновників, які працювали в окупаційних установах різних рівнів. Обидві монографії стали поштовхом для появи у наступному десятилітті нових досліджень щодо нацистського окупаційного режиму на території Райхскомісаріату Україна.

⁹⁰⁰ Косик В. Україна під час Другої світової війни... С. 326–327; Косик В. Україна і Німеччина у Другій... С. 174–175, 293–294.

⁹⁰¹ Karel C. Berkhoff. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge: Harvard University Press, 2004. 463 p.; Wendy Lower. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. 328 p.

⁹⁰² Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. К.: Зовнішторгвидав України, Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 367 с.; Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Вид-во Часопис “Критика”, 2011. 556 с.

У 2010-х роках з'явилася низка монографій українських істориків щодо функціонування апарату німецької цивільної та місцевої допоміжної адміністрації РКУ, соціально-правових відносин в РКУ, колаборації у військовій та поліційних сферах на території РКУ тощо⁹⁰³. Серед них вирізняються дві ґрунтовні монографії – Олексія Гончаренка “Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”” та Сергія Стельниковича “Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)”.

Монографію О. Гончаренка вирізняє, з одного боку, масштабність і глибина дослідження, здійснене на широкій джерельній базі. Автор опрацював великий масив розпорядчих нацистських документів, історичних джерел та наукової літератури, зробив на основі цього висновки, які не викликають заперечень, ввів у науковий обіг нові факти, цифри, наприклад, щодо реформування з 1 квітня 1943 р. округ в Житомирській генеральній окрузі – зменшення їхньої кількості з 26 до 18, щоправда не називаючи їх⁹⁰⁴. З іншого боку, О. Гончаренко не випрацював єдиний термінологічно-понятійний апарат. Про неправильність, на нашу думку, визначення автором природи РКУ, як адміністративного апарату, вже говорилося у вступній частині. Терміни “генеральний комісаріат”, “гебітскомісаріат” дослідник застосував у значенні як території, так і адміністрації, не розрізняючи їх⁹⁰⁵. Щодо південно-західного, західного і північного кордонів РКУ з Генеральним Губернаторством і РКО

⁹⁰³ *Гончаренко О. М.* Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна” ... – 600 с.; *Дерейко І. І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки). Монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. 173 с.; *Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П.* Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.). Монографія. К.: ПП НВЦ “Профі”, 2014. 232 с.; *Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату “Україна” та “військової зони”. 1941–1944 рр. НАН України. Ін-т історії України. К., 2014. 151 с.; *Куницький М. П.* Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.). Монографія. К.: ПП НВЦ “Профі”, 2014. 564 с.; *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.; *Левченко Ю. І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Монографія. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. 401 с.

⁹⁰⁴ *Гончаренко О. М.* Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”... С. 217.

⁹⁰⁵ Там само. С. 215, 217, 267.

О. Гончаренко окреслив їх досить приблизно, не уточнивши, як саме проходила лінія кордону. Багато помилок зроблено у назвах німецьких установ, а особливо в написанні прізвищ німецьких чиновників РКУ⁹⁰⁶. Не приділив автор належної уваги й керівництву генеральних округ. Приміром, першим керівником Київської генеральної округи названо графа Шуленбурга⁹⁰⁷, хоча насправді ним, точніше виконуючим обов'язки, був Гельмут Квіцрау. Також не було названо наступника керівника Житомирської генеральної округи після Курта Клемма, тощо.

Довершеною можна назвати монографію С. Стельниковича щодо Житомирської генеральної округи. Це комплексне дослідження багатьох аспектів політичної, соціальної історії на терені названої округи, яка охоплювала територію двох українських областей – Житомирської та частини Вінницької, а також південних районів Поліської та Гомельської областей Білоруської РСР. Серед іншого автор детально розглянув адміністративно-територіальний устрій генеральної округи, її часті реорганізації – від збільшення кількості округ у 1942 р. до зменшення їхньої кількості у 1943 р. Детально він охарактеризував і причини та перебіг подій, пов'язаних зі створенням округи фольксдойче Гегевальд, західніше Житомира, що було першим кроком у здійсненні германізації українських земель. Автор ввів у науковий обіг багато нових фактів і даних щодо політичного, культурного, релігійного, соціального та економічного життя, націоналістичного руху і спротиву на терені Житомирської генеральної округи.

Серед численних досліджень зарубіжних істориків, праці яких не були перекладені на українську мову, необхідно назвати ґрунтовну монографію американського дослідника російського походження Александра Далліна “Німецьке панування в Росії. 1941–1945”⁹⁰⁸, яка неоднозначно оцінюється істориками. Не дивлячись на її панросійську назву,

⁹⁰⁶ Наприклад, замість Головне управління безпеки Райху – “Головне управління імперської безпеки Райху”, замість Фрауенфельд (генеральний комісар Криму) – “Фраценфель”, замість Пальцо (керівник відділу політики в адміністрації райхскомісара) – “Бальцо”, замість Штумпп (керівник однойменної зондеркоманди з генеалогії) – “Штамп” тощо (там само. С. 98, 205, 210, 216).

⁹⁰⁷ Там само. С. 204.

⁹⁰⁸ *Alexander Dallin. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies.* New York: St Martin's Press, 1957. 682 p.; так само. 2-nd Revised Edition. Boulder: Westview Press, 1981. 707 p.; німецьке видання: *Alexander Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: Eine Studie über Besatzungspolitik.* Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. 727 с.

автор дав розгорнуту картину політики і практики нацистів на всій окупованій території колишнього Радянського Союзу під час їхнього наступу, окупації і відступу. А. Даллін детально висвітлив причини війни та плани нацистських керівників щодо устрою східних територій, розглянув національну політику нацистів, яку вони проводили в Україні, Білорусі, країнах Балтії, на Кавказі, в Криму й окупованій частині Росії. В монографії проаналізовано діяльність німецької адміністрації як цивільної, так і військової, та інших спеціалізованих відомств у галузях промисловості, сільського господарства, культури, освіти, релігії і пропаганди. Також автор розглянув питання використання примусової праці, політики щодо військовополонених і перебіжчиків.

З точки зору нашого дослідження монографія А. Далліна дає багато важливої інформації щодо структури органів німецького цивільного управління, зокрема Райхсміністерства окупованих східних територій, детально висвітлює протиріччя між райхсміністром А. Розенбергом і райхскомісаром Е. Кохом щодо німецької політики в Україні і, взагалі, різноманітні аспекти нацистської окупаційної політики в Україні. На жаль, великим недоліком цього глибокого, різнобічного дослідження є яскраво виражена антиукраїнська позиція і повне несприйняття автором факту цілеспрямованої діяльності та боротьби свідомих українських національних сил за самостійну Українську державу.

Важливим джерелом інформації щодо внутрішніх чинників німецької політики і методів її здійснення в Україні у 1941–1944 рр., які полягали в гострій боротьбі між найвищими керівниками нацистської Німеччини за право проведення у різних галузях економічного і суспільного життя своєї політики в Україні, є післявоєнні мемуари колишніх державних чиновників Третього райху, зокрема представників німецької цивільної адміністрації в Україні. Зокрема у 1968 р. вийшли мемуари колишнього керівника відділу загальної політики Райхсміністерства окупованих східних територій, дипломата, який багато років працював до війни в СРСР, Отто Бройтігама “Так сталося...: Життя солдата і дипломата”⁹⁰⁹. 1978-го з’явилася книга спогадів колишнього генерального комісара Криму Альфреда Фрауенфельда “І не шкодую. Від гауляйтера Відня до генерального комісара Криму”⁹¹⁰. Варто згадати й опублікова-

⁹⁰⁹ *Otto Bräutigam. So hat es sich zugetragen...: Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg: Holzner Verlag, 1968. 724 S.*

⁹¹⁰ *A. E. Frauenfeld. Und trage keine Reu': Vom Wiener Gauleiter zum Generalkommissar der Krim: Erinnerungen und Aufzeichnungen. Druffel: Leoni am Starnberger*

ний Гансом Гюнтером Серафімом у 1956, 1964 роках “Політичний щоденник Альфреда Розенберга. 1934/35 та 1939/40”, а також повне видання його щоденника за 1934–1944 рр., здійснене нещодавно німецькими науковцями⁹¹¹.

У книзі О. Бройтігама читач знайде характеристики багатьох колишніх керівників Райхсміністерства окупованих східних територій і Райхскомісаріату Україна, як-от райхскомісара Е. Коха, чия політика в Україні, на думку автора, була незалежною від вказівок райхсміністерства. Автор, як колишній учасник і свідок багатьох тих подій, розповідав про початок Німецько-радянської війни і реакцію пересічних німців на цю доленосу подію, про створення і різні етапи діяльності Східного міністерства^{**}, історію передачі української території між Дністром і Південним Бугом Румунії, створення райхскомісаріатів Остланд і Україна, окремі деталі багатьох відомих подій того часу, про які не розповість жодний документ.

Плани гітлерівської верхівки щодо нового устрою Східної Європи напередодні і початку Німецько-радянської війни, створення і діяльність Райхсміністерства окупованих східних територій, яке через адміністрації райхскомісарів, генеральних та окружних комісарів здійснювало управління в райхскомісаріатах Остланд і Україна, причини краху східної політики нацистської Німеччини розглядаються у монографії німецького історика Андреаса Целльгубера ““Наше управління веде до катастрофи...”: Райхсміністерство окупованих східних територій і німецька окупаційна влада в Радянському Союзі. 1941–1945”⁹¹². Це ґрунтовне, різнобічне дослідження допомагає дізнатися, як здійснювалося управління на окупованій території України, включеної до РКУ, на вищому рівні окупаційної влади – в Райхсміністерстві окупованих східних територій. При цьому найвищий рівень владної вертикалі посідав фюрер.

See, 1978. 303 S.

⁹¹¹ Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40 / Hrsg. von Hans Günther Seraphim. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1964. 265 S.; Jürgen Matthäus, Frank Bajohr (Hrsg.). Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2015. 650 S.

^{**} Розмовна тогочасна назва Райхсміністерства окупованих східних територій.

⁹¹² Andreas Zellhuber. “Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...”. Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München: Verlag Ernst Vögel, 2006. 414 S.

Україна у планах нацистів

Це питання є сьогодні одним з найбільш досліджених в історії Другої світової війни. Своє висвітлення воно знайшло як у зарубіжній, радянській, так і сучасній українській історіографії. Майже всі основоположні документи нацистів щодо нового устрою Східної Європи, в тому числі й України, фігурували серед матеріалів Нюрнберзького процесу і неодноразово потім оприлюднювалися різними мовами в багатьох тематичних збірниках документів.

Воно також розглядалося у працях вже згадуваних нами вчених А. Далліна⁹¹³, В. Косика⁹¹⁴, А. Целльгубера⁹¹⁵, сучасних українських істориків Я. Грицака⁹¹⁶, І. Кулинич⁹¹⁷, І. Ветрова⁹¹⁸, О. Лисенка і В. Нестеренка⁹¹⁹, В. Шайкан⁹²⁰, О. Гончаренка⁹²¹ та ін. Всі вони односпостайно підкреслювали колоніальний характер нацистських планів щодо України та водночас їхню різновекторність, яка полягала в намаганні керівників окремих відомств нацистської Німеччини здійснювати свою політику в Україні.

Про причину такої різновекторності влучно сказав Я. Грицак: *“Зверхник кожної великої структури – Абверу, Вермахту, СС, Націонал-соціалістичної партії та ін. – нагадував феодала, який борювався за на-*

⁹¹³ A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland... S. 58–68, 117–121.

⁹¹⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій... С. 89–100; Косик В. Німеччина й українське питання (жовтень 1938 – грудень 1941). *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994 р.)*. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. С. 169–179.

⁹¹⁵ Andreas Zellhuber. “Unsere Verwaltung treibt... S. 19–59.

⁹¹⁶ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 1996. С. 221–223.

⁹¹⁷ Кулинич І. М. “Незалежна” Україна у пангерманських та фашистських планах. *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії...* С. 105–111.

⁹¹⁸ Ветров І. Г. Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз. *Там само*. С. 112–117; Ветров І. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. К.: Четверта хвиля, 2000. С. 28–36.

⁹¹⁹ Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр. ... С. 762–766.

⁹²⁰ Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: “Мінерал”, 2005. С. 95–111.

⁹²¹ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”... С. 92–115.

ближеність до монарха і вплив на нього. У своєму розпорядженні вони мали розбудований і послужливий апарат, кожний щабель якого у свою чергу дублював стосунки між васалом та сюзереном. При такій системі конкуренція і розбіжності стосовно тактичних завдань між різними відділами були неминучими”⁹²². Як результат в тактичних підходах єдиного чітко визначеного плану щодо України, її політичного майбутнього напередодні війни з СРСР не було, а лише різні за концепціями проекти, через які червоною лінією проходила єдина виразна мета експлуатації, колонізації та германізації українських теренів.

Спираючись на неодноразово оприлюднені документи з урахуванням численних досліджень, дозволимо собі ще раз нагадати основні концепції та позиції нацистських керівників щодо України в період підготовки і на початку війни з Радянським Союзом.

Одразу треба зазначити, що будь-які концепції устрою східноєвропейських територій, майбутнього народів, які мешкали на цих територіях, у тому числі й українського, розроблялися в межах, обумовлених позицією фюрера та програмою нацистської партії, що в цілому було одне й те саме. Так, 3 лютого 1933 р., виступаючи вже в ранзі райхсканцлера Німеччини перед головнокомандувачами сухопутних військ і військово-морських сил на приватному прийомі, Гітлер вперше перед військовими виклав завдання своєї політичної сили. Це – “завоювання політичної могутності” Німеччини, для чого, за його словами, потрібні були наступні кроки: всередині країни повне викоренення “ракової пухлини – демократії”, у зовнішньополітичному відношенні – боротьба проти Версальського договору, в економіці – освоєння нових земель з метою зниження безробіття, у військовій сфері – розбудова Вермахту. Отримана політична, економічна і військова могутність Німеччини мала бути спрямованою, на думку фюрера, “або на завоювання нових ринків збуту, або, що краще, на захоплення нового життєвого простору на Сході та його безпощадну германізацію”⁹²³.

Звісно, ідея життєвого простору, як і його здобуття на сході Європи за рахунок національних територій, що входили до складу Російської імперії, а потім СРСР як її наступника, не була новою. Гітлер підхопив її у Фрідріха Ратцеля (1844–1904), основоположника геополітики, та його

⁹²² Грицак. Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. ... С. 222.

⁹²³ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. В 2 т. Т. 2. М.: Наука, 1973. С. 57.

послідовника Карла Гаусгофера*** (1869–1946) і виклав у своєму програмному творі “Майн Кампф” (1925). Так чи інакше, але з приходом до влади у 1933 р. він упритул наблизився до цієї мети тільки 1940 р. Після захоплення і розподілу Польщі, здійснених Німеччиною і СРСР у 1939 р., окупації наступного року країн Бенілюксу та частини Франції вирішено було готувати напад на свого спільника по розв’язанню Другої світової війни – Радянський Союз.

Підписана Гітлером 18 грудня 1940 р. директива № 21⁹²⁴ затвердила план нападу на Радянський Союз під назвою “Барбаросса” і поклала початок цільової військової та економічної підготовки Німеччини до війни з СРСР. Ці приготування включали також розробку планів майбутнього політичного і адміністративного устрою східних територій, які передбачалося захопити в ході військової кампанії, їхньої економічної експлуатації та германізації. Всі три напрями розроблялися окремими відомствами Німеччини, що з самого початку заклало основу для протиріч у здійсненні нацистської політики на Сході та тим самим тільки загострило боротьбу, яка постійно точилася серед близького оточення Гітлера. Плани економічної експлуатації розробляло відомство Германа Герінга, уповноваженого з виконання чотирирічного плану; германізації східних територій – відомство Генріха Гімmlера, з 1939 р. імперського комісара з укріплення німецької нації; а розробку плану політичного і адміністративного устрою було доручено керівнику зовнішньополітичного відомства НСДАП Альфреду Розенбергу.

Повноваження імперського комісара з укріплення німецької нації, які отримав у жовтні 1939 р. райхсфюрер СС Гімmlер, дали йому можливість розробляти і здійснювати політику германізації приєднаних до Райху територій на основі нацистських ідей расизму. На практиці це означало переселення великих контингентів людей, у першу чергу фольксдойче, яких в одних випадках добровільно, в інших насильно було депортовано в 1939–1940 рр. зі Східної Європи, територія якої після підписання 23 серпня 1939 р. німецько-радянського пакту про ненапад і

*** Крім Карла Гаусгофера послідовниками Фрідріха Ратцеля також вважаються швед Рудольф Келлен (1864–1922) і англієць Гальфорд Макіндер (1861–1947). Вони, як і К. Гаусгофер, в “життєвому просторі” вбачали Східну Європу. Про ідеї Гаусгофера та їхній вплив на Гітлера див. *Holger Herwig. Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum. Journal of Strategic Studies. 1990. Vol. 22. P. 218–241.*

⁹²⁴ *Дашичев В. И. Стратегия Гитлера: Путь к катастрофе: 1933–1945: Ист. очерки, док. и мат. В 4 т. Т. 3. М.: Наука, 2005. С. 85–89.*

договору від 28 вересня того ж року про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною опинилася у сфері впливу Радянського Союзу⁹²⁵. Це – Галичина, Волинь, Західна Білорусія, Прибалтика, Північна Буковина і Бессарабія⁹²⁶. Фольксдойче з цих територій, а також Генерального Губернаторства розселяли як у Райху, так і на польських землях, включених до Райху. Водночас йшов зворотний процес переселення – виселення з територій, приєднаних до Райху, єврейського і польського населення, як правило, до Генерального Губернаторства⁹²⁷. Подібні процеси відбувалися в областях Ельзас та Лотарингія, Люксембурзі, де також цілеспрямовано проводилася політика германізації. Тут небажане населення виселялося до Франції.

В рамках політики германізації східноєвропейських територій відомством Гімлера були розроблені практичні кроки її здійснення, розраховані на тривалий проміжок часу. Гімлер виклав їх у доповідній записці під назвою “Деякі міркування щодо поводження з місцевим населенням східних областей” і подав 25 травня 1940 р. для ознайомлення Гітлерові. Головна ідея цих “міркувань” зводилася до усунення ненімецького населення з території, окупованої Німеччиною: “Трохи більше часу знадобиться для того, щоб на нашій території зчезли такі народності, як українці, гораки й лемки. Все, що було сказано про ці окремі народності, в ще більшій мірі відноситься до поляків”⁹²⁸.

Шлях втілення в життя цієї ідеї на прикладі Генерального Губернаторства, на думку Гімлера, лежав, по-перше, в роз’єднанні східноєвропейських народів, їх роздробленні: “Що стосується окремих народностей, ми не маємо наміру прагнути до їх згуртування і збільшення, тим більше поступовому прищепленню їм національної свідомості та національної культури. Навпаки ми зацікавлені в роздробленні їх на численні малі групи”⁹²⁹. По-друге, освіта ненімецького населення мала бути не вище чотирикласної школи, вищу освіту отримати можна було б тільки у

⁹²⁵ Советско-германские документы 1939–1941 гг.: из архива ЦК КПСС. *Новая и новейшая история*. 1993. № 1. С. 89–95.

⁹²⁶ Пасат В. И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. *Отечественная история*. 1997. № 2. С. 87–106.

⁹²⁷ Бістрікер А. З. Фольксдойче України у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. НАНУ. Ін-т історії України*. Вип. 3. К., 1999. С. 156–157.

⁹²⁸ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского... Т. 2. С. 59.

⁹²⁹ Там само.

Німеччині і лише з дозволу вищих органів СС; по-третє, проведення щорічної фільтрації дітей 6–10 років “з метою визначення їх повноцінності або неповноцінності по крові”. Таким чином, на думку Гімmlера, через десять років в Генеральному Губернаторстві залишиться неповноцінне населення, придатне лише до некваліфікованої, чорнової праці⁹³⁰.

Доповідна записка Гімmlера від травня 1940 р. стала провісником сумнозвісного Генерального плану “Ост”, розробленого в його відомстві “Імперського комісара з укріплення німецької нації”, яке 1941 р. увійшло до апарату СС. Перший варіант Генерального плану “Ост”, датований 15 липня 1941 р.⁹³¹, не зберігся. Проте його окремі положення згадуються в наступному варіанті від 28 травня 1942 р., згідно з якими в Україні за 30 років планувалося повністю колонізувати і германізувати Крим та Херсонщину⁹³². Повновладним і єдиним керівником на території, що підлягала колонізації, передбачався “імперський комісар з укріплення німецької нації”⁹³³, тобто сам райхсфюрер СС Гімmlер. Як бачимо, “фюрерські” амбіції у Гімmlера були чималими.

Теоретичні засади економічного управління східними територіями та практичні шляхи його здійснення розробляло відомство райхсмаршала Герінга, уповноваженого з виконання чотирирічного плану. Захоплену територію, в першу чергу України, передбачалося перетворити у сировинний додаток, вивозячи з неї сільськогосподарську продукцію і сировину для постачання німецької армії та Райху. В промисловій галузі планувалося відбудовувати тільки ті підприємства, що виробляли дефіцитну продукцію, та за необхідності організувати лише ремонтні майстерні⁹³⁴.

Для цих завдань при уповноваженому з виконання чотирирічного плану у березні 1941 р. було створено господарчий штаб під кодовою назвою “Ольденбург”⁹³⁵. У червні 1941 р. необхідність у прикритті від-

⁹³⁰ Там само. С. 59–60.

⁹³¹ *Безыменский Л.А.* Генеральный план “Ост”: Замысел, цели, результаты. *Вопросы истории.* 1978. № 5. С. 83; щодо “Генерального плану “Ост”” див. також: *Helmut Heiber.* Der Generalplan Ost. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* 1958 (6. Jg.). Heft 3. S. 281–325.

⁹³² *Безыменский Л.А.* Генеральный план “Ост”... С. 86–87.

⁹³³ Там само. С. 85.

⁹³⁴ *Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т. Т. 3. М.: Юридическая литература, 1989. С. 556; Ветров И. Г.* Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської... С. 115.

⁹³⁵ *Преступные цели – преступные средства: Док. М.: Изд-во политической*

пала і господарчий штаб отримав назву “Ост”, тобто “Східний господарчий штаб” (Wirtschaftsstab Ost). Він мав займатися не тільки питаннями військової промисловості, а й керувати всією сферою економіки на окупованій території. Це був керівний орган “Східної господарчої організації” (Wirtschaftsorganisation Ost), яка складалася зі Східного господарчого штабу, якому підпорядковувалися п’ять господарчих інспекцій, їм, у свою чергу, – господарчі команди та їхні філії. Останні координували діяльність низових господарчих груп. Всі господарчі підрозділи мали у своєму складі три відділи: “М” – постачання військ та транспортне обслуговування, “La” – питання продовольства і сільського господарства, “W” – питання промисловості, у тому числі добування сировини, торгівлі, використання трофеїв і т.д.⁹³⁶. На окупованій території військового управління підрозділи Східного господарчого штабу діяли в структурі Вермахту, а на території цивільного управління його господарчі групи були інтегровані в структуру цивільних адміністрацій, де їхні завдання формувалися вже у відомстві уповноваженого з виконання чотирирічного плану.

Був ще один важливий розпорядчий орган в галузі економіки, який стояв на щабель вище за Східний господарчий штаб і мав координувати його роботу та роботу органів відомства уповноваженого з виконання чотирирічного плану. Це “Східний керівний господарчий штаб” (Wirtschaftsführungsstab Ost). Його очолював райхсмаршал Герінг. Таким чином, на окупованій території як військового, так і цивільного управління вище керівництво в сфері економіки здійснював Герінг, уповноважений з виконання чотирирічного плану і водночас очільник Східного керівного господарчого штабу.

Питання політичного, адміністративного устрою східноєвропейських територій, які планувалося захопити в ході війни проти СРСР, розробляло Відомство з центрального опрацювання питань східноєвропейського регіону (Dienststelle für die zentrale Bearbeitung der Fragen des osteuropäischen Raumes) під керівництвом райхслайтера Розенберга. Воно розпочало роботу після того, як Гітлер 20 квітня 1941 р. призначив А. Розенберга своїм особистим уповноваженим з центрального опрацювання питань східноєвропейського регіону⁹³⁷.

Литератури, 1968. С. 21–22.

⁹³⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 8–12; Нюрнберзький процес... Т. 3. С. 555; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... С. 178–179.

⁹³⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 18, к. 384.

Призначення райхсляйтера Розенберга не було випадковістю. Будучи вихідцем з колишньої Російської імперії, А. Розенберг не тільки чудово володів російською мовою, а й добре знав всі внутрішні протиріччя цієї багатонаціональної імперії, які не зникли зі зміною її політичного устрою і новою назвою. Навчаючись у 1915–1917 рр. у Москві, він був свідком жовтневого більшовицького перевороту 1917 р., після чого став непримиренним противником більшовизму, у якому звинувачував євреїв (начебто всі більшовики були євреями). Одна з перших його доповідей так і називалась “Єврейське питання і більшовизм”, яку він прочитав у своєму рідному місті Ревелі (нині Таллінн) 30 листопада 1918 р., виїхавши того ж дня ввечері до Німеччини в еміграцію⁹³⁸.

Саме ці дві позиції – антисемітизм і антибільшовизм – досить швидко зблизили Розенберга у Німеччині з націонал-соціалістами, які на основі расистської ідеології пропагували ті самі погляди – антима르크сизм і антисемітизм. Більше того, знання і досвід, набуті Розенбергом в Росії, невтомність обстоювання у багатьох своїх публікаціях, серед яких найвідоміший твір “Міф ХХ століття” (1930), ідей націонал-соціалізму, своїх позицій щодо більшовизму збагатили спектр нацистської ідеології, зробивши Розенберга за виразом Гітлера “головним ідеологом партії”.

Щоправда, не варто переоцінювати цей неофіційний титул А. Розенберга. “Головним ідеологом партії”, звичайно, був Гітлер, який, отримавши при обранні на посаду керівника партії 29 липня 1921 р. диктаторські повноваження, заборонив зміну партійної програми⁹³⁹. За таких обставин всі інші партійні функціонери могли лише роз’яснювати, пропагувати, розвивати закріплені ним націонал-соціалістичні ідеї, що й робили Розенберг, Геббельс, Гімmlер та ін.

У період активної підготовки до війни з СРСР Розенберг неодноразово представляв Гітлеру та його найближчому оточенню проекти майбутнього політичного і адміністративного устрою східноєвропейських територій. Це – меморандум від 2 квітня 1941 р. щодо СРСР, опублікований у радянській історичній літературі як “Меморандум о целях агрессии и методов установления господства на оккупированных советских территориях”⁹⁴⁰, “Загальні інструкції для всіх райхскомісарів окупа-

⁹³⁸ Там само, р. 91, к. 1068.

⁹³⁹ Enzyklopädie des Nationalsozialismus... S. 602.

⁹⁴⁰ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского... Т. 2. С. 23–28.

ваних східних територій” від 8 травня 1941 р.⁹⁴¹, доповідь 20 червня 1941 р., зачитана Розенбергом перед вузьким колом осіб, які за своїми службовими обов’язками займалися “східною проблемою”⁹⁴².

Всі три документи пронизані однією ідеєю, яку Розенберг охарактеризував як політичну, – назавжди ліквідувати загрозу, яку на сході Європи для інтересів Німеччини становила Росія (на той час Радянський Союз). Навколо цієї політичної цілі оберталися всі його пропозиції щодо адміністративного і політичного устрою східноєвропейських територій, зокрема й України. Правильно розуміючи основну проблему російської/радянської імперії – багатонаціональність, причому на не добровільній основі, знаючи прагнення багатьох народів радянської імперії до своєї державної незалежності, Розенберг пропонував шляхом розчленування цієї багатонаціональної імперії на окремі державні утворення, підконтрольних у різній мірі Німеччині, назавжди усунути російську політичну і військову загрозу. Однак, не даючи новим “державним утворенням” повної свободи самовизначення, а лише замінюючи одну панівну державу на іншу – Росію на Німеччину, вся концепція Розенберга зводилася нанівець, перетворюючись далі в цілковиту демагогію про права націй на самовизначення, їхнє звільнення, свободу і т.д. Такі подвійні стандарти, які насамперед схвалював і поділяв фюрер, послаблювали позицію нацистського режиму, робили заяви його керівників непереконливими, що неодмінно породжувало зневіру і вело до краху.

Отже, за першим меморандумом (2.04.1941) стосовно України в цих планах розглядалася можливість державного утворення або в рамках її власної території, або в об’єднанні з Донською областю та Кавказом. Пропонувалося також включити до складу цього державного утворення прикордонні райони Курської і Воронезької областей Росії. При цьому територія України розглядалася як “величезна сировинна та продуктова база Великогерманської імперії”⁹⁴³. А це вже ставило під сумнів саме “державне утворення”, насамперед його незалежність.

У другому документі (8.05.1941) мова вже йде не про державні утворення, а про імперські комісаріати (райхскомісаріати) з німецькою адміністрацією, створені за “історичними і расовими ознаками”, на які покладалися різні місії. Україна (мається на увазі Райхскомісаріат Укра-

⁹⁴¹ Частково опубліковано в: Нюрнбергский процесс... Т. 3. С. 402–403.

⁹⁴² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 24, к. 1040–1051.

⁹⁴³ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского... Т. 2. С. 25–26.

їна) уявлялася в майбутньому “*незалежною державою в союзі з Німеччиною*”, Райхскомісаріат Остланд (країни Балтії та Білорусія) мав перетворитися з часом “*в германізований протекторат*”, а Кавказ та Північний Кавказ, мінаючи стадію імперського комісаріату, мали стати “*федеральною державою з німецьким повноважним представником*”⁹⁴⁴. Росія, як імперський комісаріат, мала існувати в своїх національно-територіальних межах.

Виступаючи за два дні до початку війни (20.06.1941) з доповіддю перед вузьким колом імперських керівників, які займалися розробкою питань східноєвропейського регіону, Розенберг ще обережніше висловився стосовно державності України. Він вважав, що українському народу варто б дати свободу (малася на увазі свобода державного самовизначення), але із застереженням, що про форму та розміри української держави говорити поки що немає сенсу⁹⁴⁵. Проте пропонував спрямовувати всі зусилля на те, щоб розбудити у загальній масі українців почуття національної свідомості. Для цього передбачалося видавати літературу про українські історичні змагання, підтримувати українську мову, друкувати класиків української літератури, пропагувати культ українських гетьманів – Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, дозволити діяльність у Києві університету та вищих технічних шкіл, навіть дозволити з часом розбудову політичного руху у вигляді вільного українського козацтва⁹⁴⁶.

Для чого все це мало робитися? Авжеж не з любові до українців. На меті була та сама ціль, про яку йшлося вище, – створення противаги Росії, з одного боку, і полегшення, з другого боку, економічної експлуатації України. “*Якщо господарське керівництво райхсмаршала має на меті якнайбільше взяти з цієї території, тоді воно могло б тим більше підтримати цю політичну лінію і таке політичне управління; оскільки є різниця, чи я через кілька років захоочу 40 мільйонів людей до добровільної співпраці, чи змушу поставити за кожним селянином солдата*”⁹⁴⁷, – обґрунтовував свою позицію щодо політики в Україні Розенберг.

⁹⁴⁴ Нюрнберзький процес... Т. 3. С. 402.

⁹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 24, к. 1045.

⁹⁴⁶ Там само, к. 1045–1046.

⁹⁴⁷ Wenn die Wirtschaftsführung des Reichsmarschalls darauf ausgehen muß, möglichst viel aus diesem Gebiet herauszuziehen, dann wird sie diese politische Haltung und politische Führung erst recht unterstützen können; denn es ist ein Unterschied, ob ich 40 Mil. Menschen nach einigen Jahren zur freiwilligen Mitarbeit gewonnen habe oder hinter

Не лише на Україну покладалася за планами Розенберга місія створення протипази Росії. За його планами передбачалося розділити Східну Європу на чотири великі адміністративні блоки – Великоросія, Балтія (включно з Білоруссю), Україна і Кавказ, які мали існувати як райхскомісаріати, відповідно Райхскомісаріат Росія (2,9 млн. км², біля 50 млн. чол.), Райхскомісаріат Остланд (550 тис. км², 19,3 млн. чол.), Райхскомісаріат Україна (1,1 млн. км², 59,5 млн. чол.) і Райхскомісаріат Кавказ (500 тис. км², 18 млн. чол.)⁹⁴⁸. Попередньо ще планувався Райхскомісаріат Туркестан, який мав охоплювати Середню Азію і територію на північ до Уралу, де проживали тюрські та угрофінські народи – татари, чуваші, мордва⁹⁴⁹. Але Гітлер відхилив цю пропозицію, оскільки передбачалося, що німецькі війська зупиняться на лінії Архангельськ–Волга–Астрахань.

У подальшому Розенберг знову розглядав названі райхскомісаріати як різні за формою державні утворення – Остланд у формі протекторату, Україна як національна держава, Кавказ як федеративна держава. В кожному з них мала проводитися своя окрема політика: в Остланді не можна було б допускати існування будь-якої політичної групи, в Україні з часом можна було б дозволити створення політичної державницької партії, на Кавказі – декілька національних партій, а в Росії – жодної⁹⁵⁰. При цьому Розенберг пропонував про істинні політичні цілі Німеччини нічого не говорити населенню окупованих територій, а замість того пропагувати визвольну місію німецького народу від більшовицького ярма, говорити про проблеми Радянського Союзу, слабкість Червоної армії і т.д.⁹⁵¹

В усіх планах Розенберга щодо України червоною лінією проходить одна незмінна ідея – системна економічна експлуатація України в незалежності від того, чи буде вона імперським комісаріатом чи “державним утворенням”. Всі розмови і обіцянки щодо її державності в планах Розенберга були лише ширмою, покликаною прикрити відверту експлуатацію України, притягнути на свій бік симпатії українців та нейтралізувати можливі невдоволення серед місцевого населення економічною і внутрішньою політикою Німеччини. Якби Україна навіть і стала б за

jeden Bauern einen Soldaten stellen muß (Там само, к. 1046).

⁹⁴⁸ Там само, к. 1044, 1049.

⁹⁴⁹ *O. Bräutigam*. So hat es sich zugetragen... S 302.

⁹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 24, к. 1050.

⁹⁵¹ Там само, к. 1050–1051.

планами Розенберга “державним утворенням”, вона була б не більше як маріонеткова колоніальна країна.

З такими от планами експлуатації, германізації та концепцією щодо імперських комісаріатів, у майбутньому державних утворень, підійшли нацистські керівники до вирішального обговорення на нараді у фюрера 16 липня 1941 р. політичного і адміністративного устрою Східної Європи. На цій нараді обговорювалися три теми – дійсні цілі нацистської Німеччини, тактичні завдання, покликані приховати ці дійсні цілі, і, третє, кадрові призначення. Перші дві теми не дискутувалися, їх озвучив Гітлер, активно обговорювалася лише третя тема – кадрові призначення.

Стратегічною метою за висловом фюрера було “остаточне врегулювання” східних територій, які мали бути захоплені, як вважалося, назавжди до Уралу: “...*Нам повинно бути ясно, що ми ніколи не залишимо ці території... Ніколи не повинно бути мови про військову силу на захід від Уралу... Захист цих територій від всіх можливих небезпек переймає на себе Німеччина*”⁹⁵².

Що ж малося на увазі під “остаточним врегулюванням”? Це, в першу чергу, колонізація і германізація цих територій, про що Гітлер неодноразово проголошувався: “*Крим має бути звільнений від усіх іноземців та заселений німцями. Так само староавстрійська Галичина стане територією Райху. ...Вся Балтика має стати територією Райху. Так само Крим із значним тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Райху, ...також надволзька колонія має бути територією Райху...*”⁹⁵³ і т.д. Ці пасажі Гітлер, явно, робив під впливом першого варіанту Генерального плану “Ост” від 15 липня 1941 р. (див. виможку 931), підготовленого відомством Гімmlера. Мету “остаточного врегулювання” Гітлер пропонував тактично приховувати, наголошуючи, що “*нас змусили захопити, впорядкувати і забезпечити нові території; в інтересах населення ми змушені турбуватись про спокій, харчі, транспорт і т.д.; звідси і наше управління. Ніщо не повинно вказувати на те, що пригтовляється у такий спосіб остаточне врегулювання*”⁹⁵⁴.

Запропонована Розенбергом система поділу східних територій на імперські комісаріати (райхскомісаріати) для цих цілей підходила якнайкраще. У такому вигляді цю територію було зручно експлуатувати,

⁹⁵² Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 1. С. 177.

⁹⁵³ Там само. С. 177, 179.

⁹⁵⁴ Там само. С. 177.

керувати і тримати у покорі. Ідеї Розенберга про будь-які “державні утворення”, у тому числі й сприяння “певним прагненням до самостійності” в Україні, були відкинуті⁹⁵⁵. Більше того, фюрер повідомив про те, що Галичина “буде підпорядкована райхсміністру Франку”, тобто відійде до Генерального Губернаторства, а Румунія отримає “Бессарабію з Одесою, разом зі смугою, яка тягнеться від Одеси в північно-західному напрямку”⁹⁵⁶. Це свідчення того, що Гітлер побоювався великої України (особливо в світлі останніх подій у Львові, коли 30 червня 1941 р. було проголошено відновлення Української держави⁹⁵⁷), її потенційної консолідованої сили, тому й ділив передбачливо її територію та приховував справжні наміри.

Підсумок. У Гітлера, як найвищого керівника нацистської Німеччини, на початок війни була чітка стратегічна мета – експлуатація, колонізація і германізація східноєвропейських територій, у тому числі й українських теренів, яку тактично пропонувалося приховувати. Щодо того, як, коли і в яких розмірах це станеться, серед вищого керівництва Німеччини спостерігалися невизначеність і розходження позицій. Для зручності досягнення стратегічної мети був обраний принцип “розділяй і володарюй”. Запропонована Розенбергом система адміністративно-територіального поділу окупованих східних територій на імперські комісаріати (райхскомісаріати) виявилася найзручнішою. Страх перед великою Україною в її етнографічних межах призвів до рішення про її розподіл між Румунією та адміністративно-територіальними одиницями німецького цивільного управління – Генеральним Губернаторством і Райхскомісаріатом Україна. На політичне керівництво останнім претендував райхслайтер Розенберг, в сфері економіки – райхсмаршал Герінг, в питаннях колонізації та германізації – райхсфюрер СС Гімmlер.

Призначення А. Розенберга райхсміністром окупованих східних територій

Створення райхскомісаріатів Остланд і Україна

Наступного дня, 17 липня 1941 р., після вирішальної наради Гітлер підписав низку наказів щодо управління захопленими територіями су-

⁹⁵⁵ Там само. С. 178.

⁹⁵⁶ Там само. С. 179.

⁹⁵⁷ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: зб. док. і матеріалів. Упоряд. О. Дзюбан. Львів ; Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. С. 123.

часних країн Балтії, Білорусі та України. Серед них накази про німецьке цивільне управління щойно окупованими східними територіями⁹⁵⁸, призначення райхсляйтера Розенберга райхсміністром окупованих східних територій⁹⁵⁹, поліцейську охорону цих областей, відповідальність за яку покладалася на райхсфюрера СС Гімmlера⁹⁶⁰. Економічне управління окупованими східними територіями Гітлер передав ще раніше, 29 червня 1941 р., уповноваженому з виконання чотирирічного плану райхсмаршалу Герінгу⁹⁶¹.

Після призначення Розенберга 17 липня 1941 р. на посаду райхсміністра окупованих східних територій його Відомство з центрального опрацювання питань східноєвропейського простору стало згодом називатися Райхсміністерством окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). Проте про утворення цього нового міністерства в німецькій пресі було повідомлено набагато пізніше – 13 листопада 1941 р. Як згадував у своїх мемуарах О. Бройтігам, Гітлеру дуже хотілося це повідомлення присвятити взяттю Ленінграда чи Москви, але на початку листопада стало зрозуміло, що найближчим часом, а тим більше взимку, цього не станеться⁹⁶².

Підписаний фюрером 17 липня 1941 р. наказ про німецьке цивільне управління щойно окупованими східними територіями визначав серед іншого структуру органів німецького цивільного управління на окупованій радянській території, що не відходила до Генерального Губернаторства і Румунії, та їх підпорядкованість райхсміністру окупованих східних територій. Документ передбачав поділ цієї території на райхскомісаріати, генеральні округи і округи з можливістю об'єднання кількох округ в головну округу (на практиці головних округ в РКУ створено не було), а також називав керівників нових адміністративно-територіальних одиниць – райхскомісар, генеральний комісар і окружний комісар. Райхскомісарів і генеральних комісарів мав призначати Гітлер, а окружних комісарів – райхсміністр окупованих східних територій Розенберг.

⁹⁵⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 100, к. 675–677; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 14–16; Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 1. С. 200–202.

⁹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 18, к. 375.

⁹⁶⁰ Там само, р. 100, к. 680; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 13–14.

⁹⁶¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 3.

⁹⁶² *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... S 449.

В цей же день, 17 липня 1941 р., Гітлер підписав наказ про створення Райхскомісаріата Остланд⁹⁶³, перші території якому було передано 25 липня 1941 р.⁹⁶⁴ Він охоплював території сучасних країн Балтії та Білорусі без південних і східних областей та мав у своєму складі 4 генеральні округи: Литви, Латвії, Білорусі, яку назвали дослівно Білорутенія (Weißruthenien) від пізньолатинської назви Русі (Ruthenien), та з 5 грудня 1941 р. Естонії. Остання мала особливий воєнний статус, залишаючись до кінця окупації під подвійним управлінням – військовим і цивільним. Райхскомісаром було призначено обергрупенфюрера СА Гінріха Лозе, гауляйтера і оберпрезидента Шлезвіг-Гольштейна. Місцем його перебування, тобто центром РКО, було спочатку місто Каунас, а з жовтня 1941 р. Рига⁹⁶⁵.

Райхскомісаріат Україна за наказом Гітлера було створено 20 серпня 1941 р., а Еріха Коха, гауляйтера і верховного президента Східної Пруссії, всупереч бажанню райхсміністра Розенберга призначено райхскомісаром України⁹⁶⁶. Це була людина досить обмежена, груба, не переобтяжена “високою” освітою і, відповідно, високими ідеями та моральними якостями, яка проте була вірним провідником нацистської ідеології і політики фюрера, що на практиці виявилось в брутальних методах управління, зневажанні та безжалісній експлуатації українського населення. “Червоний Ерік”, “Коричневий цар України”, “другий Сталін” – так називали його сучасники⁹⁶⁷.

Діяльність гауляйтера Коха на посаді райхскомісара України – це постійний конфлікт з райхсміністром Розенбергом і його Східним міністерством. В основі цього конфлікту лежали діаметрально протилежні позиції обох сторін щодо німецької політики в Україні. Їх досить влучно двома цитатами змалював А. Даллін: “*Наша ціль – вільна українська держава*”, – проголошував Розенберг, – “*України не існує. Ми не повинні*

⁹⁶³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 100, к. 681. Про Райхскомісаріат Остланд див. *H.-D. Handrack. Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944.* Hannover ; München: Gauke, 1981. 281 S.

⁹⁶⁴ *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... S 345.

⁹⁶⁵ *Enzyklopädie des Nationalsozialismus...* S. 678; див. також *Christian Gerlach. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941–1944.* Hamburg: Hamburger Edition, 1999. 1234 S.

⁹⁶⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 30–31.

⁹⁶⁷ *A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland...* S. 134–135; *Ветров І.* Економічна експансія... С. 51.

забувати, що ми народ господарів”, – стверджував Кох⁹⁶⁸. Аналіз цього конфлікту та перебіг його подій детально викладено А. Далліним, А. Фурером і Г. Шьоном⁹⁶⁹, переказано в книзі “Эрих Кох перед польским судом”⁹⁷⁰, а також висвітлено в монографії О. Гончаренка⁹⁷¹.

Нагадаємо політичну позицію райхскомісара Коха, яку А. Даллін виклав чотирма характерними цитатами з його заяв: “1. Німецький народ – це народ господарів; 2. Східні народи, як українці, так і всі інші призначені слугувати своїм природнім господарям; 3. Експлуатація Сходу є правом і обов’язком Німеччини; 4. Повне оволодіння завойованим Сходом вимагає знищення прошарку місцевої інтелігенції та всіх елементів, які становлять потенційну загрозу німецькому пануванню, будь то росіяни, українці або євреї”⁹⁷². Позицію Коха розділяли Борман, Герінг, Гімлер, а, головне, вона повністю відповідала поглядам Гітлера, який часто ставав на його бік. В такій ситуації райхсміністру Розенбергу залишалося тільки поступово здавати свої позиції, інакше йому довелося б стати антинацистом.

Керівництво РКУ Кох здійснював переважно з Кьонігсберга (нині Калінінград), не дивлячись на те, що місцем перебування райхскомісара України було визначено місто Рівне. Тут, у Рівному, у будинку колишнього Кураторіума шкільного округу Волинського воеводства, де нині розміщується Рівненський обласний краєзнавчий музей (вул. Драгоманова⁹⁷³, 19), у вересні 1941 р. – січні 1944 р. була адмініст-

⁹⁶⁸ “Unser Ziel ist ein freier ukrainischer Staat”, – Rosenberg; “Eine Ukraine gibt es nicht. Wir dürfen nicht vergessen, daß wir das Herrenvolk sind”, – Koch (A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland... S. 133).

⁹⁶⁹ Там само. S. 133–137, 140–143, 147–155; Armin Fuhrer, Heinz Schön. Erich Koch. Hitlers brauner Zar: Gauleiter von Ostpreußen und Reichskommissar der Ukraine. Reinbek: Lau-Verlag, 2018. S. 131–150.

⁹⁷⁰ Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом. М.: Изд-во Международных отношений, 1961. С. 32–38.

⁹⁷¹ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату “Україна”... С. 116.

⁹⁷² A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Russland 1941... S. 137; Орловский С., Острович Р. Эрих Кох... С. 33.

⁹⁷³ Вулиця Драгоманова під час війни називалася спочатку вул. митрополита А. Шептицького (приблизно до жовтня 1942 р.), в кінці 1942–1944 рр. – Шлосштра-се (Schloßstrasse), перед війною, в 30-ті рр. ХХ ст. – вул. Бандурського, а в радянські часи – вул. Калініна (Прищеп О. П. Вулицями старого міста: Топонімічні дослідження з історії Рівного. Рівне, 1997. С. 143; Прищеп О. Вулицями Рівного: Погляд у минуле. Рівне, 2006. С. 210–211; Державний архів Рівненської області, ф. Р-33,

рація райхскомісара України⁹⁷⁴. Проте райхскомісар Е. Кох у Рівному надовго не затримувався. Він залишався діючим верховним президентом Східної Пруссії. Зустрічається досить багато документів на ім'я Коха, які адресувалися у Кьонігсберг в Ландесхаус⁹⁷⁵ (так називався будинок уряду Східної Пруссії, який розміщувався в Кьонігсберзі по вул. Штрассе дер СА, колишній Кьонігсштрассе, нині вул. Фрунзе).

До того ж фюрер 15 серпня 1941 р. призначив Е. Коха керівником німецького цивільного управління округи Білосток⁹⁷⁶, що межувала зі Східною Пруссією і формально вважалася окремою округою, а фактично була до неї приєднана. Ось чому райхскомісар України Е. Кох не перебував постійно у Рівному, і ось чому після його викриття у 1949 р. в Західній Німеччині він був виданий Польщі⁹⁷⁷ як колишній керівник округи Білосток та імперської округи Цеханув, офіційно приєднаної до Східної Пруссії у жовтні 1939 р.

*Інструкція райхсміністра Розенберга райхскомісару
Коху щодо політики в РКУ*

Політична інструкція райхсміністра окупованих східних територій Розенберга щодо завдань німецького управління в Україні, адресована 18 листопада 1941 р. райхскомісару України Коху⁹⁷⁸, яскраво демонструє остаточний відступ райхсміністра від його попередніх ідей та пропозицій щодо майбутнього України. Цей відхід не був раптовим, він крок за кроком спостерігався в численних меморандумах, доповідях А. Розенберга ще напередодні війни, про що писалося вище, і був спричинений позицією фюрера, яку підтримували інші нацистські керівники. Всі ті рішення, які проголосив Гітлер на вирішальній нараді у своїй ставці 16 липня 1941 р., лягли в основу інструкції Розенберга, до того ж її основні положення було погоджено з фюрером наприкінці вересня 1941 р.⁹⁷⁹

оп. 8, спр. 36, арк. 6, 19; там само, оп. 9, спр. 10, арк. 59; Рівне дістане українські назви вулиць. *Волинь*. 26.10.1941. С. 4).

⁹⁷⁴ Прищепя О. П. Вулицями старого міста... С. 25.

⁹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 141; там само, спр. 10, арк. 255; там само, оп. 2, спр. 231, арк. 1а.

⁹⁷⁶ *Werner Hilgemann. Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. München: R. Piper GmbH, 1984. S. 131; Орловский С., Острович Р. Єрих Кох... С. 119, 211.*

⁹⁷⁷ Там само. С. 24.

⁹⁷⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... Т. 1. С. 337–346.

⁹⁷⁹ Там само. С. 301–305.

В інструкції мова йшла, з одного боку, про роз'яснювальну роботу, яку слід було проводити серед місцевого населення, з іншого, – про політичні методи управління в РКУ, межі дозволеного і недозволеного. Цього разу вже жодним словом не згадується ідея “державного утворення”, сприяння “певним прагненням до самостійності” і т.д. Натомість завдання адміністрації РКУ Розенберг вбачав, посиляючись на необхідність життєвого простору, в підготовці “...все тіснішого приєднання цієї території до Німеччини”⁹⁸⁰. Українцям же щодо їхнього майбутнього пропонувалося лише обіцяти, що доля їх та країни буде вирішуватися фюрером після війни, зважаючи на наслідки двадцятирічного панування більшовизму, загальну ситуацію і ставлення самих українців.

Розділення етнічних українських земель між Генеральним Губернаторством і Румунією демагогічно рекомендувалося пояснювати великими жертвами, які поніс і несе німецький народ у цій війні, і який потребує компенсацію за врятування народів Європи від більшовизму у вигляді “життєвого простору”, при цьому “українці теж повинні бути готовими принести більші жертви, так як без дій Німеччини вони були б зовсім загублені, винищені”⁹⁸¹. Тобто за “визволення від більшовизму” Україна мала платити своїми територіями. В подальшому подібна формула часто застосовувалася для пояснення багатьох не популярних заходів німецької влади – примусове вивезення на роботу до Німеччини, великі розміри сільськогосподарських та інших податків, примусове виселення і т.д.

Політичні методи управління, які пропонував Розенберг, переслідували дві цілі – створення, з одного боку, протизваги Росії, надаючи перевагу в місцевому управлінні українцям, забороняючи на території, де проживає українське населення, викладання російською мовою і проведення цією мовою релігійних відправ; з іншого боку, не дати піднятися та укріпитися українському народу, стримуючи його культурний розвиток і громадську консолідацію. Для цього заборонялося відкриття вищих освітніх закладів та створення українських центральних органів самоуправління. Місцеве самоуправління, як допоміжне, дозволялося лише на рівні сільських і районних управ, не рекомендувалося викладання німецької мови, а німецьким чиновникам, навпаки, слід було б вивчати українську мову. Ще одним стримуючим фактором для розвитку українства

⁹⁸⁰ Там само. С. 338.

⁹⁸¹ Там само. С. 340–341.

вважалося Донське козацтво. Рекомендувалося “доброзичливо обсервувати ідеологію Донського козацтва, щоби ... створити ще одну проти-вагу також українству в цілому регіоні, а також для того, щоб паралізувати великоросійську ідеологію”⁹⁸².

В релігійній сфері Розенберг рекомендував не порушувати конфесійні утворення, стримуючи проте вплив російського православ'я, проводячи релігійні відправи на території, заселеній українцями, українською мовою. Заборонялося релігійним конфесіям втручатися в політику і виступати з політичними заявами, а німецьким службовцям – відвідувати українські храми.

В цій інструкції Розенберга вперше під впливом схваленого Гітлером попереднього варіанту Генерального плану “Ост” чітко прозвучала тема майбутньої колонізації та германізації окремих територій України. Мова йшла про півострів Крим та “...ще точно не визначеної території до Дніпра, а також дугу до Азовського моря”. Майбутню колонізацію цих територій та виселення звідти українців, росіян, болгар, греків і т.д. Розенберг обстоював тим, що ці землі здавна освоювалися німецькими колоністами, в яких радянський уряд відібрав “плоди їх вікової праці”, тому “ці результати німецької колонізації є власністю німецької нації, незалежно від того, кому індивідуально вони раніше належали”⁹⁸³.

Формування території і кордонів РКУ (1941–1942): плани та дійсність

Плани

Після того, як фюрер у липні 1941 р. санкціонував передачу частини української території Румунії та включення Галичини до Генерального Губернаторства, а 20 серпня підписав наказ про створення Райхскомісаріату Україна, Відомство з центрального опрацювання питань східно-європейського простору, очолюване райхсляйтером Розенбергом, якого Гітлер призначив райхсміністром окупованих східних територій, приступило до розроблення плану адміністративно-територіального устрою РКУ. Керуючись провідною ідеєю назавжди усунути російську політичну і військову загрозу шляхом створення на українських теренах на противагу Росії великого імперського комісаріату, у відомстві Розенберга у

⁹⁸² Там само. С. 343.

⁹⁸³ Там само. С. 343–344.

вересні 1941 р. вже були готові перші плани адміністративно-територіального поділу окремих генеральних округ, які мали увійти до Райхскомісаріату Україна. Повністю ж план адміністративно-територіального устрою всіх структурних одиниць РКУ був готовий 1 листопада 1941 р.⁹⁸⁴

Згідно з цим планом РКУ мав складатися з 14 генеральних округ і охоплювати етнічні землі України, які не відійшли до Генерального Губернаторства і Румунії, та південні і південно-західні області Російської РФСР, в яких частка українського населення була подекуди досить значною. Це були області Воронежська, Курська, південні райони Орловської області, які включали територію Східної Слобожанщини, зокрема землі колишнього Острогозького полку Гетьманщини у Воронежській області; територія Середнього та Нижнього Поволжя – області Саратовська, Сталінградська (нині Волгоградська), Автономна РСР Німців Поволжя; на Подонні – Ростовська область з містами Таганрог і Шахти, які разом з навколишніми землями до 1924 р. входили до складу Донецької губернії Української СРР⁹⁸⁵, Кримська Автономна РСР, історично і географічно пов'язана з Україною, де за переписом 1939 р. мешкало понад 154 тис. українців (майже 14%), майже 219 тис. татар. (понад 19%), а росіян (або приписаних до них) трохи менше 50%⁹⁸⁶. За переписом 1926 р. у Сталінградській губернії проживало майже 141 тис. українців (біля 10%), у Саратовській губернії – понад 202 тис. (біля 7%), в Автономній РСР Німців Поволжя – 68,5 тис. українців (біля 12%). Столиця АРСР Німців Поволжя м. Покровськ (з 1931 р. Енгельс) – це колишня Покровська слобода, заснована українцями. Певний час німці неофіційно називали її Козакенштадт (місто козаків)⁹⁸⁷.

Такий вибір російських областей, які мали увійти до складу РКУ, свідчив про глибокі знання експертів відомства Розенберга з географії, етнографії, історії Російської імперії (СРСР), в тому числі історії Украї-

⁹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 16–30, 41–41зв.

⁹⁸⁵ *Боечко В. Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України... С. 147–153.

⁹⁸⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по регионам России. Крымская АССР. *Демоскоп Weekly*. 30.11.–14.12.2021. № 923–924. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.php?reg=68

⁹⁸⁷ *Кралюк П.* Кордони розділення: українські землі, які Росія не подарувала Україні. *День*. 5.11.2021. № 135–136; 11.11.2021. № 137–138; 18.11.2021. № 139–140; 25.11.2021. № 141–142; 2.12.2021. № 143–144.

ни, зокрема колонізації українцями Слобожанщини, Подоння, Поволжя, розселення українських національних меншин на російських теренах та ін. Одним з них був др. Георг Ляйббрандт, який народився 1899 р. в сім'ї німецьких колоністів на Херсонщині і ще замолоду виїхав у Німеччину на навчання. Він добре знав російську, українську мови, в 1920-х рр. неодноразово бував в СРСР. До війни др. Ляйббрандт був керівником східного відділення зовнішньополітичного управління НСДАП, яке очолював райхслайтер Розенберг.

Тому під час підготовки Німеччини до війни з СРСР, коли Розенбергу став уповноваженим фіурера з центрального опрацювання питань східноєвропейського простору, др. Ляйббрандт був залучений ним до роботи в його однойменному відомстві як провідний експерт. Зокрема під його керівництвом розроблявся адміністративно-територіальний устрій майбутнього РКУ⁹⁸⁸. А вже на початку Німецько-радянської війни, коли Розенберг став райхсміністром окупованих східних територій, др. Ляйббрандт очолив головний відділ політики його міністерства. Свої пропозиції щодо адміністративно-територіального поділу Райхскомісаріату Україна він готував, консультуючись радянськими довідниками з адміністративно-територіального устрою СРСР, перепису населення, картами, атласами, виданнями з географії, народознавства, у тому числі й працями В. Кубійовича та М. Сціборського⁹⁸⁹.

На 1 листопада 1941 р. план поділу РКУ на генеральні округи, округи і райони з іменами вже визначених генеральних комісарів був завершений. Крім шести генеральних округ, які в дійсності було створено (Волині та Поділля, Житомирська, Київська, Дніпропетровська, Миколаївська, Криму (частина Таврії), причому півострів Крим залишився в зоні військового управління), в РКУ планувалося утворити ще вісім генеральних округ:

⁹⁸⁸ *O. Bräutigam*. So hat es sich zugetragen... S 300.

⁹⁸⁹ *Кубійович В.* Територія й людність українських земель. Львів: НТШ, 1935. Ч. 19. 84 с.; Атлас України й суміжних країв. Під заг. ред. В. Кубійовича. Львів: Укр. видавничий ін-т, 1937. 48 с. 66 карт; Географія українських і суміжних земель. Опрацював і зредагував В. Кубійович. Т. 1. Загальна географія. Львів: Укр. видавничий ін-т, 1938. 512 с.; *W. Kubijowytsch*. Das geographische Bild und die Bevölkerung der Ukraine. *Handbuch der Ukraine*. Hrsg. von Prof. Dr. J. Mirtschuk. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1941. S. 1–30; *M. Sziborskyi*. Die Ukraine in Zahlen. Statistische Angaben über Land, Bevölkerung und Volkswirtschaft. Berlin, 1941. 52 S.

1. *Воронезьку* (генералкомісар: заступник гауляйтера Штеттіна Пауль Сімон) – мала включати Воронезьку і Тамбовську області;
2. *Ростовську* (генералкомісар: заступник гауляйтера Ваймара Генріх Зікмайер) – територія Ростовської області без південно-східних районів;
3. *Саратовську* (генералкомісар: групенфюрер СС Шпорренберг) – територія Саратовської області;
4. *Сталінградську* (генералкомісар: обергрупенфюрер СА д-р Беннеке) – територія Сталінградської області без південних районів;
5. *Харківську* (генералкомісар: колишній міністр д-р Фішбьок) – мала включати Харківську, Курську області та південні райони Орловської області;
6. *Чернігівську* (генералкомісар: заступник гауляйтера округи Райн-Пфальц бригадефюрер СС Ернст Людвіг Ляйзер) – мала включати Чернігівську, Сумську області, південні райони Гомельської і Орловської областей;
7. *Юзівську* (генералкомісар: гауобман ДАФ Вальдемар Магунія) – мала включати Сталінську (нині Донецька) і Луганську (кол. Ворошиловградська) області;
8. *Німців Поволжя* – територія Автономної РСР Німців Поволжя з центром у м. Покровську (нині Енгельс)⁹⁹⁰.

Етапи передачі українських територій до РКУ (1941–1942)

20 серпня 1941 р., коли було підписано наказ про створення РКУ, Гітлер підписав ще один наказ, за яким до Райхскомісаріату Україна вже з 1 вересня 1941 р. передавалася частина окупованої Вермахтом української території⁹⁹¹. Це була територія Волині та Поділля і південних районів Брестської і Пінської областей колишньої БРСР. Так почалося формування території РКУ, що відбулося в чотири етапи і тривало до вересня 1942 року.

Нижче зведена таблиця поступової передачі німецькому цивільному управлінню – РКУ – українських територій, складена на основі наказів Гітлера і повідомлень нацистської преси, наочно демонструє етапи розширення РКУ і розподіл нових земель між генеральними округами.

⁹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 19–29 зв., 44.

⁹⁹¹ Там само, оп. 1, спр. 82, арк. 1.

Табл. 1: Передача українських територій до Райхскомісаріату Україна

20.08.1941	<i>Створення Райхскомісаріата України з центром у Рівному призначення Еріха Коха райхскомісаром</i> ⁹⁹²	
1.09.1941	<u>Передається територія</u> , “обмежена на сході кордоном, що пролягає по лінії Могилів-Подільський на Дністрі – Бар – Летичів – Любар на Случі – по р. Случ до впадіння її в Горинь – по р. Горинь до впадіння її в Прип’ять – Сенкевичі (20 км північніше Давид-Городка), включаючи населені пункти на вказаних річках; на півдні обмежена Дністром; на заході – кордоном з Генеральним Губернаторством, що включає дистрикт Галичину; на півночі – кордоном між райхскомісаріатами Україна та Остланду, який пролягає на північ від лінії Лунінець – Пінськ – Кобрин – Брест” – наказ Гітлера від 20.08.1941 – ОКВ/WFSt/L (IV) Nr. 01749/41 ⁹⁹³	Генеральна округа <i>Волині та Поділля</i> (до грудня 1941 р. генеральна округа <i>Волині</i>)
20.10.1941	<u>Передається територія</u> “від Бара по р. Рів до її впадіння в Південний Буг – по р. Південний Буг до Первомайська – Новоукраїнка – Новомиргород – Сміла – Черкаси (за виключенням цих населених пунктів та залізничної гілки Первомайськ – Черкаси) – по р. Дніпро до Речиці – залізнична гілка Речиця–Лунінець до теперішнього східного кордону Райхскомісаріата Україна (включаючи Київ, Речицю, мости через Дніпро та залізничну гілку Речиця–Лунінець)” – наказ Гітлера від 11.10.1941 – ОКВ/WFSt/Abt. L (IV) Nr. 684/41 ⁹⁹⁴	Генеральні округи: <i>Житомирська, Київська, Миколаївська</i>

⁹⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 30–31.

⁹⁹³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 82, арк. 1.

⁹⁹⁴ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 92, к. 817–818; там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 83, арк. 9–9 зв.

15.11.1941	<p><u>Передається територія</u> “на південний схід за існуючий кордон по лінії Первомайськ – Черкаси. Нова територія обмежена р. Південний Буг від Первомайська до впадіння його в Чорне море^{4*} – узбережжя Чорного моря до гирла Дніпра – по р. Дніпро до Черкас (включаючи населені пункти) – існуючий кордон РКУ від Черкас до Первомайська” – наказ Гітлера від 4.11.1941 – ОКВ/WFSt/L IV Nr. 764/41⁹⁹⁵</p>	<p>Генеральні округи: <i>Дніпропетровська, Миколаївська</i></p>
1.09.1942	<p><u>Передається територія:</u> “1. <i>До Київської генеральної округи:</i> на схід від Дніпра частина колишніх Київської та Полтавської областей. 2. <i>До Дніпропетровської генеральної округи:</i> на схід від Дніпра частина колишньої Дніпропетровської обл. та частина колишньої Запорізької обл., яка згідно з п. 3 не відходить до генеральної округи Криму. 3. <i>До генеральної округи Криму (частина Таврії):</i> частина колишньої Миколаївської обл., що лежить південніше нижньої течії Дніпра, райони колишньої Запорізької обл. – Нижні Сірогози, Веселе, Мелітополь, Нововасилівка, Приазовське та південні райони” – наказ Гітлера від 12.08.1942 – ОКВ/WFSt/Qu (Verw.) Nr. 879/42⁹⁹⁶; наказ по РКУ від 20.08.1942 – П с – 2616 // Zbl. RKU. – 29.08.1942. – Nr. 17. – S. 293⁹⁹⁷</p>	<p>Генеральні округи: <i>Київська, Дніпропетровська, Криму (частина Таврії)</i></p>

Зовнішні кордони РКУ

Право визначати зовнішні кордони райхскомісаріатів мав лише Гітлер⁹⁹⁸. Навіть якщо лінія кордону розроблялася не ним, за фюрером

^{4*} Тут та далі мається на увазі Дніпровський лиман, який німці асоціювали з Чорним морем.

⁹⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 83, арк. 10; там само, оп. 2, спр. 231, арк. 5.

⁹⁹⁶ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 438.

⁹⁹⁷ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 128.

⁹⁹⁸ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 463.

в будь-якому випадку залишалося останнє слово. Протягом 1941–1942 рр. було врегульовано північні, західні, південні та східні кордони РКУ.

Західний кордон між Східною Галичиною і майбутнім Райхскомісаріатом України в кінці липня 1941 р., незадовго до приєднання Галичини до Генерального губернаторства (далі ГГ), передбачалося провести від м. Кристинополя (нині Червоноград) на південний схід через Броди до Підволочиська, включаючи ці населені пункти до ГГ, а звідти на південь по р. Збруч до її впадіння в р. Дністер⁹⁹⁹. В дійсності лінія кордону пролягла майже так за виключенням лише м. Кристинополя, а саме по лінії Сокаль–Броди–Підволочиськ–р. Збруч–р. Дністер¹⁰⁰⁰. Кордоном між РКУ і ГГ по суходолу слугували кордони суміжних колишніх радянських районів. В РКУ радянський поділ на райони було збережено. Прикордонними районами стали тодішні Ланівецький, Вишнівецький і Почаєвський райони Тернопільської області, які увійшли до РКУ. Річка Збруч, по якій проходив кордон ГГ з РКУ, була одночасно кордоном між двома українськими областями – Львівською та Кам'янець-Подільською.

Південний кордон РКУ, що межував з Румунією на ділянці між Дністром і Південним Бугом, попередньо мав пролягати по лінії Могилів-Подільський–Жмеринка, як це було заявлено в декреті Іона Антонеску від 19 серпня 1941 р. про встановлення румунської адміністрації на території між річками Дністер і Південний Буг¹⁰⁰¹. Декілька днів потому, 24 серпня 1941 р., між румунською і німецькою сторонами була досягнута домовленість, що північний кордон Румунії (з РКУ) на цій ділянці буде встановлено на схід від названої лінії, а саме по р. Дністер від м. Хотина до с. Василіуци^{5*}–сmt. Рудниця–р. Савранка–с. Саврань–

⁹⁹⁹ Там само, р. 100, к. 624.

¹⁰⁰⁰ Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe). Hrsg. Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Teil II: Reichskommissariat Ukraine. Berlin-Neukölln, 1941. S. 15.

¹⁰⁰¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. Зб. док. К., 1951. С. 45; Советская Украина в годы... Т. 1. С. 304–305.

^{5*} Василіуци (у 1940–1941 рр. Василівці, нині Василівка) – село Сокирянського (нині Дністровського) р-ну Чернівецької обл., розташоване на правому березі р. Дністер приблизно в 35 км по річці від м. Могилів-Подільського (Карта Могилевського уезда Подольской губернии. Чертил: Е. Степанов, проверял: уезд. землемер Под. губ. Романов. Б/м., б/г; УРСР: Адміністративна карта Вінницької області. Харків, 1941. Масштаб 1: 400000).

західний берег Південного Бугу¹⁰⁰². Однак, і цій домовленості судилося стати лише проєктом.

В німецько-румунській “Угоді про охорону, управління і господарське використання території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (бузько-дніпровський район)”¹⁰⁰³, яка була підписана 30 серпня 1941 р. у місті Тягині (нині Бендери), лінія північного кордону Румунії не була затвердженою взагалі. В основі цієї угоди, де йшлося про розподіл сфер діяльності Німеччини і Румунії на території між річками Дніпро та Дністер, лежали листи від 14 і 17 серпня 1941 р., якими обмінялися між собою Гітлер і Антонеску, та лист від 24 серпня 1941 р. начальника Верховного командування Вермахта генерал-фельдмаршала Кейтеля до Королівського румунського великого генерального штабу¹⁰⁰⁴.

За угодою від 30 серпня 1941 р., підписаною в Тягині від німецького Головного командування сухопутних військ генерал-майором Гауффе та від Королівського румунського великого генерального штабу бригадним генералом Татарану, Румунія перебирала на себе в Трансністрії управління, господарювання і охорону, Німеччина на території між річками Південний Буг та Дніпро відповідала за управління і господарювання, а Румунія в цьому районі – за охорону.

Як зазначалося в угоді, всі питання на німецько-румунських переговорах розглядалися з точки зору спільного ведення війни. Саме тому за угодою в німецьких руках в Трансністрії на перших порах залишалося управління залізницями і автошляхами (приблизно до першої половини 1942 р.), а попередньо в Одесі, Котовську (кол. Бірзула, нині Подільськ) і Голті створювалися місцеві комендатури (штандортскомендатури) та окремо зв’язковий центр Вермахту в Одесі¹⁰⁰⁵. І хоча про термін дії цієї угоди нічого не говорилося, сам факт обмеження румунського управління, пов’язаного з воєнними діями, свідчив про тимчасовість самої угоди. Саме так і сталося. Через два роки, 25 жовтня 1943 р., Гітлер направив Антонеску листа, в якому

¹⁰⁰² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 382.

¹⁰⁰³ Vereinbarungen über die Sicherung, Verwaltung und Wirtschaftsauswertung der Gebiete zwischen Dnjestr und Bug (Transnistrien) und Bug und Dnjepr (Bug-Dnjepr-Gebiet), 30.08.1941 (ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 385–387).

¹⁰⁰⁴ Там само, к. 382–384, 385.

¹⁰⁰⁵ Там само, к. 385–387.

оголосив територію Трансністрії зоною воєнних дій і вимагав передачі управління всіма залізницями¹⁰⁰⁶.

Незадовго до підписання німецько-румунської угоди в Тягині кондуктор Румунії маршал Антонеску запропонував нову лінію північного кордону Румунії, що на ділянці між Дністром і Південним Бугом мала пролягати далеко на захід від кордону, узгодженого 24 серпня 1941 р. Тому в підписаній у Тягині угоді відносно кордону було лише зазначено, що своє рішення про новий північний кордон Трансністрії, запропонований маршалом Антонеску, фюрер повідомить через своє посольство у Бухаресті¹⁰⁰⁷.

Запропонований Антонеску кордон між Румунією і Німеччиною, тобто РКУ, який пролягав по лінії Хотин–р. Дністер–Василіуци (Василівка)–р. Лядова–Примазениця^{6*}–Бар–р. Рів–р. Південний Буг¹⁰⁰⁸, Гітлер затвердив на початку листопада 1941 р., про що 7 листопада телеграфом було повідомлено німецьке посольство в Бухаресті¹⁰⁰⁹. При цьому населений пункт Жмеринка, як важливий залізничний вузол, хоча і знаходився на території Трансністрії, залишився в управлінні РКУ. Тут розміщувалася німецька прикордонна застава та деякий час центр району німецького цивільного управління¹⁰¹⁰. Пропускні пункти між РКУ і Трансністрією знаходилися також в: Миколаєві, Вознесенську, с. Костянтинівці, Первомайську, Гайвороні, с. Губнику, Барі та Могилів-Подільському¹⁰¹¹.

Кордон з Трансністрією на ділянці Хотин–р. Дністер–Василіуци (Василівка)–р. Лядова–Примазениця (Примошаниця)–Бар–р. Рів–р. Південний Буг розбивав тодішні Яришівський, Мурованокуриловецький, Копайгородський, Барський, Жмеринський, Тиврівський, Неми-

¹⁰⁰⁶ *Комарницький С.І.* Вони наближали перемогу (Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.). Чернівці: Місто, 2005. С. 45.

¹⁰⁰⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 385.

^{6*} Примазениця (вірогідно, Примошаниця) – село Барського р-ну Вінницької обл., розташоване на р. Мощанка, лівій притоці р. Лядової, в 25 км від м. Бар.

¹⁰⁰⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941... С. 34; Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe)... S. 15; ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 405.

¹⁰⁰⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 374–375.

¹⁰¹⁰ Zbl RKU. 9.01.1943. Nr. 2. S. 12 (ДАДО, ф. Р-2281, оп. 1, спр. 33, арк. 45; Щоденник Аркадія Любченка: 2/ХІ-41 р. – 21/ІІ-45 р. Упоряд. Ю. Луцький. Львів ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1999. С. 118.

¹⁰¹¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 435, 443.

рівський і Брацлавський райони Вінницької області¹⁰¹². Далі кордон з Трансністрією пролягав по тодішній Одеській області, північно-східна частина якої опинилася в РКУ. Кордон, тобто р. Південний Буг, розбивав лише три райони Одеської області – Гайворонський, Первомайський і Вознесенський. В інших районах області межі району й річки співпадали. В Миколаївській області з 26 районів тільки три західні райони, що знаходилися на правому березі Південного Бугу, відійшли до Румунії. Це – Варварівський, Тилігуло-Березанський і Очаківський райони. Таким чином, майже вся тодішня Миколаївська область (23 райони) відійшла до РКУ.

Межу *північного кордону* РКУ з Райхскомісаріатом Остланду після остаточного узгодження з Гітлером було оголошено райхсміністром Розенбергом у грудні 1941 р. поетапно двома наказами. У першому наказі від 4 грудня 1941 р. було визначено кордон між РКУ і РКО, що проходив по Брестській і частково Пінській областях, а лінію кордону, що перетинала Пінську, Поліську і частково Гомельську області Білоруської РСР, визначено у наступному наказі від 17 грудня 1941 р. Наказ Розенберга від 4 грудня 1941 р., на жаль, знайти не вдалося, він лише згадується у наступному наказі Розенберга від 17 грудня 1941 р.¹⁰¹³. Проте про ділянку кордону між РКУ і РКО в Брестській і Пінській областях дозволяють судити тогочасні карти РКУ, зокрема Генеральної округи Волині та Поділля, до якої було включено райони Брестської і Пінської областей БРСР. Згідно з картою генеральної округи Волині¹⁰¹⁴ (так спочатку називалася ця округа) її північний кордон перетинав Брестську область і заглиблювався на її територію до 30 км на північ від залізничної гілки Брест–Пінськ–Гомель, а в районі міста Берези – майже до 65 км.

Порівнюючи радянські та німецькі карти можна реконструювати кордон між РКУ і РКО в Брестській і Пінській областях приблизно таким чином:

– на заході лінія кордону пролягала по північній межі Брестського р-ну – проходила по північно-західній межі Жабинківського і Кобринсь-

¹⁰¹² УРСР: Адміністративна карта Вінницької обл. ...

¹⁰¹³ Наказ від 4.12.1941 р. за № I/1d/1-7/224/41 згадується в наказі Розенберга від 17.12.1941 р. № I/1d/1-15/337/41 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 1а–1азв.).

¹⁰¹⁴ Generalkommissariat Wolhynien. Gefertigt beim Vermessungsamt des Reichskommissariats. Maßstab 1 : 1 000 000. [Rowno, 1941] (там само, оп. 4, спр. 4, арк. 22); Белорусская ССР: Адміністрацыйная карта. Маштаб 1 : 1 000 000. Мінск, 1940.

кого р-нів так, що вони повністю входили до РКУ – виходила по північній межі Кобринського р-ну до залізничної гілки Брест–Береза–Барановичі – далі по південно-східній межі Пружанського р-ну Брестської області, який повністю залишався в РКО, знову виходила до залізничної гілки Брест–Береза–Барановичі – далі приблизно 30 км вздовж залізничної гілки на північний схід до перетину з північною межею Березівського району Брестської області – далі по його північно-східній межі до північної межі Іванівського району Пінської області – приблизно 15 км по північній межі Іванівського району до перетину з південною межею Логишинського району Пінської області¹⁰¹⁵.

Опис лінії кордону з РКО було продовжено в наступному наказі Розенберга від 17 грудня 1941 р., який набрав чинності з 1 січня 1942 р. Тут потрібно одразу зазначити, що описувана ділянка північного кордону РКУ межувала з територією РКО частково, приблизно до західної межі Копаткевичського р-ну Поліської області, а далі на схід північний кордон РКУ межував з територією військового управління, тиловим районом групи армій “Центр”¹⁰¹⁶. В майбутньому його планувалося передати РКО, зокрема до Генеральної округи Білорусії, але цього так і не сталося. Східна межа Генеральної округи Білорусії залишилася на лінії Полоцьк–Борисів–Старі Дороги–оз. Червоне¹⁰¹⁷. Отже, північний кордон РКУ на другій ділянці перетинав Пінську, Поліську і частково Гомельську області Білоруської РСР приблизно в 10–20 км на північ від залізничної гілки Брест–Пінськ–Гомель і пролягав:

– по південній межі Логишинського району – північній межі Лунінецького району до ст. Люца – на захід і схід від залізничної гілки Ганцевичі–Лунінець, не доходячи 1 км на півночі до ст. Дятловичі – прямо на схід – приблизно за 4 км на захід від с. Андрушківки – по каналу на південь за 2 км на схід від с. Бродниця – північніше с. Озерниця – приблизно 15 км майже прямо на схід – на південний схід до хутора Ситниця – 3 км дорогою в сторону с. Єльно – польовою дорогою до с. Рудня (не входить) – прямо до с. Морщиновичі (не вхо-

¹⁰¹⁵ Там само.

¹⁰¹⁶ *A. Dallin* Deutsche Herrschaft in Russland... S. 101, 214.

¹⁰¹⁷ Західною межею генеральної округи Білорусії була р. Зальвянка – східна окраїна Біловізької пущі. Взагалі, Генеральна округа Білорусії нараховувала 10 округ – Барановичська, Борисівська, Вілейська, Ганцевичська, Глибоцька, Лідська, Мінська, Новогрудська, Слонімска, Слуцька (Беларуская Энцыклапедыя. В 18 т. Т. 5. Мінск, 1997. С. 154).

дить) – південніше с. Лукаші до р. Ольшаниці – по річці до с. Йовичі – приблизно 40 км прямо (с. Більов не входить) до східної межі Житковичівського району – по північній межі Петриківського району приблизно 4 км на північ від с. Острів – дорога південніше м. Копаткевичі до с. Терехова – висота 126 – північній межі Калинковичського району до с. Булавкі – дорога на с. Уболоть – с. Луки – с. Дуброва – східній межі Василевичського району приблизно між селами Васильків і Будка Шибенка (не входить) – дорога на Говеновичі (нині Володарськ¹⁰¹⁸) – с. Стасівка до Дніпра – 5 км по східній межі Речицького району – дорога на с. Ховхло (не входить) до с. Галіївки (не входить) – північна межа Гомельського району¹⁰¹⁹ – [по західній межі Гомельського р-ну на південь – північній межі Лоївського р-ну до р. Сож – по р. Сож до її впадіння в р. Дніпро – р. Дніпро]¹⁰²⁰.

Північний кордон РКУ, що межував з РКО і територією військового управління, розбивав тодішні Березівський район Брестської області, Лунінецький, Микашевичський райони Пінської області, Житковичівський, Копаткевичівський і Василевичський райони Поліської області та Речицький, Уваровичівський райони Гомельської області колишньої Білоруської РСР.

Дослідники по-різному пояснюють причину включення південних і південно-західних районів чотирьох білоруських областей до РКУ. М. Дністрянський стверджує, що північний кордон РКУ було проведено з урахуванням Брестської угоди 1918 р.¹⁰²¹, тому увійшла до його складу територія Берестейщини, Південної Пінщини і Мозирщини, та південно-західні райони Гомельщини. С. Стельникович, посилаючись на повідомлення референта Райхсміністра окупованих східних територій др. Кляйста керівнику головного відділу політики названого міністерства др. Ляйббрандту від 6 травня 1942 р., поділяє його думку про включення білоруських територій в

¹⁰¹⁸ Административно-территориальное устройство БССР. В 2 т. Т. 1 (1917–1941 гг.). Минск, 1985. С. 236.

¹⁰¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 1а–1азв.

¹⁰²⁰ Останні ділянки північного кордону РКУ, що взяті в квадратні дужки, реконструйовано на основі карт станом на 15.03.1942 г.: Verwaltungs- und Übersichtskarte des Generalbezirks Shitomir. Maßstab 1:2 000 000. Berlin, 15.03.1942 (Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО)), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 52, арк. 23–24), Белорусская ССР: Адміністрацыйная карта...

¹⁰²¹ Дністрянській М. С. Кордони України: ... – С. 115; Боєчко В. Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України... Карта: Зміни кордонів України у 1917–1920 рр.

РКУ необхідністю “*підтримки України як політичної противаги Москви*”¹⁰²². Але навряд чи референт др. Кляйст знав про деталі підписання у 1918 р. делегацією УНР Брестського мирного договору з представниками держав Четвертого союзу, а от ідею про підтримку України як противаги Москви чув від свого міністра, мабуть, неодноразово. Дивно, що він пояснював це Ляйббрандту, який добре знав Україну, та й Росію взагалі, і грав до того ж не останню роль у розробці плану створення РКУ. Також С. Стельникович наводить версію К. Беркгофа, який причину включення білоруських земель в РКУ пояснює необхідністю “*стабільного постачання деревини та ефективного залізничного і водного сполучення*”¹⁰²³. Таке пояснення видається малоімовірним, бо план адміністративно-територіального устрою РКУ розроблявся у політичному відомстві райхсляйтера Розенберга, а не у Східному господарчому штабі “Ост” відомства райхсмаршала Герінга.

Версія М. Дністрянського про проведення північного кордону РКУ з урахуванням Брестської угоди 1918 р., нам видається правильною. З іншого боку, включення білоруських земель до складу РКУ з урахуванням Брестської угоди жодним чином не суперечило й установкам Розенберга, що Україна має бути противагою Росії. Тому обидві версії лише доповнюють одна одну.

Східним кордоном РКУ слугували межі східних прикордонних районів тодішніх Київської, Полтавської, Дніпропетровської і Запорізької областей. Остаточо східний кордон сформувався у вересні 1942 р. з останньою передачею від військового управління до РКУ частини української території (див. табл. 1).

Внутрішні кордони РКУ

Право визначати кордони всередині райхскомісаріату, тобто кордони між генеральними округами, округами і районами, ділили між собою райхсміністр окупованих східних областей і райхскомісар. У компетенції райхсміністра було право змінювати межі генеральних округ, а також округ у випадку об’єднання двох з них, або ліквідації однієї з округ, або іншої якої-небудь суттєвої зміни. В усіх інших випадках, вносити незначні зміни в межі округи, мав право райхскомісар. Також в йо-

¹⁰²² Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон... С. 92.

¹⁰²³ Там само; Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 47.

го компетенції було право вносити зміни в межі районів¹⁰²⁴. У лютому 1943 р. райхскомісар отримав додаткове повноваження – переносити при необхідності центр округи і змінювати при цьому її назву¹⁰²⁵.

В основі низового поділу РКУ на райони лежало радянське районне розмежування, оскільки у німецької влади не було ні часу, ні достатньої кількості фахівців для проведення масових геодезичних робіт, пов'язаних з новим розмежуванням районів. Про це досить чітко висловився Ерїх Кох в одному зі своїх листів до райхсміністра Розенберга: *“Кордони районів настільки добре розмежовано і розмічено радянським геодезичним управлінням, що вони мають лежати в основі будь-якого кордону доти, поки німецьке геодезичне управління буде в змозі провести нове розмежування і розмітку кордонів”*¹⁰²⁶.

В окремих випадках німецька влада лише переносила центри районів, не змінюючи при цьому їхні межі. Радянське районне розмежування порушувалося, як правило, в прикордонній смузі, а саме на кордоні з РКО і Трансністрією, оскільки лінія кордону в багатьох випадках розділяла райони. Якщо до РКУ належали великі частини цих районів, вони залишались окремими адміністративно-територіальними одиницями, якщо малі – вони приєднувались до сусідніх районів.

Важливим джерелом наших знань щодо адміністративно-територіального устрою РКУ є два документи, підготовлені відділом внутрішніх справ райхскомісара України, які зафіксували поділ РКУ на генеральні округи, округи і райони з вказівкою площі та кількості населення по кожній адміністративно-територіальній одиниці на 15 лютого 1942 р. і 1 січня 1943 р.¹⁰²⁷. Таким чином, маємо можливість прослідкувати розвиток адміністративно-територіального устрою РКУ від його задуму до фактичного втілення в життя в період вересень 1941 р. – січень 1943 р.

¹⁰²⁴ Zbl RKU. 18.07.1942. Nr. 11. S. 209–210 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 108).

¹⁰²⁵ Там само, КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 28, к. 461–462.

¹⁰²⁶ “Die Rayon-Grenzen sind durch die sowjetische Vermessungsverwaltung so gut vermessen und vermarktet worden, daß sie solange jeder Grenzziehung zugrunde gelegt werden müssen, bis die deutsche Vermessungsverwaltung in der Lage ist, neue Grenzen zu vermessen und zu vermarkten”, – з листа Е. Коха до А. Розенберга від 28.03.1942 р. (Там само, р. 18, к. 466).

¹⁰²⁷ Державний архів Київської області (далі **ДАКО**), ф. Р-2281, оп. 1, спр. 33, арк. 44–45зв., 48–49; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1–12; спр. 76, арк. 1–4; спр. 106, арк. 1–12; оп. 2, спр. 231, арк. 45–48.

Генеральні округи РКУ та органи управління (1941–1943)

Генеральна округа Волині та Поділля

Одразу після передачі 1 вересня 1941 р. території Волині та Поділля цивільному управлінню (див. табл. № 1) почала розбудовуватися Генеральна округа Волині та Поділля, яка спочатку, приблизно до кінця 1941 р., мала назву “Волинь”. Генеральним комісаром 1 вересня 1941 р. було призначено обергрупенфюрера СА Генріха Шьоне, президента поліції в Кьонігсберзі, який беззмінно до 1944 р. включно займав посаду генерального комісара Волині та Поділля¹⁰²⁸. Можна припустити, що до виконання своїх обов’язків він приступив одразу з перших днів вересня 1941 р., оскільки його оприлюднений в місцевій пресі наказ щодо несення єврейським населенням знаку Давида датовано 6 вересня 1941 р.¹⁰²⁹.

Генеральна округа Волині та Поділля за розмірами своєї території була найбільшою. Її площа становила **80507,99 кв. км** з населенням на 1 січня 1943 р. **4211916 чол.**¹⁰³⁰ Південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР, які увійшли до генеральної округи, займали площу 17895 кв. км, що складало 22% загальної площі всієї округи. Генеральна округа Волині та Поділля включала повністю три області колишньої УРСР – Волинську, Кам’янець-Подільську і Ровенську, шість північних районів Тернопільської області (Катербурзький, Кременецький, Ланівецький, Почаївський, Шумський, Вишнівецький), різні за розміром частини чотирьох районів Вінницької області (Барський – 60%, Мурованокуріловецький – 95%, Яришівський – 50%, Копайгородський – 5%), а також 8 районів Брестської області і 8 районів Пінської області БРСР. З загальної кількості білоруських районів три увійшло до названої генеральної округи частково, їхня територія була розділена кордоном з РКО. Це – Березівський район (75%) Брестської області та Лунінецький (40%) і Микашевичський (35%) райони Пінської області.

За попереднім планом адміністративно-територіального устрою Генеральної округи Волині та Поділля від 25 вересня 1941 р. її центр мав знаходитися у місті Рівному¹⁰³¹. Насправді, місцем перебування генерального комісара Волині та Поділля стало місто Брест-Литовськ (нині

¹⁰²⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 44; там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 24, к. 554; там само, р. 91, к. 854.

¹⁰²⁹ *Волинь*. 21.09.1941. С. 4.

¹⁰³⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹⁰³¹ Там само, оп. 2, спр. 231, арк. 41.

Брест), а з 30 червня 1942 р. – м. Луцьк¹⁰³². За цим же попереднім планом генеральна округа налічувала 24 округи і 110 районів. Цей план не був втілений у життя, він, взагалі, досить відрізняється від структури генеральної округи, що в дійсності склалася на 15 лютого 1942 р.¹⁰³³. В попередньому плані зовсім не були враховані північні райони Тернопільської області, які увійшли до Генеральної округи Волині та Поділля, і окремі райони інших областей.

За адміністративно-територіальним поділом РКУ від 15 лютого 1942 р. Генеральна округа Волині та Поділля мала 26 округ і 120 районів, включаючи 2 міста на рівні району – Брест-Литовськ (нині Брест) і Рівне, а за адміністративно-територіальним поділом РКУ від 1 січня 1943 р. – 25 округ і 132 райони, з яких 9 міст рахувалися як райони. При порівнянні двох адміністративно-територіальних поділів, добре видно зміни, які сталися між 15 лютого 1942 р. і 1 січнем 1943 р. у структурі Генеральної округи Волині та Поділля. За наказом райхскомісара України від 18 листопада 1942 р. (П с 2241) Здолбунівська округа як самостійна адміністративна одиниця ліквідовувалась, а її територія з 15 січня 1943 р. приєднувалась до Рівненської округи¹⁰³⁴. В адміністративно-територіальному устрої від 1 січня 1943 р. її вже показано як частину Рівненської округи. Тому у порівнянні з 15 лютого 1942 р. зменшилася кількість округ – з 26 до 25.

В зазначений проміжок часу, крім двох існуючих міст на рівні районів – Брест-Литовська і Рівного, було виділено ще сім міст-районів – Володимир-Волинський, Здолбунів, Кам'янець-Подільський, Ковель, Луцьк, Пінськ і Проскурів. З'явилося п'ять нових сільських районів. З них два райони в Брест-Литовській окрузі – Мотикальський і Жабинківський; Береза-Картузький район в Кобринській окрузі; Березнівський район в Костопільській окрузі та Березівський район в Столинській окрузі. Береза-Картузький (до війни Березівський) район являв собою частину, приблизно 75%, колишнього радянського району, через те, що його розділив кордон з РКО. Тому з розбудовою Генеральної округи Волині та Поділля цю частину виділили в окремий район. Лише два райони було створено штучно – Мотикальський в Брест-Литовській окрузі та Березівський в Столинській окрузі. Їх виділили з колишніх радянських

¹⁰³² Збі РКУ. 30.06.1942. № 8. С. 159 (там само, оп. 1, спр. 46, арк. 81).

¹⁰³³ Там само, спр. 106, арк. 1–3.

¹⁰³⁴ Збі РКУ. 5.12.1942. № 31. С. 495 (там само, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 129зв.).

районів: перший – з Брестського району Брестської області, а другий – з Рокитнівського району Рівненської області.

Березнівський район, який з'явився в Костопільській окрузі, і Жабинківський район в Брест-Литовській окрузі існували до війни. Перший належав до Рівненської області УРСР, а другий – до Брестської області БРСР, тому їх виділення в окремі райони, хоча і з деяким запізненням, було логічним кроком окупаційної влади, яка в цілому придержувалася радянського поділу на райони. Тим більше, що збереження Березнівського району як окремої одиниці в Костопільській окрузі, а Жабинківського в Кобринській окрузі було заплановано ще у вересні 1941 р.¹⁰³⁵

Радянський принцип районування найповніше відображений в адміністративно-територіальному поділі РКУ на 1 січня 1943 р.¹⁰³⁶ У тодішній Волинській області було збережено всі 30 районів з тією поправкою, що центр Теремновського району за німецьким поділом розташовувався у с. Піддубці, яке було центром того ж району в 1940 р.¹⁰³⁷ і відповідно район називався Піддубецьким. Це свідчить про те, що експерти у відомстві Розенберга, готуючи майбутній поділ РКУ, користувалися матеріалами (карти, довідники адміністративно-територіального поділу СРСР) до 1941 р. видання.

У тодішній Кам'янець-Подільській області за радянським адміністративно-територіальним поділом збереглися всі 37 районів, при цьому центр Довжокського району було перенесено з с. Довжок до м. Кам'янець-Подільського, а в Рівненській області з 30 районів було розділено лише один Рокитнівський район. З нього було виділено новий Березівський район з центром у с. Береза¹⁰³⁸, який, як згадувалося вище, було приєднано до Столинської округи.

З 8 районів Брестської області і 8 районів Пінської області колишньої БРСР, що увійшли до Генеральної округи Волині та Поділля, окупаційною владою також було збережено всі райони, за винятком Мика-

¹⁰³⁵ Там само, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 41–41зв.

¹⁰³⁶ Там само, оп. 1, спр. 76, арк. 1–4.

¹⁰³⁷ ССРСР: Адміністративно-територіальное деление союзных республик на 1 мая 1940 г. М., 1940. С. 176; ССРСР: Адміністративно-територіальное деление союзных республик на 1 января 1941 г. М., 1941. С. 164; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 1зв.

¹⁰³⁸ ССРСР: Адміністративно-територіальное деление союзных республик на 1 января 1941 г. ... С. 180–181, 196–197; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 106, арк. 1–12.

шевичського району Пінської області, розділеного між РКУ і РКО. Частину Микашевичського району (35%) було об'єднано з частиною Лунінецького району (40%), і новоутворений район отримав назву Лунінецького. А з Брестського району, як вже зазначалося, було виділено Мотикальський район з центром в с. Мотикали.

Житомирська генеральна округа

Передача 20 жовтня 1941 р. (див. табл. № 1) німецькому цивільному управлінню наступної частини української території поклала початок формуванню Житомирської генеральної округи. За кілька тижнів до цієї дати до Житомира виїхала підготовча група з 4 чоловік¹⁰³⁹. Основна група співробітників майбутньої генеральної округи у складі 180 чол. (окружні комісари, працівники адміністрацій генералкомісара і гебітс-комісарів) з майном, що налічувало у тому числі 55 легкових і п'ять вантажних машин, виїхала спеціальним потягом з 27 вагонів 17 жовтня 1941 р. з м. Фалькенбург (нині Злоценець) в Померанії¹⁰⁴⁰.

Тут у Фалькенбурзі знаходився орденський замок “Фалькенбург-на-Крössінзеє”, де майбутні працівники Житомирської генеральної округи, а також інших генеральних округ проходили курс навчання і підготовки до своєї майбутньої служби¹⁰⁴¹. Наступна велика група представників німецького цивільного управління біля 150 чоловік у дев'яти вагонах прибула до Житомира на чолі з генеральним комісаром на початку листопада 1941 р.¹⁰⁴² Таким чином, німецька цивільна влада в Житомирській генеральній окрузі на повну силу фактично почала діяти з середини листопада 1941 р.

Генеральним комісаром Житомира ще 30 вересня 1941 р. Гітлер призначив державного президента Мюнстера Курта Клемма¹⁰⁴³, який займав цю посаду до 27 жовтня 1942 р.¹⁰⁴⁴ З 28 жовтня 1942 р. посаду

¹⁰³⁹ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 23, арк. 10.

¹⁰⁴⁰ Там само, спр. 47, арк. 194, 200, 216, 218.

¹⁰⁴¹ Про центр підготовки майбутніх співробітників німецького цивільного управління окупованих східних територій, що розміщувався в замку Фалькенбург-на-Крössінзеє див. *Rolf Sawinski. Die Ordensburg Krössinsee in Pommern: Ein Bildband zur Geschichte der Ordensburg “Die Falkenburg am Krössinsee”*. 2. Auflage. Euskirchen: Kumpel Verlag, 1998. 142 S.

¹⁰⁴² ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 47, арк. 98; *Лауер В.* Творення нацистської імперії... С. 136.

¹⁰⁴³ Там само, спр. 32, арк. 14.

¹⁰⁴⁴ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 905; там само, ф.

генерального комісара Житомирської генеральної округи став обіймати заступник гауляйтера округи Райн-Пфальц, бригадефюрер СС Ернст Людвіг Ляйзер¹⁰⁴⁵, який попередньо мав очолити так і не створену Чернігівську генеральну округу¹⁰⁴⁶. Дислокацією генерального комісара, а отже і центром генеральної округи, стало м. Житомир.

Попередній план поділу Житомирської генеральної округи був готовий 25 вересня 1941 р.¹⁰⁴⁷. За цим планом генеральна округа мала ділитися на 23 округи, 70 районів та дві міські округи – Житомир і Вінниця. Фактично, за даними на 15 лютого 1942 р.¹⁰⁴⁸, було створено 25 округ з тією ж загальною кількістю районів – 70, і один міський комісаріат Житомира. Всупереч попередньому плану місто Вінницю було прирівняно до району.

З 23 округ, що планувалося створити, тільки 12 округ було створено згідно з планом, сім – частково (без деяких районів або з заміною районів), а 4 заплановані округи не створено взагалі. Замість них було утворено п'ять інших округ. Взагалі, адміністративно-територіальний поділ Житомирської генеральної округи в кінці 1941 р. – на початку 1942 р. відбувався на основі все тих же 70 районів. З однією лише різницею, що заплановане у вересні 1941 р. штучне виділення Копцевичського р-ну з Петриківського р-ну колишньої Поліської області БРСР не було здійснено, проте був створений Жмеринський район з частини однойменного району, розділеного між РКУ і Трансністрією.

В період між 15 лютого 1942 р. і 1 січня 1943 р. відбулися помітні зміни в кількості округ і районів. На 1 січня 1943 р. Житомирська генеральна округа займала площу **64800,11 кв. км** з населенням **2916890 чол.** та налічувала 26 округ і 77 районів, з яких п'ять були містами¹⁰⁴⁹. Новою 26-ою округою стала округа для фольксдойче Гегевальд, про яку йтиметься нижче. В кінці листопада 1942 р. відбулося об'єднання Житомирської міської та Житомирської сільської округ¹⁰⁵⁰, в результаті чого м. Житомир втратило статус окремої округи і було при-

3206, оп. 2, спр. 231, арк. 44.

¹⁰⁴⁵ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 14; там само, спр. 38, арк. 32зв.; *Голос Волині*. 12.11.1942. № 94. С. 3.

¹⁰⁴⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 856; там само, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 44.

¹⁰⁴⁷ Там само, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 17–17зв.

¹⁰⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 106, арк. 1–12.

¹⁰⁴⁹ Там само, спр. 76, арк. 2–2зв.

¹⁰⁵⁰ Наказ райхскомісара від 23.11.1942 р. (II с 2242) в: Zbl RKU. 5.12.1942. Nr. 31. S. 495 (там само, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 29зв.).

рівняно до району. В цей період до статусу району були віднесені також міста Бердичів, Коростень і Новоград-Волинський¹⁰⁵¹.

За наказом райхсміністра окупованих східних територій від 5 березня 1942 р. в Житомирську генеральну округу були включені Речицький і Лоївський райони Гомельської області БРСР. Обидва райони були включені до Василевичської округи. Водночас було ліквідовано Комаринську округу, територію якої було включено також до Василевичської округи¹⁰⁵².

Наскільки з запізненням починали діяти розпорядження райхсміністра окупованих східних територій, свідчить той факт, що вище згаданий наказ був оприлюднений тільки в середині квітня 1942 р., а рішення про передачу цих районів під управління генерального комісара Житомира було прийнято ще у жовтні 1941 р.¹⁰⁵³. Така неповороткість бюрократичного апарату призводила до значної плутанини. Так, на адміністративній карті Житомирської генеральної округи від 15 березня 1942 р. Лоївський район відноситься до Комаринської округи, яка де-юре вже не існувала (див. попередній абзац), а Речицький – до Василевичської.

Цікава ситуація склалася з цими двома районами. За попередньо розробленим планом у вересні 1941 р. Речицький і Лоївський райони мали бути відповідно в Гомельській та Ріпкинській округах Чернігівської генеральної округи¹⁰⁵⁴. За рішенням райхсміністра Розенберга, прийнятим ще у жовтні 1941 р., управління цими двома районами передавалося генеральному комісару Житомира з наступним поверненням цих двох районів до Чернігівської генеральної округи у разі її створення¹⁰⁵⁵. Фактично їх включили до Житомирської генеральної округи, як згадувалося вище, лише навесні 1942 р. (див. виноску 1052).

На початку червня 1942 р. сталися зміни у Василевичській окрузі. З неї знову, 5 червня 1942 р., було виділено Комаринську округу з районами Комарин, Брагін та Лоїв, а сама Василевичська округа з районами Василевичі, Речиця і Хойники отримала назву Речицької, оскільки адмі-

¹⁰⁵¹ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2–2зв.

¹⁰⁵² Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine (далі **AM RKU**). 14.04.1942. Nr. 19 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 2, арк. 47); *Стельникович С. В.* Адміністративно-територіальний устрій Генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № XXII. С. 76.

¹⁰⁵³ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 25, арк. 3.

¹⁰⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 17–17зв.

¹⁰⁵⁵ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 25, арк. 3.

ністрацію окружного комісара було переведено до м. Речиця¹⁰⁵⁶. У жовтні 1942 р. Комаринська округа отримала назву Брагінської у зв'язку з перенесенням центра округи з с. Комарина до селища Брагін¹⁰⁵⁷.

З приєднанням 5 березня 1942 р. Речицького та Лоївського районів Гомельської області БРСР, як зазначалося вище, Житомирська генеральна округа стала займати територію площею 64800,11 кв. км. Вона складалася з Житомирської області та частини Вінницької області, яку майже навпіл було розділено між Трансністрією і РКУ. На територію колишньої БРСР, включеної до Житомирської генеральної округи, припадало 28% загальної площі, що становило 17987 кв. км.

Білоруську частку за тогочасним радянським адміністративно-територіальним поділом складали 10 районів і 3 райони частково (Житковичівський – 50%, Копаткевичівський – 20%, Василевичський – 75%) Поліської області та Лоївський, частково Речицький (90%) і Уваровичський (25%) райони Гомельської області. При цьому частину Копаткевичського р-ну, що була найменшою серед районів Поліської області, німецька влада приєднала до Калинковичського району, а частину Уваровичського р-ну, найменшу серед районів Гомельської області, було приєднано до Речицького району¹⁰⁵⁸. Інші всі райони зберегли свої довоєнні межі.

З Вінницької області в Житомирській генеральній окрузі опинилися 21 район, які було збережено у довоєнних межах, та різні за розміром частини чотирьох районів – Брацлавського (35%), Жмеринського (50%), Немирівського (95%) і Тиврівського (25%). З цих чотирьох районів було збережено тільки два – Немирівський і Жмеринський райони. При цьому Немирівський район об'єднали з частиною Брацлавського району, а центром частини Жмеринського району став Браїлів, і тому район отримав назву Браїлівського. Частину Тиврівського району, що була найменшою, приблизно 25%, приєднали до Вінницького району.

На прикладі Житомирської області, яка увійшла до РКУ повністю, бачимо, що німецькою владою було збережено всі 34 райони області. При цьому, як де-факто, 35-м районом було м. Новоград-Волинський, до війни місто обласного підпорядкування. Його міськраді підпорядковувалася велика територія за площею, не меншою від будь-якого іншого району Жи-

¹⁰⁵⁶ Amtsblatt des Generalkommissars in Shitomir (далі **Abl GKSh**). 22.07.1942. Nr. 4. S. 17 (там само, спр. 38, арк. 13зв.).

¹⁰⁵⁷ Abl GKSh. 23.10.1942. Nr. 6. S. 41 (Там само, арк. 17зв.); *Нова доба* (Берлін). 7.06.1942. С. 4.

¹⁰⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2–2зв.

томирської області¹⁰⁵⁹, але при цьому Новоград-Волинського району не існувало. За німецької окупації де-юре утворився Новоград-Волинський район, а м. Новоград-Волинський стало відповідно районним центром.

В кінці 1942 р. були порушені довоєнні межі Андрушівського, Бердичівського, Житомирського і Троянівського районів. З частин цих районів 12 грудня 1942 р.¹⁰⁶⁰ була утворена округа для фольксдойче Гегевальд. 16 березня за розпорядженням райхсміністра окупованих східних територій про введення нового адміністративно-територіального поділу Житомирської генеральної округи до неї був майже повністю включений Троянівський район. При цьому округа Гегевальд поділу на райони не мала¹⁰⁶¹. Вона стала 26-ою округою в Житомирській генеральній округі.

За вже згадуваним розпорядженням райхсміністра Розенберга про новий адміністративно-територіальний поділ Житомирської генеральної округи від 16 березня 1943 р. (П 1 с 335) відбулося зменшення кількості округ з 26 до 18 за рахунок їхнього укрупнення¹⁰⁶² (див. табл. 2). Кожна округа охоплювала від трьох до семи районів. Загальна площа Житомирської генеральної округи та кількість мешканців при цьому не змінилася – 64800,11 кв. км з населенням 2916890 чоловік.

Табл. 2: Нова структура Житомирської генеральної округи на 16 березня 1943 р.

1. Бердичівська округа	10. Монастирищенська округа
2. Брагінська округа	11. Мозирська округа
3. Хмельниківська округа (згодом центр у с. Калинівка)	12. Олевська округа
4. Гайсинська округа	13. Овручська округа
5. Округа фольксдойче Гегевальд	14. Петриківська округа
6. Козятинська округа	15. Речицька округа
7. Коростенська округа	16. Житомирська округа
8. Коростишівська округа	17. Вінницька округа
9. Липовецька округа (згодом центр у с. Немирів)	18. Звягельська (Новоград-Волинська) округа

¹⁰⁵⁹ УРСР: Адміністративна карта Житомирської області. Харків, 1941.

¹⁰⁶⁰ Zbl RKU. 19.12.1942. Nr. 33. S. 515–516 (ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 134зв.).

¹⁰⁶¹ Zbl RKU. 3.04.1943. Nr. 16. S. 1–4 (ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 21, 22зв.).

¹⁰⁶² Там само; *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон... С. 97.

Причиною укрупнення округ в Житомирській генеральній окрузі був, на нашу думку, не стільки брак німецьких чиновників, про що писав С. Стельникович¹⁰⁶³, яких не вистачало в усіх генеральних округах, як активна діяльність в лісах Волині, особливо на півночі, радянських партизанських загонів і з'єднань¹⁰⁶⁴. Також свою роль зіграв той факт, що на території Житомирської генеральної округи розташовувалися три ставки вищих керівників нацистської Німеччини – Гітлера, Гімлера і Герінга. Всі ці об'єкти та їхня інфраструктура вимагали посиленої охорони і розміщення навколо них значних сил поліції та СС.

Округа фольксдойче “Гетевальд” в Житомирській генеральній окрузі

В РКУ, як і на інших окупованих територіях, питаннями фольксдойче (реєстрація, матеріальне забезпечення, переселення, репатріація тощо) займався Центр у справах фольксдойче (Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi, далі **ФoMi**)¹⁰⁶⁵ під керівництвом обергрупенфюрера СС Вернера Лоренца. ФoMi було створене 1935 р. як відомство нацистської партії для координації діяльності різноманітних організацій і вироблення єдиної політики щодо меншин етнічних німців (фольксдойче) за кордоном. Після призначення у 1939 р. райхсфюрера СС Гімлера імперським комісаром з укріплення німецької нації ФoMi у 1941 р. було включено до апарату СС, як окреме головне управління¹⁰⁶⁶. Воно стало організаційним і виконавчим органом гітлерівської політики колонізації та германізації східноєвропейських окупованих територій.

23 жовтня 1942 р. в головній квартирі фюрера відбулася нарада Гітлера з Гімлером, райхскомісаром України Кохом, вищим керівником СС та Поліції Південної Росії обергрупенфюрером СС Гансом Прюцманном та регірунгспрезидентом Паулем Даргелем, заступником райхскомісара Коха, на якій обговорювалися питання щодо національної політики, зокрема стосовно фольксдойче в Райхскомісаріаті Україна. На ньому було узгоджено, що:

¹⁰⁶³ Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон... С. 97.

¹⁰⁶⁴ Лауер В. Творення нацистської імперії... С. 214–223; Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук.-довід. вид. Упоряд. В. С. Лозицький (керівник) та ін. К.: Парлам. вид-во, 2001. 319 с.

¹⁰⁶⁵ У В. Лауер і С. Стельниковича – “Управління з питань зв'язків з етнічними німцями” (Лауер В. Творення нацистської імперії... С. 197; Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон... С. 160).

¹⁰⁶⁶ Enzyklopädie des Nationalsozialismus... S. 785.

- всі поточні питання з національної політики, у тому числі щодо етнічних німців, будуть вирішуватися в РКУ виключно відповідними генеральними і окружними комісарами;

- в місцях, визначених як центри роботи з фольксдойче, а саме: Коростень, Гегевальд, Вінниця в Житомирській генеральній окрузі, Гальбштадт (нині м. Молочанськ) в Дніпропетровській генеральній окрузі, р-н Кронау (нині смт. Високопілля) в Олександршадтській (Великоолександрівській) окрузі Миколаївської генеральної округи, окружні комісари будуть призначатися СС;

- органи ФоМі, які діють в округах, підпорядковуватимуться відповідному окружному комісару;

- всі накази райхскомісара України щодо питань національної політики і зокрема фольксдойче мають скріплюватися також підписом вищого керівника СС та Поліції (тобто Прюцманна)¹⁰⁶⁷.

Ця домовленість розширила повноваження райхсфюрера СС Гімлера майже до повної свободи дій у проведенні політики колонізації та германізації на території РКУ.

За підтримки Гітлера Генерального плану “Ост” Гімлер ще 16 вересня 1942 р. у промові до вищих керівників СС та поліції, зробленій у своїй ставці Гегевальд під Житомиром, оголосив, що в цій місцевості буде створена однойменна колонія фольксдойче Гегевальд (з нім. Hegewald – заповідний ліс) з 10 тис. німців Волині¹⁰⁶⁸. І ці слова не були порожніми. 15 жовтня 1942 р. райхскомісар Е. Кох підписав наказ (II с – 2342) про підготовку до створення округи для фольксдойче Гегевальд. У ньому було визначено, що округа не буде мати поділу на райони, її керівник зватиметься гебітсгауптман, а місцевим керівництвом будуть бургомістри з фольксдойче¹⁰⁶⁹. Гебітсгауптманом майбутньої округи Гегевальд було призначено оберфюрера СС Отто Юнгкунца¹⁰⁷⁰, який розпочав підготовчі роботи по створенню цієї округи, тобто визначення її

¹⁰⁶⁷ Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-2033, оп. 3, спр. 5, арк. 17.

¹⁰⁶⁸ *Лауер В.* Творення нацистської імперії... С. 192; *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон... С. 162–163.

¹⁰⁶⁹ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 16; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. Зб. док. Житомир, 1948. С. 105.

¹⁰⁷⁰ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 55; там само, спр. 42, арк. 54; *Лауер В.* Творення нацистської імперії... С. 312, 317.

меж, кількості переселенців в обидві сторони – як з території округи українців, так і до округи фольксдойче. Переселенням займалася спеціальна команда на чолі з оберфюрером СС Тео Геншелем¹⁰⁷¹.

Офіційно округу для фольксдойче Гегевальд утворено наказом райхскомісара України (П с 2242) від 12 грудня 1942 р.¹⁰⁷² Згідно з цим наказом для округи Гегевальд офіційно було виділено частину Житомирського району, яка південніше м. Житомир уклинювалася в Троянівський район, частину Троянівського району на схід від річки Гнилоп'яті, невелику частину Бердичівського району уздовж його північної межі та частину Андрушівського району з селом Ляхівці (з 1946 р. Глинівці). Частину Троянівського району Житомирської округи, що лишилася затиснутою між округою Гегевальд з заходу і Бердичівською округою з півдня, планувалося приєднати до Андрушівського району Бердичівської округи. Центром округи фольксдойче став Гегевальд. До новоствореної округи увійшло 28 населених пунктів, а з включенням до неї ще частини Троянівського району їх стало 31¹⁰⁷³.

Тут розміщувалася однойменна ставка райхсфюрера СС Гімmlера. Вона була облаштована, як пише В. Лаудер, *“на колишній радянській військово-повітряній базі, яка мала залізничне сполучення та комунікації. На початку жовтня 1941 р. Гімmlер оглянув це місце; приблизно через місяць після того вже розроблялись плани з перетворення цієї військово-повітряної бази на його власну резиденцію та базу СС, де могли проживати понад 1000 есесівців з усім необхідним озброєнням та обладнанням”*¹⁰⁷⁴. Йдеться про військовий аеродром поблизу с. Скоморохи на південь від Житомира. Більша частина особового складу військового гарнізону, який обслуговував до війни аеродром “Скоморохи” (після війни навколо нього виникло смт. Озерне), розташовувалася у с. Гуйва. Ось ці два села Скоморохи і Гуйва, поруч з якими був аеродром, з будівлями та інфраструктурою військового гарнізону утворили ставку райхсфюрера СС Гімmlера “Гегевальд”, яка дала назву новоствореній округі фольксдойче¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷¹ Житомирщина в період тимчасової... С. 106; *Лауер В.* Творення нацистської імперії... С. 206.

¹⁰⁷² Збl RКУ. 19.12.1942. №. 33. S. 515–516 (ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 134зв.); *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон... С. 166.

¹⁰⁷³ *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон... С. 166–167.

¹⁰⁷⁴ *Лауер В.* Творення нацистської імперії... С. 193–194.

¹⁰⁷⁵ Див. план округи фольксдойче Гегевальд (*Лауер В.* Творення нацистської

За даними адміністративно-територіального устрою Райхскомісаріата Україна на 1 січня 1943 р. округу Гегевальд займала територію площею 481 кв. км з населенням 8000 чол.¹⁰⁷⁶ При цьому, було зроблено примітку: “Дані Житомирської та Бердичівської округ включають розміри площі та кількість жителів новоствореної округи Гегевальд. Виправлені дані буде згодом опубліковано”. Тобто, це означало, що площа округи Гегевальд – 481 кв. км, і кількість її населення 8000 чол., існували поки що на папері. На початку квітня 1943 р. в Центральному віснику райхскомісара України, № 16, були опубліковані нові дані по Житомирській генеральній округі. Згідно з ними площа округи Гегевальд залишилася без змін – 481 кв. км, а кількість населення збільшилася на 1 тис. чол. і становила 9000 чол.¹⁰⁷⁷

Порівнюючи адміністративно-територіальний поділ Житомирської генеральної округи за станом на 1 січня 1943 р. і 16 березня 1943 р., видно, як зменшилася або збільшилася площа деяких районів з утворенням округи Гегевальд. У березні 1943 р., порівняно з січнем 1943 р., зменшилася площа Бердичівського і Андрушівського районів Бердичівської округи відповідно на 92 кв. км і 120,2 кв. км¹⁰⁷⁸. В Житомирській округі в цей час зменшилася площа Житомирського району на 140,5 кв. км, але збільшилася на 183 кв. км площа сусіднього Черняхівського району, і зовсім зник Троянівський район (311,3 кв. км) тієї ж округи. Як вище зазначалося, його було включено до округи Гегевальд (див. виноску 1061). Тут треба зробити поправку, що насправді частина Троянівського району відійшла також до Андрушівського району, як було передбачено в наказі райхскомісара України (див. виноску 1072), і Житомирського району (про це нижче). Площа всіх інших районів Житомирської генеральної округи залишилася незмінною.

Поряд з утворенням округи Гегевальд за рахунок частин Житомирського, Троянівського, Бердичівського і Андрушівського районів значно збільшилася територія Черняхівського району Житомирської округи – на 183 кв. км. Збільшення його території могло відбутися лише за рахунок Житомирського району, який межував з ним на півночі. При цьому те-

імперії... С. 208).

¹⁰⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2–2зв.

¹⁰⁷⁷ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 21, 22зв.

¹⁰⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2; ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 21.

риторія Черняхівського району збільшилася на 42,5 кв. км більше, ніж зменшився Житомирський район. Це означає, що до Житомирського району могла бути приєднана тільки частина Троянівського району розміром в 42,5 кв. км, з яким він межував на півдні. Таким чином, керуючись планом утворення округи Гегевальд, викладеному в наказі райхс-комісара України (див. виноску 1072), і наведеними вище цифрами, відбувся, на нашу думку, наступний розподіл території п'яти названих районів:

- до округи Гегевальд відійшли частини чотирьох районів – Бердичівського (92 кв. км), Житомирського, Троянівського і Андрушівського (разом 389 кв. км), що утворило площу 481 кв. км;
- частина Троянівського району (42,5 кв. км) увійшла до сусіднього північного Житомирського району, а інша частина, що залишилася, до Андрушівського району;
- з Житомирського району на півночі було виділено територію площею 183 кв. км і включено до Черняхівського району¹⁰⁷⁹.

В науковій літературі стосовно площі округи Гегевальд закріпилася цифра 500 кв. км¹⁰⁸⁰. Оскільки не дається посилання на першоджерело, вважаємо, що це округлене число від 481, офіційно відомої площі округи Гегевальд.

Змінилася і кількість жителів в названих районах. На відміну від площі вона збільшилася. У Бердичівському районі на 3086 чол., в Андрушівському на 3000 чол., в Житомирському так само на 3000 чол., а в Черняхівському на 7350 чол. Тільки в Лугинському районі кількість жителів зменшилася на 2000 чол. Ймовірно, звідси були переселені фольксдойче до округи Гегевальд. Кількість жителів Троянівського району до його розподілу між округою Гегевальд, Житомирським і Андрушівським районами становила 23436 чол., а населення округи Гегевальд в результаті переселення стало налічувати 9000 чол. В усіх інших районах кількість жителів залишилася сталою у порівнянні з даними на 1 січня 1943 р.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2–2зв.; ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 21, 22зв.

¹⁰⁸⁰ Новітня історія України 1900–2000 / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Вища шк., 2002. С. 347–348; *Бойко О. Д.* Історія України. К., 2004. С. 467.

¹⁰⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2–2зв.; ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 21, 22зв.

Що стосується точності цих даних, на нашу думку, вони приблизні, правильніше округлені. Їхня цінність насамперед полягає в свідченні про примусові міграційні потоки, і які райони вони зачепили у січні–березні 1943 р. Це – Андрушівський, Бердичівський, Житомирський, Лугинський, Троянівський і Черняхівський райони. Здавалося б, переселення відбулося в рамках однієї Житомирської генеральної округи. Так можна було б твердити, якби не свідчення інших джерел та досліджень. За даними В. Лауер з 10 жовтня 1942 р. почалася акція переселення з майбутньої округи Гегевальд ненімецького населення і навпаки німецького (фольксдойче) до неї, яка тривала до 5 листопада 1942 р.¹⁰⁸². Було вивезено з цієї території 10623 особи з худобою, рухомим майном на 770 вантажівках в напрямку Дніпропетровська, а з північної Житомирщини було переселено на ці території 6362 фольксдойче (1579 чоловіків, 2371 жінок, 2412 дітей)¹⁰⁸³.

У звіті генерального комісара Ернста Ляйзера за березень–квітень 1943 р. зазначається, що приблизно 4500 фольксдойче з Барашівського району внаслідок дій партизанів на початку березня було переселено до Пулинського (у 1935–2016 рр. Червоноармійський р-н), Черняхівського і Горошківського (нині Володар-Волинський) районів, а з Макарівського району Київської генеральної округи було переселено 1178 фольксдойче до округи Гегевальд. “Таким чином, – підсумовував генеральний комісар – *округа Гегевальд повністю заселена*”¹⁰⁸⁴. Як бачимо, в новій структурі Житомирської генеральної округи від 16 березня 1943 р.¹⁰⁸⁵ ці міграційні потоки з різних причин не були відображені. На нашу думку, дані щодо зміни кількості населення стосувалися міграційних потоків лише в межах Житомирської генеральної округи. Вони були пов’язані з округою Гегевальд – виселення з неї та переселення до неї, і не відображали усього дійсного процесу переселення, який відбувався в період січень–березень 1943 р. Як свідчать факти, цей процес був набагато ширший і охоплював більшу кількість районів і навіть сусідні генеральні округи.

В. Лауер на підставі названого звіту генералкомісара Ляйзера (виноска 1084) зробила висновок, що загальна кількість населення (фольксдойче) в окрузі Гегевальд на квітень 1943 р. становила 10178 чол. Нам ця

¹⁰⁸² Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон... С. 165.

¹⁰⁸³ Лауер В. Творення нацистської імперії... С. 207.

¹⁰⁸⁴ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, арк. 5.

¹⁰⁸⁵ Там само, спр. 32, арк. 21, 22зв.

цифра видається лише наближеною до справжнього числа мешканців, оскільки складається з явно округленої цифри в 9 тис. чол., що вже мешкали до 16 березня 1943 р. в Гегевальді, та 1178 чол., переселених у березні–квітні того ж року з Макарівського району Київської генеральної округи.

Процес переселення не німецького населення, більшість якого становили українці, і фольксдойче в Житомирській генеральній округі не закінчився у березні–квітні 1943 р. В газеті “Партизанська правда” від 23 червня 1943 р. повідомлялося про виселення українців в Житомирському, Новоград-Волинському та інших районах області і заселення цих місць фольксдойче¹⁰⁸⁶. Беручи також до уваги вище згаданий звіт генералкомісара Ляйзера за березень–квітень 1943 р., де йшлося про переселення фольксдойче з Барашівського району до Пулинського, Черняхівського і Горошківського районів (виноска 1084), повністю погоджуємося з висновком С. Стельниковича, що пов’язано це було з формуванням другої округи фольксдойче Фьорстерштадт (Försterstadt – з нім.: “Місто лісників” або ще перекладається як “Поселення лісника”) по лінії Черняхів–Коростень¹⁰⁸⁷. Однак офіційне розпорядження про її створення з центром у Черняхіві було підписане генералкомісаром Ляйзером 23 вересня 1943 р. Нова округа мала складатися з:

– Черняхівського району за виключенням сіл Щеніїв, Забріддя, Городище, Тищівка, Вишпіль з Людмилівкою і Ланськом, Верболози, Іванків, Вільськ, Щербини, Краснище, які було передано до Житомирського району однойменної округи;

– сіл Пулинського району Звягельської (Новоград-Волинської) округи – Стара Олександрівка, Івановичі з однойменною колонією;

– сіл Горошківського (нині Володар-Волинського) району Коростенської округи – Кам’яний Брід, Рудня Фасова, Фасова, Краснорічка з однойменною колонією, Федорівка з однойменною колонією, Березівка, Давидівка, Дворище, Рогівка, Найдорф (нині с. Заздрівка), а також розташовані на південь від них села;

– сіл Потіївського району Коростенської округи – Свидя, Видибор, Коростелівка, Браженка, Селець.

Керівником новоствореної Черняхівської округи для фольксдойче було призначено окружного комісара Коростеня оберфюрера СС Чімп-

¹⁰⁸⁶ Житомирщина в період тимчасової... С. 107.

¹⁰⁸⁷ Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон... С. 168–169.

ке¹⁰⁸⁸. У повному обсязі цей план не був втілений у життя. Трохи більше ніж через місяць, у листопаді 1943 р. розпочалося визволення Житомирської області, яке тривало до січня 1944 р.¹⁰⁸⁹

Київська генеральна округа

Офіційним стартом для розбудови Київської генеральної округи (так само як і для Житомирської генеральної округи) стало 20 жовтня 1941 р., коли німецькому цивільному управлінню мала бути передана військовою владою ще одна частина окупованої української території. Це була Правобережна Україна, зокрема територія між Південним Бугом і Дніпром, яка на південному сході обмежувалась лінією Первомайськ–Новоукраїнка–Новомиргород–Сміла–Черкаси (табл. № 1). З цієї великої території на Київську генеральну округу припадала лише правобережна частина Київської області, хоча за планом вона мала складатися з двох колишніх радянських областей – Київської і Полтавської.

Фактична передача влади в Київській генеральній окрузі військовим управлінням цивільному відбулася у грудні 1941 р. Причому це відбулося поступово. Про те, що, взагалі, на частині окупованої території України створено цивільне управління, зокрема Райхскомісаріат Україна, підпорядкований райхсміністру окупованих східних територій Розенбергу, було повідомлено у київській пресі тільки 20 листопада 1941 р.¹⁰⁹⁰, а про введення цивільного управління в Києві і Київській області – 14 грудня 1941 р.¹⁰⁹¹ Деякі окружні комісари Київської генеральної округи приступили до виконання своїх обов'язків ще пізніше – на початку 1942 р.¹⁰⁹²

Така затримка із встановленням окупаційної цивільної влади деякою мірою спричинилася тим, що посада генералкомісара Київської генеральної округи фактично майже до середини лютого 1942 р. зали-

¹⁰⁸⁸ ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 42, арк. 113–113зв.; *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон... С. 169–170.

¹⁰⁸⁹ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. К.: Политиздат Украины, 1985. С. 369–409.

¹⁰⁹⁰ *Українське Слово*. 20.11.1941. Ч. 62. С. 1.

¹⁰⁹¹ *Нове українське слово*. 14.12.1941. Ч. 1. С. 1 (опубліковано: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... 1951. С. 70).

¹⁰⁹² Окружний комісар Білоцерківської округи д-р Штельцер приступив до виконання своїх обов'язків 1 січня 1942 р. (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... 1951. С. 74).

шалася вільною. На відміну від інших генеральних округ, в яких посаду генералкомісара займала протягом окупації одна особа, за винятком лише Житомирської генеральної округи, де відбулася зміна генеральних комісарів, у Київській генеральній округі була низка ротацій на тлі справжньої боротьби між райхскомісаром України і райхсміністром окупованих східних територій за призначення свого кандидата на цю посаду.

Ще 30 вересня 1941 р. на посаду генералкомісара Київської генеральної округи Гітлер призначив державного президента Бреслау графа Фріца-Дітлофа фон дер Шуленбурга, але той від цієї посади відмовився¹⁰⁹³. Дата його відмови точно невідома, але відомо, що райхскомісар України Е. Кох 10 грудня 1941 р. на посаду генералкомісара запропонував кандидатуру зі свого кола – Вальдемара Магунію, гауамтсляйтера, президента ремісничої палати Східної Пруссії¹⁰⁹⁴. Альтернативою з боку райхсміністра Розенберга став бригадефюрер СА Гельмут Квіцрау. Його було призначено виконуючим обов'язки генералкомісара Київської генеральної округи, і в першій половині грудня він прибув до Києва¹⁰⁹⁵. Вже 14 грудня 1941 р. повідомлення про перебирання генералкомісаром цивільної влади на правобережній частині Київської області і в м. Києві було надруковано за підписом його заступника ландрата д-ра Акманна¹⁰⁹⁶.

Проте райхскомісару України вдалося переломити ситуацію на свій бік. Не рахуючись з райхсміністром, він самочинно призначив генералкомісаром Київської генеральної округи В. Магунію. За його розпорядженням 11 лютого 1942 р. заступник райхскомісара ландесгауптман Гельмут фон Ведельштедт у Києві в урочистій обстановці в присутності вищих керівників Київської генеральної округи ввів В. Магунію в обов'язки генералкомісара. Про це на наступний день сповістила німецька газета “Дойче Україне-Цайтунг”¹⁰⁹⁷ та декілька днів потому місцева газета “Последние новости”. Остання датою призначення В. Магунії генералкомісаром Київської генеральної округи назвала 13 лютого 1942 р.¹⁰⁹⁸ Така неточність зайвий раз свідчить про зневажливе ставлен-

¹⁰⁹³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 947; р. 100, к. 566; ф. 3206, оп. 2, спр. 231, арк. 44.

¹⁰⁹⁴ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 100, к. 566.

¹⁰⁹⁵ Там само, р. 94, к. 973.

¹⁰⁹⁶ *Нове українське слово*. 14.12.1941. Ч. 1. С. 1.

¹⁰⁹⁷ *Deutsche Ukraine-Zeitung*. 12.02.1942. Nr. 18. S. 3.

¹⁰⁹⁸ *Последние новости*. 16.02.1942. С. 1.

ня німецької окупаційної влади до місцевого управління та української громади взагалі, яка не вважала за потрібне інформувати місцеве населення навіть про такі кардинальні зміни у своєму апараті управління. Українці мали знати свої обов'язки, види та розміри податків, а також, що дозволено, а що ні.

Самочинне призначення райхскомісаром України В. Магунії на посаду генералкомісара викликало протест з боку райхсміністра окупованих східних областей Розенберга, який, як завжди, шукав підтримки у Гітлера. У своєму листі до нього від 9 березня 1942 р., крім жалоби на самодіяльність Коха, він був змушений проте визнати В. Магунію генеральним комісаром Київської генеральної округи під приводом того, що не слід дискредитувати німецьку владу і водночас В. Магунію, оголосивши його раптом виконуючим обов'язки генералкомісара. Тому до свого листа він додав проєкт призначення В. Магунії на посаду генералкомісара Київської генеральної округи з застереженням, що як тільки буде створено Юзівську генеральну округу (включала Сталінську обл., нині Донецька), В. Магунію буде переведено туди на посаду генералкомісара¹⁰⁹⁹.

Таким чином, німецька цивільна адміністрація Київської генеральної округи фактично розпочала свою роботу в грудні 1941 р. – січні 1942 р. На 15 лютого 1942 р. Київська генеральна округа налічувала 12 округ, дві з яких були міськими – Київ та Умань¹¹⁰⁰. Остаточо Київська генеральна округа сформувалася у вересні 1942 р. після розпорядження фюрера 1 вересня 1942 р. про наступну передачу українських територій цивільному управлінню (табл. № 1). Як і планувалося, вона включала без винятку територію тодішніх Київської і Полтавської областей. Це були найбільші області колишньої УРСР. Київська область налічувала 53 райони, Полтавська область – 43¹¹⁰¹. Після того як завершилося формування Київської генеральної округи, вона стала займати площу **71790,10 кв. км** з населенням на 1 січня 1943 р. **4455927 чол.**¹¹⁰²

Зберігаючи в основі радянське районне розмежування, поділ на округи відбувався часто не за планом. Якщо порівняти попередній поділ

¹⁰⁹⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 100, к. 564–565.

¹¹⁰⁰ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹⁰¹ СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941... С. 182–183, 193–194.

¹¹⁰² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2зв.

на округи від 15 вересня 1941 р.¹¹⁰³ з фактичним поділом, що склався на 1 січня 1943 р.¹¹⁰⁴, одразу впадає в очі різниця у формуванні округ. І мова йде не стільки про кількісний показник – планувалося 26 сільських округ і 3 міські, а створили 25 округ, включно з однією міською округою, – як про якісний. Структура жодної запланованої округи не співпадала за кількістю та складом районів зі структурою, що склалася. Життя внесло свої корективи у поділ на округи. При цьому незмінними залишалися райони. Виняток, хіба що, становили два райони Полтавської області – Згурівський і Котельвський, які чомусь випали при попередньому поділі Київської генеральної округи.

За станом на 1 січня 1943 р. у Київській генеральній округі є всі колишні радянські райони, окрім Ротмистрівського району Київської області, якого між березнем–груднем 1942 р. було приєднано до Смілянського району тієї ж області. Крім того, у Київській області в той же час було перенесено центр району ім. Г. І. Петровського з однойменного містечка (нині м. Городище) до залізничної станції Воронцове-Городище, що в 3-х км від нього, а в Полтавській області центр Оржицького району перенесено з с. Оржиці до с. Заріг того ж району. Що стосується змін в округах – Новошепелицька округа в період березень–грудень 1942 р. змінила назву на Хабенську у зв'язку з перенесенням центра округи з с. Новошепеличі до селища Кагановичі Перші, якому тим часом повернули стару назву Хабне (нині Поліське).

Радянське районне розмежування у Київській генеральній округі у порівнянні з іншими генеральними округами РКУ в цілому збереглося без змін. Одним із пояснень цього може бути включення до Київської генеральної округи двох цілих областей – Київської та Полтавської з непорушеним районним поділом.

Південні генеральні округи: Миколаївська, Дніпропетровська, Криму (частина Таврії)

На півдні України на територіях Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької областей, частини Миколаївської області (23 райони з 26) і 9 районів Одеської області було утворено три генеральні округи – Миколаївська, Дніпропетровська і Криму (частина Таврії). Запорізька область (28 районів) виявилася розділеною між генеральними округами

¹¹⁰³ Там само, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹⁰⁴ Там само, спр. 76, арк. 2зв.–3.

Криму (частина Таврії) і Дніпропетровською, а райони Миколаївської області – між генеральною округою Криму (частина Таврії) та Миколаївською генеральною округою. При цьому межі районів за незначним винятком не змінювалися.

Територія *Миколаївської генеральної округи* офіційно передавалася цивільному управлінню в два етапи з інтервалом менше місяця – 20 жовтня і 15 листопада 1941 р. (табл. № 1). На першому етапі було передано приблизно $\frac{1}{7}$ частину території запланованої Миколаївської генеральної округи. Це – частина північно-східних районів Одеської області і північно-західних районів Кіровоградської області. З передачею 15 листопада 1941 р. цивільному управлінню території на південний схід від лінії Первомайськ–Новоукраїнка–Новомиргород–Сміла–Черкаси, обмеженої річками Південний Буг і Дніпро, завершилося територіальне формування Миколаївської генеральної округи. Генеральним комісаром став Евальд Опперман, групенфюрер НСФК, оберстлейтенант запасу. Його, як і більшість генеральних комісарів, Гітлер призначив 30 вересня 1941 р.¹¹⁰⁵

Миколаївська генеральна округа складалася з Кіровоградської області (30 районів), 16 районів Миколаївської області та 9 районів Одеської області, з яких 3 райони (Гайворонський, Первомайський і Вознесенський) майже наполовину були розділені кордоном між РКУ і Трансністрією. Принцип районування, як і скрізь в РКУ, був радянським. На 1 січня 1943 р. в Кіровоградській області, районах Одеської області було все без змін. Лише в Миколаївській області 1 квітня 1942 р. з Великоолександрівського району було виділено новий район для фольксдойче з центром у с. Високопілля, якому було повернуто стару назву Кронау¹¹⁰⁶.

Зміни стосувалися зазвичай округ. І хоча їхня кількість протягом існування генеральної округи залишалася сталою – 13, змінним був якісний склад. Попередній поділ Миколаївської генеральної округи базувався на 52 районах, в дійсності у лютому 1942 р. їх було 55¹¹⁰⁷, а у січні 1943 р. – 60¹¹⁰⁸. До попереднього поділу Миколаївської генеральної округи, складеному у вересні 1941 р.¹¹⁰⁹, було включено Горностаївсь-

¹¹⁰⁵ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 967.

¹¹⁰⁶ АМ РКУ. 14.04.1942. № 19 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 2, арк.47).

¹¹⁰⁷ Там само, оп. 1, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹⁰⁸ Там само, спр. 76, арк. 3–3зв.

¹¹⁰⁹ Там само, оп. 2, спр. 231, арк. 18.

кий район Миколаївської області, який в дійсності опинився в Каховській окрузі Генеральної округи Криму (частина Таврії). Златопільський район Кіровоградської області, який мав бути в Кіровоградській окрузі, за даними на 15 лютого 1942 р. включеним до неї не був. Його приєднали до Олександрівської округи, об'єднавши з Кам'янка-Шевченківським районом. При цьому об'єднаний район назви не отримав. За адміністративно-територіальним поділом РКУ від 15 лютого 1942 р. він має площу, кількість населення, але не назву¹¹¹⁰. Златопільський район, як окрема одиниця, за поділом 1 січня 1943 р. з'явився вже в Новомиргородській окрузі¹¹¹¹.

З попереднього поділу Миколаївської генеральної округи (вересень 1941 р.) випали також чотири райони – Білозерський район Миколаївської області та Благодатнівський, Арбузинський і Братський райони Одеської області. На практиці всі вони були збережені як окремі райони – перший в Херсонській окрузі, Благодатнівський район в Первомайській окрузі, а останні два у Вознесенській окрузі¹¹¹². Це зайвий раз свідчить, що попередній поділ генеральних округ, підготовлений у вересні 1941 р., був зроблений нашвидкуруч. Новим п'ятим районом став, як уже зазначалося вище, штучно виділений з Великоолександрівського району у січні-лютому 1942 р. Кронауський район. Таким чином, на 15 лютого 1942 р. Миколаївська генеральна округа налічувала 13 сільських округ, три міські округи – Кіровоград, Херсон, Миколаїв, і 55 районів.

В кінці 1942 р. вийшла низка наказів райхскомісара України, за якими міста Кіровоград, Херсон і Миколаїв втрачали статус окремої (міської) округи і приєднувалися на рівні району відповідно до Кіровоградської (з 1 грудня 1942 р.)¹¹¹³, Херсонської (з 15 січня 1943 р.)¹¹¹⁴ і Миколаївської (з 15 січня 1943 р.)¹¹¹⁵ сільських округ. Також в окремий район було виділено місто Первомайськ¹¹¹⁶. Крім того, в адміністративно-територіальному поділі РКУ на 1 січня 1943 р. в Новомиргородській окрузі з'явився Златопільський район, відсутній як окрема одиниця у лю-

¹¹¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹¹¹ Там само, спр. 76, арк. 3–3зв.

¹¹¹² Там само, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹¹³ Zbl RKU. 5.12.1942. Nr. 31. S. 495 (Там само, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 129 зв.).

¹¹¹⁴ Zbl RKU. 19.12.1942. Nr. 33. S. 516 (Там само, арк. 134 зв.).

¹¹¹⁵ Zbl RKU. 12.12.1942. Nr. 32. S. 508 (Там само, арк. 132 зв.).

¹¹¹⁶ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 3.

тому 1942 р. Таким чином, на 1 січня 1943 р. Миколаївська генеральна округа мала 13 округ і 60 районів, з яких чотири були містами, і займала площу **46880 кв. км** з населенням **1920253 чол.**¹¹¹⁷

Дніпропетровська генеральна округа утворилася 15 листопада 1941 р., коли за наказом Гітлера цивільному управлінню втретє мала бути передана частина окупованої території України. Щоправда, це була приблизно третина (біля 32%) запланованої території Дніпропетровської генеральної округи, яка складалася з правобережних районів Дніпропетровської і Запорізької областей. Лівобережна частина обох областей (причому Запорізька область не вся) відійшла до Дніпропетровської генеральної округи тільки після 1 вересня 1942 р. з останньою передачею української території цивільному управлінню (табл. № 1).

На правобережній частині станом на 15 лютого 1942 р. утворилося дев'ять округ, з яких три були міськими – міста Дніпропетровськ, Кривий Ріг і Кам'янське (кол. Дніпродзержинськ)¹¹¹⁸. Генералкомісаром Дніпропетровської генеральної округи 30 вересня 1941 р. Гітлер призначив оберфюрера СС Клауса (Ніколаус) Зельцнера¹¹¹⁹.

На 1 січня 1943 р. Дніпропетровська генеральна округа включала вже повністю Дніпропетровську область (26 районів) і 18 районів Запорізької області. Її загальна площа становила **52397,63 кв. км** з населенням **2743041 чол.** Районний поділ, як і скрізь, залишився радянським, за винятком зміни деяких районних центрів. Зокрема, центр Чкаловського району Дніпропетровської області було перенесено в лютому–грудні 1942 р. з с. Чкалове до м. Нікополя цього ж району, а у Запорізькій області центр Запорізького району приблизно у грудні 1941 р. – січні 1942 р. було перенесено до смт. Верхня Хортиця (під час окупації Хортиця)¹¹²⁰.

За попереднім планом (вересень 1941 р.) структура Дніпропетровської генеральної округи складалася з 13 округ, 43 районів і чотирьох міських округ – Дніпропетровська, Дніпродзержинська (нині Кам'янське), Запоріжжя і Кривого Рогу. В дійсності за станом на 1 січня 1943 р. утворилося 16 сільських округ на основі 44 районів (включено Новомиколаївський район, що попередньо мав належати до Таврійської генеральної округи) і чотири названі міські округи. При цьому райони

¹¹¹⁷ Там само, арк. 3–3зв.

¹¹¹⁸ Там само, спр. 106, арк. 1–12.

¹¹¹⁹ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 1020.

¹¹²⁰ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 3зв.–4.

міських округ рахувалися як один міський район, який також вносився до загальної кількості районів. Тому у підсумку загальна кількість районів у Дніпропетровській генеральній окрузі становила 48¹¹²¹.

Генеральна округа Криму (частина Таврії) стала останньою генеральною округою, яка з'явилася у складі РКУ. Це відбулося після передачі 1 вересня 1942 р. на схід від Дніпра південних районів Миколаївської і Запорізької областей (табл. № 1). Генеральна округа Криму (частина Таврії) складала приблизно $\frac{1}{3}$ запланованої Таврійської генеральної округи, яку передбачалося утворити на території Кримського півострова і півдні Миколаївської та Запорізької областей¹¹²². Із запланованих 14 округ Таврійської генеральної округи утворено було лише п'ять. Вони включали десять районів Запорізької та сім районів Миколаївської областей, які повністю було збережено в їхніх довоєнних межах. Територія Кримського півострова залишилася під військовим управлінням.

Генеральним комісаром Таврійської генеральної округи у вересні 1941 р. задовго до офіційного її утворення фюрер призначив колишнього гауляйтера Відня Альфреда Едуарда Фрауенфельда¹¹²³. Останній очолив штаб з розбудови т. зв. Генеральної округи Криму. Одним із результатів роботи очолюваного ним штабу став вихід у 1942 р. довідника німецькою мовою “Крим”¹¹²⁴ з коротким географічним, історичним, економічним і культурним оглядом Кримського півострова.

До офіційного утворення Генеральної округи Криму (частина Таврії) її назва зазнала низку змін. Першою назвою генеральної округи, що планувалося утворити на території Кримського півострова і півдні Миколаївської і Запорізької областей, була “Таврія”, тобто Таврійська генеральна округа. З призначенням гауляйтера Фрауенфельда генералкомісаром його посада стала називатися “Генеральний комісар Криму і Ногайського степу”¹¹²⁵. У назві робочого штабу, який він очолив, як згадувалося вище, ця округа вже називалася “Генеральна округа Криму”. В результаті склалася назва “Генеральна округа Криму (частина Таврії)”, в якій відобразилися майже всі попередні назви та той факт, що Кримський півострів не був переданий цивільній владі.

¹¹²¹ Там само, арк. 3зв.–4.

¹¹²² Там само, оп. 2, спр. 231, арк. 27.

¹¹²³ *A.E. Frauenfeld. Und trage keine Reu': Vom Wiener Gauleiter... S. 215.*

¹¹²⁴ *A.E. Frauenfeld. Die Krim: ein Handbuch. Potsdam, [1942].*

¹¹²⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 91, к. 651.

Площа Генеральної округи Криму (частина Таврії) становила **22900 кв. км** з населенням на 1 січня 1943 р. **661981 чол.**¹¹²⁶ Структура п'яти утворених округ майже повністю відповідала розробленому у вересні 1941 р. плану. Виняток становили лише Новомиколаївський район, який мав бути в Мелітопольській округі, а в дійсності був включений у Дніпропетровську генеральну округу, та Горностаївський район Каховської округи. За попереднім планом він мав бути у Великоолександрівській округі Миколаївської генеральної округи¹¹²⁷.

Аналіз адміністративно-територіального устрою РКУ переконливо засвідчив, що базувався він на радянському районному розмежуванні з тією особливістю, що при адміністративно-територіальному плануванні РКУ німецькими експертами використовувалися радянські карти, довідники з адміністративно-територіального поділу СРСР до 1940 р. Зміни, які сталися в радянському районуванні у 1940 р. – першій половині 1941 р., зокрема зміна районних центрів, в районуванні РКУ не були відображені. Група районів, зазвичай від трьох до п'яти, утворювала округу, а останні генеральну округу. Кожна генеральна округа охоплювала від двох, в окремих випадках і більше, радянських областей або їхніх частин. Німецьким новотвором став поділ на округи і генеральні округи.

Успішно проведені нацистською Німеччиною військові кампанії 1939 р. і 1940 р. проти Польщі, Франції та країн Бенілюксу, старт яким і водночас Другій світовій війні дав пакт про ненапад, підписаний з Радянським Союзом 23 серпня 1939 р., дозволили вищому керівництву Німеччини на чолі з Гітлером відчувати впевненість і голосно заговорити про “новий порядок” Європи. Гітлер його вбачав у створенні “Великонімецького райху” з завоюванням на сході Європи “життєвого простору”. На сході Європи цим планам протистояла більшовицька/комуністична імперія – Радянський Союз, керівництво якого на чолі зі Сталіним так само мріяло про світове панування під гаслом “світової пролетарської революції”. Обидві мілітаризовані авторитарні імперії почали готуватися до війни одна проти одної.

Затвердження Гітлером плану нападу на Радянський Союз під назвою “Барбаросса” (18.12.1940) поклало початок цілеспрямованій війсь-

¹¹²⁶ Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 4.

¹¹²⁷ Там само, оп. 2, спр. 231, арк. 18, 27.

ковій і економічній підготовці Німеччини до війни з СРСР. Плани політичного, адміністративно-територіального устрою східноєвропейських територій, які планувалося захопити, розробляло спеціально створене для цього Відомство з центрального опрацювання питань східноєвропейського простору під керівництвом райхсляйтера Розенберга, уповноваженого на це фюрером. Питання економічної експлуатації захоплених територій розробляло відомство райхсмаршала Герінга, уповноваженого з виконання чотирирічного плану, а плани колонізації та германізації цих територій – відомство райхсфюрера СС Гімmlера, імперського комісара з укріплення німецької нації.

Україну райхсляйтер Розенберг розглядав у майбутньому як велику буферну зону між “Великонімецьким райхом” та Росією. За його баченням Україна мала включати частину білоруських і російських теренів аж до Волги, щоб назавжди усунути російську військову загрозу. Водночас він розглядав Україну як велику сировинну і продуктову базу для Райху. Спочатку він говорив про надання Україні ознак державності, потім у вигляді імперського комісаріату надати їй певну свободу, а в підсумку під тиском планів Герінга і Гімmlера, підтриманих Гітлером, дійшов до імперського комісаріату під німецьким управлінням.

Плани Герінга і Гімmlера щодо України співпадали з позицією Гітлера, у якого на початок війни була своя чітка стратегічна мета – експлуатація, колонізація і германізація східноєвропейських територій, у тому числі й українських теренів. Цю мету вищим керівництвом Третього райху було вирішено тактично приховувати. Для зручності її досягнення був обраний принцип “розділяй і володарюй”. Запропонована Розенбергом система адміністративно-територіального поділу окупованих східних територій на імперські комісаріати (райхскомісаріати) виявилася зручною. Страх перед великою Україною призвів до рішення про розподіл її етнічної території між Румунією та адміністративно-територіальними одиницями німецького цивільного управління – Генеральним Губернаторством і Райхскомісаріатом Україна. На політичне керівництво останнім претендував райхсляйтер Розенберг, в сфері економіки – райхсмаршал Герінг, у справі колонізації та германізації – райхсфюрер СС Гімmlер.

РКУ мав включати частину території України, яка не відійшла до Румунії та Генерального Губернаторства; південні райони Орловської області Російської РФСР та південні райони Брестської, Пінської, Полі-

ської, Гомельської областей Білоруської РСР; Воронежську, Ростовську без південно-східних районів, Саратовську, Сталінградську без південних районів, Тамбовську області та АРСР Німців Поволжя Російської РФСР.

РКУ було створено 20 серпня 1941 р. з центром у м. Рівне. Очолив РКУ гауляйтер і верховний президент Східної Пруссії Еріх Кох, який залишався на цій посаді до кінця війни, виконуючи разом з тим обов'язки райхскомісара України. З 1 вересня 1941 р. по 1 вересня 1942 р. в РКУ поетапно було включено тодішні Волинську, Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Кам'янець-Подільську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Ровенську (нині Рівненська) області, майже всю Миколаївську область без трьох західних районів, крайні північні райони Тернопільської області, північно-східні райони Вінницької та Одеської областей, а також південні райони чотирьох білоруських областей – Брестської, Пінської, Поліської і Гомельської. Перебіг подій на фронті завадив планам утворення РКУ в запланованих розмірах.

Територія РКУ станом на 1 січня 1943 р. займала площу 339 275,83 кв. км з населенням 16 910 008 чол. і була поділена на шість генеральних округ, ті, в свою чергу, – на 114 округ, які охоплювали разом 433 райони. Їх очолювали відповідно: генеральний комісар (генералкомісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. Міста, прирівняні до округи (міська округа), очолював міський комісар (штадткомісар). Представники німецької влади займали посади генеральних, окружних і міських комісарів. Місцеве, т.зв. допоміжне управління, починалося з районного рівня. Кожна округа охоплювала в середньому 3–5 районів, хоча були випадки, де кількість районів в окрузі була більшою або меншою. Радянське районне розмежування за окремими винятками було збережене разом з районними центрами.

На 1 січня 1943 р. Генеральна округа Волині та Поділля налічувала 25 округ, Житомирська генеральна округа – 26, Київська генеральна округа – 25, Миколаївська округа – 13, Дніпропетровська генеральна округа – 20, Генеральна округа Криму (частина Таврії) – п'ять округ. Найбільшого реформування протягом окупації зазнала Житомирська генеральна округа – 16 березня 1943 р. кількість округ з 26 була зменшена до 18 округ за рахунок їхнього укрупнення. Майже вся територія Троянівського району була включена в округу фольксдойче Гегевальд, а

сам район ліквідований. В результаті на 16 березня 1943 р. РКУ налічував шість генеральних округ, 106 округ і 432 райони.

Нацистські відомства Герінга та Гімmlера, які розробляли напередодні війни кожний окремо у своїх напрямках плани експлуатації ресурсів України, її колонізації та германізації, так само здійснювали свої наміри протягом окупації. Відомство райхсмаршала Герінга, уповноваженого з виконання чотирирічного плану, в адміністраціях райхскомісара, генеральних та окружних комісарів РКУ мало свої відділи – сільського господарства, промисловості та лісового господарства. Через них здійснювалася експлуатація економічних і людських ресурсів України.

Центр у справах фольксдойче – відомство райхсфюрера СС Гімmlера, з 1939 р. імперського комісара з укріплення німецької нації, здійснив перші заходи з германізації українських теренів. В Житомирській генеральній окрузі була створена округа фольксдойче Гегевальд за рахунок частин Андрушівського, Бердичівського, Житомирського та Троянівського районів, куди були переселені місцеві німці, а українське населення виселено. В цій же генеральній окрузі розпочалося створення ще однієї округи фольксдойче Фьорстерштадт з центром у смт. Черняхіві. Наступним центром фольксдойче були визначені округи Вінниці та Коростеня. Так само в Миколаївській генеральній окрузі був створений район фольксдойче Кронау в Олександршадтській окрузі (центр с. Велика Олександрівка), в Дніпропетровській генеральній окрузі – округа фольксдойче Гальбштадт. Українці ж розглядалися насамперед як обслуговуючий персонал та низькооплачувана або взагалі дармова робоча сила.

Гітлерівським планам експлуатації, колонізації та германізації України поклато край визволення Радянською армією у 1943–1944 рр. українських теренів від нацистських окупантів. Однак повернення комуністичного режиму несло для України і її народу нові виклики.

V.3. Загострення геополітичної конкуренції на українсько-польському порубіжжі в 1944–1946 роках та її наслідки

Володимир Ковальчук

Одним зі знакових ареалів боротьби військово-політичних чинників діаметрально протилежної державотворчої спрямованості в Європі стало українсько-польське порубіжжя у останні роки Другої світової війни та після неї. Особливо загострилися військові, політичні й етносоціальні процеси на теренах Закерзоння (на сході Ряшівського та Підкарпатського воєводств Польщі за нинішнім адміністративно-територіальним поділом) та у сусідніх із ними регіонах України в 1944–1946 роках.

Тодішні апологети відродження польської державності дотримувалися власної візії щодо місця, де знаходитиметься польсько-український кордон після можливого втілення проекту незалежної Польщі в майбутньому. За їхніми міркуваннями, її східна межа мала проходити далеко на схід не те що від Холмщини, Підляшшя, Посяння чи Лемківщини, але й розташовуватися навіть на значній віддалі від Галичини. Це обумовлювалося популярними серед польських інтелектуальних середовищ прагненнями відродити кордон Другої Речі Посполитої з СРСР зразка 1921–1939 років.

Своєю чергою українські носії державотворчих устремлінь, котрі мешкали у Закерзонні та західній частині Волині й Галичини, виходили з того, що довга “смуга”, яку поляки вбачали зоною своїх інтересів, а саме східні частини Люблінщини та Ряшівщини – заслуговує на статус частини майбутньої Української незалежної держави. Адже, мовляв, вона була і є складовою традиційних українських етнічних територій.

Невизначений статус означеного українсько-польського порубіжжя у роки, коли тривала Друга світова війна, додавав упевненості кожній зі сторін у вдалому “конструюванні” засад власної “держави майбутнього”.

Згадані суперечності, “підживлені” сумновідомими депортаціями українців із Польщі на терени УРСР, а також зворотнім “трансфером” поляків із Західної України (що почалося наприкінці 1944 року), а ще певною причетністю такого важливого геополітичного гравця як Велика Британія, переросли у відкрите військове протистояння між збройними силами польського та українського підпілля – Армією крайовою (АК) та Українською повстанською армією (УПА) відповідно.

Якщо події за участю АК і УПА, що розгорнулися на порубіжжі центральної, південної частин польського Закерзоння із суміжними теренами України, назагал більш-менш вивчені, то їхній перебіг у Холм-

щині та Підляшші (території на півночі Закерзоння, що межують із Волинською областю України та Брестською – Білорусі) все ще перебуває на маргінесі наукових студій, досліджений недостатньо. Дані сюжети чи певні їхні аспекти досліджені лише у загальних рисах. У Польщі – завдячуючи пошукам і джерельним публікаціям таких істориків як Маріуш Зайончковський¹¹²⁸, Ігор Галагіда, Мирослав Іваник¹¹²⁹, Іван Сивак, Маріуш Сава¹¹³⁰. В Україні – завдяки старанням Володимира Трофимовича¹¹³¹, Лілії Трофимович¹¹³², Ярослава Антонюка¹¹³³, Юрія Шаповала¹¹³⁴ й низки інших дослідників.

Насамперед варто детальніше проаналізувати місце, яке відводилося Україні в політичних конструктах, програмних документах двох згаданих сторін конфлікту (та їхніх ідеологічних попередників). Якими мали стати її межі після того, як скінчиться Друга світова війна (поразкою Третього Рейху та Радянського Союзу), а відтак з'явиться “оперативний простір” для державотворення?

Ще в перші роки Другої світової війни, після так званого четвертого розподілу Польщі, польський еміграційний уряд у Лондоні всіляко ідеалізував можливість перемоги у ній таких своїх західних союзників як Велика Британія та Франція. Відтак, це означало, що він сподівався на

¹¹²⁸ *Mariusz Zajaczkowski*, *Українське підзем'я на Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015, 504 s.

¹¹²⁹ *Igor Halagida*, *Українське straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939–lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego / Pamięć i Sprawiedliwość*, 1 (29) 2017, s. 353–412; *Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр. / упор. І. Галагіда та М. Іваник*. Львів, 2021. 720 с. + 32 іл. (серія “Жертви польсько-українського протистояння у 1939–1947 рр.”, т. 1).

¹¹³⁰ *Śladem UPA: kronika sotni Ukrainkiej Powstańczej Armii “Wowky” (24 sierpnia 1944–11 lipca 1945) / Iwan Sywak; tłumaczenie i redakcja naukowa Mariusz Sawa*, Rzeszów, 2021, 264 s.

¹¹³¹ *Трофимович Володимир*. Українці та поляки на Холмщині в 1939–1943 рр. / *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Історичні науки”. Острог, 2016. Вип. 25. С. 224–233.

¹¹³² *Трофимович Лілія*. Холмський фронт (бої між УПА й АК у квітні–липні 1944 року / *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції*, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. С. 97–99.

¹¹³³ *Антонюк Ярослав*. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Львів–Торонто, 2014. 1069 с. (серія “Літопис УПА. Бібліотека”, т. 13).

¹¹³⁴ *Шаповал Юрій*. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). Київ, 2000. 234 с.

відновлення територіальної цілісності Польщі в межах тих її кордонів, які існували до вересня 1939 року.

Натомість західні союзники неодноразово пропонували польській державотворчій еліті в екзилі “провести” східний кордон майбутньої незалежної Польської держави “лінією Керзона”.

Проте 28 листопада 1939 року Комітет у справах країни (еміграційна польська структура) ухвалив резолюцію, в якій визнавалася можливість створення у майбутньому “незалежної української держави”, щоправда, лише “в єдиній федерації” з Польською Республікою. Її східний кордон мав бути “будь-яким”, запропонованим українською стороною. Втім, цей документ фактично залишився лише на папері, бо прем’єр уряду В. Сікорський його навіть не затвердив. Та й польські еліти до нього поставилися зі скепсисом, адже серед них панували настрої повертати втрачені “східні креси”¹¹³⁵.

За станом на 1940 рік залунали заяви польського військового командування щодо можливості створення Української держави, але тільки на Наддніпрянщині, без включення західноукраїнських земель (Східної Галичини, Волині).

Згодом польський проурядовий Союз збройної боротьби (який згодом “переросте” у Армію Крайову) спирався на східний кордон майбутньої Польської держави, що мав проходити “лінією Керзона” (в разі, якщо її створити вдалося б унаслідок перемоги у Другій світовій війні країн антигітлерівської коаліції).

А на зустрічі у Великобританії в серпні 1942 року керівник польського уряду в екзилі сказав запрошеним діячам польського підпілля, що віддасть Україну Сталінові¹¹³⁶. Хоча, вочевидь, це мовилося несерйозно, адже, проаналізувавши польські наміри у 1942-му, начальник радянського Центрального штабу партизанського руху Пантелеймон Пономаренко 3 січня 1943 р. дійшов такого висновку: “Поляки стосовно східних кордонів налаштовані рішуче за дотримання умов Ризького договору [18 березня 1921 р.]. Це вважається каноном сучасної польської політики”¹¹³⁷. Згаданою угодою передбачалося, що польсько-радянський кор-

¹¹³⁵ *Льюшин Ігор*. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні. 1939–1945 рр. Київ, 2009. С. 95.

¹¹³⁶ *Цепенда Ігор*. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 81.

¹¹³⁷ *Білас Іван*. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. Київ, 1994. С. 361.

дон проходитиме так, як до Другого поділу Польщі 1793 року (з корекцією на користь Польщі у вигляді частини Волині та Полісся), тобто – дещо східніше від “лінії Керзона”.

Ближче до кінця Другої світової війни у середовищах польського підпілля панували схожі думки – щодо необхідності відтворення Другої Речі Посполитої у кордонах 1939 року, коли Львівщина, Дрогобиччина, Волинь, Рівненщина, Станіславівщина були її “східними кресами”, а Холмщина, Підляшшя з Перемищиною вважалися “пересічними” складниками південно-східних воєводств країни¹¹³⁸.

Звісно, такі проєкти суперечили планам ОУН(б), за якими низка закерзонських земель, а особливо Холмщина, розглядалися як складові українських етнографічних територій.

Із цієї причини, наприклад, фактично нічим закінчилися переговори між представниками ОУН(б) і польського підпілля, що проходили у 1942–1943 роках: польська сторона навідріз відмовлялася визнавати західноукраїнські землі частиною Самостійної України, якщо така буде проголошена¹¹³⁹.

За даними польського дослідника Яцека Висоцького, діячі ОУН кілька разів (з 10 вересня 1943 р. до 28 травня 1944 р.) поширювали на теренах Холмського та Грубешівського повітів відозви до поляків із закликами покинути ці землі¹¹⁴⁰.

Ті не відреагували. А відтак, навесні 1944 року розгорнулися запеклі бої в Холмщині та Грубешівщині між польським та українським підпіллям. Вони, за деякими оцінками, за “жорстокістю і впертістю” “перевищували подібні дії на західноукраїнських землях”¹¹⁴¹.

Так, 11 березня 1944-го “польська банда” (типове позначення підрозділів Армії Крайової у документах ОУН і УПА), в якій нараховувалося

¹¹³⁸ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В’ятрович. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. Львів, 2011. С. 69.

¹¹³⁹ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1 / Ред. кол.: С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек та ін. Варшава–Київ, 2004. С. 278, 280.

¹¹⁴⁰ *Jacek Wysocki*. Українцы на Lubelszczyźnie w latach 1944–1989. Lublin, 2011. S. 47.

¹¹⁴¹ *Цепенда Ігор*. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 82. Цит. за: СА MSWiA. OUN. Sygn. IX/134. – Вр.

близько тисячі людей, напала на такі українські села на захід від р. Західний Буг як: Сиховичі, Ласків, Сагринь, М'яжке, Андріївку, Турковичі, Терebinь, Стрижевець, Матче, Кошарів. Зазвичай кожне поселення брали в облогу, а далі обстрілювали з кулеметів. “Все населення вибивають в пень, не щадять ні старців, не немовлят”, – вражався сучасник¹¹⁴².

Загалом за період із 10 березня до 5 квітня того ж року “польські банди” на Грубешівщині спалили понад 30 сіл, замордувавши більше восьмиста осіб¹¹⁴³.

На таке відповідали підрозділи УПА – військового “крила” ОУН(б). Про це засвідчують так звані протоколи, автори яких відтворювали хід відповідних подій (низка таких документів збереглася у фонді 62 ГДА СБУ). Наприклад, “Гарасим” 15 квітня 1944 р. описав акцію УПА, вчинену в с. Обровець Грубешівського повіту. Протокол “Ігоря” від 12 травня 1944-го стосується акції УПА у колонії Модринь того ж повіту. Двадцятого травня “Медвідь” описав акцію проти “польської банди” у с. Набряж Грубешівського повіту¹¹⁴⁴.

Факти участі упівців у весняних боях із польським підпіллям на Грубешівщині та Холмщині підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, уродженець с. Суха Воля Степан Козевко на допиті НКВС у квітні 1945 року зізнався, як 13 квітня 1944-го був поранений у бою в польському селі Кітпо(?) на Холмщині, під час служби у підрозділі УПА Дмитра Пелипа (“Ема”)¹¹⁴⁵.

У виданні ОУН(б) “На допомогу інструкторам-пропагандистам. Польське питання” (червень 1944 р.) наголошувалося, що польський еміграційний уряд “оголосив заяву в справі співпраці” польського підпілля в краї з Червоною Армією, а відтак поляки дуже радіють від приходу на ЗУЗ “більшовиків”¹¹⁴⁶. А творці суспільно-політичного звіту з Холмщини акцентували в травні того ж року, що Грубешівський повіт продовжує бути місцем “найсильніших польських дій”. Польське підпілля на-

¹¹⁴² Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (голова), М. Литвин та ін.; Упорядн.: Я. Ісаєвич та ін. Львів, 2003. С. 530.

¹¹⁴³ “Спис знищення сіл польськими бандами на Грубешівщині (акція польських банд від дня 10.3–5.4.44 р.)”, укладений “Женом” (від 5 травня 1944 р.) / ЕАУВР / <https://avr.org.ua/viewDoc/9846/> (21.08.2021 р.).

¹¹⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 20–21.

¹¹⁴⁵ IPN Bu, 1554/83, к. 43.

¹¹⁴⁶ IPN Bu, 1554/136, к. 217.

магається “опанувати терен на південь від Грубешова, щоби відтяти контакт Холмщини з ЗУЗ”¹¹⁴⁷.

Дивна річ, але радянська сторона вже навіть наприкінці лютого 1944 року не вбачала у польському підпіллі силу, з якою можна співпрацювати або конструктивно про щось домовлятися. “У районах з польським населенням на території колишньої Польщі створені збройні загони т. зв. самооборони для боротьби із українськими націоналістами... З метою виявлення антирадянських формувань серед поляків та ліквідації їхньої ворожої діяльності проти СРСР – пропоную: ...4. Учасників польського антирадянського підпілля, котрі є натхненниками і організаторами збройних виступів, невідкладно арештовувати”, – писав нарком НКДБ УРСР Сергій Савченко¹¹⁴⁸.

Слід зауважити, що підрозділи УПА, діяльність яких у 1944 році на теренах “північної” частини Закерзоння задокументована, тоді ще не функціонували як структури, підзвітні військовому штабу УПА–Захід, а підпорядковувалися командуванню УПА–Північ (Волинь, Полісся). Відповідно, терени Холмського, Грубешівського, Томашівського, Володавського, Радинського повітів (тобто – землі Холмщини та Підляшшя), від осені 1944-го до весни 1945-го проходили як складові частини Холмської округи (“Король Данило”, “400”) Північно-західного краю (“Москва”) ОУН(б) на ПЗУЗ¹¹⁴⁹.

Отже, перші українські повстанські підрозділи на Люблінщині, про які відомо, створювалися “під крилом” УПА–Північ. Так у березні 1944-го з’явилася I-а Холмська сотня УПА. Тієї ж весни про себе на Холмщині “заявили” підрозділи “Громового”, “Острівського”, влітку – “Тигри”. У жовтні, внаслідок військової реорганізації, в згаданій місцевості було сформовано сотню УПА “Вовки”, яка до наступного року “розрослася” у курінь із такою ж назвою¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁷ IPN Ви, 1554/136, к. 61.

¹¹⁴⁸ Операція “Сейм”. 1944–1946 / Упорядн.: З. Гайовнічек, С. Кокін, П. Кулаковський та ін. Редкол.: Є. Беднарк, С. Богунов, З. Гайовнічек та ін. Варшава–Київ, 2007. С. 10, 12. (Серія “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб”. Т. 6).

¹¹⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ–Торонто, 2011. С. 31–32.

¹¹⁵⁰ Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 7–8.

Щодо розбудови мережі ОУН(б) на теренах Закерзонської України, то окремих оунівський край там виникає наприкінці 1944 року, внаслідок реорганізації підпільної адміністрації та проводів ОУН. Замість попереднього поділу на область, округи та повіти було задумане розділення на край, округи (менші за розмірами, ніж раніше), надрайони та райони. Попервах (весна 1945 р.) усі три округи Закерзонського краю позначалися цифронімами (римські цифри “I”, “II”, “III”¹¹⁵¹), або чи цифронімом, чи криптонімом (“II” округа; “Батурин”¹¹⁵²), а такі їхні складові як надрайони (у “I” та “III” округах)¹¹⁵³ – криптонімами. В “II” окрузі, як виглядає, провідні осередки надрайонів не були сформовані, тож існували райони, які позначали римськими цифрами¹¹⁵⁴. Одні криптоніми надрайонів “I”-ї та “III”-ї округ були похідними від назв ділянок земної поверхні та рельєфу (наприклад, у “I” окрузі: надрайони “Бескид”, “Верховина”¹¹⁵⁵; в “III” окрузі: надрайон “Лиман”¹¹⁵⁶). Інші брали початок від історико-географічних топонімів (“I” округа: надрайон “Холодний

¹¹⁵¹ Літопис УПА. Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й “Лемко”: Лемківщина і Перемищина (документи і матеріали) / Ред. І. Лико, П. Потічний. – Торонто–Львів, 2001. С. 7–8; Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 948; Літопис УПА. Т. 40: Тактичний відтинок УПА 27-й “Бастіон”: Любачівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний. – Торонто–Львів, 2004. С. 492.

¹¹⁵² Літопис УПА. Т. 40: Тактичний відтинок УПА 27-й “Бастіон”: Любачівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний. – Торонто–Львів, 2004. С. 492.

¹¹⁵³ Літопис УПА. Т. 34: Лемківщина і Перемищина – “Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина”: політичні звіти / Ред. І. Лико, П. Потічний. – Торонто–Львів, 2001. С. 826–827; Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 948–953.

¹¹⁵⁴ Літопис УПА. Т. 40: Тактичний відтинок УПА 27-й “Бастіон”: Любачівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний. – Торонто–Львів, 2004. С. 493–494, 496–497.

¹¹⁵⁵ Літопис УПА. Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й “Лемко”: Лемківщина і Перемищина (документи і матеріали) / Ред. І. Лико, П. Потічний. – Торонто–Львів, 2001. С. 8, 174.

¹¹⁵⁶ Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 948.

Яр”¹¹⁵⁷). Для позначення районів – складових надрайону “Бескид” “Г” округи – використовувалися або такі ж римські цифри (“Г”, “П”, “Ш”, “V” і т. д.), або поєднання певної літери із певною арабською чи римською цифрою (“А-1”, “Б-2”, “В-III”, “Д-V” та ін.), або поєднання певної римської цифри із криптонімом (“Запоріжжя”, “Буківсько”, “Полтава”, “Криниця” і т. д.)¹¹⁵⁸. Райони – складові “Ш” округи – позначалися римськими цифрами (приклади: надрайон “Левада” складався з “Г”, “П” і “Ш” районів¹¹⁵⁹). Для позначення кущів у “Г”-й окрузі використовувалися вигадані назви населених пунктів (приміром, село Ветлина – центр куща у районі “Г” надрайону “Бескид” “Г”-ї округи – кодувалося як “Дахів”¹¹⁶⁰).

Досить часто українці з Холмщини переходили у сусідню Волинь, щоб там служити в УПА чи працювати у підпіллі ОУН. Наприклад, Володимир Дубецький, котрий народився у селі Мошків Грубешівського повіту, з осені 1944 року належав до оунівського підпілля у районі села Івановичі, розташованого на тодішніх теренах Волинської області УРСР. Як тільки цей чоловік повернувся додому, 11 лютого 1945-го був заарештований радянськими чинниками¹¹⁶¹.

Вельми показовим видається порівняння мотивації українців Холмщини щодо служби у перших тамтешніх підрозділах УПА. Наприклад, Михайло Ремешило родом із с. Ульгівок Грубешівського повіту долучився до сотні УПА “Бродяги” навесні 1944-го, але на початку червня покинув її з причини появи чуток, що до Грубешівщини зі сходу наближається авангард Радянської армії¹¹⁶². Для порівняння, Михайло Прокопчук із с. Тихобуж Грубешівського повіту, навпаки, долучився до УПА після того, як червоноармійці витіснили німецьких нацистів із його рідного краю – став членом сотні “Вовки” у березні 1945 року¹¹⁶³.

¹¹⁵⁷ Літопис УПА. Т. 34: Лемківщина і Перемищина – “Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина”: політичні звіти / Ред. І. Лико, П. Потічний. – Торонто–Львів, 2001. С. 825.

¹¹⁵⁸ Там само. С. 827–829, 836–838.

¹¹⁵⁹ Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. – С. 951–953.

¹¹⁶⁰ Літопис УПА. Т. 34: Лемківщина і Перемищина – “Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина”: політичні звіти / Ред. І. Лико, П. Потічний. – Торонто–Львів, 2001. С. 836.

¹¹⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 38297. Арк. 73.

¹¹⁶² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48218. Арк. 1, 3–4.

¹¹⁶³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 38296. Арк. 16, 33.

Фото 1. Уродженець Грубешівщини Михайло Прокопчук. В 1945-1946 роках перебував у Холмському підрозділі УПА "Вовки". Під час зіткнення з поляками був поранений у ногу (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 38296, т. 2, арк. 9 зв.)

Щодо Армії Крайової, то за станом на липень 1944 р. і далі округа Армії Крайової ("Люблін") поділялася на Люблінщині на 5 інспекторатів – I, II, III, IV і V. У структурі інспекторату I було 2 обводи: Білгорай ("2"), Красник ("5"). Інспекторат II: обводи Томашів-Любельський ("1"), Замостя ("3"), Грубешів ("4"). Інспекторат III: обводи Красностав ("6"), Холм ("7"), Люблін ("8"). Інспекторат IV: обводи Пулави ("10"), Любартів ("11"), Луків ("14"). Інспекторат V: обводи Володава ("9"), Межиріччя ("12"), Біла Підляська ("13"). По сусідству з округою АК "Люблін" (східніше) знаходився інспекторат № 1 округи АК "Волинь", який поділявся на обводи Камінь-Каширський, Любомль, Ковель, Володимир-Волинський¹¹⁶⁴.

¹¹⁶⁴ Waldemar Grabowski. Polskie państwo podziemne stan wiedzy – kierunki potrzebnych badań historycznych, Biuletyn fundacji generał Elżbiety Zawackiej, R. XXIX: 2017 (67), s. 13, 23.

Фото 2. Михайло Балій - один із охоронців Леона Лепінського- "Зенона", керівника Служби безпеки ОУН(б) на Люблінщині. У 1947 р. поранений польським військовим у руку (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 36957, т. 1, арк. 9 зв.)

Як на наш погляд, дуже влучну характеристику періодичним змінам тактики дій Армії Крайової зробив Михайло Балій зі с. Павловичі Грубешівського повіту. Цей чоловік, котрому за станом на 1946 рік довелося воювати у сотні УПА “Дуди”, зауважив, що у роки німецької окупації Західної України “польські шовіністи, організовані в банду АК, спустошували українські села, спалюючи їх та нещадно розстрілюючи населення”. Приміром, у селі Сагринь, пише Балій, було вбито близько 680 осіб місцевих жителів, у селі Бересть – близько 600. Загалом, за спостереженням пана Михайла, упродовж німецької окупації лише в одному Люблінському воеводстві від аківської агресії постраждало майже 60 сіл та хуторів. Згодом, після вступу в Західну Україну Радянської армії, виступи АК припинилися. Але ненадовго – до того часу, коли червоноармійці вирушили в напрямку річки Вісли, переслідуючи німецьких нацистів.

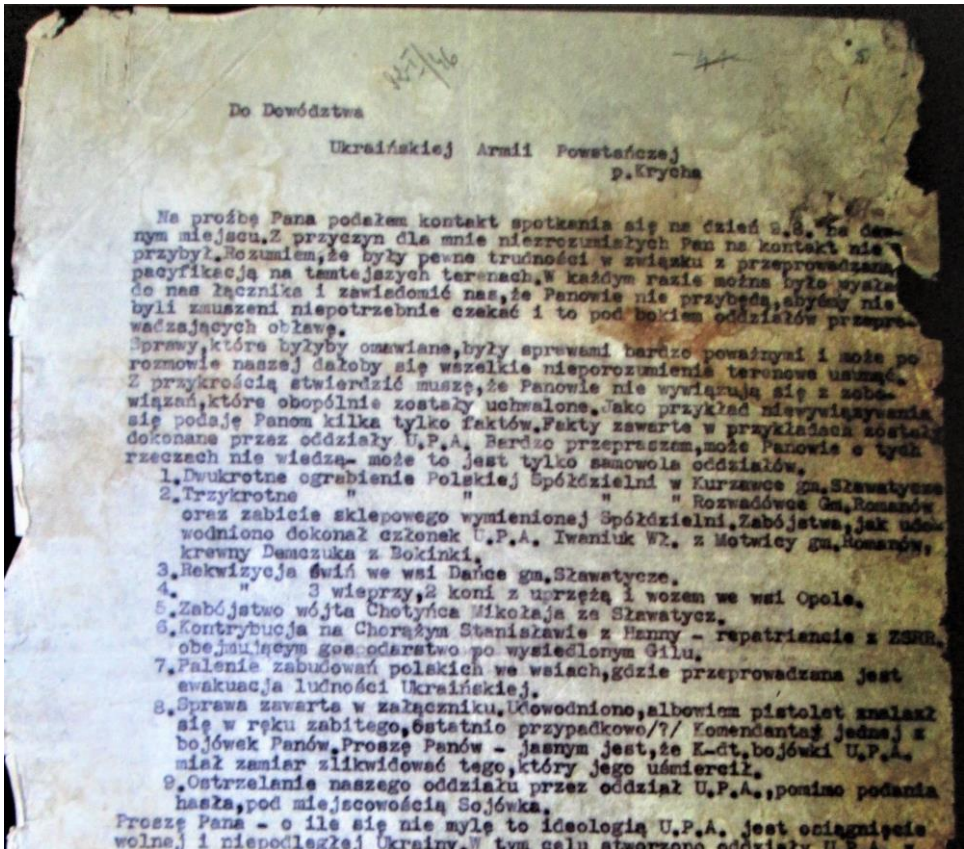

Фото 3. Фрагмент письмового звернення Армії Крайової до "Криги" - представника Української повстанчої армії (APL, z. 1099, sygn. 47, k. 5)

Красномовним прикладом вищезгаданих змін є персональна історія капітана Армії Крайової Басая (пс. "Рись"). Як свідчив українець Михайло Прокопчук (у березні 1944 року – свідок спалення польським загоном рідного села Тихобуж Грубешівського повіту), йому доводилося бачити плакати про ліквідацію німцями банди "Рися"¹¹⁶⁵. А от після вигнання німців Радянською армією в 1944-му носій цього псевдоніму вже влаштувався на роботу до «польських» органів міліції (прорадянської налаштованості) у місті Грубешові. У цій "іпостасі" виїжджав в українські села, де організував розправи, грабїж і розбїй, користуючись негласною підтримкою польського підпілля у довколишніх лісах¹¹⁶⁶.

¹¹⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 38296. Арк. 6.

¹¹⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 36957. Арк. 133–134.

...Із липня 1944-го, через прихід радянсько-німецького фронту на Закерзоння й утвердження там радянської влади, як українському, так і польському національному підпіллю додається роботи.

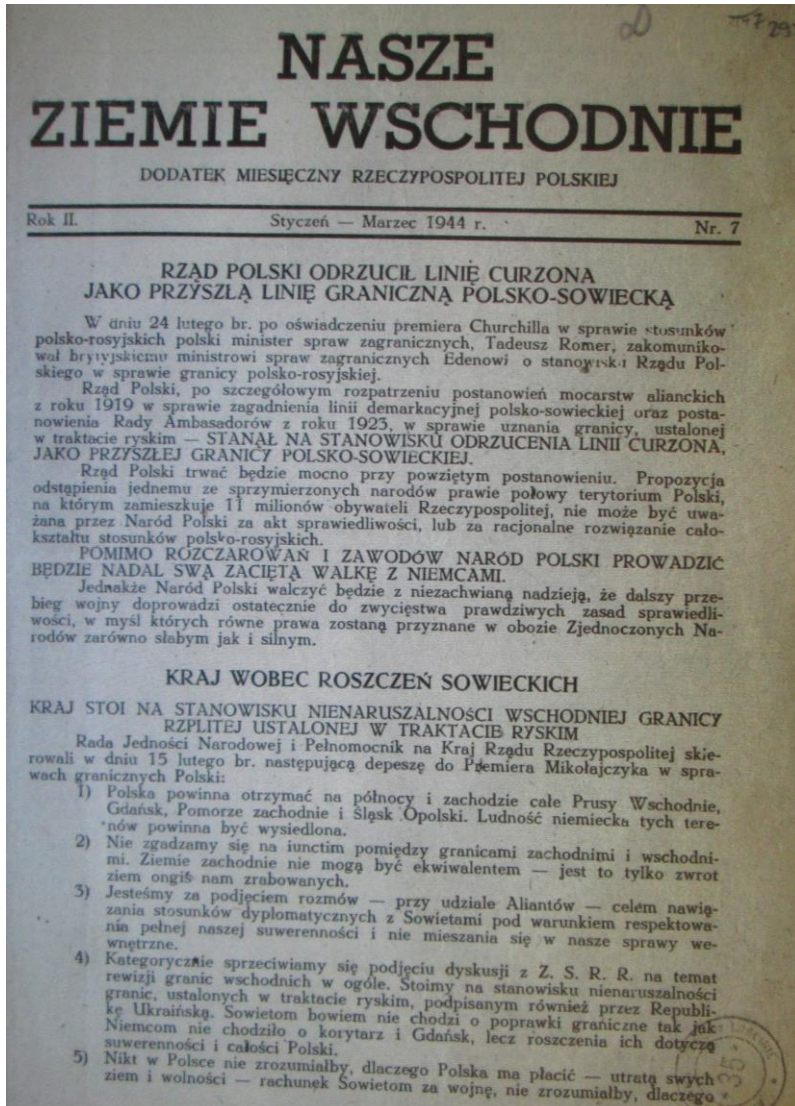

Фото 4. "Nasze Ziemie Wschodnie" – місячний додаток до часопису "Rzeczpospolita Polska" - про пропозицію міністра закордонних справ уряду Польщі в екзилі Тадеуша Ромера щодо можливого польсько-радянського кордону (початок 1944 р.) (APL, z. 1072, sygn. 394, k. 293).

У хроніці Холмського відділу УПА “Вовки”, яку від серпня 1944 року вів писар “Босфор”, до “традиційних” оповідей про “польські банди” додаються розповіді про сутички із “польською міліцією”, “истребительними отрядами” та навіть членами “переселених комісій” (із тими, хто організував вивезення етнічних українців із Грубешівського та Холмського повітів). Втім, коли упівці восени 1944-го, під час рейду Грубешівщиною, зупинилися на ночівлю в колонії Сагринь, “Босфор” охарактеризував підрозділ польського підпілля, який стояв у селі неподалік, дуже дипломатично: “Там стаціонує один відділ АК (Армія Крайова). АК, яку очолює еміграційний уряд в Лондоні, охоплює своїм підпільним рухом усі польські землі. АК виступає і проти більшовиків, і проти німців, через що польське населення ставиться до неї прихильно”¹¹⁶⁷.

Перший місяць осені 1944 року увійшов в історію появою тимчасового кордону між прорадянською Польською Народною Республікою та УРСР. У районі річки Західний Буг він проходив так, як колись “лінія Керзона”. Відтак, Холмщина та Підляшшя увійшли до ПНР, як східна частина Люблінського воєводства. Тієї ж осені, з жовтня 1944-го, стартувало переселення українців із означених земель до УРСР, чому УПА стала чинити рішучий опір.

Боївки АК у співпраці з польською міліцією та Військом Польським, застосовуючи методи терору, почали примушувати українське населення виїжджати на схід від річки Західний Буг. На думку автора одного з оунівських звітних документів за листопад 1944 року, від дій польського підпілля найбільших страждань зазнали українці – жителі Холмського та Грубешівського повітів. А відтак, “біля Грубешова і Холма позаписувались [на переселення] не лише цілі села, але цілі волості”, тоді як “у Володавському повіті на виїзд пишуться лише поодинокі родини”, а “в Білопідляшському повіті майже ніхто не записався”¹¹⁶⁸.

Не дивлячись на те, що 19 січня 1945 року останній командир Армії Крайової Леопольд Окулицький видав наказ про розпуск АК, а також

¹¹⁶⁷ Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 75.

¹¹⁶⁸ “Холмщина. Суспільно-політичний огляд за час від 1.XI–20.XI.44 р.” [дата і підпис не вказ.] / ЕАУВР / <https://avr.org.ua/viewDoc/7852> (15.09.2021 р.)

наявність спроб деяких аківців (“Дзирута”) налагодити переписку з представниками українських повстанців (“Кригою”)¹¹⁶⁹, “під завісу” радянсько-німецької війни істотного поліпшення відносин між більшістю напрямків польського підпілля та українськими націоналістами не сталося. Як свідчив згодом член АК Віктор Майхер, навесні 1945-го діячі польського підпілля спільно з іншими “польськими партіями” “переводили розстріли, морди, грабежі на українському населенні”. Причому це робили під виглядом радянських військових і “вижуктів” польського суспільства. Від цих акцій очікували того, аби українці виїхали із Закарпаття до Радянської України, а також щоб населення не допомагало “українській партизанці”¹¹⁷⁰.

“Над селами довкруги Варяжа, Белза і Угнова зависло марево польського терору. Українське населення щоденно жахається на вістку про підпали сіл та тероризування... З великим ляком питають, що буде далше. Хто заборонить озвірілим ляхам їхні дикі оргії?... Згоріла половина села Войславич, село Костяшина, велика частина Переходова, Винник. Доценту ограблено Ниновичі, Хоробрів, Тудорковичі, Сулимів, Жлятин, Переходів і багато інших сіл”¹¹⁷¹, – свідчив сучасник про ситуацію на Холмщині у травні 1945 року.

Коли у липні 1945-го українець Петро Пелех, уродженець прикордонної Сокальщини, член одного з повстанських відділів особливого призначення, перетнув річку Західний Буг, опинившись на польській території, його одразу ж заарештували поляки. Оскільки зброї у чоловіка не знайшли, то звільнили, погодившись на “викуп свинею”. При цьому порадили Пелеху “сидіти вдома й не йти нігде до банд”¹¹⁷².

Саме тоді, у останній, вирішальний рік Другої світової війни на території Холмщини, Підляшшя, Посяння відбувається організаційне оформлення тактичного відтинка “Данилів”, створюється й Холмський курінь УПА “Вовки” на основі кількох сотень стрільців. Водночас узасаднюється провідний осередок так званого Закарпатського краю ОУН(б), якому були підзвітні аналогічні менші осередки по округах (I, II і III), надрайонах і районах. Додатковим свідченням зростання

¹¹⁶⁹ IPN Lu, 1099/45, к. 5–6.

¹¹⁷⁰ IPN Bu, 1554/82, к. 319.

¹¹⁷¹ Літопис УПА. Т. 39: Тактичний відтінок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / Ред. П. Потічний, упоряд. П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. – Торонто–Львів, 2003. С. 111.

¹¹⁷² IPN Bu, 1554/74, к. 36.

чисельності персонального складу ОУН і УПА на Закерзонні стає її організаційне діловодство, яке набуває системності в другій половині 1945 року.

Таке зміцнення дало змогу українським повстанцям на місцях тимчасово об'єднуватися із діячами польських підпільних антикомуністичних організацій на кшталт “Воля і незалежність” та “Делегатура сил збройних” задля досягнення певних тимчасових цілей. Кращим прикладом такого поєднання зусиль став, наприклад, спільний напад українців та поляків на місто Грубешів 28 травня 1946 року¹¹⁷³.

Проте основним напрямком діяльності для українських повстанців в цілій низці теренів на Люблінщині за станом на 1946 рік було вчинення опору виконавцям переселенських польсько-радянських операцій, а також захист українського цивільного населення у прикордонній зоні з УРСР. Так, після Великодня невелика група бійців УПА дала бій польським солдатам, які, машинами та на возах, кілька разів заїжджали за українцями-мешканцями села Мошків Грубешівського повіту. Оскільки місцеве населення кожного разу втікало до лісу, поляки після другого такого свого “візиту” підпалили Мошків, а в лісі неподалік встряли у перестрілку з упівцями¹¹⁷⁴.

Отож, польській стороні швидко, упродовж лічених років, повністю “полонізувати” чи “радянізувати” всі території північної частини Закерзоння, на яких компактно замешкували українці, так і не вдалося. Це дало підстави провіднику Північно-західного краю ОУН(б) на ПЗУЗ Івану Литвинчуку (“Дубовий”, “Максим”) 15 квітня 1946 року так написати про Холмщину: “Терен Холмського терену Орг[анізації], внаслідок переселення, звужився, всі люде опинились переважно на Волині та Полісі. Ті, які були виселені на схід масово зимою 45 та 46 р., цілими валками зі сходу втікали. Сьогодні є розкинені по цілій Волині. Всі живуть думкою як буде війна то назад вернуться на свої землі, тому всі їдуть блище границі. Всі хочуть війни та зміни режиму. Говорять таке, “що самі дзяди та нас дзядами поробили. То не та Росія, що була до 1917 р.”¹¹⁷⁵.

¹¹⁷³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 38296. Арк. 31.

¹¹⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 38297. Арк. 1, 7.

¹¹⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – Київ–Торонто, 2011. С. 516–517.

Утім, у 1945–1946 рр. в українському підпіллі почали увиразнюватися сподівання на Третю світову війну між Великою Британією, Сполученими Штатами Америки та СРСР як можливу нагоду врегулювання проблеми статусу українських етнічних територій на Люблінщині та Ряшівщині, включення їх до незалежної Української держави.

Так, серед документів та матеріалів провідника одного з підрайонів Кам'янка-Бузького р-ну ОУН(б) Антона Березняка (“Артема”), які 14 травня 1945-го виявили радянські чинники, знаходився огляд міжнародних подій авторства “Г. Ревухи”, де зазначалося, що “незабаром після розгрому Німеччини повинно дійти до війни Англії і США проти СРСР”¹¹⁷⁶. Інший приклад: “Устим”, автор суспільно-політичного огляду подій, що сталися у Володимиро-Горохівській окрузі ОУН(б) “до 10 квітня 1946 року”, зазначив, що після промови прем’єр-міністра Великої Британії Уїнстона Черчіля “заговорили по всьому терені про війну”¹¹⁷⁷.

Що цікаво, згодом подібні настрої охопили навіть частину представників польських прорадянських органів влади.

Наприклад, коли 10 серпня 1945 р. на зустрічі з діячами польської влади (Міністерства громадської безпеки, Міліції обивательської) у Ропеньці (нині Бещадський повіт Підкарпатського воєводства) представники ОУН завели мову про “неминучість англо-більшевицького конфлікту”, присутні “бравурно зірвались з місця, силуючи... випити з ними”¹¹⁷⁸.

Однак геополітичні реалії у післявоєнному світі склалися не на користь прибічників єдності українських земель, створення суверенної Української держави. Особливо дії представників як польського, так і українського підпілля дуже залежали від поглядів на устрій у Центрально-Східній Європі, які циркулювали у коридорах влади Великої Британії.

Зокрема, стрілець сотні УПА “Ластівки” Станіслав Цап’як, висловлюючись щодо результатів зустрічі в липні 1946 року представників

¹¹⁷⁶ *Сергійчук Володимир*. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. – Київ, 1998. С. 304.

¹¹⁷⁷ Там само. С. 486.

¹¹⁷⁸ Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб. – Т. 2: Переселення поляків та українців. 1944–1946 / Ред. кол.: Вінярчик-Коссаковська М., Гайовнічек З., Кулаковський П. та ін. – Варшава–Київ, 2000. С. 448, 460, 468.

українського визвольного руху з діячами із Англії та Польщі у зоні англійської окупації Німеччини, де розглядалося питання про кордони майбутньої Самостійної України, стверджував, що рішення про продовження збройної боротьби УПА чи розпуск підрозділів до певного часу залежало від волі англійців і поляків¹¹⁷⁹.

На цьому фоні обміну думками й судженнями вирізнявся тверезістю оцінок головний командир УПА Роман Шухевич. “Міжнародня ситуація, що під кінець 1945 р. почала сильно загострюватися й давати надію на швидкий конфлікт – не вийшла поза рямці дипломатичних зударів... Та все це тільки гра, що може тривати зовсім коротко, а може затягнутись і на довший час”¹¹⁸⁰, – передбачав він у липні 1946 року. А в документі, що походив з оточення Шухевича та був датований квітнем 1948 року, йшлося, що навіть якщо війна між США та СРСР і вибухне, Україна самостійною країною не стане, а буде “певного рода колонією США”¹¹⁸¹.

Таким чином, за підсумками Другої світової війни та геополітичних перетворень, які розгорнулися у післявоєнному світі, прибічники створення незалежної нерадянської Української держави на основі українських етнічних територій опинилися у меншості. Третьою світовою війни, сподівання на яку існували в середовищах українського визвольного руху (насамперед – у “надрах” ОУН(б) і УПА), не сталося. Відтак, українська державотворча еліта, не пов’язана з СРСР, зокрема і “закерзонська”, не змогла істотно вплинути на “конструювання” геополітичних реалій провідними “гравцями” тодішнього світу, як-от Сполучені Штати Америки та Велика Британія, яке б враховувало її прагнення.

¹¹⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 443. Арк. 119.

¹¹⁸⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). Документи і матеріали / Упоряд. С. Богунов, В. Даниленко та ін. Київ–Торонто. 2007. С. 284.

¹¹⁸¹ *Сергійчук Володимир*. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Київ, 1998. С. 625–626.

VI. ЧЕРЕЗ РІЗНОРІДНІСТЬ ДО СПІЛЬНОСТІ. ЙМОВІРНІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СКРИВДЖЕНОСТІ

Валентина Піскун

*«Якби в дитинстві хтось мені сказав:
одного дня ти побачиш, як твоя нація зникає зі світу,
я вирішив би, що це нісенітниця, щось таке,
чого я не здатний уявити. Людина знає, що вона
смертна, але вона вважає samozрозумілим,
що її нація житиме вічно або майже вічно»*

Мілан Кундера¹¹⁸²

Людство упродовж віків шукає шляхи досягнення досконалості: особистості, суспільства, держави, цивілізації (в широкому розумінні – світу). Проте завдання досконалої цивілізації полягає не в тому, як подолати природу, чи максимально обмежити людину штучними умовностями, а в тому, як гармонійно поєднати людину, з її невтримним пошуком новизни, і природне середовище, в якому вона діє. Як подолати невпинне бажання одних – знищувати інших, і спрямувати розум людини не на удосконалення знарядь вбивства, а на облаштування життєвого простору для всіх і в усьому розмаїтті.

Майбутнє в минулому чи минуле в майбутньому

Для більшості людей пізнавати минуле й замислюватись над вчинками тих, хто жив у ту чи іншу епоху, це – намарне витратити час. Усвідомлення своєї причетності до простору в часі і доплинності часу в просторі, як правило, прискорюється в періоди особливого особистого напруження або переходить через особистісний вимір надзвичайних випробувань. Чудернацька риса пам'яті індивіда – забування; провідна риса ворога – прискорити процес забування й зробити так, щоб стежки й дороги до пошуку істини були якомога звивистішими, а почасти й недоступними.

¹¹⁸² Мілан Кундера (1929, Брно, ЧСР) – чеський і французький письменник, який з 1975 року живе у Франції. Розмова з Міланом Кундерою. *Сучасність*. 1986. Ч.10. С. 9.

XX століття один із тих, хто в ньому прожив понад 75 років, уродженець села Білагорілка, Лохвицького повіту, що на Полтавщині, Поль Половецький (Полікарп Плюйко¹¹⁸³), описав у лірико-епічній поемі «Велика руїна» вустами свого героя:

«Жахливий вік експериментів! –
Запишуть в книгу всіх творінь
Уми прийдешніх поколінь...»

Після поразки Української революції (1917-1923рр.) українці були втягнуті в один із найжахливіших «експериментів», що їх здійснювали московські «задрипанки», назбирані з усіх куточків колишньої імперської Росії та закутків країн Європи. Експеримент над людьми, економікою, культурою й побутом.

Напевне не один державний діяч задумувався над запитанням як модернізувати Росію в такий спосіб, щоб центр (тобто Москва) домінувала над рештою немов незалежних країн: Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна республіка, Україна, Хорезм, які під гул гармат і за участі місцевих колаборантів (есерів, соціал-демократів, комуністів і безпартійних), підписали договори й утворили так звану «договірну федерацію» з Росією перемігшого більшовизму. 28 грудня 1920 р. під час роботи VIII Всеросійського з'їзду рад В.Ленін і нарком зовнішніх справ Г. Чичерін від Росії підписали з Х. Раковським, який представляв Україну, «союзний робітничо-селянський договір». Жоден із підписантів ніколи не належав ні до робітників, ні до селян. А Християн Раковський жодного стосунку до України не мав. А хто ті представники й яких політичних сил, які становили «політико-адміністративную власть»? Це «Временный Всеукраинский Ревком» – 3 комуніста, 1 комуніст-боротьбист, один український левий есер-

¹¹⁸³ **Полікарп Порфирівич Плюйко** (псевдонім Поль Половецький) (1903-1979), математик, інженер, автор ліричних та сатиричних віршів.: історична поема-сатира “Цар Премудрий Саривон” (1965), лірика-сатира “Над безоднею” (Буенос Айрес, Аргентина, 1978), “Проти течії”(1966)” – статті на соціально-політичні теми. Одним із перших серед українців П.Плюйко досліджував також Голодомор 1932-1933 років. У 1930 р. закінчив Київський Інститут Інженерів Шляхів і як політично ненадійний був направлений на Томську залізницю, Топкинський район, де пропрацював 5 років. Потім повернувся до Києва. У 1945 році опинився у Західній Німеччині в таборі утікачів в Міттенвальді, де був учителем математики в українській гімназії. У 1950 р. переїхав до США, працював до 1968 р. інженером у м.Клівленді (штат Огайо).

боротьбист¹¹⁸⁴»... Все денежные выдачи на советское строительство¹¹⁸⁵ – Наркомфин РСФСР»¹¹⁸⁶. Поступово, захоплюючи територію України, ці кошти слід було «відбивати» з тих таки українців. Так в Протоколі, складеному за підписом голови виконкому с. Слоута, Глухівського повіту Алексенка 28 жовтня 1920 р., читаємо: «О наложении на с. Слоут контрибуции в сумме 2 млн руб. за якобы **неподчинение граждан села действующей в России Советской власти**, за обнаружение в с.Слоут около 35 человек бандитов, участь в банде Артамонова и за обстрел 17 октября красных»¹¹⁸⁷. Паралельно з с.Слоут більшовики взяли 5 осіб в заручники¹¹⁸⁸. На інші села: Литвиновичі, Холопкове, Дубовичі було накладено контрибуцію продовольством¹¹⁸⁹. І так було по всій лінії наступу більшовиків на територію України. А вже наприкінці лютого 1921 р. так званий V Всеукраїнський з'їзд совітів ратифікував російсько-український договір. З формальної сторони було дотримано правил об'єднання, проте, в практичному житті як до часу створення СРСР, так і надалі Україна була інкорпорована, як і інші республіки до складу Росії. Відтоді упродовж 70-ти років Україна була позбавлена права суб'єктності, а українці поступово перетворилися на упокорений «радянський народ». Проте, в свідомості людей, навчальних програмах подекуди й донині мова йде про встановлення радянської влади в Україні. Ті, хто в той чи інший спосіб намагалися чинити опір російському домінуванню в 1920-х середині 1930-х рр. були вислані з її меж, заслані в табори або розстріляні. А ті, хто змирився чи продовжував виконувати

¹¹⁸⁴ Всеукраїнський ревком: Петровський, Мануїльський, Затонський, Гринько. ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 294. Арк.24.

¹¹⁸⁵ Про фінансово-управлінську залежність УСРР від РСФСР засвідчує і Постанова СНК УССР. «В соответствии с ВЦИК и Совпаркома РСФСР, опубликованном №84/931 «Известий ВЦИК» и декрета СНК РСФСР от 9 марта с/г (1920), опубликовано в № 61 /967 «Известий ВЦИК» постановляет функции УССР распределить следующим образом:1) Управление уполномоченного Наркомтрудсобеса РСФСР при Совнарком УССР переименовать в Упраление Наркомтруда РСФСР при Укрсовнаркоме. 2. К Управлению Уполномоченного Наркомтруда РСФСР отнести нормирование заработной платы трудящихся, учет и распределение рабочей силы, охрану труда. Председатель СНК УССР Раковский». Див.: ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 294. Арк. 39.

¹¹⁸⁶ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр. 294. Арк. 18.

¹¹⁸⁷ Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф.Р.1731. Оп.2. Спр.1 Арк.146.

¹¹⁸⁸ Там само. Арк.153.

¹¹⁸⁹ Там само. Ф.Р.1731. Оп.І. Спр.2. Арк. 3,12, 14.

свої обов'язки та жити на власній землі, були принижені й притлумлені наступом «неймовірної модернізації».

Одним із засобів приховування своєї діяльності не лише від широкого загалу, а й від самих же комуністів був гриф «секретно» на різних справах. Причому деякі зі справ, як от, наприклад, по виборах до Українських Установчих зборів на Чорноморському флоті, документи секретарства – міністерства міжнаціональних справ, особові справи розстріляних, були розсекречені уже в незалежній Україні. Розсекречення документів донесення до освітянської аудиторії, широкого загалу інформації про діяння більшовиків на території України, хоча й не «виліковує» суспільство від бажання орієнтуватися на все російське як супер зразкове й вивершене, але спонукує декотрих задумуватися над тим, що все приховуване рано чи пізно стає явним.

Для традиційного суспільства характерною ознакою було віровізнання. Відповідно до конфесійної приналежності розгорталася діяльність громад, їхні приходи, молитовні споруди та майно. А, оскільки, більшовики були атеїстами, то все, що складало духовне наповнення простору було їм чужим і ворожим. Тому вже з початком 1920-х рр. вони розпочали руйнацію цього простору, передовсім, – вилучення цінностей із релігійних споруд. Так 27,03. 1922 р. Чернігівський губфінвідділ надіслав секретарю Глухівського паркому і предвизконкому листа: *«Согласно распоряжению Особой Комиссии Совпаркома, на основании декрета ВЦИКА и Цека Помголод, подтвержденных ЦК КП(б)У и Совнаркомом У.С.С.Р организована особая Губернская комиссия по изъятию и сосредоточению ценностей под председательством Представителя Особкома и Совпаркома, Завгубфинотделом тов.Бенчина и членов Губвоенкома т.Вальшева и Предгубчека т.Циглиса, которая уже приступила к работе»*¹¹⁹⁰. Подібні групи створювалися і в повітах. Робота здійснювалася в таких напрямках: 1) огляд адмінбудівель і «здача всего»; 2) виїмка цінностей із церков, монастирів, синагог і т.д. (згідно інструкції)...3) Керувати і перевіряти роботу комісії «по изъятию ценностей из государственных и местных художественных хранилищ (музеев, галерей и проч., которая будет у вас организована Председатель губернской подкомиссии по изъятию этих ценностей»¹¹⁹¹). Пропонувалося також проводити роботу перед початком «изъятия» серед громадян: мітинги, залуча-

¹¹⁹⁰ ДАСО. Ф.Р.1731. Оп.2. Спр.3 Арк.30.

¹¹⁹¹ Там само.

ти духовних осіб для агітації про необхідність здавати цінності на допомогу голодуючим. До 1 травня 1922 р. було «изъято» цінностей: У Глухові: «золота в изделиях – 2 золотника, 36 доль; сребра 18 пудов, 13 фунтов, 19 золотников, 68 доль; металла -38 фунтов, 9 камней; аметист – 1 большой, 3 маленьких и один большой крест весом 4.5 пуда. По уезду сребра в изделиях 19 фунтов, 34 золотника, 48 доль»¹¹⁹². І це був лише початок кампанії й лише в одному місті. У 1930-х роках через Торгсіні скуповуватимуть срібло, золото, дорогоцінності у голодних українських громадян за шматок хліба¹¹⁹³. Пограбування цінностей та їх вивезення до Росії стало одним із засобів скривдження як окремих українців, так і нації загалом.

Розпочалася активна боротьба «по відділенню церкви від держави»: закриття монастирів, молитовних домів баптистів тощо, майно передавалося державі. Знову ж таки, така практика була реалізована на всій захопленій території. У 1935 р. ВУЦВК закрити 2154 храми. Великий терор значно прискорив репресії проти православних та представників інших конфесій. Якщо за 1936 – перший квартал 1937 рр. в УСРР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (у т. ч. 24 священнослужителів, 6 монахів та 54 мирян РПЦ), то у січні–листопаді 1937 р. лише у низці областей арештували представників кліру та мирян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 471(для порівняння – загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян)¹¹⁹⁴.

Брутальне ставлення до особистого, до індивідуальності вилилося в запеклу боротьбу більшовиків з політичними опонентами з літа 1918 р., а в подальшому, – у масові вбивства непокірних громадян часто без суду і слідства. Запрацювали «трійки», які вирішували долю людини. 30 березня 1926 р на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У Л.Каганович доповідав про постанову ЦК ВКП(б) «о порядке вынесения приговоров о высшей мере наказания по политическим делам». Ухвалили: «а) при-

¹¹⁹² Там само. Спр.7. Арк.13.

¹¹⁹³ Детальніше див.: Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933). Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 90-103.

¹¹⁹⁴ Веденєєв Дмитро. Оперативні заходи органів держбезпеки як складова розгортання репресій проти православної церкви в Українській РСР (1937 -1938 рр.). Збірник «Биківня – від території смерті зо місця пам'яті. <https://bykivnia.org.ua/zbirnyk-naukovykh-statey-bykivnia-vid-terytorii-smerti/>

нять к исполнению постановление ЦК ВКП(б) о невынесении приговоров о высшей мере наказания по политическим делам без предварительной санкции ЦК ВКП(б), ...в) возложить на тов. Скрыпника персональную ответственность за своевременное представление ПБ ЦК КП(б)У материалов о приговорах по политделам, которые должны быть вынесены судами»¹¹⁹⁵. Незабаром зарясніли «політичні справи» – боротьба з українською інтелігенцією. Особливо старався А.Хвиля¹¹⁹⁶, писав доповідні записки в ЦК КП(б)У. У грудні 1930 р.А. Хвиля надіслав до секретаріату ЦК КП(б)У своєрідного на 23 листах «доноса» «Про журнал «Україна». Наголошував: «Висновок з цього один: журнал УАН повинен бути радянським. Він повинен радикально змінити своє обличчя. Для цього потрібно поставити питання в АН і обговорити його в усій широті з тим, щоб в найкоротший час можна було б зробити рішучий злам в роботі журналу. Треба розгорнути гостру критику всієї продукції не лише журналу «Україна», а й всієї продукції історичної секції української АН, бо в цій продукції ми маємо пропаганду буржуазно-націоналістичних теорій, що їх поширює проти тої роботи, що ми її проводимо, будуючи соціалістичну Україну»¹¹⁹⁷. Справа не забарилася. 24.ІІ. 1931 р. було ухвалено «Постанову секретаріату ЦК КП(б)У в справі журналу «Україна», де зазначалося: «а) Запропонувати Товариству істориків марксистів організувати низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАН, зокрема вмістити статті з критикою журналу «Україна». б) Запропонувати товариству істориків-марксистів розго-

¹¹⁹⁵ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. К.:Абрис, 1997. С.251-252.

¹¹⁹⁶ Серед його творів: Национальный вопрос на Украине» (1926); «Трубадури українського фашизму»(1930). Одним із резонансних був виступ А.Хвилі, заступника наркома освіти УСРР «Стан на мовному фронті» 27 червня 1933 р. в будинку працівників освіти для викладачів, преси, працівників мистецтва та ін. «Шумські, Максимовичі, Хвильові та інші подібні ставили питання про орієнтацію на Захід, проти «Москви», вони намагалися перетворити творену в нас українську національну форму, а соціалістичну змістом культуру на буржуазну. КП(б)У, на чолі з тов. Кагановичем, дала тоді належну відсіч ворожим націоналістичним наскокам на ленінську національну політику...». Тавруючи «мовне шкідництво» наголошував: «Протягом кількох років інститут наукової мови при ВУАН провадив свою корисну для петлюрівців і шкідливу для українських робітників і селян контрреволюційну діяльність. А наш Наркомос не тільки не викрив шкідництва, а навпаки – потурав шкідницьким елементам». URL: <http://oldnewspapers.com.ua/node/339>.

¹¹⁹⁷ ЦДАГО України. Ф.І. Оп.20. Спр.4189. Арк. 26.

рнути критику буржуазно-націоналістичних робіт М. Грушевського»¹¹⁹⁸. Під його «гострий ніж» потрапляли також твори українських поетів та письменників. В одній із них (1931 р.) наголошував: «Як міг Зеров навчати наші літературні кадри видно з вірша, якого він тоді написав і пустив по руках: *«Для нас на дворищі багаття тліє, / Для нас перестороги півень ніє, / І слуг гуде архієрейський хор, / І теплий круг євангельських історій / Звучить як низка тонких алегорій, / про наші підлі і скупі часи...»*¹¹⁹⁹. Підлість одних перетворювала життя інших на своєрідну «російську рулетку», де кожен вистріл потрапляв у іншого, а останній, як правило, призначався для стрільця.

Із метою національної ідентифікації представників інших народів, які свого часу входили до складу Російської імперії більшовики першопочатково використали термін «**народи нерусского языка**». 13 -30 серпня 1919 р. в Москві була проведена спеціальна нарада «по вопросу об организации просвещения нерусского народа». Затверджено спеціальну «Инструкцию к положению об организации дела просвещения народов нерусского языка, приняту коллегией НКП 19 февраля 1920 г.». Було чітко структуровано всю організаційну роботу, зв'язки з трудящими здійснювалися й координувалися центром. На місцях відповідали за роботу відповідні відділи народної освіти, контрольовані спецорганами. Звісно, що особлива увага приділялася столиці України Харкову. Цікавим з точки зору декларування захисту національних меншин і реальної політики, що втілювалася в життя, є «Доклад о деятельности ликвидационной комиссии по еврейским делам при отделе управления Харьковским губисполкомом за время ее существования с 12.02. – по 25.05.1920 г.». Констатується факт: «9 марта Ликвидационная комиссия постановила, что при диктатуре пролетариата не допустимо существование буржуазных Клубов, распространяющих идеи идущие в разрез с интересами и стремлениями еврейских рабочих масс, таких клубов было 5»¹²⁰⁰. Один із них - спортивний. Інвентар, майно клубів було реквізоване й передане іншим організаціям. Інвентар спорт клубу «Маккаби» переданий Всеобучу при Губвоенкомі. Особливо наголошувалося на діяльності філантропічних товариств. «Чтобы выставить себя защитником бедных еврейских масс клерикальная еврейская буржуазия организовала

¹¹⁹⁸ Там само. Арк.2.

¹¹⁹⁹ ЦДАГО України. Ф.І.Оп.20.Спр. 4190. Арк.3.

¹²⁰⁰ ЦДАГО України. Ф.І.Оп.20.Спр. 340. Арк.5.

разные филантропические учреждения. Так как в Советской республике социальная помощь не должна быть делом филантропических учреждений, а государства Ликвидационная комиссия в своем заседании 8.03 постановила закрыть все существующие в г.Харькове филантропические учреждения. Таких обществ было 2»¹²⁰¹. Товариство «Эрзес-Хойлим»(допомога бідним хворим) мало в касі 188.987 руб., 184.180 руб. було реквізовано, а 4081.01 коп знаходились у голови товариства т.Хавкіна. Товариство «Лехем-Евейним» (хліб для бідних) мало коштів 58118 руб.90 коп. – гроші передали міськпродвідділу.Також були закриті дитячі школи, майно передали наросвіти. Загалом ліквідаційна комісія вилучила 1175.741 руб.90 коп. Ліквідували й єврейську общину та всю інфраструктуру, яку вона мала. Більше того, «2 марта Ликвидационная комиссия закрыла еврейское погребальное общество «Харо-Кадишо» (святое общество). Во главе общества стоял известный фабрикант Бурас, бежавший с белыми и забравший с собой около миллиона денег. Из кассы общества получили 454 608 руб.»¹²⁰². Закрили також «Трудовое палестинское переселенческое кооперативное товарищество». А оскільки Харків продовжував бути «неспокійним містом» В.Ленін у листі до Й. Сталіна 17 липня 1922 р., серед інших проблем, наголосив: «Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас «заграница». Чистить надо быстро, не позже конца процесса эсеров»¹²⁰³.

Тобто, більшовики ліквідували громадські інституції, які вибудувалися єврейською громадськістю десятиліттями напруженої праці, натомість «одержавили» освіту, соціальну допомогу. У 1931 р. в «Стенограмме совещания при культпропотделе ЦК КП(б)У о работе среди нацменьшинств 18 – 19 мая 1931 г.» зазначалося, що на даний момент в Україні діяли 12 педагогічних технікумів. Серед них: єврейських – 3 (610 студентів), російських – 2 (190 студентів), німецьких, болгарських, польських, молдовських, татарських і чеських по 1 (всього студентів - 200), татар -35, чехів – 30. У промисловості й сільському господарстві – 19 нацменшинівських технікумів, з них 16 єврейських індустріальних технікумів, 1 польський, 1 німецький, 1 молдавський. По лінії сільсько-господарської освіти: 18 національних технікумів, з них німецьких – 5, єврейських – 5, польських – 3, російських – 2, грецьких – 2, молдавський

¹²⁰¹ Там само. Арк.5

¹²⁰² Там само. Арк.18

¹²⁰³ Латышев А.Г. Рассекреченый Ленин. М., 1996. С.204.

– 1. Також розгорнули діяльність державні єврейські театри в Києві, Харкові, Одесі та преса мовами національних меншин. Серед проблем наголошувалося на тому, що з загальної кількості польських дітей польською мовою вчать лише – 32.4%, єврейською – 53%. В нижчих школах рідною мовою вчать – 56%, решта російською, німецькою – 17%. Особливо відзначалися диспропорції по лінії металістів «ми маємо в наших керуючих органах 20% нацменшин (а загальна кількість робітників нацменшин 15%). Подібні диспропорції були і в інших галузях»¹²⁰⁴.

У стосунках більшовицької влади з національними меншинами в Україні можна окреслити два періоди. Перший період – підтримка влади більшовиків на початковому етапі захоплення ними влади. На мою думку, це було зумовлено тим, що російська влада при переселенні на територію України німців, шведів, менонітів, чехів надавала їм певні преференції: наділення землею, зменшення податків тощо. Тому вони й були зорієнтовані росієцентрично. Другий – від середини 1920-х років, – посилення тиску влади на колонії й зрештою масові хлібозаготівлі з 1929 р. викликали негачію в середовищі переселенців і, навіть, «негласний» спротив. Так інструктор ЦК Сагайдак на початку серпня 1931 р. надіслав до секретаря ЦК КП(б)У Косіора, копії до Строганова, Чернявського, Любченка документ такого змісту: *«В Барвінківському районі, в німецькому с.Рижові було виявлено до 100 примірників відривних календарів, що їх видано Всеукраїнською Філією Центровидаву німецькою мовою. На деяких листках цього календаря видруковано різні «ізрачєнія» зміст яких цілком контрреволюційний. /Календарі зі вжитку вилучено, але оскільки тираж календаря значний, то його очевидно широко розповсюдили»*¹²⁰⁵. Тут же подавався й переклад деяких текстів, що були вміщені в календарі. *«2 августа 1931 г. Необходимо создать армию из всех европейских стран, которая немедленно начнет крестовый поход против большевистских варваров и этому красному безумию в России положит конец. /Конференция 150 Нью Йоркских раввинов, конец 1928 г.»*. І такого змісту: *«Единственный путь, чтобы могуществу сатаны в России положит конец, есть вооруженное низложение Советской власти и святая обязанность всех верующих принять участие в этой борьбе, которая должна обеспечить переворот. /Рижский епископ в день 10*

¹²⁰⁴ ЦДАГО України. Ф.І.Оп. 20. Спр.4177. Арк. 1-24.

¹²⁰⁵ ЦДАГО України Ф.І.Оп.20. Спр.4183. Арк. 156.

летия Советской власти»¹²⁰⁶. Важко з певністю сказати ким була вчинена подібна «диверсія», але те, що її пропустила цензура, може засвідчувати в тому числі й про низький рівень освіти цензорів. Наступ на економічні права й можливості до вільної праці й торгівлі вирощеним урожаєм викликав у німецьких колоніях значне незадоволення. У 1929 – 1930 р. розпочався виїзд із України на батьківщину та в інші країни. Уповноважений по хлібозаготівлях у Молочанському районі Ю. Полоцький доповідав в ЦК КП(б)У тов. Косіору. «Молочанський район – німецький: меноніти, католики, лютеране і чимало духоборів. Це той самий район з якого в 1930 р. була еміграція в Німеччину, в Голландію, і який цім завдав нам чимало клопоту і дипломатичного в тім числі – чому потрібна в підході до його особлива обережність. Релігійні забобони ще тут дуже сильні, на ґрунті їх надзвичайна спайка, кругова порука на селі»¹²⁰⁷. Констатувалося також невиконання плану хлібозаготівель. 8.ІІІ.1931 р. уповноважений ЦК по хлібозаготівлях у Новозлатопільському районі Горчинський доповідав до ЦК КП(б)У тов. Любченку про невиконання плану хлібозаготівель за лютий місяць. Виконано лише на 14%, бо чимало хліба продано на приватний ринок. Підкреслювалося, що « в артілі Чубаря 2 трактори з молотарками довгий час не молотили, бо члени артілі відмовились виходити на роботу і нарешті найняли селян з українського села для обмолоту хліба цій єврейській артілі, при чому розплата проводилася натурою. Так же було і в артілях «8 березня», «Комуні», « Емес» і інших... По відомостях на 1 січня біля 200 господарств зразу після уборки врожаю зовсім ліквідувались і виїхали до міста, продали хліб на приватний ринок»¹²⁰⁸. Новозлатопільський район – національний єврейський і складався переважно із переселенців подільських містечок, які переважно займалися торгівлею і не були призвичаєні до сільськогосподарської праці. Так, наприклад, із Майндорфської сільради увесь комсомольський осередок виїхав до міста. Особливо підкреслювалося, що «молодь за посвідками КНС чи артілі просувається в різні учбові заклади»¹²⁰⁹.

Практика створення національних районів в межах України, потужне фінансування національної освіти, розвій преси мовами національних меншин – усе це мало підживити міжнаціональні протиріччя і в та-

¹²⁰⁶ Там само. Арк.157.

¹²⁰⁷ Там само. Спр. 4289. Арк. 43.

¹²⁰⁸ Там само. Арк. 60, 60 зв.

¹²⁰⁹ Там само. С.61.

кий спосіб фрагментувати українське суспільство. Головна мета була не стільки турбота про долю національних меншин, а – підірвати духовні орієнтири українського, яке б не могло конкурувати з російськістю як в Україні, так і за її межами. З одного боку більшовицька практика розв'язання національного питання в Україні була спрямована на фрагментацію суспільного простору за національною ознакою, а з іншого відбувався потужний процес русифікації національних меншостей з метою дистанціювання їх від української культури. А оскільки управлінська система, промисловість, армія були носіями російського сегменту, то поступово й українці також русифікувалися. Особливо контрастувала опозиційність «місто-село», домінанта ж російського міста диктувала тяжіння соціуму до «російсько-культурності», а в той же час застановлювала концепт меншовартісності української «сільської культури».

Розвиток міст також змінював і алгоритм української буттєвої приватності. Як відомо, декретом ВЦВК від 20 серпня 1918 р. «Про скасування приватної власності на нерухомість у містах» відмінено право приватної власності на міську землю і право приватної власності на будівлі, що мали вартість або дохідність вище певної межі, причому ця межа в кожному місті встановлювався місцевими органами радянської влади. Відтоді основними типами житла в містах стали: комунальні квартири, гуртожитки, тимчасові бараки. Останніх було особливо багато в період індустріалізації, великих будівництв заводів. Частина з них побудувала, наприклад, у м.Маріуполі і до середини 1970-х рр., як житло для робітників заводу «Азовсталь», заводу Ілліча та інших. Це змінювало таке усталене віками поняття як «добросусідство», коли сусід, що жив поруч в іншій хаті не був таким набридливим як сусід у комуналці¹²¹⁰.

Українсько-російське протистояння було зумовлене різнобаченнями українськими політичними діячами та російськими більшовиками майбутнього своїх народів. У період Української революції(1917 – 1923 рр.) були закладені основні громадянські цінності на основі яких будувалася Україна як держава: національна толерантність у ставленні до іншого як інакшого у культурних, релігійних, побутових практиках; громадянська свобода й право на приватність; свобода віросповідання,

¹²¹⁰ Див.: *Борисенко Мирослав*. Соціальні витоки конфлікту серед мешканців комунальних квартир Києва у 1920-х роках. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 22. К., 2007. https://shron1.chtyvo.org.ua/Borysenko_Myrosлав/Sotsialni_vytoky_konfliktu_sered_meshkantsiv_komunalnykh_kvartyr_Kyieva_v_1920-kh_rokakh.pdf?

домінування права над силою; свобода виборів і виборності, Україна-батьківщина. Російські більшовики поставили на кін майбутнього – встановлення диктатури пролетаріату в гранично необмеженому просторі посідання. А, зрештою, застановилися на відновленні Росії як держави в імперських кордонах минулого. Національному поставили в опозицію інтернаціональне, базоване на російськості, російській культурній вищості як спадковій імперській інтенції, силі зброї й наступальності підступності.

Україна 1920-х років стала «міцним горішком» і «каменем спотикання» для новітніх інтернаціоналістів, наділених силою зброї, нестримним бажанням упокорити непокірних і відібрати те, чого самі нездатні були створити (набути). Період від 1920 і до середини десятиліття можна окреслити як **«загравання з невідкореними й приручення незгідних»**. А, оскільки, в Україні, де в суспільній структурі на 1 січня 1933 р. із всього населення – 31901523 осіб, міського було 7227046 (22,7%)¹²¹¹ питання встановлення «диктатури пролетаріату» з революційного розгону не можливо було втілити в життя, то використали соціально спрямований пропагандистський конструкт «диктатури пролетаріату і біднішого селянства», а закорінювали диктатуру однієї партії .

Основу у формуванні національної ідентичності складають: мова, історична пам'ять, культура в широкому розумінні, включаючи й побут та повсякденні практики зайнятості. Отже, тридцяти мільйонне населення, яке було носієм усталеної ідентичності, а в період революції ще й відродженої державності ставало конкурентом невизначеної історично, не маючи культурного підґрунтя, новопосталій російській за формою вираження, інтернаціональності.

Не торкаючись питання походження українців як етносу, оскільки це не є предметом нашого дослідження, констатуємо, що саме з такою назвою їх фіксують на картах в межах сучасної території України з кінця XVI ст.¹²¹² Окрім того, науковці розглядають українців як автохтонів у

¹²¹¹ Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / За ред. О.М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. К.: Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. С9.

¹²¹² Детальніше про картографування українських земель і українців див.: *Вавричин Марія*. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак. Львів: ІУАД ім. М.С. Грушевського, 2012. 552 с.: *Байцар А.* Етнічні карти українських земель у працях українських та російських вчених (друга половина XIX ст.). Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 53. Львів, 2019. С. 3–

окресленому регіоні посідання. І навіть переселенські практики, приєднання територій з іншоетнічним населенням чи поселення в межах території України представників інших народів не вплинули на значну кількісну перевагу українців. Народна спадкова пам'ять українців зафіксувала, а науковці в різні епохи узагальнили, такі основні напрямні «*філософсько-буттєвої «досконалості»* до якої прагнули українці: вироблення мірила суспільних цінностей, які формувалися на основі задоволення потреб людини у повсякденні¹²¹³; прискіпливий підхід до відбору тих, хто перебуває на службі у громади (орієнтація на кращих членів спільноти, достойних, відданих справі); збереження і покращення роду («*нашому роду – нема переводу»*); винахідливість і доброта.

Українська суспільна думка зафіксувала одну із важливих рис вдачі видатних українців – схильність до духовного усамітнення (Г. Сковорода, М. Максимович, П. Куліш та ін.), що означало не тільки вияв індивідуалізму, а й так само визнання цінності права людини обрати свій власний шлях. Право на приватність окресленого простору було одним із важливих елементів побуту в Україні. Дмитро Чижевський визначив цю рису українців як *плюралістична етика*. Визнання різноманітності способів поведження також передбачало і відповідне панування між ними згоди і гармонії – «*миру»*, основної етичної і соціальної цінності. Мир між людьми та мир людини з Богом. Ідеал внутрішньої гармонії є найвищим ідеалом етичної свідомості. Разом із тим розуміння етичного ідеалу не вело до усезагальної рівності¹²¹⁴. Ще одним мірилом, провідною засадою досконалого суспільства українці вважали правду і справедливість. Найяскравіше вималював шлях до правди на землі Т.Шевченко: / *І на оновленій землі /Врага не буде супостата /А буде син,*

12.; *Байцар А.* Україна та українці на європейських етнографічних картах. Монографія. Львів: ЗУКЦ, 2022. 328 с.

¹²¹³ Характерною ознакою для землеробської культури, а українці належали до неї, було міцне поєднання двох взаємних начал і цінностей – людини і довілля; розглядалася вона ними як своєрідна цілісність. У цій неподільній системі найважливішою, первісно уявленою цінністю, був *власний дім* – хата (кожна частина будови вважалася сакральною). У народно-пісенній творчості знайшло яскраве відображення це буттєве розуміння «*постав хату з лободи, а в чужую не веди*». А оскільки спорудити житло окремій родині було складно, то і тут, здійснювана буттєва мудрість, – спільна праця – *толока*, на яку збирався гурт людей.

¹²¹⁴ *Чижевський Дмитро.* Нариси з історії філософії на Україні. Виправлене видання. УКСП «Кобза». К.: Видавництво «Орій», 1992. С. 21-22. (*перше видання цієї праці у Празі в 1931 р.- В.П.*)

і буде мати, / І будуть люди на землі (24 вересня 1860. С.-Петербург). А ідеалом і благодаттю для самого себе й для більшості людей вважав прості речі, які є вічними. */Поставлю хату і кімнату, /Садок-райочок насаджу./Посиджу я і походжу /В своїй маленькій благодаті* (27 вересня 1860. С.-Петербург).

У ході революції й процесу державотворення значно розширився спектр цінностей, які розпочало засвоювати й захищати українське суспільство у протиборстві з ворогами.

Більшовики, які захопили владу в Україні, утверджували революційне гасло: «*кто был никем, тот станет всем*¹²¹⁵». Окрім того, головним принципом для «підбору кадрів» стало правило «вірність партії і революції». Тобто, смислове навантаження кадрового забезпечення багато років підряд діяло не за принципом кваліфікованості, знання, а відданості правлячій партії. Цей більшовицький «трансфер» став дієвим упродовж всього існування СРСР, і почасти перейнявся й в незалежній Україні.

Поняття приватності російськими більшовиками було зруйноване на державному рівні. Причому процес руйнації охопив народно-господарську сферу, суспільно-буттєву, особистісну. В господарському комплексі відбулося одержавлення (націоналізація) підприємств, банків, земельної власності; знищення кооперації як суспільно-організованої системи взаємодопомоги й реалізованих можливостей у виробничій сфері. Особливістю побудови суспільної буттєвості став колектив, який міг втручатися в особисті справи, сімейні, виховання дітей.

Для досягнення успішності окремої людини і цілого суспільства нагальною потребою завжди було **подолання бідності**, особливо це стосувалося періоду перебування українців у Російській та Дунайській імперіях, де доступ до державних ресурсів був обмежений, і доводилося

¹²¹⁵ Рядок із *«Інтернаціонала»*, текст якого написав французький поет Ежен Потьє (1871), анархіст, член 1-го Інтернаціоналу і Паризької комуни. У 1902 р. російською мовою текст переклав Аркадій Коц (1,2,6 куплет). У 1931 – увесь текст. Із початку 1918 р. *«Інтернаціонал»* став гімном Росії, а потім до 1944 р. і СРСР. Із 1944 р. – гімн Комуністичної партії. **Аркадій (Аарон) Коц** (1872 – 1943), російський поет, революціонер. Народився в м.Одесі в єврейській родині. У 1897-1902 р. жив у Парижі. 1903 р. вступив до РСДРП. 1907 вийшов перший збірник віршів Коца *«Песни пролетариев»*. В російській літературі вважається співцем *«революційного пролетаріату»*. Див.: *Васильев А.В.* Коц Аркадій (Аарон) Яковлевич. Русские писатели. 1800-1917 : Биографический словарь / гл.ред. П.А. Николаев. М. : БРЭ, 1994. Т.3. : К –М. С.113 -114.

покладатися на суспільну самоорганізацію. Сергій Подолинський – український науковець, лікар за освітою, економіст і громадський діяч, не лише показав механізм збідніння людей (праці «Про бідність», «Про багатство і бідність», «Про хліборобство» (1874)), а й запропонував своє бачення ліквідації того зла, яке породив капіталізм (привласнення продукту неоплаченої праці робітників, тобто додаткової вартості), встановлення «громадського опорядкування праці». Найбільш відомою серед фахівців стала його робота «*Людська праця людини та її відношення до розподілу енергії*», яку надрукував у журналі «Слово», а згодом вона вийшла друком у Німеччині, Італії, Франції (у 1880-1883 рр.). Також показав механізми використання сонячної енергії. На основі законів збереження і нагромадження енергії намагався пояснити вивчення економічних явищ. Праці писав українською мовою; всі вони видані за кордоном, оскільки в Російській імперії були заборонені до друку, а С.Подолинський переслідувався за свої погляди¹²¹⁶. Його вважають одним з перших українських політологів, який політику розглядав як унікальний засіб зміцнення і розвитку державного ладу, раціональної організації соціального устрою, забезпечення внутрішнього змісту суспільного життя. Важливу роль в організації суспільного життя надавав добровільним об'єднанням – громадам, як низовим ланкам суспільства¹²¹⁷. Отже, подолання бідності є однією із ключових засад на шляху розвитку нації, а воно можливе через доступ до системи утворюючих інструментів. Таким, найбільш дієвим і всеохопним механізмом є національна держава, яка забезпечує створення системи противаг і захисних бар'єрів. Тому, боротьба за українську самостійну незалежну державу стала ключовим завданням не лише для провідної верстви, а для значно ширшого кола людності, яка своїми діями сприяла досягненню поставленої мети.

Проголошення соборності України 22 січня 1919 року стало своєрідним національним ідеалом для всіх тих, хто боровся за її незалежність упродовж усього ХХ століття. Провідні українські політичні діячі того часу мали своєособливі підходи до бачення соборності України як держави. Симон Петлюра, уже перебуваючи в еміграції, в листі до

¹²¹⁶ Злупко С. М. Відкриття С. А. Подолинського. У кн.: Аксіоми для нащадків / Упорядник О. Романчук. Львів: Меморіал, 1992. С. 318-338.

¹²¹⁷ Детальніше про суспільні погляди С.Подолинського див.: Бевз Тетяна. Ідеї соціалізму і громадянського суспільства як ключові елементи теорії праці С. Подолинського (до 160-річчя від дня народження) <https://web.archive.org/web/20160604203326/http://novaiskra.org.ua>

Ю. Гуменюка так писав про українську державу: *"При тому стані національної свідомості нашого народу, його організованості і дисциплінованості, на якому застав його 1917 і 1918 роки, лише скоординованою акцією обох його частин - "наддніпрянців" і "галичан" – можна було досягнути ідеалу державної самостійності. Цієї скоординованості не було в самому початкові боротьби. Обидві частини недоросли до визнання єдиної керуючої волі щодо того пляну і програми, на яких ця боротьба мусіла провадитись. Фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувались для святочних промов, декларацій і з якої не уміли і не хотіли витягти обов'язуючих логічних наслідків."* Все ж він не тільки вірив у можливість існування єдиної Української держави, намагався втілювати практично своє розуміння цієї перспективи. *"Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може, не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр. Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами"*¹²¹⁸. Соборність часом розуміють як територіальну єдність українських етнічних земель. Проте поняття «соборності» включає не лише чинник територіальний чи етнічний, а й культурно та свідомісно визначальний, громадянсько-зобов'язальний щодо понять держава і «батьківщина».

Упродовж кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. на долю українців випало багато випробувань. Враховуючи комунікативні невдачі донесення до світової спільноти інформації про самих себе, свою історію, культуру і боротьбу за незалежність, у міжвоєнний період українські політичні емігранти намагалися актуалізувати Україну, українську культуру й утвердити українську націю як суб'єкта. У 1920 р. Д.Донцов написав одну із фундаментальних праць «Підстави нашої політики» (видаана у 1921 р.). Розглядаючи опозицію «Москва і Захід» наголошував, що «визволення пролетаріату» як і визволення слов'янства є «нічим іншим, як воюючим з Заходом московським месіанством»¹²¹⁹. Подав розгорнуту характеристику утрадиційнених російських народних рис. «Примітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придавленість одиниці, нерозвиненість

¹²¹⁸ Симон Петлюра. Статті. К., 1993. С.228 -330.

¹²¹⁹ Донцов Д. Підстави нашої політики. Організація оборони чотирьох свобод України. Нью Йорк., 1957. С.10.

автономної моралі і правного почуття, необмежений культ маси – ось та генеральна ідея, що зробила з московського народу нарід рабів, орду, нездатну до відпору ніякій волі згори; масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцидентального світу; масу, що протиставляє активності – хаос, людській енергії – енергію природи, яку вона навіть опанувати не вміє, організації – палку, приматові розуму і волі – покору й інстинкт, зложеності форм – московську безформність в усім, як в суспільнім, так і! в товариськім життє»¹²²⁰. Україна, ставши в опозицію до Москви може відбутися лише тоді, коли засвоїть важливу істину. **«Нація, яка не розуміє свого ідеалу, гине. Та ж, що цю ідею хоч і розуміє, але здійснити не здолає, – попадає в сферу діяння чужої»**. Як фактично і сталося після поразки революції. *«Лише свідомість свого ідеалу дає нації звинність і свободу рухів, якість цілей, консеквенцію та енергію в їх виконанню, можливість напружити свої сили»*¹²²¹. Головною політичною метою має бути «національно-державний, а не національно-культурний ідеал»¹²²². Спроби втілити в життя диктатуру партії через використання протиріч між українцями й представниками національних меншин в УСРР наштовхнулися на опір з обох сторін, хоча й дещо запізнілий та не до кінця усвідомлений у причинах і наслідках.

Неподолані «лампади фанатизму» і «злочинного «я»»

Українська революція (1917-1923 рр.) стала своєрідним незасвоєним уроком для покоління «солдатів революції». Для всіх тих, хто повірив у гасла пройдисвітів, а не в реальні справи тих, хто десятиліттями вкладався в розбудову українського культурного простору, української фінансово-економічної системи, яка б забезпечувала гідне життя у праці й достатку. «Першими серед рівних» виявилися представники українських політичних партій, які змінили «синьо-жовті знамена» на «червоні прапори». Вслід за ними пішли «трубадури революції, соціалізму, диктатури пролетаріату» – літератори: поети, письменники, журналісти. Вони підтримали російських більшовиків, і сприяли встановленню їхньої влади в Україні.

Кожен із більшовицьких «прапороносців» йшов своєю дорогою до радянськості й кожен мав свій мотив і виправдання, але разом во-

¹²²⁰ Там само. С.62

¹²²¹ Там само. С.83.

¹²²² Там само. С.103.

ни творили простір зрадливості, піддатливості випробовуванню пільгами й «красивим життям» на тлі всезагального страдництва й приниження.

Першим у шерензі «страдників комунізму» – Микола Хвильовий¹²²³. У новелі Я(Романтика) він звернувся до образу матері й сина чекіста вбивці. Сила протиставного психологізму у зображеннях героїв є не лише літературною знахідкою, а й реаліями життя 1920-х – 1930-х років. Недаремне автор вплітає в канву твору фразу: *«що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?»*. І дає відповідь: *«Так»*. А в чому ж його суть? *«Моя мати – найвність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом»*. А як себе представляє син? *«Я – чекіст, але я і людина»*. І далі автор змальовує жорстоку реальність неймовірного вбивства. *«Солдат революції»* не може «зрадити комуну». *«...Тоді у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню. / Як зрізаний колос, похилилася вона на мене. / Я положив її на землю й дико озирнувся...»* І далі він повертається до «трупа матері»: *«Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров. / Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. – Тьма»*¹²²⁴. Ми ніколи не дізнаємося реалій авторського задуму, але ми точно знаємо, що сам Микола Хвильовий був вправним стрільцем 13 травня 1933 року. В період революції Хвильовий опинився в більшовицькому таборі. В «Краткой биографии», написаній в листопаді 1924 року, він зазначав: *«большевизм был мне близок еще и в особенности потому, что я его тогда понимал как децентрализованную власть Советов... в КП(б)У я вступил только в апреле 1919 года, выдержав кандидатский стаж в течение, кажется, 2-3 ме-*

¹²²³ **Микола Хвильовий** (13 грудня 1893 – 13 травня 1933). Див.: Краткая биография члена КП(б)У (апрель 1919. Партбилет № 280655). Николая Григорьевича Фитилева (литературный псевдоним – Микола Хвильовий). Хвильовий М. Твори : У 2 т. Т.2: Повість.Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи / Упоряд. М. Г. Жулинського, П.І. Майдаченка. К.: Дніпро, 1991. С.830 – 837.

¹²²⁴ *Хвильовий Микола. Я (Романтика). Хвильовий М. Твори : У 2 т. Т.1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті. / Упоряд.М. Г. Жулинського, П.І. Майдаченка. Передм. М.Г. Жулинського. К.: Дніпро, 1990. С.322 – 329.*

сяца»¹²²⁵. Однак, уже з 1918 р. Хвильовий брав активну участь у боротьбі проти УНР, підтримуючи російських більшовиків. Він навіть передсмертну записку завершив саркастичною здравницею на честь компартії. Будучи яскравим апологетом української радянської комуністичної культури, він водночас пропагував «психологічну Європу». Дистанціюючись від Москви, роздумуючи на тему «Україна чи Малоросія» він ратує за справжнього інтернаціоналіста Леніна і за те, що «Україна теж трохи інакше буде йти до соціалізму, хоч і в одному радянському політичному союзі з Росією»¹²²⁶. Критикуючи московське російське міщанство й пасивно-песимістичну російську літературу з її уславлянням «Росії-Месії», М.Хвильовий стає їй в опозицію не лише тому, що є українським літератором, а й тому, що бажає нарівні конкурувати з представниками літераторами великодержавної Росії. Він проти єдності нації, а за класову диференціацію, а якщо знаходився хтось, що не поділяв його точки зору, то це туман «української антиприродної соціальної ситуації, що в силу відомих причин затримувала природну класову диференціацію в межах нашої нації і частенько проти волі й бажання штовхала найрізномірніші класові організми іти під одним жовто-блакитним прапором. В українському суспільстві тільки з осінньої революції мова згаданих конфліктів заговорила по справжньому»¹²²⁷. Виступаючи проти великодержавної малоросійщини, Хвильовий водночас був прихильником брутальної сили великоросійського поступу. Наголошував, – «бо для нас і Ленін і Петро Великий – один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка до нього – це свободна воля, яка зворотньо впливає на економіку»¹²²⁸. Критикуючи Юринця за «розшаркування перед Москвою, А.Хвилю за піддання сумніву самостійність України, він закликав до розчищення плацдарму для «майбутнього України». «Наше завдання полягає не в тому, щоб дурити чи то нервувати молоде українське суспільство, диференційоване від своїх петлюрівських бурбонів, а в тому, щоб ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму і – головне – розгорнути дальшу диференціацію». А що ж потрібно для роботи з молоддю? «органічне вростання нашої партії в на-

¹²²⁵ Краткая биография...С. 832, 834.

¹²²⁶ Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія. Микола Хвильовий. Твори у двох томах. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. Т.2. К.: Дніпро, 1991. С.599.

¹²²⁷ Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? ...С.582.

¹²²⁸ Там само. С.588.

ціональний радянський рух». «Треба якомога скоріш піти назустріч українській радянській молоді, яка хоче бути перш за все, комунарками, а потім вже українцями»¹²²⁹. Виступаючи за гегемонію в Україні української радянської культури як комуністичної, він критикував московську міщанську, російську літературу як песимістичну й тим самим намагався утвердити талановиту українську молодь в її культурній «рівності», а почасти й вивершеності перед тогочасною російською так званою «пролетарською». Тим самим забезпечити економічно від того упослідженого, складного становища, в якому перебувала в той час українська інтелігенція. Адже в українській радянській літературі був ще один потужний конкурент українська література в еміграції та на західноукраїнських землях. У цей час в еміграції опонують радянській літературі Дмитро Донцов, Євген Маланюк, Олександр Олесь та ін. Хвильовому доводилося визнавати правдивість слів Донцова слів того самого, «що, як відомо, найрозумніший і найпослідовніший серед українських фашистів» про «духовний здвиг серед українства»¹²³⁰. А водночас і таврувати українських емігрантів за антирадянськість. Такий своєрідний когнітивний дисонанс М.Хвильового розпластував його внутрішнє «я» талановитого митця й зовнішнє «ми», того, хто увірував у майбутнє «загірної комуни». Не сприймаючи «пилипенківщину» як літературний масовім, й так само, внутрішньо не акцептувавши сенс національного синьо-жовтого прапора, тризуба й соціальної єдності нації, Хвильовий опинився між молотом і ковадлом. У безвиході – пішов сам, бо, мабуть, зрозумів крутизну дороги на яку ступив замолоду; добре засвоїв причинно наслідкові зв'язки й поведінку радянських чекістів.

Українізація 1920-х – початку 1930-х років для радянської влади це – вимушена поступка, тактичний хід для упокорення нездоланого. Для українського інтелігента, обтяженого наслідками революції, – можливість бути почутим, бути видимим і затребуваним суспільством, а для всього загалу – бути ошуканим бравурними маршами, «загірними комунами», «московськими задрипанками» й миттєвими задоволеннями від спектаклю на дві дії. У першій дії озброєні орди чужинців гвалтують сусіда: у Харківській опері йде суд над СБУ, п'ють каву, їдять тістечка, ходять на виставу, плескають в долоні; усі в захваті – гарна гра. Україн-

¹²²⁹ Там само. С.591 -594.

¹²³⁰ Хвильовий Микола. Апологети писаризму (До проблем культурної революції). Там само. С. 515.

ська інтелігенція покаялась. Дія друга: двоє на одному полі грають у «підкидного» – виграє той у кого більше козирів. «Назадницька гігантомахія» сталевими крилами накриває обох. Завіса. Всі плескають в долоні і плачуть: за нездійсненими мріями, не втіленими планами, чоловіками-зрадниками, жінками, втратившими довіру, за ненародженими дітьми й відсутністю звісток з ГУЛАГу; комунізм розвіявся з димом недопаленої цигарки. І тільки оперний співак Михайло Голинський¹²³¹, вражений розповідями своєї дружини піаністки Галини про судовий процес над учасниками Спілки Визволення України, рятується втечею (поверненням) на Західну Україну, де в мальовничому селі Дора, Голинські збудували власну віллу «Мирослава».

На початку 1930-х років «апологети писаризму» один за одним поповнять ряди більшовицької шеренги смертників. Мабуть достоту передбачливим і чутливим до своєї долі був Сергій Пилипенко, друкуючи байку «Два мужики й глухар» (з білоруської за Янкою Купалою): «Кажуть люди, не сваріться / При чужому при коритці, / Бо буде сміха». Чуже «корито» воно привабливе, але за нього доводиться дорого платити.

Іван Дзюба, аналізуючи «унікальний період – приблизно з 1922 по 1929 рік, коли за умов НЕПу і так званої «українізації» (цю назву дістала вимушена поступка більшовизму національним настроям в Україні; тимчасовий, як виявилось пізніше тактичний хід задля нейтралізації національного руху і задля створення більшовизмові іміджу речника національної рівноправності та визволення народів, а може і невдала спроба каналізувати в бажаний для себе бік їхню національну енергію) українська культура мала досить сприятливі умови для свого розвитку. І вона їх максимально використала. Саме тоді в науці, культурі, мистецтві було напрацьовано потенціал, який відчувається й до сьогодні. Саме тоді виникло і розцвіло явище «українського авангарду»¹²³². Не можу погодитися із твердженням, що в цей час були «досить сприятливі умови для розвитку української культури». На мою думку, тогочасна українська куль-

¹²³¹ **Михайло Голинський** (1890 – 1973), український оперний співак. У 1927 – 1930 рр. виступав на оперних сценах Києва, Одеси, Харкова, Москви. Перебував в Україні разом із родиною. Дружив з українськими письменниками та акторами: Павлом Гичиною, Остапом Вишнею, Лесем Курбасом. У 1931 р. переїхав до Галичини. З 1938 р. жив у США та Канаді: Див.: *Голинський Михайло*. Спогади /упорядники: Галина Тихобаєва, Ірина Криворучка, Данута Білавич; літературний редактор Ніна Бічуя. Львів: Апріорі, 2006. 616 с.

¹²³² *Дзюба Іван*. Між культурою і політикою. К.: Вид-во Сфера, 1998. С.58

тура розвивалася всупереч тим умовам, які закладалися більшовиками, а не завдяки. Фрагментація суспільства за соціальною ознакою, штучне вивершення «пролетаріату» й так званого сегменту «пролетарської культури» збіднювало національну культуру. Політична і культурна історія у 1920-х на початку 1930-х рр. визначалася протистоянням двох головних векторів українського національного і радянського (соціалістичного) й похідними від них: міжнаціонального та інтернаціонального. На цьому ґрунті розгорталася нездорові дискусії й випрацьовувалися негативні поведінкові практики: (доноси, зрадництво, колабораціонізм). До того ж часто до виникнення протиріч були причетні органи зацікавлені в ослабленні сторін. Протистояння між містом і селом породжувало нездорові тенденції у суспільстві й водночас підточувало його опірність тискові радянського тоталітаризму. Особлива негачія, яку українське суспільство так і донині долає з великими потугами це так зване «перекинчицтво» як політичне так і культурне. Достоту не можливо за принципом Василя Елланського під пролетарськими гаслами й з комуністичним ентузіазмом «подолати минуле», як те, що йому бачилося в 1917 році: */Й що це за хрест, нестерпимий тягар на душі у народу – Минуле твоє! /Нас тягне воно до землі – і не вільно шугнути в Майбутнє. / Вогню ж! / Динаміту! /Хай зникне Минуле в ім'я Будучини./Церкви старовинні – в повітря! / Вишневі садки під сокиру! / Прорвати Карпати тунелем! / Динамітом – пороги Дніпрові!»*¹²³³.

Минуле не може зникнути в ім'я «будучини», іноді з неминучістю напрацьованих практик воно повторюється в майбутньому...

¹²³³ *Елланський В.* Будучина. Україні URL: <https://ukrevcult.livejournal.com/1153.html>.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аверкій, єп. Житомирський, 368
Австрія, 170
Австрія, 220
Австро-Угорська імперія, 173
Австро-Угорщина, 173, 405
Австро-Угорщина, 175, 179, 184, 194
Агапіт (Вишневецький), єп., 349
Адріан, єп. Кам'янецький, 366
Адріан, єп. Конотопський, 366
Азовське море, 431
Акманн, д-р, 461
Аліпій (Яковенко), ігумен, 371
Амвросій, єп. Вінницький, 368
Англія, 171
Англія, 296
Андрій (Одинцов), архієп. Чернігівський, 366, 367
Андрушівський район, 452, 455, 456, 457, 458, 471
Андрушківка, с., 441
Антонеску Іон, 403, 437, 438, 439
Антоній (Храповицький), митр., 351
Арбузинський район, 465
АРСР Німців Поволжя, 432, 434, 470
АРСР Німців Поволжя, 432, 470
Артемівська єпархія, 366
Архангельськ, м., 423
Астрахань, м., 423
Афанасій, єп. Зинов'ївський, 366
Балкани, 395
Балтика, 424
Балтика, 424
Балтія, 401, 412, 422, 423, 426, 427
Балтія, 423
Бар, м., 406, 435, 439
Барановичі, м., 441
Барановський Христофор, 105
Барашівський район, 458, 459
Барський район, 439, 445
Бахмутський повіт, 173
Бенілюксу країни, 395, 416, 468
Беннеке, д-р, обергрупенфюрер СА, 434
Бердичів, м., 450
Бердичівська єпархія, 366
Бердичівська округа, 452
Бердичівська округа, 452, 455, 456
Бердичівський район, 452, 455, 456, 457, 458, 471
Бердянський повіт, 173
Берега (кол. Берега-Картузька), м., 440, 441
Берега, с., 447
Берега-Картузький (нині Березівський) район, 446
Березівка, с., 459
Березівський район, 441, 442, 445, 446, 447
Березівський район, 442, 445, 446, 447
Березнівський район, 446, 447
Березнівський район, 446, 447
Берестейщина, 144
Берестейщина, 405, 442
Беркгоф Карел, 409, 443
Бессарабія, 347, 396, 417, 425

- Бессарабія, 396, 406, 417
Бессарабія, губернаторство, 396, 406
Білозерський район, 465
Білозерський район, 465
Білорусія, 171, 401, 422, 441
Білорусія, 401, 417, 422, 490
Білорусія, Генеральна округа, 427, 441
Білорусь, 302
Білорусь, 412, 423, 426, 427
Білоруська РСР, БРСР, 399, 411, 434, 440, 441, 442, 445, 447, 449, 450, 451, 470
Білорутенія. *Див.* Білорусія, Генеральна округа
Білосток, округа, 429
Білоцерківська єпархія, 366
Більов, с., 442
Біляшівський М., 168
Бірзула. *Див.* Котовськ, м.
Благодатнівський район, 465
Благодатнівський район, 465
Болгарія, 175, 291
Болгарія, 405
Борзенщина, 358
Борисів, м., 441
Борман, 428
Борман, 428
Брагін, смт., 450, 451
Брагінська округа, 451, 452
Брагінська округа, 452
Браженка, с., 459
Браїлів, м., 451
Браїлівський район, 451
Братський район, 465
Братський район, 465
Брацлавський район, 440
Брацлавський район, 440, 451
Бреслау (нині Вроцлав), м., 461
Брест (кол. Брест-Литовськ), м., 435, 440, 441, 446
Брест-Литовськ. *Див.* Брест, м.
Брест-Литовська округа, 446, 447
Брестська обл., 399, 434, 440, 441, 442, 445, 447, 469, 470
Брестський район, 440, 447, 448
Броди, м., 437
Бродниця, с., 441
Бройтігам Отто, 412, 413, 426
Будка Шибенка, с., 442
Буковина
Буковина, 90, 150, 151, 152, 153, 177, 208, 216, 335, 378, 396, 406, 417, 439
Буковина, губернаторство, 396, 406
Булавкі, с., 442
Бухарест, м., 439
Ваймар, м., 434
Валахія, 347
Варварівський район, 440
Варшавське воєводство, 397
Василевичі, с., 450
Василевичська округа, 450
Василевичська округа, 450
Василевичський район, 442
Василевичський район, 442, 451
Василій, єп. Канівський, 368
Василіуци (нині Василівка), с., 406, 437, 439
Васильків, с., 442
Ведельштедт Гельмут, фон, ландесгауптман, 461
Велика Олександрівка, с., 471
Великоолександрівська округа,

- 468
 Великоолександрівський район,
 464, 465
 Великоросія, 423
 Великоросія, 423
 Верболози, с., 459
 Верхня Хортиця (Хортиця),
 смт., 466
 Верходуб О., 172, 173
 Верходуб О., 173
 Веселе, с., 436
 Ветров І., 414
 Ветров І., 414, 418, 427
 Видибор, с., 459
 Високопілля. *Див.* Кронау
 Вишнівецький район, 437, 445
 Вишпіль, с., 459
 Відень, 101, 103, 185, 226, 273,
 279, 291
 Відень, 412
 Візантія, 172
 Вільськ, с., 459
 Віницька округа, 452
 Віницька округа, 452
 Вінницька єпархія, 366
 Вінницька обл., 396, 399, 411,
 440, 445, 451, 470
 Вінницький район, 451
 Вінниця, м., 449, 454, 471
 Власовський І. Ф., 353
 Вовк Ф., 167, 168
 Вознесенськ, м., 439
 Вознесенська округа, 465
 Вознесенський район, 440, 464
 Волга, р., 423
 Волинська єпархія, 366, 367
 Волинська обл., 396, 399, 445,
 447, 470
 Волинське воєводство, 428
 Волинь, 350, 369, 417, 434, 435,
 440, 445, 453, 454
 Волинь, 36, 99, 149, 177, 180, 184,
 188, 189, 190, 191, 193, 209, 214,
 216, 217, 227, 311, 417, 429, 445,
 475, 476, 477, 479, 480, 486
 Володимир, єп. Куп'янський,
 365
 Володимир-Волинський, м., 446
 Воронежська генеральна округа,
 434, 470
 Воронежська обл., 421, 432, 434
 Воронцове-Городище, ст., 463
 Ворошиловградська
 (Луганська) обл., 396, 398
 Гавриїл, єп. Чугуївський, 366
 Гайворон, м., 439
 Гайворонський район, 440, 464
 Гайсинська округа, 452
 Гайсинська округа, 452
 Галицька Волинь, 151
 Галицьке Поділля, 151
 Галичина, 150, 158, 165, 171,
 173, 397, 399, 403, 408, 417,
 424, 425, 431, 437
 Галичина, 36, 150, 151, 152, 153,
 154, 173, 177, 208, 221, 225, 226,
 227, 230, 334, 397, 417, 424, 425
 Галичина, дистрикт, 435
 Галіївка, с., 442
 Гальбштадт (нині Молочанськ),
 м., 454
 Гальбштадт, округа
 фольксдойче, 471
 Гальбштадт, с. Бердянського
 повіту, 173
 Ганцевичі, смт., 441
 Гаусгофер Карл, 416
 Гауффе, генерал-майор, 438

- Геббельс, 420
Геббельс, 420
Гегевальд, округа фольксдойче,
411, 449, 452, 453, 454, 455,
456, 457, 458, 459, 470, 471
Генеральна округа Волині та
Поділля, 433, 435, 440, 445,
446, 447, 470
Генеральна округа Волині та
Поділля, 435, 445, 446, 470
Генеральна округа Криму
(частина Таврії), 400, 433,
436, 463, 464, 465, 467,
468, 470
Генеральна округа Криму
(частина Таврії), 467, 470
Генеральна округа Криму,
436, 467
Генеральна округа Криму, 467,
470
Генеральна округа Німців
Поволжя, 434
Генеральне Губернаторство, 397
Генеральне Губернаторство, 397,
399, 403, 406, 407, 408, 410,
417, 418, 425, 426, 430, 431,
432, 435, 437, 469
Геншель Тео, оберфюрер СС,
455
Гермоген, архімандрит, 369
Гетьманщина, 36
Гетьманщина, 432
Гімmlер Генріх, райхсфюрер
СС, 402, 416, 417, 418, 420,
424, 425, 426, 428, 453, 454,
455, 469, 471
Гітлер, 403, 408, 415, 416, 417,
419, 420, 423, 424, 425, 426,
427, 428, 429, 431, 434, 435,
436, 438, 439, 440, 448, 453,
454, 461, 462, 464, 466, 468,
469
Гітлер, 415, 419, 420, 423, 424,
425, 426, 427, 429, 431, 434, 436,
438, 439, 448, 461, 464, 466, 468
Глухівська єпархія, 366
Глухівщина, 354, 358
Гнилоп'ять, р., 455
Говеновичі (нині Володарськ),
м., 442
Голта, м., 438
Гомель, м., 440, 441
Гомельська обл., 399, 411, 434,
440, 441, 442, 450, 451, 470
Гомельська округа, 450
Гомельський район, 442
Гомельщина, 442
Гонта Іван, 172
Гончаренко Олексій, 401, 402,
410, 414, 428
Горгани, 151
Горинь, р., 435
Горностаївський район, 464,
468
Горностаївський район, 465, 468
Городище, м. [Кременч.], 359
Городище, м-ко Київськ обл.,
463
Городище, с. Черняхівського р-
ну, 459
Горошківський (нині Володар-
Волинський) район, 458, 459
Гредескул М., 162, 163
Григорій, єп. Лубенський, 368
Грицак Я., 414
Грицак Я., 54
Грінченко Б., 146
Грінченко Б., 157

- Грузія, 302, 344, 490
Грузія, 344
Грушевський М. С., 159, 160,
161, 162, 164, 167
Грушевський М. С., 313
Грушевський М., 143, 144, 160,
188, 237, 313
Грушевський М., 160
Грушевський С., 164
Губник, с., 439
Гуйва, с., 455
Герінг Герман, райхсмаршал,
402, 416, 418, 419, 425, 426,
428, 443, 453, 469, 471
Давид-Городок, м., 435
Давидівка, с., 459
Даллін Александр, 411, 412,
414, 427, 428
Дамаскин (Цедрик), єп., 371
Даргель Пауль,
регірунгспрезидент, 453
Дворище, с., 459
Дмитрій, єп. Білоцерківський,
368
Дніпро, р., 405, 431, 435, 436,
438, 442, 460, 464, 467
Дніпропетровськ, м., 399, 458,
466
Дніпропетровська генеральна
округа, 433, 436, 463, 464,
466, 467, 468, 470, 471
Дніпропетровська генеральна
округа, 466, 470
Дніпропетровська обл., 396,
399, 436, 443, 463, 466, 470
Дністер, р., 396, 403, 406, 413,
435, 437, 438, 439
Дністрянський М., 175, 405
Дністрянський М., 405, 442, 443
Довжок, с., 447
Довжокський район, 447
Доманицький Василь, 105
Донецька губернія, 432
Донецька єпархія, 366, 367
Донецький кряж, 149
Донеччина, 350
Донська область, 421
Донцов Дмитро, 162, 164
Дорошенко Д., 170, 171
Дорошенко Д., 171, 199, 200
Драгоманов М., 34
Дрогобицька обл., 396, 399
Дуброва, с., 442
Дубровіна Л., 406
Дубровіна Л., 406, 407
Дятловичі, ст., 441
Ельзас, 417
Ельзас, 417
Естонія, 302
Естонія, 427
Європа, 15, 142, 298, 315, 330
Європа, 395, 402, 403, 415, 421,
430, 468
Єльно, с., 441
Єфименко О., 167
Єфремов С., 158, 162, 164, 167
Єфремов С., 83, 129, 158, 162, 183
Жабинківський район, 440, 446,
447
Жабинківський район, 447
Жебуньов Л., 157
Житецький Г., 167
Житковичівський район, 442,
451
Житомир, м., 411, 448, 449, 450,
452, 454, 455, 459, 471
Житомиро-Волинська єпархія,
366

- Житомирська генеральна округа, 409, 410, 411, 433, 435, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 458, 459, 460, 461, 470, 471
- Житомирська генеральна округа, 448, 449, 451, 470
- Житомирська міська округа, 449
- Житомирська обл., 396, 399, 411, 451, 460, 470
- Житомирська округа, 452
- Житомирська округа, 455, 456
- Житомирська сільська округа, 449
- Житомирський район, 452, 455, 456, 457, 458, 459
- Житомирський район, 457
- Житомирщина, 454, 455, 459
- Житомирщина, 458
- Жмеринка, м., 437, 439
- Жмеринський район, 439, 449, 451
- Жмеринський район, 449, 451
- Забріддя, с., 459
- Закарпаття, 36, 177, 208, 209, 220, 221, 379, 382, 384, 395
- Закарпаття, 395
- Запоріжжя, м., 399, 466
- Запорізька єпархія, 366
- Запорізька обл., 396, 399, 436, 443, 463, 466, 467, 470
- Запорізький район, 466
- Заріг, с., 463
- Західна Німеччина, 429
- Західна Україна, 225, 281
- Західна Україна, 396
- Збруч, р., 437
- Звягельська (Новоград-Волинська) округа, 452
- Звягельська (Новоград-Волинська) округа, 452, 459
- Згурівський район, 463
- Здолбунів, м., 446
- Здолбунівська округа, 446
- Здолбунівська округа, 446
- Зельцнер Клаус (Ніколаус), оберфюрер СС, 466
- Зинов'ївська єпархія, 366
- Зікмайер Генріх, 434
- Зінченко А. Л., 357
- Златопільський район, 465
- Златопільський район, 465
- Іванівський район, 441
- Іванків, с., 459
- Івановичі, с., 459
- Ізмаїльська обл., 396
- Ізюмська єпархія, 366
- Інокентій (Пустинський), митрополит Київський, 366, 367
- Іоан, єп. Олександрійський, 366
- Іоасаф, єп. Сумський, 366
- Іов, єп. Валковський, 366
- Йовичі, с., 442
- Йосип, архієп. Ізюмський, 365
- Йосип, єп. Первомайський, 366
- Йосип, єп. Полтавський, 366
- Йосиф, єп. Сумський, 366
- Кавказ, 37, 178, 291, 346, 373, 422, 423
- Кавказ, 412, 421, 422, 423
- Кавказ, Райхскомісаріат, 423
- Калинівка, с., 452
- Калинковичський район, 442, 451
- Калішевський Юхим, 359
- Кам'янець-Подільська (нині

- Хмельницька) обл., 396, 399, 437, 445, 447, 470
- Кам'янець-Подільська єпархія, 366
- Кам'янець-Подільський, м., 446, 447
- Кам'яний Брід, с., 459
- Кам'янка-Шевченківський район, 465
- Кам'янське (кол. Дніпродзержинськ), м., 399, 466
- Карпатська Україна, 395
- Карпатська Україна, 395
- Карпенко-Карий І., 280
- Катербурзький район, 445
- Катеринославська губернія, 191
- Катеринославська єпархія, 366, 367
- Катеринославщина, 173, 350
- Катеринославщина, 188, 191, 217
- Каунас, м., 427
- Каховська округа, 465, 468
- Квіцпрау Гельмут, бригадефюрер СА, 411, 461
- Кейтель, 438
- Келлен Рудольф, 416
- Київ, м., 157, 348, 356, 358, 361, 370, 399, 403, 422, 435, 460, 461, 462
- Київська генеральна округа, 433, 435, 436, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 470
- Київська генеральна округа, 460, 462, 470
- Київська єпархія, 366, 367, 370
- Київська обл., 396, 399, 436, 443, 460, 461, 462, 463, 470
- Київщина, 177, 184, 188, 191, 217
- Київщина, 350
- Киріон II (Садзагеллі), 345
- Кіровоград (нині Кропивницький), м., 465
- Кіровоградська обл., 396, 399, 463, 464, 465, 470
- Кіровоградська округа, 465
- Кіровоградська сільська округа, 465
- Кішка Самійло, 172
- Клемм Курт, 411, 448
- Кляйст, др., 442, 443
- Кобрин, м., 435
- Кобринська округа, 446, 447
- Кобринський район, 440
- Ковалевський М., 167
- Коваленко В., свящ., 369
- Ковель, м., 446
- Козелецький повіт, 358
- Козятинська округа, 452
- Козятинська округа, 452
- Колоніус Д., 165, 166
- Колоніус Д., 166
- Комарин, с., 450, 451
- Комаринська округа, 450, 451
- Комаринська округа, 451
- Конотопська (Сновська) округа, 359
- Конотопська єпархія, 366
- Конотопщина, 354, 358
- Копайгородський район, 439, 445
- Копаткевичі, смт., 442
- Копаткевичівський район, 441, 442, 451
- Копцевичський район, 449
- Коростелівка, с., 459
- Коростенська округа, 452
- Коростенська округа, 452, 459

- Коростень, м., 450, 454, 459, 471
Коростишівська округа, 452
Коростишівська округа, 452
Косач О., 168
Косик Володимир, 408, 414
Костопільська округа, 446, 447
Кострома, м., 366
Костянтин (Спаський), архієп. Миколаївський, 367
Костянтинівка, с., 439
Котельвський район, 463
Котовськ (кол. Бірзула, нині Подільськ), м., 438
Кох Еріх, 403, 412, 413, 427, 428, 429, 435, 444, 453, 454, 461, 462, 470
Кошовий В., 169
Кошовий В., 169, 170
Краків, м., 397
Краківське воєводство, 397
Красицький Юрій, прот., 355
Краснище, с., 459
Краснорічка, с., 459
Кребс Вероніка, 172
Кременецький район, 445
Кременчугська єпархія, 366
Кременчуцька єпархія, 366
Кременчуччина, 359
Кривий Ріг, м., 399, 466
Криворізька єпархія, 366
Крим, 18, 143, 149, 156, 196, 200, 302, 418, 424, 431, 433, 467
Крим, 411, 412, 418, 424, 467
Кримська Автономна РСР, 395, 396, 432
Кримська Автономна РСР, 432
Кримський півострів, 431, 433, 467
Кримський півострів, 467
Крестинополь (нині Червоноград), м., 437
Кронау (нині Високопілля), с., 464
Кронау, район фольксдойче, 454, 471
Кронауський район, 465
Кронауський район, 465
Кубань, 177, 186, 200, 302, 328, 373, 376, 377, 385
Кубійович В., 433
Кубійович В., 433
Кулинич І., 414
Кулинич І., 414
Куп'янська єпархія, 366
Курська обл., 421, 432, 434
Кьонігсберг (нині Калінінград), м., 428, 429, 445
Лаврентій (Проскура), ігумен, 371
Ла-Манш, 395
Ла-Манш, 395
Ланівецький район, 437, 445
Ланськ, с., 459
Латвія, 427
Лауер Венді, 401, 409, 455, 458
Ленінград, м., 426
Леонтович В., 157
Летичів, м., 435
Липківський Василь, 348, 355, 359
Липовецька округа, 452
Лисенко М., 169
Лисенко М., 251
Лисенко О., 397, 407, 410, 414
Лисенко О., 407, 414
Литва, 302
Литва, 427

- Литвинова П., 168
Лівобережна Україна, 347
Логишинський район, 441
Лозе Гінріх, 427
Лозинський М., 165, 173
Лозинський М., 165, 173
Лоїв, смт., 450
Лоївський район, 442, 450, 451
Лоївський район, 450
Лоллій (Юр'євський), архієп.
УПАСЦ, 364, 366, 367
Лоренц Вернер,
обергрупенфюрер СС, 453
Лотарингія, 417
Лотарингія, 417
Лотоцький Олександр, 345
Лотоцький Олександр, 87
Луганська
(Ворошиловградська) обл.,
434
Луганська єпархія, 366
Луганщина, 350
Лугинський район, 457, 458
Лукаші, с., 442
Луки, с., 442
Лукомський Г., 168, 169
Лунінець, м., 435, 441
Лунінецький район, 441, 442,
445, 448
Луцьк, м., 446
Львів, м., 399, 425
Львівська обл., 396, 399, 437
Любар, м., 435
Люблінське воєводство, 397
Людмилівка, хутір, 459
Люксембург, 417
Лютницький А., 164, 165
Лютницький А., 165
Люща, ст., 441
Лядова, р., 406, 439
Ляйббрандт Георг, др., 433, 442,
443
Ляйзер Ернст Людвіг,
бригадефюрер СС, 434, 449,
458, 459
Ляхівці (Глинівці), с., 455
Магунія Вальдемар, гаубман
ДАФ, 434, 461, 462
Мазепа Іван, 172, 422
Макаренко М., 168
Макарівський район, 458, 459
Макіндер Гальфорд, 416
Малолетова Н., 406
Малолетова Н., 406, 407
Малоросія, 34, 81, 216, 507
Малоросія, 347
Маріупольська єпархія, 366
Маріупольський повіт, 172
Мелетій, єп. Старобільський,
366
Мелітополь, м., 436
Мелітопольський повіт, 173
Мелітопольська єпархія, 366
Мелітопольська округа, 468
Микашевичський район, 442
Микашевичський район, 442,
445, 447, 448
Миколаїв, м., 439, 465
Миколаївська генеральна
округа, 433, 435, 436, 463,
464, 465, 466, 467, 468, 471
Миколаївська генеральна округа,
464, 465, 466
Миколаївська єпархія, 366
Миколаївська обл., 396, 399,
436, 440, 463, 464, 465, 467,
470
Миколаївська округа, 470

- Миколаївська округа, 470
Миколаївська сільська округа,
465
Миколай II Романов, 347
Миколай, єп. Кобелякський, 366
Миколай, св., 353
Михайл (Єрмаков), митрополит,
єкзарх України, 368, 370
Михайл, єп. Бердянський, 366
Міллер М., 168
Міллер М., 168
Могилів-Подільський, м., 405,
435, 437, 439
Могилівська єпархія, 366
Могильов, м., 405
Мозирська округа, 452
Мозирська округа, 452
Мозирщина, 405, 442
Молдавія, 347, 405
Молдавська єпархія, 366
Молдавська РСР, 396
Молочанськ, м., 173
Монастирищенська округа, 452
Монастирищенська округа, 452
Моршиновичі, с., 441
Москва, 19, 46, 65, 251, 258, 282,
286, 309, 310, 311, 323, 378, 477,
490, 504
Москва, 443
Москва, м., 369, 420, 426
Мотикали, с., 448
Мотикальський район, 446, 448
Мотикальський район, 448
Мурованокуриловецький
район, 439, 445
Муромська єпархія, 366
Мюллер Норберт, 404
Мюнстер, м., 448
Мюнхен, м., 408
Наддніпрянська Україна,
Наддніпрянина, 150, 157,
158, 173, 174, 359
Найдорф (нині Заздрівка), с.,
459
Нарвік, м., 395
Немирів, с., 452
Немирівський район, 439, 451
Немирівський район, 451
Нестеренко В., 397, 407, 414
Нестеренко В., 407, 414
Нижнє Поволжя, 432
Нижні Сірогози, с., 436
Низький Бескид, 151
Никифор, єп. Городнянський,
366
Ніжинщина, 354, 358
Ніковський А., 164, 167
Ніковський А., 167
Нікополь, м., 466
Німеччина, 175, 179, 194, 396, 397,
408, 409, 414, 424, 438
Німеччина, 395, 396, 397, 402,
403, 405, 407, 408, 409, 412,
413, 414, 415, 416, 417, 418,
420, 421, 422, 423, 424, 425,
428, 430, 433, 438, 439, 453,
468, 469
Новицький О., 168
Нововасилівка, с., 436
Новоград-Волинський район,
452
Новоград-Волинський район, 452
Новоград-Волинський, м., 450,
451, 452, 459
Новомиколаївський район, 466,
468
Новомиколаївський район, 466,
468

- Новомиргород, м., 435, 460, 464
Новомиргородська округа, 465
Новоукраїнка, м., 435, 460, 464
Новошепелицька округа, 463
Новошепелицька округа, 463
Новошепеличі, с., 463
Ногайський степ, 467
Ной-Гальбштадт, с.
 Бердянського повіту, 173
Норвегія, 167
Овручська округа, 452
Овручська округа, 452
Одеса, м., 396, 425, 438
Одеська єпархія, 366, 367
Одеська обл., 396, 399, 440, 463, 464, 465, 470
Одещина, 350, 351
Озерне, смт., 455
Озерниця, с., 441
Олевська округа, 452
Олевська округа, 452
Олександрештадтська (Великоолександрівська) округа, 454, 471
Олександр (Чекановський), архієп. Бердичівський, 364, 366, 367
Олександр I, 347
Олександр, архієп. Донецький, 366
Олександрівська округа, 465
Ольшаниця, р., 442
Опперман Евальд, 464
Оржицький район, 463
Оржиця, с., 463
Орловська обл., 432, 434, 469
Остланд, Райхскомісаріат, РКО, 401, 404, 413, 422, 423, 425, 427, 435, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 448
Острів, с., 442
Острогоський полк, 432
Охримович В., 150
Очаківський район, 440
Очаківський район, 440
Підляшшя, 144
Павло, архієп.
 Катеринославський, 366
Павлович Ю., 168
Павловський Іван, архієп., 359
Павловський М., 158, 159
Павловський М., 158, 160
Павлоградська єпархія, 366, 367
Павлуцький Г., 168, 169
Пальцо, 411
Пальцо, 411
Париж, м., 408
Пахомій (Кедров), єп.
 Чернігівський, 368, 371
Первомайськ, м., 435, 436, 439, 460, 464, 465
Первомайська єпархія, 366
Первомайська округа, 465
Первомайський район, 440, 464
Переяславщина, 350, 354, 358
Персія, 172
Петербург, м., 160
Петлюра С., 164
Петлюра С., 320
Петриківська округа, 452
Петриківська округа, 452
Петриківський район, 442, 449
Петро Перший, 352
Петро, єп., 352, 366
 Південна Пінщина, 442
Південна Росія, 453
Південний Буг, р., 396, 403, 405,

- 406, 413, 435, 436, 437, 438,
439, 440, 460, 464
- Північна Буковина, 221, 417
 Північна Буковина, 396, 417
 Північне Лівобережжя, 357
- Північне Лівобережжя, 357
- Північний Кавказ, 376, 422
 Північний Кавказ, 422
 Підволочиськ, м., 437
 Піддубецький район, 447
 Піддубці, с., 447
- Підляшшя, 149, 186, 192, 194, 209,
472, 473, 475, 477, 478, 479, 484,
485
- Пімен (Пегов), сп., 364, 365,
367, 368
- Пінськ, м., 435, 440, 441, 446
Пінська обл., 399, 434, 440, 441,
442, 445, 447, 448, 469, 470
- Пінщина, 405
- Поволжя, 302, 432, 433, 434, 470
 Поволжя, 433, 470
 Поділля, 350, 351, 434, 445
- Поділля, 36, 86, 149, 152, 177, 180,
184, 188, 189, 190, 191, 211, 216,
217, 297, 433, 434, 435, 440, 445,
446, 447
- Подільськ. *Див.* Котовськ, м.
Подільська єпархія, 366, 367
- Подоння, 432, 433
- Подоння, 433
 Покровськ (нині Енгельс), м.,
 432, 434
 Покровська слобода, 432
- Покровська слобода, 432
- Покутське плоскогір'я, 151
- Полісся, 149, 187, 196, 199, 475,
477, 486
 Поліська обл., 399, 411, 440,
 441, 442, 449, 451, 469, 470
- Поліське. *Див.* Хабне
- Полоцьк, м., 441
- Полтавська губернія, 144
 Полтавська єпархія, 366, 367
 Полтавська обл., 396, 399, 436,
 443, 460, 462, 463, 470
 Полтавщина, 168, 351
- Полтавщина, 34, 127, 177, 184,
188, 191, 216, 217
 Польща, 165, 416, 429, 468
- Польща, 212, 213, 227, 230, 290,
302, 332, 336, 375, 389, 475, 477,
487
- Померанія, 448
- Порш М., 167
- Потієнко Василь, 357
- Потіївський район, 459
- Почаївський район, 437, 445
 Правобережна Україна, 172,
 347, 401, 460
- Правобережна Україна, 460
- Приазовське, с., 436
- Прибалтика, 417
- Прибалтика, 417
 Пригара С., 162
- Прикарпаття, 149
 Примазениця (нині
 Примошаниця), с., 406, 439
- Прип'ять, р., 435
- Пришиб, с. Бердянського повіту,
173
- Прокопій, єп. Миколаївський,
368
- Прокопович В., 164
- Проскурів, м., 446
- Проскурівська єпархія, 366
- Пружанський район, 441
- Прюцманн Ганс,

- обергрупенфюрер СС, 453, 454
- Пулинський (Червоноармійський) район, 458, 459
- Пулинський район, 459
- Радомське воєводство, 397
- Радянський Союз, СРСР, СССР, 344, 370, 395, 396, 405, 407, 409, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 423, 432, 433, 447, 468, 469
- Райн-Пфальц, округа, 434, 449
- район ім. Г. І. Петровського, 463
- Райхскомісаріат Україна, РКУ, 395, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 413, 421, 423, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 453, 454, 460, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471
- Ратцель Фрідріх, 415
- Рафаїл, єп. Миколаївський, 366
- Ревель (нині Таллінн), м., 420
- Регельсон Л., 364
- Рекотов П., 396, 406
- Рекотов П., 406, 407
- Речицька округа, 450
- Речицька округа, 452
- Речицький район, 442, 450, 451
- Речиця, м., 435, 450, 451, 452
- Рига, м., 427
- Рів, р., 406, 435, 439
- Рівне, м., 428, 429, 435, 445, 446, 470
- Рівненська (кол. Ровенська) обл., 396, 399, 445, 447, 470
- Рівненська обл., 447
- Рівненська округа, 446
- Ріпкинська округа, 450
- Річ Посполита, 171
- Ровенська обл. *Див.* Рівненська обл.
- Рогівка, с., 459
- Розенберг Альфред, 403, 408, 412, 413, 416, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 440, 441, 443, 444, 447, 450, 452, 460, 461, 462, 469
- Розточе, 151
- Рокитнівський район, 447
- Рокитнівський район, 447
- Російська держава, 171
- Російська держава, 171
- Російська імперія, 158, 160, 161, 169, 344, 361, 363, 367, 371, 415, 420, 432
- Російська імперія, 77
- Російська РФСР, РРФСР, 344, 369, 370, 396, 432, 469, 470
- Росія, 160, 162, 165, 167, 169, 170, 344, 345, 352, 356, 411, 412, 420, 421, 422, 423, 430, 431, 443, 469
- Росія, 23, 39, 49, 54, 69, 77, 170, 179, 184, 197, 213, 226, 244, 290, 330, 334, 339, 375, 421, 422, 423, 432, 486
- Росія, Райхскомісаріат, 423
- Ростовська генеральна округа, 434
- Ростовська обл., 310

- Ростовська обл., 432, 434, 470
Ротмистрівський район, 463
Руденко Р., 358
Рудинка, м., 405
Рудницький Степан, 167
Рудниця, смт., 437
Рудня Фасова, с., 459
Рудня, с., 441
Румунія, 290, 389, 396, 425, 438
Румунія, 396, 403, 407, 408, 413,
425, 426, 430, 431, 432, 437,
438, 439, 440, 469
Русов О., 164, 167
Русова С., 164
Русь, 172, 427
Русь, 55, 75, 77, 150, 151, 152, 153,
154, 382
Савранка, р., 405, 437
Саврань, с., 437
Сагайдачний П., 422
Саган Олександр, 345
Саліковський О., 164
Саратовська генеральна округа,
434
Саратовська губернія, 432
Саратовська обл., 432, 434, 470
Свидя, с., 459
Святослав, кн., 172
Селець, с., 459
Семенцов П., 168
Сениця П., 169
Сенкевичі, с., 435
Серафим (Ляде), єп. Зміївський,
366, 367
Серафім Ганс Гюнтер, 413
Сергій (Страгородський),
митрополит, 370, 371
Сергій, архієп. Волинський, 366
Сергій, єп. Запорозький, 366
Середнє Поволжя, 432
Середня Азія, 423
Симиренко В., 157
Ситниця, хутір, 441
Сімон Пауль, 434
Скоморохи, с., 455
Славинський М., 126
Слобожанщина, 433
Слобожанщина, 85, 177
Случ, р., 435
Сміла, м., 435, 460, 464
Смілянський район, 463
Сож, р., 442
Сокаль, м., 437
Соловцов, 162
Сосницький повіт, 357
Сталін, 297, 427
Сталін, 427, 468
Сталінградська (нині
Волгоградська) обл., 432,
434, 470
Сталінградська генеральна
округа, 434
Сталінградська губернія, 432
Сталінська (нині Донецька)
обл., 396, 398, 434, 462
Станіславська (нині Івано-
Франківська) обл., 396, 399
Стара Олександрівка, с., 459
Старі Дороги, с., 441
Старобільська єпархія, 366
Стасівка, с., 442
Стебницький П., 157
Стебницький П., 39
Стельникович Сергій, 410, 411,
442, 443, 453, 459
Степовий Я., 169
Стеценко К., 169
Стешенко І., 167

- Столинська округа, 446, 447
Сумська єпархія, 366
Сумська обл., 396, 398, 434
Сумцов М., 159
Схід, 23, 87, 179, 184, 187, 302,
334, 377, 487
Схід, 415, 428
Східна Галичина, 335
Східна Галичина, 437
Східна Європа, 175
Східна Європа, 413, 414, 416,
423, 424
Східна Пруссія, 427, 429, 461,
470
Східна Слобожанщина, 432
Сціборський Микола, 433
Таврійська генеральна округа,
466, 467
Таврійська генеральна округа, 467
Таврія, 173, 184, 188, 191, 217, 467
Таврія, 173, 400, 467
Таганрог, м., 432
Тамбовська обл., 434, 470
Татарану, бригадний генерал,
438
Теребов, с., 442
Теремновський район, 447
Тернопільська обл., 396, 399,
437, 445, 446, 470
Тиврівський район, 439, 451
Тилігуло-Березанський район,
440
Тирасполь, м., 396
Тихон (Белавін), патріарх
Московський, 345, 367, 369,
370
Тишівка, с., 459
Тодосієнко С., 166
Тодосієнко С., 166
Трансністрія, губернаторство,
396, 405, 406, 438, 439, 440,
444, 449, 451, 464
Трапезунд, м., 172
Третій Райх, 469
Троянівський район, 452, 455, 456
Троянівський район, 452, 455,
456, 457, 458, 470, 471
Тульчинська єпархія, 366
Туреччина, 291
Туреччина, 405
Туркестан, 302, 377, 423
Туркестан, Райхскомісаріат, 423
Тягиня (нині Бендери), м., 438,
439
Уболоть, с., 442
Уваровичівський район, 442
Уваровичівський район, 442,
451
Угорщина, 165, 395
Угорщина, 395
Україна, 6, 9, 12, 23, 24, 26, 27, 34,
36, 41, 48, 49, 53, 72, 73, 74, 76,
81, 85, 131, 134, 139, 141, 157,
158, 173, 178, 179, 183, 189, 202,
207, 208, 218, 221, 223, 224, 226,
228, 233, 273, 277, 286, 288, 290,
292, 295, 300, 302, 303, 308, 313,
331, 332, 334, 336, 337, 344, 348,
378, 388, 393, 395, 396, 397, 399,
400, 401, 402, 403, 404, 407, 408,
409, 410, 413, 414, 418, 421, 423,
424, 425, 426, 427, 428, 429, 430,
431, 433, 434, 435, 443, 453, 456,
460, 469, 475, 477, 487, 488, 490,
494, 499, 500, 501, 504, 505, 507
Українська Народна
Республіка, УНР, 405, 443
Українська РСР, УРСР, 366,

- 395, 396, 445, 447, 462
Українська Соціалістична
Радянська Республіка,
УСРР, 350, 365, 367, 368,
369, 370, 371, 432
Уманська єпархія, 366
Умань, м., 462
Урал, г., 395, 423, 424
Фалькенбург (нині Злоценець),
м., 448
Фасова, с, 459
Федорівка, с., 459
Феодосій (Процюк),
митрополит, 367
Феофіл Булдовський, 369
Філарет, єп. Ахтирський, 365,
366
Філянський М., 168, 169
Фішбьок, д-р, 434
Фотій, єп. Тульчинський, 366
Франк Ганс, 397
Франко, 37, 55
Франко, 425
Франція, 25, 179, 290, 473
Франція, 395, 416, 417, 468
Фрауенфельд Альфред Едуард,
гауляйтер, 411, 412, 467
Фурер А., 428
Фьорстерштадт, округа
фольксдойче, 459, 471
Хабенська округа, 463
Хабне (Кагановичі Перші, нині
Поліське), с., 463
Харків, м., 169, 363
Харківська генеральна округа,
434
Харківська губернія, 177
Харківська єпархія, 365, 366,
367
Харківська обл., 396, 398, 434
Харківщина, 34, 188, 191
Харківщина, 350
Херсон, м., 465
Херсонська єпархія, 366
Херсонська округа, 465
Херсонська сільська округа, 465
Херсонщина, 184, 188, 191, 216,
217
Херсонщина, 350, 351, 418, 433
Хмельниківська округа, 452
Хмельниківська округа, 452
Хмельницький Б., 422
Ховхло, с., 442
Хойники, смт., 450
Холмська Русь, 144
Хотин, м., 405, 406, 437, 439
Цельгубер Андреас, 413, 414
Цеханув, округа, 429
Ципін Владислав, 352
Червоне, оз., 441
Черкаси, м., 435, 436, 460, 464
Черкаська єпархія, 366
Чернівецька обл., 396
Чернігівська генеральна округа,
434, 449, 450
Чернігівська єпархія, 348, 349,
366, 367, 371
Чернігівська єпархія, 349
Чернігівська обл., 396, 398, 434
Чернігівщина, 34, 177, 188, 191,
216, 217, 357, 358
Чернігівщина, 350, 354, 357,
358, 359
Черняхів, смт., 459, 471
Черняхівський район, 456, 457,
458, 459
Черняхівський район, 458
Чикаленко Є., 125, 148, 183

- Чикаленко Є., 157
Чімпке, оберфюрер СС, 459
Чкалове, с., 466
Чкаловський район, 466
Чорне море, 149, 436
Чорне море, 436
Чорногора, 151
Чорноморське узбережжя, 156
Шайкан В., 414
Шайкан В., 414
Шаповалов, прот., 365
Шараївський Нестор, 357
Шахти, м., 432
Шепетівська єпархія, 366
Шерстюк Г., 164
Шинау, с. Бердянського повіту,
173
Широцький К., 168, 171, 172
Широцький К., 171
Шлезвіг-Гольштейн, земля в
Німеччині, 427
Шпорренберг, групенфюрер
СС, 434
Штеттін, м., 434
Штумпп, 411
Штумпп, 411
Шуленбург Фріц-Дітлоф, фон
дер, граф, 411, 461
Шумицький М., 168
Шумицький М., 26, 27
Шумський район, 445
Шьон Гайнц, 428
Шьоне Генріх,
обергрупенфюрер СА, 445
Щеніїв, с., 459
Щербаківський В., 167, 168
Щербаківський Д., 167
Щербини, с., 459
Ювеналій (Машковський),
архієп. УПАСЦ, 366, 367
Юзівська генеральна округа,
434, 462
Юнгкунц Отто, оберфюрер СС,
454
Яворницький Дмитро, 349
Яким, єп. Гайсинський, 366
Яків, єп.
Староконстантинівський, 366
Ямпіль, м., 405
Янчук Н., 167
Яришівський район, 439, 445
Ярославенко [?, композитор],
169

Наукове видання

Валентина Піскун,
Михайло Ковальчук,
Юлія Горбач,
Інна Старовойтенко,
Ірина Преловська,
Тетяна Себта,
Юрій Черченко,
Володимир Ковальчук,
Людмила Кузьменко

**РЕГІОНАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ:
ДОСВІД ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ
ТА ПОДОЛАННЯ СКРИВДЖЕНОСТІ**

Колективна монографія

*На першій сторінці обкладинки:
художник Олександр Садовський. Толока*

Підписано до друку 22.12.2021. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 33.7. Наклад 100. Зам. 387.

Надруковано у «Видавництво Людмила»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 5303 від 02.03.2017
«Видавництво Людмила»
03148, Київ, а/с 115
Тел./факс: +380504697485, 0683408332
E-mail: lesya3000@ukr.net

ОРЛОВСЬКА ГУБЕРНІЯ

ЧЕРНИГОВЩИНА

КУРСЬКА ГУБ.

Полтавська губернія

Київська губернія

Полтавщина

Харківщина

Вороніжська губернія

Славянська губернія

Львівська губернія

Тернопільська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

Черкаська губернія

Полтавська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

Львівська губернія

Тернопільська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

Черкаська губернія

Полтавська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

Львівська губернія

Тернопільська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

Черкаська губернія

Полтавська губернія

Хмельницька губернія

Вінницька губернія

Донецька губернія

Харківська губернія

ЧОРНЕ МОРЕ